

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

THE NĀTYAŚĀSTRA

THE ORIGINAL SANSKRIT TEXT

Volume I

Some other works by the author.

- The Abhinayadarpana of Nandikeśvara, (edited with translation)
Calcutta, 1st ed. 1934, 2nd ed. Calcutta 1957 (*out of print*)
- The Pāṇinīya śikṣā (edited with translation) Calcutta, 1938.
- The Karpūramañjarī of Rājaśekhara, 1st ed. Calcutta, 1938 , 2nd
ed. Calcutta, 1948 (*out of print*).
- The Prākṛtakalpataru (edited with translation) of Rāmaśarman,
Calcutta, 1954.
- The Nāṭyaśāstra (edition of the text), vol. II (XXVIII-XXXVI),
Calcutta, 1956.
- The Nāṭyaśāstra (translation), vol. II, Calcutta, 1961,
- The Nāṭyaśāstra (translation) vol. I (I-XXVII) Calcutta, 1967

THE NATYAŚĀSTRA

ASCRIBED TO BHARATA-MUNI

Vol. I (Chapters I-XXVII)

Edited with an Introduction and Various Readings

By

MANOMOHAN GHOSH M.A., Ph. D. Kāvya-tīrtha

manisha

GRANTHALAYA
PRIVATE LIMITED
43 B. BANKIM CHATTERJEE STREET
CALCUTTA 12

1967

© Manomohan Ghosh

Printed by

at the Metropolitan Printing and Publishing Co. Pvt. Ltd., 11, Chowringhee, Calcutta-7 (*first 17 forms of the text*), and at the Calcutta Oriental Press Pvt. Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta-9. and Published by Chinmohan Sehanavis on behalf of the Manisha Granthalaya Pvt. Ltd. 4/3B, Bankim Chatterjee Street, Calcutta-12, India

D e d i c a t e d
to
THE HALLOWED MEMORY
OF
RABINDRANATH TAGORE,
The Poet, Philosopher and Patriot

Who was the first to encourage the editor's study of the ancient Indian Dramaturgy and Histrionics, that started as early as 1924 under the auspices of the VISVABHARATI at Santiniketan.

The Editor

PREFACE

With the publication of the volume I of the text, my labours on the Nāṭyaśāstra are practically complete. After making in 1924 my first serious entry into the work in connection with editing the Abhinayadarpana, I kept on studying it with occasional interruptions, short and long, for about four decades. As this study during these years has been an intimate part of my life, I may look back to its history with a degree of complacency which may be pardonable. But it being of more than personal interest I may be permitted to share it with the kind readers.

After the Chowkhamba edition of the Nāṭyaśāstra had been published in 1929, I studied the Prakrit *Dhruvās* in the chapter XXXII with the help of the London MSS. of the work, and published in 1933 a critical edition of them. A portion of the chapter XVIII, on the characteristics of Prakrit was also similarly treated at the same time. All this naturally improved a little my acquaintance with the entire work. And when the vol. II of the Baroda edition was published in 1936, I gradually came to believe that undertaking a new critical edition of the work might be justified. Grounds for such an assumption have been stated in the Introduction. Towards the end of 1942 I discussed the matter with some of my friends. As a result, in 1943 a proposal came from the Asiatic Society, Calcutta about my translating the Nāṭyaśāstra. But knowing full well the great difficulty of the undertaking, I could not at once entertain it. Besides, the text of the work beyond the chapter XIX (XVIII of the Baroda ed.) still presented obscurities of varying degrees. Hence to avoid the laborious work of collating MSS. I waited for the next volume of the Baroda edition. But it was still not in hand in the middle of 1944 when the Asiatic Society or rather the then General Secretary, the late Dr. Kalidas Nag had renewed the offer mentioned above, and had the backing of the Council. It must be confessed

that the offer being a very tempting one, it influenced considerably my future actions in this regard. Gradually I mustered courage and thought that such an offer was worth taking additional pains by way of collating MSS. Hence I informed the Society that their much valued offer might be accepted if they are ready to place at my disposal the necessary materials for a critical study of the text. But as the Second World War was then still going on, the Society pleaded inability to obtain MSS. from Europe, and suggested that I should carry on the work with materials available in India, supplemented by my notes made from the London MSS. consulted earlier in connection with the study of the *Dhruvās* mentioned before. Though this was to reduce to some extent the value of the translation, I at last agreed to complete a pioneer work only, and informed the Society that their very kind offer could be accepted on the condition that they would also publish the edited text in a companion volume. But printing paper being then in short supply due to the war conditions, and the Society's funds also being limited, the question of publishing the text could not be entertained. I then bowed to the circumstances, and agreed to undertake the work of translation only. Possibly this was an act of indiscretion. But it is no good crying over the spilt milk.

The actual work, however, could not be undertaken before 1947 when I had some leisure for it. But then began, most unfortunately for me, one of the most anxious and worried periods of my life, and the volume I of the translation (I-XXVII) published in 1951, bore unmistakable marks of this. Still it pleased the scholars, and some of them very generously paid me high compliments for which I am deeply grateful to them. Three years later, i.e. in 1954 the volume III of the Baroda edition saw the light of day. I could use this partially in preparing the volume II of the text (XXVIII-XXXVI) published by the Asiatic Society in 1956. A translation of this, published also by the Society, followed in 1961. About two years before this, the first volume of the translation mentioned before, was already out of print. After some time I began to receive enquiries as

to when a new edition of this was going to be published. But being no longer a young man as I was sixteen years ago at the time of undertaking the translation, I did not feel much enthusiasm. For this meant among other things that I should first revise the promised but unpublished volume I of the text on which the translation was based. As this demanded a great deal of patient and laborious work involving the study of more MSS. I felt very hesitant about this. But being repeatedly urged by some friends and publishers, I reconsidered the whole question and thought that a revised edition based on easily accessible materials might not be altogether valueless. And after proceeding with the work I regretted no longer that it was not published in 1951. The work as reconstructed now, I may hope, would be more useful to the readers than it might have been in its original form. I should also add that to get the full benefit of this text the readers are to consult kindly, whenever necessary, the translation issued in a separate volume which may help them to appreciate properly the value of the readings adopted. It is in this way that they may find the work useful. I shall feel amply rewarded if they would agree with me in this regard even in a very small degree.

In conclusion it is my cheerful duty to express my thanks to all the friends who were directly or indirectly associated with my editing the *Nāṭyaśāstra*, especially Professor Dr. Sunil Kumar Chatterji (now a National Professor) who as previously took a lively interest in this work, and Professor Dilip Kumar Bose, the Managing Director of the Manisha Granthalaya Private Limited, whose very kind interest in it has enabled me place this volume before the public.

May 30, 1967

The Editor

SYMBOLS AND ABBREVIATIONS

- * This indicates that the passage marked *may be* a later interpolation.
- ** This indicates that the passage marked *is* an interpolation.
- x* This indicates that the passage marked *is* an interpolation which found a place in the text in very early times.
- [ ] Words or syllables placed within such brackets are emendations.

B=Baroda edition of the Nāṭyaśāstra

C=Chowkhamba (Benares) edition of the NS.

G=Grosset's edition of the NS.

GOS=Gackwad's Oriental Series.

JDL=Journal of the Department of Letters, Calcutta University.

JPASB=Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal.

K=Kavyamala text (1st edition) of the NS.

Kavi=Ramakrishna Kavi or the text edited by him.

Mbh.=The Mahābhārata

NL=The Nāṭakalakṣaṇa-ratnaśa,

ODBL=Origin and Development of the Bengali Language.

R=The Rāmāyana

TSS=Trivandrum Sanskrit Series.

N. B. The couplet no. 62 of the chapter IV stands cancelled. Hence the serial numbers of the couplets following it, are to be reduced by one.

CONTENTS

Preface	..	...
Symbols and Abbreviations		...
मूलग्रन्थस्य विषयसूची		...

INTRODUCTION

I. THE TEXT

xvii

1. Its scope and importance, p. xvii, 2. Its style and method of treatment, p. xx; 3. History of the study of this work, p. xx; 4. Nature of the data for reconstruction, p. xxiv; 5. Condition of the transmitted text, p. xxv, 6. Its recensions, p. xxix; 7. Unity of the work, p. xxx; 8. Method of reconstruction, p. xxxii.

II. LITERATURE ON ANCIENT INDIAN DRAMA

xxxvii

1. Early writers p. xxxviii, 2. The original text of the Nāṭyaśāstra, p. xl; 3. Medieval writers on drama, p. xl, 4. Late writing on drama, p. xlii,

III COMMENTARIES OF THE WORK

xlv

1. Early Commentators, p. xlv, Abhinavagupta, p. xlvii.

IV. DATE OF THE WORK

xlix

1. Early studies on the subject, p. xlix; 2. Sanskrit of the work, p. lii, 3. Languages of the stage, p. lvi; 4. Metrical data metres of Sanskrit, p. lxiv; 5. Prakrit metres, p. lxvii, 6. Data of poetries, p. lxix, 7. Data of *ars amatoria*, p. lxix; 8. Data of the Arthaśāstra, p. lxx, 9. Ethnological data, p. lxxi; 10. Data of music, p. lxxiii; 11. Mythological data, p. lxxiii 12. Geographical data, lxxviii; 13. The Nāṭyaśāstra and Bhāsa, p. lxxx.

नाट्यशास्त्रम्

आदितः एकादशाध्यायः	...	...	...
द्वादशाध्यायतः सप्तविंशधाध्यायः	...	...	...
Corrections for Chapters I-XI	...	...	...
" " " XII-XXVII	...	...	...
Corrections for Vol. II (Chapters XXVIII-XXXVI)	...	...	...

मूलग्रन्थस्य विषयसूची

प्रथमाध्याये नाट्यशास्त्रोत्पत्तिः

विषयः	पृष्ठा
मुनीनां भरतं प्रति प्रश्नः भरतस्य उत्तरं च	१
मुनीनां नाट्ययोग्यत्वस्य वर्णनम्	२
भरतस्य पुत्राणाम् अध्यापनं तेषां नामानि च	३
वृत्तित्रयविवरणम्	४
नारदादीनां नाट्यप्रयोगे नियोजनं नाट्यप्रयोगारम्भश्च	५
दैत्यानां क्षोभेण नाट्यविघ्नः	६
अर्जरसमुद्भवः नाट्यवेश्मनिर्माणश्च	७
नाट्यस्वरूपकथनम्	१०
रत्नदेवतपूजनस्य प्रयोजनीयता	१२

द्वितीयाध्याये प्रेक्षागृहलक्षणम्

प्रक्ष्णहाणा त्रिविधः सन्निवेशः	१३
भूमिविभागः सूत्रप्रसारणादीनि च	१५
रत्नगृहविभागः	१६
दारुकर्म भित्तिर्कर्म चित्रकर्म च	१६
चतुरत्र-त्र्यक्ष्णगृहाणा लक्षणम्	२०

तृतीयाध्याये रत्नदेवतपूजनम्

नाट्याचार्यस्य प्राथमिकं कर्तव्यम्	२३
तेन देवतानां स्तुतिः अर्जरपूजा च	२३
पूजनविधिः	२४
नाट्याचार्येण कुम्भभेदनं रत्नदीपनं च	...

चतुर्थाध्याये ताण्ड्यलक्षणम्

विषयः			पृष्ठ
आदिसमवकारस्य आदिङ्मिस्य च प्रयोगः	...	...	३२
तण्डुप्रोक्ता द्वात्रिंशद्वह्वारा.	...	...	३३
अष्टोत्तरशतकरणानां समुद्देशः प्रयोगप्रकारश्च	...	...	३४
अत्रहराणां प्रयोगप्रकारः.	...	...	३७
रैचकानां लक्षणम्	...	...	५२
पिएडीवन्धानां नामानि प्रयोगश्च	..	...	५३
वृत्तप्रयोजनम्	...	...	५४
वृत्तप्रयोगविषयः	...	...	

पञ्चमाध्याये पूर्वैरङ्गविधिः

मुनीनां प्रश्नः तस्य उत्तरश्च	...	...	६०
पूर्वैरङ्गलक्षणं तस्माद्ज्ञानि च	...	...	६०
निर्णयोत्पत्तिः प्रयोजनं च	...	...	६३
ध्रुवाविधिः	...	...	६४
पञ्चमाध्यायपरिशिष्टम्—कोहलीयपूर्वैरङ्गविधानम्	...	...	६५
पूर्वैरङ्गः श्रवणः	...	...	७२
पूर्वैरङ्गः चित्तः	...	..	७५

षष्ठाध्याये रसविकारः

मुनीनां प्रश्नः तस्य उत्तरश्च			७६
अष्टौ रसाः स्थायिमावाश्च	...		८१
व्यभिचारिभावाः सार्विकमावाश्च		...	८१
द्विविधा धर्मा	...	...	८१
वृत्तयः प्रवृत्तयश्च	...	...	८२
सिद्धिः स्वरः आतोयं गानश्च		...	८२
त्रिविधो रजः	...	...	८२
नाट्यरसव्याख्यानम्	...	...	८२

सप्तमाध्याये भावव्यञ्जकः

विषयः				पृष्ठा
भावविभावानुभावाः	...	..	...	६२
स्थायिभावाः	...	...	...	६३
व्यभिचारिभावाः	...	...	...	६७
सात्त्विकभावाः	...	...	...	११०

अष्टमाध्याये उपाङ्गविधानम्

मुनीनां प्रश्नं तस्योत्तरश्च	...	...	...	११५
अभिनयस्य निरुक्तिस्तस्य चातुर्विध्यं च	...	...	...	११५
शिरःकर्मणि	...	...	...	११६
दृष्टीना लक्षणम्	...	...	...	११८
स्थायिभावजा दृष्टयः	...	...	...	११६
संचारिभावजा दृष्टयः	...	...	...	१२०
दर्शनप्रकाराः	...	...	...	१२४
तारापुटकर्मणां नामानि	...	...	...	१२४
ध्रुवो कर्मणा नामानि	...	...	...	१२५
नासाकर्मणामानि	...	...	...	१२६
गण्डभेदाः	...	...	...	१२७
आस्यजानि कर्मणि	...	...	...	१२८
मुखरागभेदाः	...	...	...	१२९
प्रीवायाः कर्मणि	...	...	...	१२९

नवमाध्याये दस्ताभिनयः

असंयुतहस्तनामानि	...	...
संयुतहस्ताः वृत्तहस्ताश्च	...	...
असंयुतहस्तानां चतुर्विंशतिः	...	...
तयोदशः संयुतहस्ताः	...	...

विषयः				पृष्ठा
हस्ताभिनयविधिः	...	...	...	१४४
नृत्यसमाध्या हस्ताः	...	...	...	१४५
हस्तानां चतुर्विधं करणम्	...	...	...	१४८
दशविधो बाहुप्रकारः	...	...	...	१४६

दशमाध्याये शारीराभिनयः

पञ्चविधसुरः	.	...	...	१५०
पञ्चविधं पार्श्वम्	.	.	...	१५१
कठ्याः पञ्चविधत्वम्	..	...		१५१
पञ्चोदकर्मणि	...	..	..	१५२
पञ्च जङ्घाकर्मणि	...	...	..	१५२
पञ्चविधः पादः	..	...	.	१५३

एकादशाध्याये चारीविधानम्

चारीलक्षणं चार्थं प्रयोजनीयता च	...	..	१५५
भीमीचारीणां नामानि लक्षणानि च	..	...	१५५
आकाशकीचारीणां नामानि लक्षणानि च	...	..	१५६
पट् स्थानानि	...	...	१५६
शस्त्रमोक्षणे चत्वारो न्यायाः	...	...	१६१
प्रकीर्णका विधयः	...	...	१६१

द्वादशाध्याये मण्डलविधानम्

मण्डलानां नामानि	...	...	...	१
आकाशकीनां मण्डलानां लक्षणानि	...	...	...	१
भीमीनां मण्डलानां लक्षणानि	...	...	...	१

त्रयोदशाध्याये गतिप्रचारः

उपवह्नान्तरकृतप्रकारः	...	..
-----------------------	-----	----

विषयः	पृष्ठा
गतिप्रचारविधयः	८
प्रकृतीना गतिप्रचारः	९
स्त्रीणा गतिप्रचारः	२३
आसनविधिः	२६

चतुर्दशाध्याये प्रवृत्तिधर्मव्यञ्जकः

भारतवर्षे कक्षाविभागः	३१
चतुर्विधाः प्रवृत्तयः	३४
प्रवृत्तीना प्रयोगक्षेताः	३४
प्रवृत्तीना द्विविधाः प्रयोगाः	३७
द्विविधा चर्मा	३७

पञ्चदशाध्याये वाचिकामिनये छन्दोविभागः

वाचिकामिनयः	४०
सहस्रपात्र्यं तदङ्गानि च	४०
निबन्धस्वरूपवर्णनम्	४४
छन्दसस्य विभागश्च	४४
छन्दोगतः विधिः	४४

षोडशाध्याये घृत्तानि

वृत्तनामानि सलङ्घणानि सोदाहरणानि च	४२
------------------------------------	----

सप्तदशाध्याये वागमिनयः

पद्वर्तिरात् काव्यलङ्घणानि	७५
चत्वारोऽर्नकाराः सलङ्घणाः सोदाहरणाश्च	८२
काव्यदोषाः	८२
काव्यगुणाः	८२

अष्टादशाध्याये भाषाविधानम्

विषयः

पृष्ठा

प्राकृतपाठ्यस्य लक्षणम्	...	...	...	६२
चतुर्विधा देशभाषा	...	...	...	६४
प्रकृतीनाम् अवस्थाभेदेन पाठ्यव्यवस्था	...	...	...	६७
सप्तविधा भाषा	...	...	...	६७

ऊनविंशाध्याये काकुत्स्वरव्यञ्जनक.

मातृ पाल्ताणां सम्भाषणविधि	...	...	...	६६
पाल्ताणां नामाभिधाने विधिः	..	...	...	६६
पाठ्यगुणाः	...	..	...	१०२
रसभेदेषु सप्तस्वराणां विनियोगः	..	...	...	१०२
चरवारो वर्णाः द्विविधौ काकुत्स्व	.	...	...	१०२
रसभेदेषु षडलंकाराणां विनियोगः	...	...	...	१०४

विंशाध्याये दशरूपविधानम्

रूपकाणां नामानि	...	...	...	११०
नाटकं तस्य अङ्गप्रवेशादीनि	...	..	...	१११
प्रकरणम्	...	...	...	११२
नाटिका	...	...	...	११६
ममरुद्धारः	...	...	...	११६
ईहामृगः	...	...	...	११८
हिंसः	...	...	...	११८
व्यायोगः	...	...	...	११९
उत्पृष्टिकाकः	...	...	...	११९
प्रहसनम्	...	...	...	११९
भाणः	...	...	...	११९
वीथीः	...	...	...	११९

विषयः				पृष्ठा
तत्त्व त्रयोदशाङ्गानि	---	---	---	१२१
द्वादशतत्त्वाङ्गानि	---	---	---	१२४

एकविंशाध्याये सन्ध्यङ्गविकल्पः

इतिवृत्तस्य पञ्च सन्धयः	---	---	---	१२७
तस्य द्वैविध्यम्	---	---	---	१२७
तस्य पञ्चावस्थाः	---	---	---	१२७
पञ्च सन्धयः	---	--	---	१३०
दशरूपकेषु सन्धिन्यवस्था	---	---	---	१३१
सन्धीना अङ्गानि	---	--	---	१३२
मुख्ये अङ्गानि	---	---	---	१३३
प्रतिमुख्ये अङ्गानि	---	---	---	१३४
गर्भे अङ्गानि	---	---	---	१३४
रूपमयं अङ्गानि	---	--	---	१३५
संहारे अङ्गानि	---	---	---	१३६
अर्थोपक्षेपकपञ्चकम्	---	---	---	२३६

द्वाविंशाध्याये वृत्तिविकल्पः

वृत्तीनां समुत्पत्तिरूपम्	---	---	---	१४०
भारती तत्साधवतारो भेदाश्च		---	---	१४२
सात्त्वती " "		---	---	१४३
कैशिकी " "		---	---	१४४
आरभटी " "		---	---	१४५

त्रयोविंशाध्याये आहार्याभिनयः

आहार्याभिनयलक्षणम्	---	---
नेपथ्यस्य चतुर्विधत्वम्	---	---

विषयः				पृष्ठा
विविधः पुस्तः	...	...	...	१४६
अलंकाराः पद्यविधं माल्यं च	...	...	...	१४६
चतुर्विधमामरणम्	...	...	...	१४८
पुरुषाणां भूषणविकल्पाः	...	...	...	१४८
नारीणां भूषणविकल्पाः	...	...	...	१४९
स्यारमं भूषणानां प्रयोगाः	...	...	...	१४९
दिव्याङ्गनानां भूषणविधिः	...	...	...	१४९
मातृपीठा भूषणविधिः	...	...	...	१४९
वर्णविधिः	...	...	...	१४९
देवादीनामङ्गरचना	...	...	...	१४९
मनुष्याणां वर्णविधिः	...	...	...	१४९
श्मश्रुकर्म	...	...	...	१४९
वेषविधिः	...	...	...	१४९
मुकुटधारणविधिः	...	...	...	१४९
प्रहरणानां विधिः	...	...	...	१४९
जर्जरस्थापनविधिः	...	...	...	१४९
दण्डकाष्ठलक्षणम्	...	...	...	१४९
मुकुटप्रयोगः	...	...	...	१४९
नाट्योपकरणानां नामानि	...	...	...	१४९
प्रहरणविधिः	...	...	...	१४९
उपकरणैर्मुकुटविधिः	...	...	...	१४९
उपकरणैरामरणविधिः	...	...	...	१४९
नाट्ये शस्त्रविधिः	...	...	...	१४९

चतुर्विंशध्याये सामान्याभिनयः

सुखस्य प्राधान्यम्	...	...
नाट्याश्रया अलङ्काराः	...	...

विषयः			पृष्ठा
स्त्रीणां स्वभावज्ञा अलङ्कारा	..	.	१७१
स्त्रीणाम् शयनज्ञा अलङ्कारा	..		१७२
प्रीत्याः सत्त्वभेदाः	...	.	१७२
शारीरा अभिनया	...		१७३
वागभिनयात्मिका अलङ्कारा	...	...	१७४
सामान्याभिनयः	...	.	१७५
नाट्यम् आभ्यन्तरं वाह्य च			१७६
शब्दस्वरादिपञ्चकस्य अभिनय	...	.	१७७
मनमस्त्रिविधो भाव	...	...	१७७
कान्धेदाः	...	..	१७८
स्त्रियाः एकविंशति शीलभेदा		..	१७९
कामोपचारकैविच्यम्	...		१८३
राजोपभोगे उपचारविधिः		.	१८३
कामसमुत्पत्तिः तस्य इद्वितानि च			१८४
कामस्य दशावस्थाः	...		१८५
प्रच्छन्नकामिना बिभ्रन्नभसमुद्भवा भावा		.	१८७
राजोपचारस्य विधिः	...	..	१८८
अष्ट नायिकाः	...	..	१८९
एतासा योजना	..	.	१८९
अन्तःपुरसम्बन्धे शृङ्गाररसः	...	.	१९०
नारीणां प्रियेषु वाच्यानि वचनानि	..	...	१९७

पञ्चविंशाध्याये वाह्योपचारः

वैशिकः	..	.	२०१
दूतीलक्षणं दूतीकर्म च	...	..	२०१
नारीणां मदनावस्थाभेदाः	...	...	२०२
तेषां प्रति यथायोग्या व्यवहाराः	...	...	२०३

विषयः			पृष्ठा
नारीणां त्रिविधा प्रकृतिः	...	...	२०४
नारीणां चत्वारो यौवनलम्भाः	...	...	२०५
प्रयोगे पुरुषाणां पदविधत्त्वम्	...	...	२०६
नारीषु पुंसो कामतन्त्रानुकूला श्रुतिः	...	...	२०७

षड्विंशाध्याये चित्ताभिनयः

चित्ताभिनयः	...	...	२०८
प्रभातादिविविधविषयाणामभिनयाः	...	..	२०८
आकाशवचनादीनां नामानि	.	...	२१६
जनान्तिकापवारितकयोरभिनयविधिः	...	...	२१७
अभिनयस्य प्राप्त्यसम्भावानुकूलत्वम्	...	..	२२०

सप्तविंशाध्याये सिद्धिव्यञ्जक

सिद्धीनां लक्षणम्	.	...	२२३
चतुर्विधा घाताः		..	२२३
काव्यस्य घातस्थानानि	..	.	२२४
प्रेक्षकाणां गुणाः	...	...	२२७
प्राश्निकानां भेदाः	.	...	२२८
तैषां प्रयोजनम्	..	...	२२८
पताकादानम्	..	...	२३०
नाट्यवाराः	..	...	२३१
पातगतो नाट्यविधिः	...	...	२३२
प्रयोगः	...	...	२४२
समृद्धिः	...	...	२३३
अलंकारः	...	...	२३३

INTRODUCTION

1. THE TEXT

1. Its scope and importance

1. Though the name *Nāṭyaśāstra* gives a fair indication of its contents, yet a bird's eye view of the whole work is needed before having some idea of its real importance. Hence a short summary of its chapters¹ is given below:

I. *Nāṭyaśāstropatti*. Mythical origin of the work.

II. *Prekṣāgrhalakṣaṇa*. Characteristics of the playhouse and its different parts.

III. *Raṅgadevatāpūjāna*. Worship of the deities connected with the stage.

IV. *Tāṇḍavalakṣaṇa*. Description of the Class-dance and its different aspects such as, 108 Karanas, 32 Aṅgahāras, 4 Recakas, and Pindibandhas (group-dance).

V. *Pūrvaraṅgavidhī*. Preliminaries to the performance of a play. Instrumental music, songs and dance in this connection.

VI. *Rasaśulka*. The definition of the 8 rasas, *bhāvas*, *vṛttis*, *pravṛttis* etc.

VII. *Bhāṭyañjaka*. Description and classification of the *bhāvas* and their subdivisions

VIII. *Upāṅgavidhāna*. Gestures of minor limbs such as, eyes, eyeballs, eyebrows, the nose, cheeks, the lower lip, the chin and the mouth.

IX. *Hastābbhinaya*. Gestures of hand, single and combined, and dance-hands.

¹ Titles of some chapters are different in different sets of MSS. See Grosset, Introduction, pp. xxi-xxii. Prof. Kane also briefly gives the contents of the NŚ. See Hist. of Skt. Poetics, 2nd ed. pp. 27-37.

X. *Śārīrābbhinaya*. Gestures of other parts of the body: breasts, sides, hips, thighs and feet.

XI. *Cārīvidbhāna*. Cārī movements of two kinds: earthly and aerial.

XII. *Maṇḍalavīdbhāna*. Mandala movements of two kinds: earthly and aerial.

XIII. *Gatipracāra*. Gaits of various characters under different conditions.

XIV. *Pravṛttidharmavyaṅga*. Stage Usages in different parts of India, and the convention about the Zonal division of the stage.

XV. *Vācīkābbhinaya*. Representation through speech. Recitation of Sanskrit. Nature of metres and cāsura (*yati*).

XVI. *Chandovicita*. Various metres with examples, Sama, Ardhasama and Visama Vṛttas, and Āryās.

XVII. *Vāgabbhinaya*. Diction of a play. Its good points and defects.

XVIII. *Bhāṣāvidbhāna*. Use of languages in a play. Different characters to speak Sanskrit and Prakrit, and different Prakrit dialects for different characters.

XIX. *Kākuvyāṅga*. Intonation in recitation. Modes of addressing different characters. Inflection of the voice in speaking.

XX. *Daśarūpavīdbhāna*. Characteristics of two major types of play. A morphological analysis of the play. Eight minor types of play.

XXI. *Sandhyāṅgaṅgalkalpa*. Structural analysis of a play. Segments of a play and their different aspects.

XXII. *Vṛttivalkalpa*. Classification of the Styles of Procedure. The Verbal (*bhāratī*), the Grand (*sāttvatī*), the Graceful (*kaiśikī*), and Energetic (*ārabhatī*) Styles.

XXIII. *Ābhyābbhinaya*. Costumes and Make-up.

XXIV. *Sāmānyābbhinaya*. Representation of various psycho-physical conditions, and women's psychology.

XXV. *Vaiśikādbhyāya* (or *Bāhyopacāra*). Dealing with courtezans.

Classification of Heroines, and how the Hero is to deal with them successfully.

XXVI. *Gitābhīṃyā*. Representation of varied objects and different behaviours of women.

XXVII. *Siddhivyañjaka*. Determination of Success in cases of contest among different troupes of actors. Time suitable for holding a performance.

XXVIII. *Ātodyavidbhāṇa*. General theory of music. Stringed instruments, 7 Notes, intervals, Grāmas, Mūrchanās and Jātis

XXIX. *Tatātodyavidbhāṇa*. Stringed instruments Jātis in relation to Sentiments. Modes of playing stringed instruments.

XXX. *Suśrātodyavidbhāṇa*. Hollow instruments Flutes

XXXI. *Tālaṃyāñjaka*. Observation of time in songs, and playing of instruments Characteristics of some minor types of play.

XXXII. *Dhrūvavidbhāṇa*. Dhruvā songs to be sung during the performance of a play. Their definitions and examples.

XXXIII. *Vādyādbyāya*. Modes of Playing different kinds of Drums.

XXXIV. *Prakṛtivarā*. Classification of characters in a play. Inmates of the royal harem Men about the court.

XXXV. *Bhūmikavakṣpa*. Distribution of roles in a play. Members of a typical troupe of actors

XXXVI.² *Nāṭyāvatara*. Mythical account of the descent of drama on the earth.

2. From the above summary it will be evident that the NS is an encyclopedic work treating all possible subjects connected with the stage-craft including the construction of plays of different kind. The care for detail which the author displays is simply astonishing, and this shows clearly what a high level of perfection Indians reached in presenting as well as constructing dramatic works. It also demon-

2 Some MSS. e.g. Gross's F has 38 chapters and B. (ed GOS) has 37 chapters. Sri J.S. Pade adds some notes on the different number of chapters of the NS. See B vol. IV. preface. pp. ix-x.

strates incidentally what serious attention they paid to the earthly aspects of their life, in spite of their occasional preoccupation with man's destiny in the other world or in successive rebirths. All this gives a unique importance to the study of this work for an understanding of ancient India's culture.

2. *Its style and method of treatment*

3. In style the NŚ. differs very largely from all later works on drama, which profess adherence to it and formulated their rules in a concise manner. They are sometimes so very brief that in a few places they are not easily intelligible without the help of a commentator. Though some passages of it remains obscure for various reasons,³ yet the NŚ. is written in a simple language. It is composed mainly in verse, and a small number of its passages only are in prose. One of the charges against it is that the work is diffuse, and this cannot be denied. The author took up individual topics and considered them in every possible detail and sometimes found it necessary to repeat things for the clarification of the matter in hand. This has created diffuseness. And there may be also other reasons of this not very commendable aspect. It is, however, to be admitted that whatever be the reason or reasons of it, this has affected its clearness to some extent. But the difficulty which we the moderns feel in studying the work is considerably due to its discussing an art which has gone out of vogue for quite a long time. There are, besides, other reasons of this difficulty.

3. *History of the study of this work*

4. Though discovered a century ago, a complete critical edition of the NŚ. had to encounter many difficulties and this progressed indeed very slowly. The credit of discovering the NŚ. in 1865 goes to Fitz-Edward Hall,⁴ an American scholar who was instrumental in

3 For these reasons see below §§ 11-12.

4 He edited the *Dakṛūpa* (*Bibliotheca Indica*), Calcutta 1861-1865, p. 37.

rescuing it from oblivion. His attempts at editing it, however, had to be given up due to the corrupt nature of the MS.⁵ But his printing the chapters XVII-XX and XXXIV (our XX-XXII, XXXIV) as an appendix to his edition of the Daśarūpa, drew the attention of scholars to the value of this long lost work. This led afterwards to the discovery of similar MSS. in different libraries. As a result, W. Heymann, a German scholar published in 1874 on the basis of these, a valuable article⁶ on the subjects discussed in the NS. This naturally induced a few competent scholars to study the work seriously. Foremost among them was indeed the French Sanskritist Paul Regnaud who published in 1880 a critical edition of the chapter XVII (our XVIII),⁷ and this was followed in 1884 by his similar treatment of the chapter XV (in part) and XVI.⁸ One important aspect of Regnaud's work was his pronouncement on the basis of rhetoric and style of the examples cited as illustrations of metres, that the Nāṭya-śāstra probably went back to the first century before the Christian era⁹. This hypothesis, however, did not impress the scholars of his time, though recent researches showed that this was an underestimate. Next followed his study of the chapters VI. and VII.¹⁰

5. The excellent work of Regnaud was continued by his able

5 Hall began to publish the incomplete MS which he obtained. Grosset saw some proof-sheets and the copy of the work which was abandoned. See his Introduction, p. iii.

6 Über Bharata's Nāṭyaśāstra in *Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften und der G. d. Universität zu Göttingen*, 1874. p. 90 (ref. Grosset).

7 Le Dix-septième chapitre du Bhāratīya-nāṭya-śāstra. *Annals du Musée Guimet*, Tome I, 1880, pp. 85.

8 Le métrique de Bharata, texte sanscrit de deux chapitres du Nāṭyaśāstra publié pour la première fois et suivi d'une interprétation française (*Annals du Musée Guimet*, Tome II, 1884, pp. 65 ff.)

9 Grosset, Introduction, p. viii, note 3.

10 Rhetorique sanscrite, suivie des textes inédits du Bhāratīya-nāṭya-śāstra, publié pour la première fois et suivi d'une interprétation française Paris 1884

pupil, Joanny Grosset, another Frenchman who published in 1888 a critical edition of the chapter XXVIII. with a translation.¹¹ It was at once accepted favourably by the scholars, and this encouraged him to plan a complete critical edition of the work, based on all available materials. In the meantime two Indian scholars, Sivadatta and Kashinath Pandurang Parab also turned their attention to this work, and they published from Bombay the *editio princeps* of the NS. in 1894.¹² Though, being based on two MSS. of the shorter recension it was far from a critical edition, it did an excellent service in giving a wider circle of readers an idea of the actual contents of the work. Imposing character of the ancient Indian dramaturgy and histrionics was at once revealed before them. This stimulated the enthusiasm of J Grosset who, as we have seen, was already at work in this regard. Though his work was announced in 1890, and the first forme was printed in 1892,¹³ the initial volume of his work appeared six years later in 1898.¹⁴ This shows clearly how cautiously he proceeded with his task. In every way Grosset's work was an excellent production. The present editor is very happy to admit that but for studying this work he might not have made an attempt of editing the NS. Though he has not followed Grosset on all points, yet his work has given the present editor valuable suggestions in handling some important problems. It is very regrettable that Grosset's edition was not completed. And it is equally unfortunate also that his contribution received no serious attention for a long time.

6. The critical study of the NS. received a fresh impetus

11 Contribution à l'étude de la musique hindou, (*Bibliothèque de la Faculté de Lettres de Lyon*) Lyon, 1888.

12 *Kāṣyamala* 42. Bombay, 1894.

13 Grosset, Introduction, p 1.

14 *Bhāratīya-nāṭya-śāstram* Traité de Bharata sur le théâtre. Texte sanscrit. Tome première, Paris-Lyon, 1898 This is the first part of the vol I The announced second part which was to contain the notes, remains unpublished.

after the appearance in 1926 of the volume I. (I-VII) of the Baroda edition of the work under the editorship of M. Ramakrishna Kavi. Though its publication including the commentary of Abhinavagupta was an important event,¹⁵ yet for reasons to be discussed later, this commentary does not appear to be much better than the average works of this class. Three years later (1929) came out from Benares¹⁶ another edition of the NS. Though not very carefully done, this publication represented a very important MS. of the longer recension, and laid before the Sanskritists some valuable materials not easily accessible to them.

7. Ramakrishna Kavi took some more years to complete the volume II (VIII-XVIII) of the Baroda edition which appeared in 1936. This delay of ten years shows clearly the difficulty of the work which involved studying the Abhinavabhāratī as well as the MSS. of the basic text, and he had to proceed very slowly. In the two volumes of his, Kavi rendered a valuable service to the study of the work by adding variants to the text which he reconstructed primarily with a view to the commentary in hand. These as well as the explanation of Abhinavagupta on a few passages, threw a new light on the work. Another valuable feature of Kavi's edition was that it cited whenever available, references to later authors who utilized the NS, in their writings on allied topics. These also provided in some cases useful help in studying the text critically.

8. In 1954 eighteen years after its predecessor, the volume III (XIX-XXVII) of the Baroda edition was published. This also corroborated once more the difficulty of the work, which caused so much delay. It was a pity that the present editor could not utilize this volume for his translation of the work vol. I (published in 1951). But he is very happy to acknowledge the valuable aid he received

15 Nāṛyaṣāstra with the commentary of Abhinavagupta with a preface, appendix and index by M. Ramakrishna Kavi, vol. I. Baroda, 1926.

16 Bharata-muni-pranitam Nāṛyaṣāstram (*Kashi Sanskrit Series*), Benares, 1929.

from it, in editing a certain portion of the volume II of the NS. published in 1956. The volume IV (XXVIII-XXXVII) of the Baroda edition completing the work, reached the public in 1964.¹⁷ It is very much to be regretted that the learned editor Ramakrishna Kavi had passed away before this volume could be sent to the press. This has indeed been a great loss. For the promised introduction to the entire Baroda edition as well as a commentary on chapters VII and VIII¹⁸ from his pen, which might have added greatly to our knowledge of the subject, remains unachieved.

4 *Nature of the data for reconstruction*

9 *Manuscripts.* Manuscripts of the NS. come naturally in the front line of these materials. The most important¹⁹ among them have been scrupulously described by Grosset, and yet more MSS., a great many of which are fragmentary, have been briefly described in the catalogues of different collections published during the last thirty years. As the circumstances did not permit, the present editor could not consult them, though this might have improved his work. But on a careful examination of the first fourteen chapters which were very meticulously studied by Grosset and Kavi, the present editor has come to believe that very little improvement can be expected from a collation of more MSS. For the really old MSS. of the NS. are extremely rare, and the available ones, complete or fragmentary, seldom help us to solve the textual difficulties. Still the future workers on the subject should not be discouraged. It is not altogether improbable that after a prolonged labour they might be rewarded in some rare cases. But, for reasons stated in the preface the present editor could not consult them.

17 The vol. IV has been published under the supplementary editorship of Sri J. S. Pade who is to be congratulated on the completion of the work started by his great predecessor.

18 See the Preface to the vol I (p. 11), and also the Preface to the vol III.

19 Grosset, Introduction, pp. ix-xxiii. Ramakrishna Kavi also described some MSS. See Preface to vol. II, pp. ix, xi, xii, xiv, xvii.

10. *Ancillary works.* Various *prakarana* works on different topics come under this category. They include treatises on dramaturgy, music, metrics and Prakrit grammar etc. But among them all, works on dramaturgy²⁰ and music²¹ naturally occupy an important place. In a few cases they give valuable help in reconstructing the text.

5. *Condition of the transmitted text*

11. That a critical study of the text of the NŚ. advanced very slowly need not astonish any one who would look closely into the historical condition through which it passed. Written most probably more than two milleniums before our time, it could not retain its purity for the following reasons:

(i) The author of the NŚ. was not the first writer on the subject. There are reasons to believe that drama and allied arts had already existed in India for some time and had a number of treatises written on them, when the NŚ. was written. For evidence shows that some at least among the so-called one hundred sons²² of Bharata were the predecessors of the author²³ of this old work. He naturally depended on their writings which enjoyed a considerable vogue at his time. It appears from the nature of the text that he absorbed in it some materials without much change. Except on this assumption, it cannot be explained why the NŚ. withholds definitions of some terms used in it. For example, in the chapter (IV) on the Tāṇḍava dance²⁴ and in the chapter on Dhruvās (XXXII)²⁴ there are more than a dozen terms of

20 *Daśarūpa*, *Nāṭyadarpaṇa*, *Nāṭakalakṣaṇa ratnaśoṭa*, and *Sāhityadarpaṇa*. See below § 30.

21 *Daṭṭila*, *Bṛhaddeśi* and *Saṅgita-ratnākara*. See the text vol. II (translation) Introduction, pp. 22, 27, 28.

22 See I. 26-39. According to P. Regnaud the names of most of Bharata's sons are directly or indirectly of Vedic origin. See his Preface to Grosset, p. VI. See also the editor's Contribution to the History of Hindu Drama, Calcutta, 1958, pp. 7-9.

22a. He is really anonymous. See Grosset, Intro p. v, note 3

23 See notes on IV. 130, 160, 162-165, 1 7, 169, 170, 184-190.

24 See XXXII. 2. Ṛc, Gāthā and Pāṇikā have no definition. Even if one

this kind. It is obvious that the terms in question being well-known to his contemporaries, the author did not care to define them. Though from the contents of the chapters named *Sāmānyābhinaya*²⁵ (XXIV) and *Citrābhinaya*²⁶ (XXVI) it is possible to make an idea of what the author meant by these terms, yet want of a precise definition leaves his modern readers unsatisfied. The exact relation of the *Sāttvikābhinaya*²⁷ with these two *abhinayas*, is also not clear. Besides, what is the relation of these three with the *āngikābhinaya*²⁸ discussed in chapters VIII-VIII ? The question becomes further complicated due to a categorical mention of *four abhinayas* (VI 23), which include the *Sāttvikābhinaya*. The none too clever handling of the materials by the anonymous writer of the NŚ. stands out in relief also when we observe the uncertain position of some of the topics treated by him.²⁹ For example, different are the positions of the definitions of the *Lāsyaṅgas* (XX 134-148, B. XIX 119, 137), the *Bāhṃyopacāra* or *Vaiśikhādhīyāya* (XXVI, B. XXIII) and the *Prakṛtivicāra* (XXXIV³⁰, B. XXVI). It is very difficult to ascertain their original position. But it may, however, be provisionally accepted that the longer recension proving more authentic in other respects, the position it assigns to these topics may be correct.

may take the first two as singing passages from the Rgveda and the Sāmaveda respectively, the third remains completely obscure.

25 Grosset interpretes this as 'une mimique général p. 1

26 Grosset interpretes this as 'une mimique supplémentaire ou des cas particuliere ou divers appelée *citra*,' p 1

27 Grosset thinks this is 'à l'aide des modifications ou signes intellectuels, see p. 11.

28 Ag while explaining VI 10, enumerates five limbs of *nāṭya* as the three *abhinayas*, *gita* and *śrōḍya* (playing of instruments). It seems that he ignores here the *sāttvika abhinaya*. The same is the case with Viśvanātha in SD. 34

29 See Grosset, Table comparative des chapitres, pp. xxii-xxiii.

30 Grosset (p 1) says, "... on constate néanmoins entre ses diverses parties une relation suivie, un ordre voulu, que nous avons essayé de faire ressortir, et qui en éclaire l'esprit " This seems to be a very judicious statement.

12a. It seems that the purpose of the author of the NS. was to write a handbook for the *sūtradhāras* (stage-managers) from the existing treatises on different branches of the Sāstra. Hence the work assumes at times the form of some Purāṇas drawing its materials from diverse sources. Thus in a way it seems to be a work of many hands. The original work had also interpolators who were responsible for some later additions and alterations. Even after taking all these facts into consideration, there cannot be any doubt that the NS. from the beginning was compiled as a unified work³¹. Probably to conceal its eclectic nature, the author in some cases made some attempts at synthesis, which only created fresh difficulties for the later students. For example, putting together terms like *bīja* and *bindu* may be considered such a case. The term *bīja* (Seed) belongs primarily to plant biology³², while *bindu* (Vital Drop, lit. semen)³³ to animal biology. It is very difficult to understand why two words of almost the same category were brought together in analysing the plot (XXI. 20-21). It seems that the author here mixed up materials from two different schools using almost similar terms. And to save his honour, we may take *bīja* (Seed) as relating to the narrative aspect of the plot, while *bindu* (Vital Drop, lit. semen) may be related to its psychological or spiritual content underlying the ideal which inspired the playwright in constructing the play. There cannot be any doubt that the definitions of the two terms given in the NS. were only *ad hoc* explanations partially wide of the mark. There are also other cases like this.

(11) Interpolators, as is natural in a very old and at times widely read work like this, occupied themselves with the various topics, and these created further difficulties. But authors of some of the later additions had probably their justification in some cases. It is likely that

31 But see Gītā, VII, 10

32 *Bindu* was not explained by Monier-Williams, but cf. his *vindu-vāsara* (*bindu-tasara*), and *Sabhalakalpadrūmā* which was his source. The proverb *mṛtanam bindu-patenā janaṁ bindudhāranāt* makes the meaning clear Cf. NL. trans. p. 159 note.

they were afraid that the NS. would become obsolete and fall into disuse, if later developments of some phases of the art were not incorporated into it. For example, they added many passages relating to the use of Prakrit in all its dialects, when such came to be used on the stage. They passed over in this regard an uncritical veneration for the mythical Bharata, and tacitly admitted his inadequacy for the practice of their own times. And in an age when literary publicity was not so easy as at present, this was the only way in which sanction could be given to practices introduced by some masters of later times. Besides, there was also a different class of interpolation. The group of seventeen couplets after XV.101 is a glaring example of this.^{32a}

(iii) Another fertile source of textual corruption was the process of copying and recopying through which the text was transmitted to the posterity. The time which intervened between different stages, affected its purity. When in particular cases the time was very long, the copyist naturally felt a difficulty in reading properly his model written in an obsolete script. This resulted in many cases in the corruption of the text. If our conclusion about the antiquity of the NS. is correct, then it was originally written probably in the pre-Asokan Brāhmī script, and some of the MSS. might have existed up to the time when early Gupta script developed. In due course MSS. written in such a script were carried to the late Gupta period which in its turn gave birth to several local scripts of the North and the South. All this naturally caused confusion in the MS. traditions. Though the NS. has been sometimes referred to as the Nāṭyaveda, its text was never preserved with the same scrupulous care which was observed in case of the Vedic *sambhitās*.

12. But these are not the only causes of the occasional obscurity of the text. To them should be added one more which arose from a considerable loss of traditional practices in later times, due to social and political reasons. During the twentyfour centuries that probably

followed the writing of the NS the Indian history did not remain stationary, and this left its inevitable marks on the art. Due to occasional break of the tradition, our knowledge on a few points are likely to remain limited indefinitely. For example, it is not clear from the text what exactly was the plan of a playhouse (II), and what was exactly meant by the *Paṇḍibandhas* (IV.256-264, 291-264). There is little hope that all these points will ever be cleared up unless fresh data in the shape of some very old MSS. giving the desired information come to light. The same thing may be said about the hopeless textual corruptions as well.

6. *Its two recensions*

13. The text-history of the NS. shows that already in the tenth century the work was available in two recensions. Dhanañjaya, the author of the *Daśarūpa* quotes from the shorter recension while Bhoja who closely followed him³³ utilized the longer one. Abhinavagupta, however, based his commentary on the shorter recension. It is natural that during the time that passed after them, minor changes intentional as well as unintentional, crept into both these recensions. Hence the editor's task becomes more difficult still. But a careful examination of the rival recensions gives us some clue to their relative value. Ramakrishna Kavi who examined no less than forty MSS. of the text, was of opinion that the longer recension (which he called B.) was older, although it contained interpolations some of which (pointed out by him) went back to a time prior to Abhinavagupta. Kavi, however, did not try to explain the origin of the shorter recension which he called A. His view regarding the relative authenticity of the longer recension seems to be justified. Reasons supporting this are to be found in his tests differentiating the two recensions, which are as follows:

33 See B vol II, Preface viii-xxii. cf. NL trans. of 159 note.

(i) Chapters XIV and XV of the shorter recension treating of prosody introduce the later terminology of Piṅgala (*re, ja, sa, na, ta, ma ja, ga, and la gaṇas*)³⁴ while the longer recension uses terms like *laghu* and *guru* (vowels) in giving the scheme of metres.

(ii) The shorter recension in the chapter XV gives definitions of metres in *upajāti*, while the corresponding chapter (XIV) of the longer recension gives them in the śloka (*anuṣṭup*) form and in a different order. Considering the fact that the bulk of the NS. is written in the śloka metre, the longer recension in this case seems to be closer to the original.

14. Though Kavi overlooked it, there is yet another point which may be said to differentiate the two recensions. The chapter dealing with the *nātyaḡunas* and *alamkāras* have forty ślokas differently worded in the two recensions. These ślokas in the longer recension (XVII) are written in the simple language of the NS. while in the shorter recension they betray a later polish. The opening stanzas of the chapter XVI in the shorter recension are in the *upajāti* metre, while in the longer recension they are in the śloka form. This again shows the original character of the latter recension. Now the shorter recension which is less authentic, does not seem to be devoid of worth. It appears that this in certain cases has preserved what existed in the original, but are now missing in the longer recension. The cases in which the shorter recension gives in a different language the corresponding passages of the longer recension may be explained by assuming that the passages in question were probably written from memory and was altered in the prototype of the recension.

7. Unity of the work

15. Some scholars have entertained a doubt about the unity of the NS.³⁵ They think that there are indications that it (the Nātya-

34. On the strength of this criticism the definitions of metres of the Āryā type have been suspected to be of later origin and hence marked with asterisks.

35. See note 30 above.

śāstra) has been subjected to considerable rehandling in later times before it assumed the present shape.....” The alleged indications may be summed up as follows:

(i) The colophon at the end of the KM. text of the work, (ii) the mention of Kohala as the future writer on certain topics in it (XXXVI. 63); (iii) Bhavabhūti's reference to Bharata-muni, the so-called author of the Śāstra, as the Tauryatrika-sūtrakāra, (iv) the mention of the *sūtra*, the *bhāṣya* and the *kārikā* as constituent parts of the work, along with the prose passages in it. As for the alleged first indication, Dr. S.K. De has tried to connect the colophon of the KM. text (*saṃāptaś-cāyam Nandibharata-saṃgīta pustakam*) with the chapters on music only without any justification. He opines that the Nandibharata of this colophon indicates that the chapters on music (XXVIII-XXXIII) are Bharata's original teaching on the subject as modified by the doctrine of Nandin. If we could accept the genuineness of the colophon, it would have been easy to believe in the composite authorship of the NS. But this does not seem to be possible on the following grounds:

(a) The colophon in question stands at the end of the two MSS. copied from the same original and is absent in the rest of the available MSS.

(b) The word *saṃgīta*³⁶ occurring rarely in the NS, includes, according to Śārngadeva (c. 13th century) *gīta* (song), *vādyā* (instrumental music) and *nṛtta* or *nṛtya* (dance). Hence it is not at all necessary that the colophon in question should be taken with the chapters on music only.

(c) Nandin as a writer on music (*saṃgīta*) has not been mentioned anywhere else.

As for the prediction (XXXVI. 69) that Kohala will treat certain topics not discussed in the NS, it may be said that there is nothing

36 This word at one time meant something like 'a ballet'. It seems that the later inclusion of *gīta*, *vādyā* and *nṛtta* into the sense of the word *saṃgīta* came from this

to show that he was later than the author of this treatise. He was in all likelihood a predecessor of his^{36a}.

16. The most important of all the alleged indications of the plural authorship of the work might be the third one. But the idea that the work was originally written in prose and was subsequently turned into verse, arose most probably from a misunderstanding of the word *sūtra*. In spite of the definition as *śvalpākṣaram asandigdham sāvad vāṣato-mukham* etc., there is nothing to show that *sūtra* was always in prose. Indeed the *Nāṭyadarpaṇa-sūtra* is entirely in verse, and the *Saddharma-puṇḍarikā-sūtra* of the Mahāyāna Buddhists is partly in verse and partly in prose. Abhinavagupta also refers to the NS. at the beginning of his commentary, as the *Bhārata-sūtra*. Thus, the theory of the supposed original prose version falls to the ground. The existence of the prose passages in the present text may be ascribed to the predecessors of the NS. All this will remove the difficulty of understanding the words of Bhavabhūti who mentioned Bharata as the *sūtrakāra*. The other ground on which the work may be suspected to have been the work of many authors have already been disposed of.³⁷

8. Method of reconstruction

17. *General Principles.* Peculiar nature of the MSS. materials led Grosset to proceed with reconstruction of the text in an unorthodox manner. As the present editor is in general agreement with him, the principles of reconstruction followed in this work cannot be set forth better than by quoting Grosset who said as follows:

"Our text of the *Bhāratīya-nāṭya-śāstra* has a character largely eclectic, because in establishing the text we did not feel compelled to give a necessarily preferential treatment to such and such a MS. sometimes the law about the majority of MSS. has been followed, and sometimes it was the reason of logic or sense and a consideration of

36a See below § 27 (11)

37 See § 112 above.

the whole (relevant topic) that has guided us in the choice of readings. Moreover we have not the chimerical ambition of reconstructing *the original Bharata*, separating it from all unauthentic additions. For we have often admitted without any exclusiveness in our text all later developments (within square brackets) even when these have been furnished by a unique MS. with the reservation that they did not constitute repetitions, pure and simple, or a duplicate without the least interest or that they are unintelligible or corrupt. In the latter cases we relegated these to *the variants*. We have scrupulously guarded against touching without any absolute necessity except in the cases of sure alteration, the text as presented by the MSS. considering that in expunging or normalizing one falls into inexactitude and arbitrariness. The emendation which we have ventured to make were strictly necessary and were indicated in *the variants*, and explained in the notes.³⁸

But the present editor differs from Grosset in some minor details. Instead of square brackets he has used asterisks, putting a single star before passages which appear to be of later origin or may be suspected as such. The passages, the adventitious character of which cannot be doubted have, however, been preceded by twin stars, or a star preceded by a cross.³⁹ As for other additions which are useless repetitions and do not materially add to our knowledge of the art, have been put among the variants. Even when they give along with this some new informations they have been treated in this manner.

18. *Emendations.* On one point the present editor has differed from Grosset⁴⁰ and Kavi⁴¹. Unlike his two predecessors he has not avoided suggesting emendations when ever the readings presented by MSS. could not be considered satisfactory. But the emendations.

38 Grosset, Introduction, pp xxv-xxvi

39 Only in one case.

40 Grosset, p. xxv.

41 Unlike Grosset he is silent on this point. But he scarcely makes an emendation

were suggested only after a great deal of deliberation. But whatever might be his own idea about the validity of the emendations offered, he has no right to impose them on the readers who may well have their own emendation or no emendation at all, if the available readings would warrant that. Hence they are requested before exercising this freedom, to go very kindly through the detailed discussions on some typical cases of emendation given below.

19. In chapter I of the NŚ there is Śakra's (Indra's) killing of the Vighnas who were creating troubles over the production of a play on his victory over the Dāityas and Dānavas. According to the current text⁴² all the Vighnas were destroyed by Śakra with his Jarjara.⁴³ But from some succeeding passages we learn that there were remnant of enemies (i. e. the Vighnas) to do violence to the actors;⁴⁴ and a second passage also corroborates this.⁴⁵ But how could there be any remnant of Vighnas when they all were already destroyed by Śakra? Grosset and Kavi did not care to think over this discrepancy. They, however, did nothing unusual. It must be confessed that the present editor also once unconsciously followed in their footsteps. But a little before signing the print-order of the first forme of the text which contains the relevant story, he detected the error and made an attempt to solve the riddle. Luckily he now found out that the passage giving the information about the killing of the Vighnas has in one MS. a different version⁴⁶ which ultimately gave a clue to what can be considered the original reading. According to this, the Vighnas after being beaten by Śakra left the place along with the Dānavas. Now the Vighnas not

42 E g. G I 62-74 and B I, 64-76.

43 G I. 68-69 निहतेषु च सर्वेषु विघ्नेषु सह दानवैः.

44 G I. 72; B I. 73. शेषा ये चैव हिंसायै नृपयाम्यन्ति हिंसाः.

45 G I. 74, B I. 76. श्रापं मञ्जनयन्ति स्म विघ्नाः शेषास्तु वृत्तनाम्.

46 गतेषु तेषु विघ्नेषु सर्वेषु सह दानवैः. This is from the MS. na of B. (See note 43 above). G records no variant.

having at all been destroyed, the word *śeṣā* (the remaining ones) in the two succeeding passages become meaningless. It did not take much time to find out that *śeṣā* was merely a wrong reading for *śeṣya*⁴⁷ which is usually spelt as *śeṣyā*. The probable stages in the development of the reading *śeṣā* were as follows: *सेयं* > *सेया* > *शेया*. But Ag. read the relevant passages with *śeṣā* and tried to support this in an awkward manner.⁴⁸

20. According to the texts of Grosset and Kavi the NS. (XIV. 38, 43) includes Kālīṅga once into regions following the Dākṣiṇāryā Pravṛtti⁴⁹ and again into that following the Odra-Māgadhī Pravṛtti.⁵⁰ They accepted this reading without any question. So did the present editor previously. But now he emends the second Kālīṅga occurring in connection with the Odra-Māgadhī Pravṛtti, into Ut-kālīṅga (one of the three Kālīṅgas),⁵¹ probably the northern part of the greater Kālīṅga, while Kālīṅga proper was a part of the Dākṣiṇāryā. It appears that the modern name Utkala is merely a shorter form of Utkālīṅga⁵² and may be roughly identified with the present-day Orissa. It is almost certain that after the syllable *ut-* had been lost some interpolator added the syllable *ka* to remove the ensuing metrical deficiency of the verse concerned. Our hypothesis regarding the loss of the syllable *ut-* is also corroborated by the fact that the special features of the Pravṛttis which were in vogue in the Odra-Māgadhī

47 *śeṣā* is an alternative spelling for *śeṣya*.

48 To explain *शेया* in B I. 76, Ag. says, *शेया जर्जरीकृतशेया अश्लेषः*. But a little later he adds *जर्जरीकरणकाले एते चासन्निहिता अभूवन्*.

49 B G. XIV. 40

50 B G. XIV. 45.

51 Ut-kālīṅga was one of three Kālīṅgas, the others being Kālīṅga (proper) and Madhya-kālīṅga. Maceo-kālīṅga was probably Majjhi-kālīṅga (Madhya-kālīṅga) or the inner Kālīṅga of Roman geographers. See N. L. Dey's Geographical Dictionary. Kālīṅga seems to have replaced the earlier name Odra, derived from *śudra* which meant "a watery or marshy" region. Hence Odra seems to have meant the pre-historic littoral region and a part of its hinterland.

52 See note 51 above.

area are missing, while that of the Parvattis used in areas assigned to the Āvanti, Dākṣiṇāṭyā and Pāñcālī have remained intact. The present editor has made a conjectural restoration of the special features of the Odra-Māgadhī Pravṛtti after considering the nature of the Bengali Yātrās and some folk-theatres of Orissa and Assam, which three were undoubtedly connected with this.

21. The passage about the relation between the *bīja* (Seed) and the *bindu* (Vital Drop) also requires emendation. Here *kāvyaścchedena* should be read as *kāvyaścchede na*⁵³. The support which Ag. gives to the reading *kāvyaścchedena* is not at all convincing. The commentator was evidently misled by the wrong reading of the next hemistich which should now be read as with *na bījasya sambārah* instead of *ca bījasya sambārah*⁵⁴. Here Ag.'s support of the reading is strange.⁵⁵ For *sambāra* cannot have any other meaning than 'close' or 'conclusion', as we have it in the technical term *kāvya-sambāra* in chapter XXI. 67. Such a *sambāra* can come only at the end of a play. For the *bīja* (Seed) of a play is to continue to operate till its complete fruition in the last Act.⁵⁶ *Bindūnām* in the definition of the *Praveśika* is evidently a wrong reading.⁵⁷ For there can be only one *bindu* (Vital Drop) in a play.⁵⁸ Hence *sandhinām* is most probably the original reading. For there may be as many as five *sandhis* in a Nāṭaka or a Prakaraṇa.⁵⁹

22. In view of the fact that Śakra (Indra) plays a very prominent part in the legend relating to the origin of the Nāṭya, absence of his name from the list of gods⁶⁰ when colours have been assigned to them, is astonishing. Hence *śukro* in the relevant passage

53 XX. 15.

54 XX. 16.

55 Ag. explains *sambārah* as *sammilitatvena prāptib* (B. II p. 417).

56 XXI. 22.

57 XX. 31.

58 XXI. 23.

59 XXI. 36-37.

60 XXIII. 91.

should be emended into *śakra*. It seems that the names of planets which follow in a later addition, caused this change.

23. Reading of the MSS. in the first hemistich of LXIV. 203 was *strīyartham ājñākerīṅ gunāb* (B) and *strīyo byājñākerīṅ gunāb* (C) But these scarcely give any sense. Ag.'s explanation has no support from any lexicon and ill agrees with the context, The passage as emended is *strīyo byājñākerīṅ gunāb* (women constitute a group which does the bidding of kings). Here *ājñākerīṅ* is the plural of *ājñākerī*, and this admirably suits the context of the passage.

24. *Variants*. It would have been ideal if we could give all the variants from different versions and MSS. But this could scarcely be considered practical. Mostly such variants only have been recorded as are needed to find out the relation between the present reconstruction and the texts as presented by the Baroda and the Choukhamba editions In a few cases variants from other sources also have been presented In all these cases the mere verbal differences have been ignored for obvious reasons. But to make it easy for the readers to find out additional variants, whenever necessary, full references to the Baroda, Paris or the Choukhamba editions have always been recorded "

II. LITERATURE ON ANCIENT INDIAN DRAMA

25. To appreciate properly the value of the NŚ, it is also necessary to have a glimpse of the activities of ancient Indian writers in the field of dramaturgy and histrionics. Their activities surely began before Pāṇini had composed his grammar some time about 600 B. C. Writers who followed the author of the NŚ. were quite numerous. As a general knowledge about their works is indispensable for the understanding of our text, some of them have been referred to in the notes whenever necessary.

61 In case of the first fourteen chapters only reference to Paris edition G and B has been recorded

1. *Early writers*

26. *Śilālin and Kṛśāśva*. Pāṇini (*circa* 600 B. C.)⁶² refers (IV. 3. 110-111) to the Natasūtras of Śilālin and Kṛśāśva.⁶³ As works of these two authors seem to have perished beyond recovery we are not in a position to have any exact idea about their contents. But Lévi and Hillebrandt took them to be manuals for actors, though Weber and Konow considered these to have been sets of rules for dancers and pantomimists.

27. *So-called sons of Bharata*: After Śilālin and Kṛśāśva come the writers whose names were included in the list of one hundred sons of Bharata, (1. 26-39). Among these Kohala,⁶⁴ Dattila or Dantila (Dhūrtila),⁶⁵ Śālikarna⁶⁶ (Śātakarna), Bādarāyana (Bādara)⁶⁷, Nakṣakutta⁶⁸ and Aśmakutta⁶⁹ have been referred to and quoted by later writers as authorities on dramaturgy and histrionics. Besides these, Vātsyā⁷⁰ and Śāṇḍilya⁷¹ have been named as authorities on drama by some writers. Such references and quotations are our only source of knowledge of them and their works.

(1). *Dattila*, Dattila seems to be identical with Dantila or Dhūrtila

62 Prof S K Belvalkar has discussed this question of Pāṇini's date very thoroughly in his *System of Sanskrit Grammar* (pp. 15ff). See also H. Shöld's *Papers on Pāṇini*, and the author's *Paninīya-śikṣā* (pp li-liv). See also Paul Thieme, *Pāṇini and the Veda*, pp. 80, 130.

63 It is rather strange that these two names do not occur in the NS. In spite of this we may believe with Sten Konow that the Natasutras of Kṛśāśva and Śilālin were probably absorbed in the NS. See ID, p. 1.

64 See below note 81.

65 See below note 72.

66 See below § 27 (ii).

67 See below note 78.

68 See below note 76.

69 See below note 77.

70 See below note 74.

71 See below note 73.

mentioned in the NŚ. (1.26).⁷² Abhinavagupta too quotes from one Dattilācārya and it is likely that he is not other than this Dattila. From these quotations it appears that he wrote on histrionics and music. Śāṇḍilya⁷³ and Vātsyā⁷⁴ mentioned in the NŚ (XXXVI.63) along with Dattila (Dhūrtila) are to us nothing but mere names. It is possible that they were writers on some aspects of drama and theatre. Viśākṣhila, quoted several times by Ag, was an old writer on dramaturgy and music.⁷⁵

(ii). *Aśmakutṭa and Nakhakutṭa*. These two writers probably belonged to the same locality, and might have been contemporaries' Sāgaranandin and Viśvanātha quote from Nakhakutṭa.⁷⁶ and the former only is known to have quoted from Aśmakutṭa⁷⁷ From these quotations it appears that Aśmakutṭa and Nakhakutṭa wrote on dramaturgy.

(iii). *Bādarāyana (Bādari)* Sāgaranandin quotes from Bādarāyana twice⁷⁸ and probably names him once as Bādari, and from the extracts quoted it seems that this early writer discussed dramaturgy.

(iv) *Śālikarṇa*. Nothing more than his name is known. Though it

72 There is a work on music by Dattila in TSS This was surely a predecessor of the NŚ.

73 He was quoted by the author of the commentary "Tilaka" on the Rāmāyana See Swami Prajñānāṇanda, *Samgita-o-samskṛti* (Bengali) pp 352-353

74 Nothing more is known of him

75 He was mentioned in the work going by the name of Dattila, and by a late writer, Cakrapāṇi datta (c. 11th century) in his commentary on the Caraka-saṁhitā See vol II (translation), Introduction, p. 22.

76 NL. 2768-2769; 2904-2905 and SD 294, also mentioned in Bahu-rūpa's commentary on the Daśarūpa See the notes by Dr V. Raghavan on NL (translation)

77 NL. 83 437. 2766-2767. 2774-2775.

78 NL. 1092-1094, 2770-2771.

is tempting to identify him with Śātakarṇi, evidence in favour of such an assumption is non-existent.

(v). *Samgrahakāra*. Abhinavagupta once mentioned the *Samgraha*⁷⁹ and once the *Samgrahakāra*. In the NS. (VI. 3. 10) itself also one *Samgraha* has been mentioned. It seems that the reference is to the identical work. From these facts it appears that that the work might have been a compendium treating of dramaturgy as well as histrionics.

(vi). *Kohala*. Among the writers on drama who appeared after Śilālin and Kṛṣṇa, Kohala seems to be the most important. In the NS. (XXXVI. 63), it is given in the form of a prophecy that Kohala will discuss in a supplementary treatise all those topics on drama that have not been touched by Bharata. From quotations of his works made by Abhinavagupta⁸⁰ and Śāradātanaya⁸¹ as well as from their references to his opinion, it appears that Kohala wrote on dance and dramaturgy as well as histrionics and music.

2. *The original text of the Nāṭyaśāstra*

28. The original text NS. was most probably written in the fifth century B.C. There are reasons to believe that the author gathered materials from the works of his predecessors. But it cannot be claimed that work has reached us in its original form. There are in it quite a number interpolations of later date. All these points have been discussed in detail later.⁸²

3. *Medieval writers on drama*

29. 1. *Nandī (Nandikeśvara), Tumbura, and Cārāyaṇa*. Besides the writers mentioned above, Abhinavagupta and Śāradātanaya refer to Nandī or Nandikeśvara⁸³ and the former also names Tumburu⁸⁴

79 B. II, p. 436 line 6.

80 B. vols I-IV.

81 BbP, pp. 204, 210, 236, 245, 251.

82 See below §§ 35-66.

83 B.I, p. 171 mentions Nandī-maśh. This name occurs also in B. IV.

84 B.I, etc.

They make occasional reference to their views or actually quote from them, and Cārāyaṇa has once been quoted by Sāgaranandin.⁸¹

(ii). *Sadaśiva, Padmabhū, Drauhinī, Vyāsa and Āṇjaneya*. Abhinava, and Sāradātānaya once refer to Sadaśiva while some writers on drama, such as Padmabhū,⁸² Drauhinī,⁸³ Vyāsa⁸⁷ and Āṇjaneya⁸⁸ have been named, by Sāradātānaya only. But we are not sure whether they were really old authors or these names have been attached to some late treatises to give them an air of antiquity.

(iii). *Kātyāyana, Rāhula and Garga*. These three writers, quoted by Abhinavagupta and Sāgaranandin may be counted among the medieval writers on drama. From the available extracts from his work Kātyāyana seems to have been a writer on dramaturgy.⁸⁹ Rāhula has been twice quoted in Abhinava's commentary,⁹⁰ and Sāgaranandin has once referred to his view.⁹¹ From these it appears that Rāhula was a writer on dramaturgy as well as histrionics. Garga as an authority on drama has been mentioned by Sāgaranandin⁹². In the absence of any quotation from him we cannot say what exactly he wrote about.

(iv). *Śakaligarbha and Ghaṇṭaka*. Abhinavagupta mentions among others the names of Śakaligarbha⁹³ and Ghaṇṭaka.⁹⁴ Of these two, Ghaṇṭaka seems to be a contemporary of Sankuka, and as for Śakaligarbha, we have no definite idea about his time. From the reference to their views it appears that they wrote on dramaturgy.

(v). *Vārtikā-kāra Harṣa*. Abhinavagupta once quotes from the Vārtikāḥṣṭ⁹⁵ and once from the Vārtika⁹⁶ and next time from the Harṣavārtika,⁹⁷ and besides, he once refers to the views of the Vārtika-

84 NL. 362-363. 85 NL. p. 47. 86 NL. p. 239

87 NL. p. 225. 88 *ibid.* 89 NL. 1484-1485. and B. II

90 B. I. 115, 172. 91 NL. 3226. 92 NL. 3226

93 B. II. p. 452. Kavi thinks that he is identical with Udbhata.

94 B. II. p. 436.

95 B. I. p. 172. This Vārtika seems to have been an original work like Kumārila's *Śloka-vārtika*.

96 B. I. p. 174. 97 B. I. p. 207.

kārī.⁹⁸ Sāgaranandin and Sāradātanaya refer to one Harṣavikrama⁹⁹ or Harṣa.¹⁰⁰ It seems to be possible that they all referred to the same person, and the author of the Vārtika was Harṣa or Harṣa-vikrama. From these quotations and the references it appears that this Vārtika was something like an original treatise on dramaturgy and histrionics.

(vi). *Mātṛgupta*. Mātṛgupta has been taken by Sylvaïn Lévy to be a commentator of the NS.¹⁰¹ But from the metrical passages quoted¹⁰² from his work, it appears that Mātṛgupta's commentary was as good as an original work on the subject. From the meagre information available about him, scholars have identified him with the poet of that name living during the reign of Harṣavikramāditya of Kashmir who seems to have been the author of a work on drama called Vārtika.¹⁰³ This would roughly place his work at the end of the 4th century A. C.¹⁰⁴ From the quotation made from his work, it appears that he wrote on dramaturgy and music.

(vii). *Subandhu*. Sāradātanaya refers to one Subandhu who wrote on dramaturgy. If it is possible to identify him with the famous author of the Vāsavadattā, then he may be placed roughly in the 5th century A. C.

(viii). *Compilers of the Agnipurāṇa and the Viṣṇudharmottara*. The Agnipurāṇa treats of *nāṭya*, *nṛtya*, and *rasa*, but this treatment depends considerably on the NS. There is literal borrowing from this work as well as paraphrases of some of its metrical passages in this Purana. The Viṣṇudharmottara too treats of *nṛtta*, *nāṭya* and *abhinaya* and this treatment too is dependent on the NS. Dates of these two Puranas are still to be determined.

98 B I. p. 31.

99 NL. 3725.

100 BhP. p. 238.

101 Le théâtre indien, p. 15.

102 Rāghavabhaṭṭa's comm. on the Śakuntalā, pp. 7, 8, 9, 13 etc. and NL.

102, 314-316, 459-471, etc. and BhP. p. 234.

103 Keith, Skt. Drama, p. 291.

104 BhP p. 238.

4. *Late Writings on Drama*

30. (i). *The Daśarūpa*. The Daśarūpa (Daśarūpaka) of Dhanañjaya was composed in the last quarter of the 10th century A. C. This work, as its name implies, treats of ten principal forms of dramatic works (*rūpa*) which constitute the subject-matter of chapter XX of the NS., and it also brings in a few other relevant matters scattered over other parts of this comprehensive work. But Dhanañjaya carried too far the work of his abridgment and left out quite a number of important matters. The special stress which he lays on the literary aspect of drama by his exclusion of its histrionics and other technical sides, very clearly indicates the general decadence of the study of the subject at the time. But whatever be its limitation, the Daśarūpa, and its commentary Avaloka without which it was only half intelligible, attained in course of time a wide popularity and gradually superseded the NS. which seems to have become very rare with the passage of time.

(ii). *The Nāṭakalakṣaṇa-ratnaśoṣa*. Probably a little later than or contemporaneous with the Daśarūpa is the Nāṭakalakṣaṇa-ratnaśoṣa (briefly Nāṭakalakṣaṇa) of Sāgaranandin¹⁰⁵. Just like Dhanañjaya, Sāgaranandin too discussed in his Nāṭakalakṣaṇa, dramaturgy in detail and mentioned only incidentally certain topics connected with histrionics. But unlike the Daśarūpa the Nāṭakalakṣaṇa does not treat exclusively of dramaturgy, but refers to histrionics whenever necessary. Though the author professedly depends on no less than seven different authorities his dependence on the NS. seems to be the greatest. A large number of passages from it have actually been borrowed by him. Besides this, the actual extent of Sāgaranandin's dependence on the NS. is apparent from his echoing of the numerous passages of the latter.

105 Date of Sāgaranandin (Indian and Iranian Studies presented to Denis on Ross, 1939. pp. 108ff.) Dr. V. Raghavan places him in the 13th century. See NL. translation, Introduction, p. 6.

(iii). *The Nāṭyadarpaṇa*. The Nāṭyadarpaṇa of Rāmacandra and Guṇacandra is the next important work on dramaturgy. Of the two joint-authors of this text, who were Jains, Rāmacandra lived probably between 1100 and 1117 A C¹⁰⁵ and his collaborator Guṇacandra, was a fellow-student of his. The Nāṭyadarpaṇa, written in verse is divided into four chapters and treats dramaturgy. But many of its passages cannot be fully understood unless one takes the help of the *ṛitti* (gloss) written by the joint-authors. This work exploited the NS. very thoroughly, and whatever they could not accommodate in the text, were added to in the prose *ṛitti* which utilized also Abhinavagupta's commentary. Besides, the authors have occasionally criticized the views of other writers among whom Dhanañjaya figures prominently¹⁰⁶.

(iv) Ruṣṣaka's *Nāṭakamīmāṃsā* Ruṣṣaka alias Rucaka, was a Kashmirian and lived probably in the 12th century,¹⁰⁷ It was from his commentary on Mahimabhāṭṭa's Vyākṛtivelā that we learn of his Nāṭakamīmāṃsā, which still remains untraced.

(v). *The Bhāṭṭaprahāṣaṇa*. Sārādātanaya, probably a Southerner who lived in the 12th century wrote the Bhāṭṭaprahāṣaṇa¹⁰⁸ which dealt with dramaturgy in greater detail than either the Daśarūpa or the Nāṭyadarpaṇa. And his work acquires an additional authority from the fact that Sārādātanaya had as his teacher one Divākara who was the Director of a theatre¹⁰⁹ and might have possessed the traditional knowledge of the theory and practice of Indian drama. Though Sārādātanaya depends much on earlier authors yet his approach to the subject is to some extent original. As the name of his work implies, it deals with the "expression" (*prabhāṣā*) of "Psychological States" (*bhāṣā*, lit. feeling). Now the proper expression of such States by the actors, according to the NS., gives rise to the

105 Ed. GOS. 1939 p. Introduction, p. 3

107 *ibid.*

108 Dr. Skt. Poetics pp 105ff.

109 Ed. GOS 1930

110 BhP. Introduction p 6

Sentiments (*rasa*). Hence Sārādātanaya begins his work with the description of the Psychological States and everything connected with them. Next he passes very naturally to the discussion of the Sentiments. These being thoroughly discussed, he takes up the Heroines of different classes who are the mainstay of Sentiments. The time-factor in the plot and the diction of the play which also are means of developing Sentiments, are considered next. Afterwards he analyses the body of the play and its different parts. This brings him to the consideration of the ten major and twenty minor types of play (*rūpa*), and finally of other miscellaneous matters connected with drama and theatre. It may be briefly said that Sārādātanaya's treatment of the subject is in many respects more comprehensive than any of the works mentioned before.

(vi). *The Sāhityadarpana and the Nāṭakaparibhāṣa* Viśvanātha Kavirāja, (13th century) of Orissā^{III} treated in his Sāhityadarpana all branches of the Sanskrit literature including drama. It was the sixth chapter of this work on drama on which the early Western writers on the ancient Indian drama mostly depended. Viśvanātha seems to have utilized besides NS, the works of almost all his predecessors. Śiṅga-bhūpāla's Nāṭakaparibhāṣā is known only in name. But his Rasārnavasudhākara also treats of drama towards its end. It seems that no important treatise on drama was written after all these works.

III. COMMENTATORS OF THE WORK

31. *Early Commentators.* According to Sārṅgadeva (SR. I. I. 9.) the commentators who set themselves to the task of explaining or elucidating the NS, are Lollaṭa, Udbhata, Sankuka, Abhinavagupta and Kīrtidhara. Abhinavagupta in his commentary refers in addition to Bhaṭṭa Yantra and Bhaṭṭa Nāyaka who may be taken as commentators of the NS, and he quotes also from of one Bhāṣya and one Vārtika.

The Vārtika, however, seems to be an independent treatise on drama though the Bhāṣya was probably an old commentary. But in the absence of suitable data, our knowledge about the date of these commentators and the nature as well as the value of their work, remain incomplete. We are, however, discussing below whatever meagre informations may be gathered about them.

(i). *Bhaṭṭa Udbhaṭa*. Bhaṭṭa Udbhaṭa's opinion has been thrice quoted by Abhinavagupta. As his views were controverted by Bhaṭṭa Lollaṭa who flourished in the 8th century, it is possible that Udbhaṭa was a person of the 7th century.¹¹² Though it has been doubted whether Udbhaṭa was really a commentator of the NŚ., from the reference to his work by Abhinavagupta we may be fairly certain in this matter.

(ii) *Bhaṭṭa Lollaṭa*. Bhaṭṭa Lollaṭa has been referred to by Abhinava as many as eleven times. From these he appears to be a commentator of the NŚ.. As the *rasa* theory of Saṅkuka was known to have been levelled against Lollaṭa's view on the same, this latter writer flourished probably in the middle of the 8th century.¹¹³

(iii) *Śrī Saṅkuka*. Abhinava referred to Śrī Saṅkuka or Saṅkuka as many as fifteen times. About his time we seem to have some definite information. For he is probably identical with the author of the poem Bhuvanābhyudaya written during the reign of the Kashmirian king Ajitāpīda whose date is about 813 or 816 A. C.¹¹⁴

(iv). *Bhaṭṭa Nāyaka*. Bhaṭṭa Nāyaka has been referred to as many as six times by Abhinava. Besides explaining and elucidating the NŚ., at least in part, he wrote on the Dhvani theory an independent work named the Hṛdayadarpana. He has been placed between the end of the 9th and the beginning of the 10th century.¹¹⁵

(v) *Bhaṭṭa Yantra*. From the single reference to him in

112 Skt. Poetics, pp 75ff

113 Skt Poetics, pp. 38-39.

114 *ibid.*

115 Skt. Poetics, p. 39ff.

Abhinava's commentary it appears that Bhaṭṭa Yantra was a commentator of the NS. About him nothing more can be said except that he preceded the celebrated commentator.

(vi). *Ācārya Kīrtidhara*, Abhinava has referred to Kīrtidhara only once. But from the respect shown him by the commentator by calling him *ācārya*, it appears that Kīrtidhara was a senior contemporary of Abhinava, and as such he may be placed in the 9th or the 10th century.¹¹⁵

32. *Abhinavagupta*. Among the commentators of the NS. Abhinavagupta or Abhinava is the most well-known. But his fame rests also on his commentary on the Dhvanyāloka as well as numerous learned treatises on the Kashmiri Saivism. From the concluding portion of some of his books we learn a few facts of his family history, and on the strength of these he has been placed between the end of the 10th and the beginning of the 11th century.¹¹⁶ From the Abhinavabhāraṇi we learn that his another name was Nṛsiṃhagupta.

33. Although he any other work of this class, it professes to explain the text, Abhinava's commentary is not always an adequate help for understanding the several difficult passages of the NS. This drawback is indeed considerably due to its defective text-tradition,¹¹⁷ but a careful study of it will convince any one that all its weak points cannot be explained away on this assumption alone. There are instances of Abhinava's not being sure about the explanation offered. For example, the word *kutapa* is once explained as a group of singers and players of musical instruments¹¹⁸ and next as four kinds of musical instrument¹¹⁹ and then as 'four musical instruments.¹²⁰ While explaining the *dvibbūmib* he gives four different views and does not give special support to his own

116 Skt. Poetics, p. 39.

117 Skt. Poetics, pp. 117ff.

118 B. I. Preface pp. 10-11.

119 B. I. p. 65.

120 B. I. p. 73

121 B. I. p. 186.

preference.¹²² Besides, his explanation in some cases seems to be fanciful. For example he explains *khaṇḍana* as 'as fanning by means of a fan made of palm-leaf'.¹²³ This evidently is wrong, for in the same context *vyajanaka* 'fanning' has been mentioned, and *khaṇḍana* may better be interpreted as 'drawing patterns or designs'.¹²⁴ But such instances are not many. That Abhinava had as the basis of his commentary a defective text of the NS, is apparent; and his text was in places to some extent different from any of the versions that have reached us. It is due this, that sometimes particular passages of the commentary cannot be connected with any portion of the text (given above the commentary) in the Baroda edition. For example, once Abhinava writes 'here are four *ca-kāras*',¹²⁵ but in the corrupt text identified by the *prastika*, two *ca-kāras* only are available.¹²⁶ And curiously enough a part of this text quoted correctly in the commentary shows the correct nature of the accepted reading of the text,¹²⁷ but the number of *ca* is the same. In another place of Abhinava's commentary we have the word *ālambhana* explained, but we look in vain for it in the text.¹²⁸ The same is the case with *avyatireka* and *āgama* occurring later in the commentary.¹²⁹ And some responsibility for its reduced usefulness must be ascribed to the fact that Abhinava had his commentary based on considerably different text of the NS.¹³⁰ There is still another reason due to which Abhinava's work does not

122 B. I pp. 64-65.

123 B. II p. 41.

124 See note on IX, 61-63.

125 B. I p. 166.

126 *ibid.*

127 B. I. p. 203.

128 B. II. p. 34 (13 of the comm.). It appears that *ālambhanam* is merely a variant of the second part of *rocānālambhanakam* in IX, 32 (B).

129 *Avyatireka* (B. II. p. 97); *āgamam* (B. II p. 225). It seems that the second word occurred as *tayor-āgamam* instead of *tayor-ū-bhāgam* in XIV. 5 (B).

130 See notes 127-129 above.

prove to be quite adequate for our need. It is probably because he wrote the commentary with a view to help scholars of his time, whose knowledge on many things relating to the Indian drama, theatre and general literature he could easily assume, his commentary sometimes falls short of our needs.

34. But in spite of these limitations Abhinava's work has its value. Whenever he has to explain any theory or problem concerning the dramatic art or general aesthetics, he does it very exhaustively by quoting all available views on the same and often cites examples from a vast number of dramatic and other works some of which have perished. Often he sums up the discussion in a masterly fashion. That he was a voluminous writer on the abstruse philosophical topics gave him some facility in handling such matters. But, for the purpose of reconstructing the theory and practice of the ancient Indian drama, such scholastic discussions are often not of much value, though students of Indian poetics and aesthetics will surely be profited by their perusal. In spite of all this, it must be said of Abhinavagupta's commentary that it gives considerable help in understanding some difficult passages of the very old and obsolete text of NS. and for this we should be genuinely grateful to him.

IV. DATE OF THE WORK

1. *Earlier studies on the subject*

35. Since its discovery a century ago, the question of the date of the NS. has always occupied the scholars. But in the absense of anything like a critical edition of the work, they could play the part of pioneers only. Still it goes to their credit that one after another they advanced the study of the subject, and some of them made important contributions. The researches of Regnaud in this connection have already been briefly mentioned.¹³¹ But

131 See § 4 and note 9 above.

considering the far-reaching results of his labours, it is necessary that the scholars should know a little more about the important part he played at the beginning, for a critical study of this important text. At the commencement of his Preface to Grosset's work, he describes the undertaking as "tempting and difficult at the same time". It appears that on his recommendation, the University of Lyon (France) agreed to bear the expenses of publishing the NS. to be critically edited by his pupil Grosset. The work announced in 1890 was undertaken in the following year ; and it was expected that the planned three volumes would require three or four years for their completion. But several circumstances standing in the way, the first volume of the NS. (I-XIV) could not be published before 1898.¹³² After giving some idea about the difficulties in preparing and publishing the work, Regnaud raises the question, "Is the treatise...worthy of a critical edition which demands urgently such persistent zeal and laborious efforts ?" After mentioning next, the great interest which the Indianists of the time showed in the researches on the NS. which preceded Grosset's undertaking, Regnaud gives a reply to this, laying stress on the "necessity of honouring the work by a definitive fixation of the complete text, which can be conceived only in the form of an edition of the European model."¹³³ Next he discusses the question of date of the work and points out incidentally the peculiar condition of the text as follows: "One remark to be made at the beginning in this regard is that one would be misled in looking for one unique and fixed date for it which like similar other works in India, was undoubtedly amplified and modified in course of centuries following developments and changes of the art...."¹³⁴ In spite of this theoretical apprehension which is to some extent justified, he wrote. "If the *Nāṭyaśāstra* which is mentioned by Pāṇini, may be that of Bharata, the work may go back in its original form

132 Grosset's ed. Preface p. II.

133 *ibid* pp. II-III.

134 *ibid*, p. VII.

at least to the the fourth century before Jesus-Christ."¹³⁵ But on the basis of the poetical stanzas in chapters V and XVII (our XVIII) of the NS. he concluded "It appears to me to be difficult to make them.....go down to a time below the beginning of the Christian era."¹³⁶ Another important contribution of Regnaud was indeed his very well-reasoned refutation of Windisch's fantastic theory about the Greek origin of Indian Nāṭya.¹³⁷ It is a pity that his work being in French remained unknown to Indian Sanskritists for a long time. Still in their own way they studied the work for ascertaining its date, and the result was not without value. On the basis of certain historical data Haraprasad Shastri was of opinion that the NS. might be placed in the second century B. C.¹³⁸ Mahamahopadhyaya (later Dr.) P. V. Kane, however, thought that the work could not have been written later than the third century.¹³⁹ Considering the poor condition of the text, these views were astonishingly valid. For later researches completely upheld these. In 1933 the present editor discussed in detail some important data of the NS. and concluded that this work existed in 200 A. C. and might probably go back to 100 B.C.¹⁴⁰ This attracted the notice of Dr. Kane (now a National Professor) who wrote in 1931 "Although I do not agree with several things he says, the date he arrives at cannot in my opinion, be far from truth."¹⁴¹ This

135 *ibid.* p. VII. fn. 4.

136 *ibid.* p. VIII.

137 *ibid.* p. IX-XI. A. B. Keith ignores this. See *Skt. Drama*, pp. 57ff. This question was, however, revived by H. Reth in 1903. Winternitz discussed this and said "The Indian drama, as we know it, has throughout such a strong national Indian character that it stands against the hypothesis of any foreign influence on it". See *Hist. of Ind. Lit.* vol. III. pp. 193ff.

138 JPASB. vol. V (NS.) pp 351ff.

139 I. Ant. vol. XL, 1917, pp. 177ff.

140 JOL, vol. XXV, 1934.

141 P. V. Kane, *Hist. of Skt. Poetics*, 2nd ed. p 40. The two points on which Dr. Kane differed cease to exist now. For the words *mahārāṣṭra* and *narasimha* on which they were based, do not occur in all the MSS. and are evidently later interpolations in some of them.

view of Dr. Kane was encouraging indeed, and the present editor still pursued the question as he proceeded with the critical edition of the volume II of the NS. (XXVIII-XXXVI) He was now convinced that the work might be as early as 200 B. C., and mentioned this in his introduction.¹⁴² But on completing the revision of the critical edition of the volume I (I-XXVII) he felt that the time has definitely come for ascertaining its date after making a more intensive study of this encyclopedic work which, as we have seen, treats not only drama, turg and histrionics and the allied arts of dance and music (vocal and instrumental), but also other subjects more or less connected with drama, such as metrics, poetics and even *ars amatoria*. The proper place of doctrines in the NS for all the above arts in the history of ancient Indian culture, as well as a consideration of all other data available in it, may severally be expected to throw light on its date.

2. *The Sanskrit of the work*

37. We shall begin the present discussion by studying the linguistic data which are of two kinds. (i) the language in which the NS. has been written and (ii) the languages it prescribes for the stage. Though the NS has been called the Nāṭyaveda, it is not written in the Vedic language. The word *veda* in this connection does not mean anything more than the traditional lore, though the verses of the NS. betray some affinity with the Vedic prosody, the significance of which will be explained later.¹⁴³ The study of the linguistic data may begin with a consideration of some aspects of its vocabulary. The following classes of words¹⁴⁴ deserve special mention:

142 NS (*trans*) vol II Calcutta, 1961 p 23

143 See below § 49

144 The lists given below are not exhaustive.

A. Words occurring, so far as is known, in the NS. only.

ullekbya (tatto mark) XXIII. 66.

ullukauna (standing of hairs on the end) VII. 76.

kathinī (story-teller) XXV. 9.

kāmatantra (science of erotics, amorous manners)¹⁴⁵ VI. 32;

XXIV. 160, 150, 201; XXV. 38, 53, 65.

kubśka (comic situation) XIII. 131.

kumārādbyakṣa (warden of princes) XXXIV. 83, 97. Probably the same as Kautilya's *kumārādbyakṣa*.¹⁴⁶

kumbhīpadśka (a jar-shaped tatto) XXIII. 66

citrabhātaśka (who kills most cruelly) XXXIV. 6.

divanśasa (cloud) I. 84. Occurs in dictionaries, but not in this sense. See Ag.

dbṛṣṭi (challenge) XXIII. 216.

nīṣṭambha (unperturbed) XXV. 37.

pāśvūgata (coming from the Parśus) XXIII. 135.¹⁴⁷

pāśvamaula (a crown of the Parśus) XXIII. 137.

pratistṛī (a rival woman) XXV. 49.

prāyasthika (disciplined) XXIII. 120. See Ag.

presanikā (handmaid) XIV. 16.

manmana (soothing children) XIX. 45. See Ag.

rātryūpajīvi (a night-rover) XXIII. 148.

lallana (soothing children) XIX. 55. See Ag.

vyttaka (a novice in affairs with women) XXV. 54, 62, 63.

śalyabuddhika (criminally disposed) XXXIV. 6.

stbānīya (local officer of the king) XXIII. 217; XIX. 22.

B. Words mentioned in the dictionaries, but their use scarcely known before.

alpska (mean) XXXIV. 7.

astamana (setting of the sun or of the moon) XXVI. 8.

145 See below § 51.   146 See below § 52.   147 See below § 53

āyasa (iron) II. 52.

āyasta (wide) III. 93.

āvaraṇa (defence, armour) XXXVI. 18.

kubera (pole of the chariot) XIII. 89.

kutsita (despised) XXXVI. 66.

grāmyadharma (sensual pleasure) I. 9.

cakra (realm, state) II. 57.

japya (muttering of mantras) I. 2.

devendra (Śiva) XVI. 114.

doraka (string) XXIII. 23

dvārtha (courtier) XXXIV. 73. Cf. Kautilya's *dauvārika*.

paribhāra (apology) XIX. 8.

śapaṭha (abuse) XXIV. 284

sūcaka (treacherous) XXXIV. 8. Cf. Pali *sucake*, Sam.
N. (600 B. C.)

surabhi (friendly) XXV. 4-7.

C. Words found mostly in the very early literature.

āyuktā (female overseer) XXXIV. 66. Available only in the masc.
form in Aśoka's edict.¹⁴⁸

ista (worshipped) II. 94. in Vājasan. Sam., Satapatha Br.

uvāsa (archer) XXVII. 64, 66. See *mabheṣvāsāb* and *parameṣvāsab*
in *Gītā* (I. 4, 14).

odra (the ancient name of Orissa) XIV. 43. *Manu*¹⁴⁹

pīṣhaka (basket) II. 71. R. (in the form of *pīṣhaka*). Cf. Pali
piṣhaka in *Tīpitaka*.

prekṣā (theatrical show) II. 7 21 etc. Cf. Pali *pekkhā* in the
Sikhāpadās (600 B. C.)

mabastarī (matron) XXXIV. 61. Available in masc. form only.

sabbāstāra (courtier) XXXIV. 61 Mbh. 4. 1. 24.

¹⁴⁸ See below § 422.

¹⁴⁹ See below § 61.

The words under the list 'A' shows how many words became obsolete and disappeared altogether from the later literature, and one of them, *kumārādbhikṛta* is to be compared with the *kumārādbyakṣa* in Kautilya's Arthaśāstra (300 B.C.). The same thing may be said about *dvāstha* under the list 'B.' and *prekṣā* under 'C'. Hence the vocabulary of the NS. may be said to point to a period between 500 and 300 B. C. as its probable date.

38. Besides these, two other words, *Dramila* (XVI. 43) and *Pabruva* (*Pablava*, XXI. 89) occur in the NS. They also seem to give some hints about its age. The word *Dramila* (read in K and B as *Dravida*) has a very interesting history. There are reasons to assume that the word *Tamiḥ* (*Tamila*) goes back to an old form *Dramila* is the name of a well-known tribe. Jules Bloch is of opinion that the ancient Tamil just like the Old Indo-Aryan, tolerated initial conjunct consonants, and the prototype of the word *Tamila* had initially the combination of a dental sound with *r*, and words like *Dramila*, *Dramida* and *Dravida* are just older forms of *Tamila*. According to this savant such a phonetic condition existed in Tamil before the beginning of the Christian era.¹⁵⁰ The word *Pablava* (*Pabruva*) can undoubtedly be connected with the Parthians who had a political foothold in North-West India about 200 B. C. This also may help us in determining the date of the NS.¹⁵¹

39. After a consideration of the different aspects of the vocabulary we may take up the question of grammar. There are a few words the formation of which can scarcely be supported by the rules of Pāṇini. For example, forms like *gr̥hya* (XXIV. 245) for *gr̥hīṣva*, and *chādya*¹⁵² (XXIII. 83) for *chādāyīṣvā* are simply inadmissible according to these rules, in the non-Vedic usage. It seems that such

150 I Ant. 1919 pp 191ff. also Prof. S. K. Chatterji, OBDL. p. 171.

151 On the basis of this word Haraprasad Shastri placed the NS. in 200 B. C. See note 138 above

152 This word is a result of an emendation. It seems that many such forms were regularized by the successive users of MSS.

forms, usually called *āṛṣa*, often met with in the R. and Mbh. once abounded in the text of the NŚ. and have been normalized by the different redactors. Similar other words are *kāṇṭukīya* and *kaṇṭukin* including respectively the suffixes *īya* and *in*, which have no clear support from Pāṇini; and the same thing may be said about the suffix in the word *dharmī* (VI. 24). The uncertainty about the grammatical validity of these words, may well be explained by the assumption that the NŚ. was written at a time when Old Indo-Aryan was still a living language, and the writers did not shrink from using *visbbāṣās* (dialectal forms) which for obvious reasons could not be exhaustively treated by the great grammarian. From this, it may not be wrong to assume that the chronological distance between the NŚ. and the *Aṣṭādhyāyī* of Pāṇini¹⁵³ was not great. Thus from a consideration of the Sanskrit of the work, it may well be placed in 500 B.C.

3. Languages of the stage

40. It is generally known that the languages used on the stage of ancient India were Sanskrit and Prakrit. But the NŚ. (XVIII. 25-26) treats the question quite in its own way. For according to it

भाषा चतुर्विधा हैवा दशरूपप्रयोगतः ।

संस्कृतं प्राकृतं चैव यत् पाठ्यं प्रयुज्यते ॥

अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च ।

तथा योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ॥

From this we understand that the *bbāṣā* (language) to be used in a play (*rūpa*) is of four kinds: *atibbāṣā*, *āryabbāṣā*, *jātibbāṣā* and *yonyantariibbāṣā*¹⁵⁴, and *saṃskṛta* and *prākṛta* meant respectively Sanskritic and Prakritic modes of speaking the parts of a play. The question becomes complicated when after discussing which characters are to speak in which mode, the NŚ. (XVIII. 44-47) says:

¹⁵³ For Pāṇini's date see the note 62 above.

¹⁵⁴ See note on XVII. 27.

न वर्धेरकिरातान्त्रा द्रमिलायासु जातिषु ।
 नाव्यप्रयोगे कर्तव्यं पाञ्च भाषासमाश्रयम् ॥
 मर्वास्त्वेव हि जातिषु शुद्रासु द्विजमत्तभाः ।
 शौरसेनीं समाश्रित्वा भाषा कान्येषु योजयेत् ॥
 अथवा च्छन्दतः कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभिः ।
 नानादेशममुत्थं हि काव्यं भवति नाटके ॥
 मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्वाभाषी ।
 वाहिनी दक्षिणास्या च सप्तभाषाः प्रचोचिताः ॥

Here are the names of different tribes of people, such as the Barbaras, the Kīrātās, the Andhras and the Dramilas to none of which their native language (*jātibhāṣā*) is allowed on the stage, and Sauraseni is prescribed instead. Further complication arises when the NŚ. goes to consider the languages not from the standpoint of tribes, but from that of regions. It says that the producers of plays would be at liberty to use local languages such as, Māgadhī, Āvanti, Prācyā, Sauraseni, Ardhamāgadhī, Vāhlikā (Bāhlikā) and Dākṣiṇātyā. Suddenly a miniature Babel of languages comes in view. Instead of Prakrit which seems to have been the spoken form of Old Indo-Aryan (the so-called Sanskrit), no less than seven dialects of it make their appearance. But the NŚ. does not stop there. A little later (XVIII. 52-54) it names Sākāri, Vānaukasī, Sābarī and Dramulī which evidently related to tribal languages. Next we find characteristics of some languages related to areas described by the mention of well-known land-marks.

41. What do all these things signify? How can we believe that the author of the NŚ. could have treated the subject in such a glaring disregard of logic and common sense? To explain this anomaly, one can only have recourse to a hypothesis; the passages in question probably belonged to different periods of the history of Indian drama. And the oldest among these periods was indeed the one which relates to the use of two modes of speaking the parts

of a play, Sanskritic and Prakritic. It is most probable that this period continued for some time till after Pāṇini (who mentions the *Nāṭasūtra* or the manual for *nāṭas* (or actor-dancers) going probably to 600 B. C. when Old Indo-Aryan just began developing, or to use the vulgar expression, began to lose its purity. It is no wonder that the stage-managers of the time, who knew the value of realism in this regard, felt some concern over the speech used on the stage.

412 It is for these stage-managers that the NS discusses first of all, broad points of difference between Sanskritic and Prakritic recitations.¹⁵⁵ Briefly they are as follows. (i) In Prakritic recitation some Sanskrit words remain unaltered,¹⁵⁶ and (ii) some get changed,¹⁵⁷ and besides, (iii) in Prakritic recitation, is to be used a group of words known as *deśī*,¹⁵⁸ which generally have no place in Sanskrit. The NS. then describes how some Sanskrit words change some of their sounds (mostly conjunct consonants) in Prakritic recitation.¹⁵⁹ But this description can by no means be said to give a clear phonetic picture. For example, while discussing the change of *t* into *d*, it says that such a change did not occur in case of all intervocal *t*'s, but only in case of a select number, probably in common use.¹⁶⁰ Such a view should hold good in case of changes of *au*, *e*, *ṣ*, *ṭh*, *p*, *ś*, and *ṣ*.¹⁶¹ But in case of *n*, the rule is that it should always change into *n*.¹⁶² The NS., however, does not give any specimen of *deśī* words. Due to such a

155 Some of the rules in XVIII are spurious. See notes 159, 161, 163 164, below

156 XVIII 4 They are called *tatsama* by the grammarians of Pkt.

157 XVIII 5 They are called *tadbhava* by the grammarians of Pkt.

158 XVIII, 3. Words of non-Indo-Aryan origin.

159 XVIII, 19-23 Carrying repetitions, the rule 18 is evidently spurious.

160 XVIII 11.

161 XVIII, 11, 12, 14, 16, *S* is twice dealt with under 10 and 11. Here there must be a case of interpolation. Rules under 6-9 written in Prakrit are also clearly interpolations.

162 XVIII 13. The word *saratra* (everywhere) not occurring in any other rule is significant.

vague and incomplete description it appears that the intention of the author of the NS.¹⁶³ was not to give exhaustive rules based on proper generalization, but to give merely some suggestive hints.¹⁶⁴ It was probably expected that these rules would be of help in giving Prakritic recitation a local colour and popular flavour. Except on an assumption of this kind, it becomes difficult to understand why no attempt was made to describe even superficially the seven *bbāsās* (XVIII. 47). Will it not be right to assume that the Prakritic recitation in each of the *bbāsās* meant Old Indo-Aryan pronounced in the manner prescribed, interspersed with some local (*deśī*) words belonging to the relevant areas (Magadha and Avanti etc.)? An affirmative answer would probably suit best the available data. We must now take up the passage on the four *bhasas*, (XVIII. 25) which gives us a glimpse of the linguistic condition of India of the time. Among the four languages mentioned, the *yonyaniatī bbāsā* belonged to animals introduced in a play. Hence it remains for us to find out what was meant by the three other *bbāsār* (*atibbāsa*, *aryabbāsa*, and *jātibbāsa*). Pāṇini may be said to come here to our help. According to the specialists, the grammarian treated in his work the language of the *chandās*, and the *bbāsā* of his time. The *chandās* has been taken by these authorities as 'the pre-classical Sanskrit',¹⁶⁵ or 'the sacred literature'¹⁶⁶ which two expressions for practical purposes mean almost the same thing. Meaning of the *bbāsā* treated by the grammarian is, however, clear. There cannot be any doubt that it was Old Indo-Aryan spoken by the people (of pure as well as of mixed Indo-Aryan origin), as opposed to the language used by the Brahmins during the sacrificial sessions.¹⁶⁷ This latter was evidently identical with the

163 This seems to have invited successive interpolators when Middle Indo-Aryan continued to develop.

164 See 163 above

165 This is the view of Liebrich (Pāṇini, pp. 28ff) Ref. Paul Thieme, Pāṇini and the Veda, p. 67

166 The view of Paul Thieme, *op cit* p. 65

167 *ibid* p. 67

aiśbbāsā prescribed by the NS. for the gods. Hence there may not be any objection against taking the *āryabbāsā* as roughly equivalent to the classical Sanskrit used in the higher strata of the society.¹⁶⁸ The term *āryabbāsā* was probably related to the entire Āryāvarta. If these assumptions are valid, we may pass on to find out what was meant by the term *jātibbāsā*. Was this the native speech of the common people? But it would not be difficult to answer this question. Though we have no clear ethnographic picture of the society of the time, it may be permissible to assume on the basis of the available data, that the people who enjoyed then a drama or a dramatic spectacle were Indo-Aryans pure as well as mixed. But it is very much likely that the common people then included also numerous non-Aryans who were more or less closely associated with the Aryan society. It was for representing these elements which appeared as minor characters in a play, that the stage-managers used what the NS. calls *jātibbāsa* which strictly speaking, meant the native speech of the people. But, for obvious reasons it was impossible to bring in pure tribal languages on the stage. Hence the NS. writes as follows.

विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ।

म्लेच्छराज्योपचारा च भारतवर्षमाश्रिता ॥ XVIII, 28

"The *jātibbāsa* prescribed for use (on the stage) has various forms. It contains (some) words of Barbarian (*mleccha*) origin and is spoken in Bhāratavarsa (only)". Hence we see that *jātibbāsā* was the native speech of various tribes which were represented on the stage through Old Indo-Aryan spoken in the Prakritic mode and interspersed with a sprinkling of tribal vocables.¹⁶⁹ It was to some extent an artificial speech. This new arrangement seems to have replaced the earlier practice in which pure Indo-Aryan spoken in the Prakritic mode was considered sufficient for the non-Aryan tribes. Such a situation existed probably at the earliest stage in the evolution of Indian

168 *ibid.* pp. 67-68

169 See above § 412.

drama, when gods in a play were assigned the *atibhāṣā*¹⁷⁰ or Old Indo-Aryān in its literatic variety, and the kings the *āryabhāṣa* or Old Indo-Aryan of everyday use.¹⁷¹ The latter was treated by Pāṇini along with the language of the *chandas* which was meant principally for the sacerdotal class¹⁷², and was prescribed by the NS. for the divine characters in a play.

42. After discussing the meaning of the four *bhāṣās*, attention should be paid to the seven *bhāṣas* related to the regions of Magadha, Avanti etc. Now arise the two very important questions what relationship they had with the *āryabhāṣā* and when they became important enough to claim a place on the stage. The first is not a difficult question. For it is an admitted fact that Saurasenī, Māgadhi and Ardhamāgadhi came out of Old Indo-Aryan, and there are reasons to assume that the same was the case with Āvanti, Prācyā, Bahlukā (Vāhlikā) and Dākṣinātyā. But unfortunately for us we have no authentic specimens of Āvanti and Prācyā in the existing plays¹⁷³ and Bahlukā (Vāhlikā) and Dākṣinātyā disappeared without leaving any trace at all. What may be reason of this? In the absence of suitable data, no definite answer can be given. But there are, however, reasons to assume that in course of time Saurasenī and Māgadhi became serious rivals to the rest and displaced them completely. It has to be admitted that the preponderating influence of Saurasenī was indeed due to its close association with the Indian midland where drama in all likelihood had its original home. This influence was further strengthened by the fact that the area was also the unique seat of ancient Indian culture.¹⁷⁴ Importance of Māgadhi came from Magadha probably during the period between 600 B. C. and 200 B. C. due to the advent of Buddha and the rise of the Mauryas and

¹⁷⁰ It was probably related to Pāṇini's *chandas*.

¹⁷¹ This was probably the same as Pāṇini's *bhāṣa* per excellence

¹⁷² Paul Thurne, *op cit.* p 67.

¹⁷³ See notes on XVIII, 47.

¹⁷⁴ See Manu. II. 20 *etad-desa* etc

their close successors. The relative position of Saurasenī and Māgadhī seems to make an interesting revelation. For in spite of Magadhā being the seat of imperial power, Saurasenī due to closer connection with the ancient Indian culture could hold its own against Māgadhī which was allotted only to minor characters in plays. After the foregoing discussions it becomes easy to answer the second question, that is, when the seven *bbāsās* became important enough to claim a place on the stage. From the place of Māgadhī in this group of seven *bbāsās* as seen above, it appears that these might have got their recognition as early as 500 B. C. when Magadhā came to occupy an important place in the social life of entire India.¹⁷⁵ This assumption agrees well with the fact that in Asoka's inscriptions a dialectal division of Prakrits is already in evidence.

42a. Now one may think of comparing the Prakrit of the NS. with that of Asoka's inscriptions to see if any hint as to the date of the former may be obtained. But an objection may be raised against such a procedure, because the latter represent various dialects while the NS. speaks first of one only among these.¹⁷⁶ This is true. But, there may still be no harm in admitting that Asoka's inscriptions give us a good picture of the general tendency of Middle Indo-Aryan of the time, and they may well be the basis of an inference as to in what relationship they stood with the earliest Prakrit described in the NS. The most important relevant data which are met with in Asoka's edicts are two. (i) the development of *et* into *o*,¹⁷⁷ and (ii) of an aspirated consonant like *gb* into *b*.¹⁷⁸ As for the first, it has its

¹⁷⁵ India of the time most probably included Vāhlikā (Bāhlikā). Hence the NS had to recognize its language for the stage. See the map of Asoka's Empire in V. A. Smith's 'The Oxford Students History of India', p. 71. Curiously enough this does not appear among the historical maps in the Oxford School Atlas for India etc. (Calcutta, 1958) issued by the same publishers.

¹⁷⁶ Of course in its earliest discussion on Prakrit, as in XVIII 3-5, 10-17.
19-23

¹⁷⁷ *Labhka* (*lagbhka*) P. E. 7. A. C. Sen, *Asoka's Edicts* p. 163

¹⁷⁸ The rule under XVIII. 9 is spurious. See note 161 above.

counterpart in the NS.¹⁷⁹ which shows that the people of the time had almost equal liking for *ava* as well as its development *o*. For in the NS. we have a Sanskrit doublet, *upavahana* and *upobahana*.¹⁸⁰ There can be no doubt that *upobahana* is the Prakrit form of *upavahana*, and as such a datunt of Prakrit. This may be said to show that the NS. is earlier than Asoka's inscriptions which have always *o* for *ava*. The same inference also follows from the development of *gb* into *b* in an Asokan inscription. As the NS. is silent about the development of intervocal aspirated consonants, it may be permissible to assume that *labuka* from *lagbuka* in Asoka's Rock Edict 13, is a development of a later date.

43. An examination of the linguistic data will not be complete without a discussion on the Prakrit of the Dhruvās (XXXII). But any estimate about their age has been rendered difficult by the fact that the two recensions of the work present them in considerably different forms. In the shorter recension they have a form which induced Jacobi to place them in 300 A. C.¹⁸¹ Along with this should be considered the Prakrit of Aśvaghoṣa (100 A. C.) which is still more archaic. Besides, the form of Dhruvās in the longer recension would not permit us to place them before Kālidāsa (late fourth, or the early fifth century).¹⁸² From all these facts also it is quite clear that the Prakrit related to the dramatic works was always in a state of flux.¹⁸³ It is sure that the Dhruvās whether in the shorter or in the longer recension have not retained their original orthography, which in all probability was not much different from that of Sanskrit. This hypothesis seems to suit exactly the early condition of speaking the parts of plays in the Sanskrit and the Prakrit modes.

179 *Upavahana* in IV. 286; XIII. 2; XXXI. 283. 344-363;

180 *Upobahana* in IV. 277. XXXI. 140-149, 248-249, 254, 255, 265 etc.

181 On the basis of these Jacobi placed the NS. in 300 A. D.

182 See M. Ghosh, Prakrit Verses of the NS. IHQ vol. VIII. 1932

183 One typical example is the readings of southern MSS. of the Karpūra-mañjarī. See ed. M. Ghosh, Calcutta. 1948, p. 23 Besides, the three Dhruvās in the beginning (XXXII. 50-52.) have retained their Sanskrit orthography.

4. *Metrical Data: metres of Sanskrit
defined in the work*

44. As Piṅgala's terminology has been considered to be later, and as he treats of much more metres than the NŚ he was most probably later than its author. Hence a comparison of metres used in the Mbh. and the R. with that in the works of poets like Bhāsa and Aśvaghoṣa may throw some light on the subject. A table of comparison is given below.¹⁸⁴ Symbols and abbreviations used there are as follows:

N. has been prefixed to metres defined in the NŚ. When there are different names for the same metre the alternate name from Piṅgala has been put within brackets.

G. = Gorresio's Rāmāyaṇa.

Aśva. = Aśvaghoṣa.

N. Anuṣṭup	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Indravajrā	R	Mbh	Bhāsa	Aśva
N. Upendravajrā	R.	Mbh.	Bhāsa	.
Upajāti	R.	Mbh.	Bhāsa	...
N. Rathoddhatā	.	Mbh.	...	...
N. Śālīnī	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Candralēkhā (Vaiśvadevī)	G.	Mbh.	Bhāsa	...
N. Varṣasṭha	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Harinapluta (Drutaṣṭambitā)	...	Mbh.	Bhāsa	...
N. Aprameyā (Bhujangaprayātā)	...	Mbh.	Bhāsa	...
N. Padminī (Śtagvinī)	...	...	...	...
N. Prahasīṇī	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
Mrgendramukha	R.	...	...	...

¹⁸⁴ This is based on the following: Hopkins, *The Great Epic of India*, ch. IV.; A. B. Keith, *Skt. Drama*, pp. 89ff.; 123ff., 166ff.; *Hist. of Skt. Lit.*, pp. 64, 107ff., 115ff., 118, 130ff.; Sukumar Sen, *Aśvaghoṣer Mahā-kāvya-traya* (Bengali) in Haraprasad Samvardhana-Iekha-mālā, Calcutta, 1931, C R. Devadhar, *Bhāsa-nāṭaka-cakra*, Poona, 1937, p. 567.

N. Vasantatilakā	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Asambādhā	G.	Mbh.	...	...
N. Śarabhā	...	...	...	Aśva
N. Nāndimukhī (Mālinī)	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Śikharinī	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Vṛsabhacēṣṭita (Harinī)	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Vilambitagatī (Prithvī)	...	...	Bhāsa	...
N. Citralekhā (Kusumitalatāvellitā)	...	...	...	Aśva
N. Sārdūlavikrīḍita	...	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Suvadanā	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Sragdharā	...	...	Bhāsa	Aśva
N. Sundarī	...	...	...	Aśva
Udgatā	...	...	...	Aśva
N. Puspitāgtā	R.	Mbh.	Bhāsa	Aśva
N. Āryā	...	Mbh.	Bhāsa	Aśva
Vaitāliya	R.	...	...	...
Aupacchandasiḥa	R.	...	Bhāsa	...
N. Aparavaktra	...	Mbh.	...	...
Mātrāsamaka	...	Mbh.	...	...
Upasthitapracupitā	...	...	...	Aśva
'Anonymous	...	...	...	Aśva

45. According to the above table the R. contains no less than six metres unknown to the NS. But among these only one occurs in Gortensio's edition. In the Mbh. we come across three metres not defined in the work. But none of them is to be found in the Poona edition of the great epic. Hence we may now form an idea as to what extent (i.e. how many times) the metres unknown to the NS. were used in the epics as well as in the works of Bhāsa and Aśvaghoṣa. The following is a tabular view of this:

Mbh.	...	...	...	...	0
R.	...	...	...	...	1
Bhāsa	...	...	...	...	2
Aśva.	...	...	...	...	5

From the above table it may be permissible to assume that the Mbh. not using any metre unknown to the NŚ. may be earlier than this work, while the R. using only one such metre may be posterior to it. As Bhāsa uses two such metres he may be still later, i. e. later than the R. while Āśvaghoṣa using seven such metres becomes the latest among the all. The chronological implication of this will be discussed later.

46. An examination of metres occurring in verses quoted in Patañjali's Mahābhāṣya¹⁸⁵ shows that the following metres occur there: Anuṣṭup (including Mālātī), Vidyullekhā (Piṅgala's Vidyum-māla), Dodhaka, Indravajrā, Upendravajrā, Śālinī, Toṣaka, Vamśastha, (Piṅgala's Vamśathavilā), Pramitāksarā, Prabharsinī, Vasantatilakā, Āryā, and Vaktra. All these have been treated in the NŚ. Considering the fact that Patañjali's quotations consist of more or less 300 verses, (a very small fraction of his work) this is quite remarkable, and we may conclude that the works which he utilized, conformed generally to the metrical standard held up in the NŚ. Hence, if we may assume that Patañjali's sources were not later than 200 B. C., the date of the NŚ. cannot be later than 300 B. C.

47. While discussing the interpolations in the NŚ. it has been definitely stated that some passages of the chapter XV (40-79) are spurious;¹⁸⁶ and they appear to be a scholastic addition. But to assume that the interpolator wrote these simply to parade his knowledge of mathematics, would be taking a very simplified view of this. He must have had more serious reasons for spending his time to compose something without caring for fame. Now what was this? To meet this question we can only have a hypothesis. The interpolator probably found out that there came into use in his time¹⁸⁷ a number of metres not defined in the NŚ. He then invoked

¹⁸⁵ I Ant. XIV. 1885. pp. 326-327. XV. 1886, pp. 228; S. K. De, Hist of Skt. Lit. pp. 11-12.

¹⁸⁶ See § 11 (ii) above.

¹⁸⁷ He may not be posterior to Piṅgala, the author of the Chandaḥ-sūtrā.

the aid of mathematics to show that all the possible metres were within the purview of this old work. This was indeed very ingenious, but to our estimation, a bit clumsy.

5. *Prakrit metres discussed in the work*

48. Besides the metres discussed above, the NŚ gives the definition and example of more than one hundred Prakrit Dhruvās (XXXII) composed mostly in *samavṛtta* metres. The fact that they are syllabic (*akṣarasṛjita*) and not moric (*mātrāvṛtta*) is striking in the extreme; for the Āryā, the so-called Prakritic metre, is absent among them. The use of the same kind of metres for Prakrit as well as Sanskrit verses becomes another source of our astonishment.¹⁸⁸ This astonishment increases further when it is found that the metres of Prakrit Dhruvās have only three names in common with that of Sanskrit defined in the NŚ, though four are alike in construction. These names are given below.

Tanumadhyā	... ..	XXXII. 77-78;	XV. 2-3.
Makaraśaṅṣā	... ..	XXXII. 81-82;	XV. 4-5.
Vilambitā (Pramitākṣarā)	... ..	XXXII. 152-153.	XV. 47-48.
Rathoddhatā	.. ..	XXXII. 324-325;	XV. 35-36.

Our wonder grows still when we find that only half a dozen metres of the Dhruvās occur in the Prākṛta-paṅgala which gives different names for these. These are given below:

Maharakaśīrṣā (Cāṭramā)	XXXII. 81-82;	Pr.-P. 11.47-49.
Nalinī (Dima)	XXXII. 97-98;	Pr.-P. 11.43-44.
Madhukaradṛśā (Tunga)	XXXII. 135-136;	Pr.-P. 11.74-75.
Śalabhavicalitā (Bimba)	XXXII. 219-220;	Pr.-P. 11.84-85.
Śiṃhākṛāntā (Pāṭra)	XXXII. 223-224;	Pr.-P. 11.80-81.

who is considered to be later than the fifth century. Cf. the notes of Dr. D. C. Sircar in the *Indian Culture*, vol. VI, pp. 110f and 274.

188 Because of this fact and also for their definitions being framed with *gṛā*, the Āryā type metres seem to be late additions. See chapter XVI. 115-171. But even then these seem to be very early additions.

These facts do not help us in determining the age of the NS, and merely constitute a problem. It seems that the Dhruvās went out of fashion very early and hence have been ignored by the Prākṛta-*pariśāla*.

49. An examination of the metrical data may be concluded with a discussion on the two peculiar aspects of the Anuṣṭup verses of the NS. They are (i) lack of *sandhi* in places of internal *yāti* and (ii) the consequent occurrence of hiatus.¹⁸⁹ The following are some of the typical examples:¹⁹⁰

- (a) पुण्ड्राक्षं पुण्ड्राक्षं च अक्षितं सितनेव च, I. 36
- (b) ततश्च क्रमाद्वत् ऊहृष्ट्ये निपातयेत्, IV. 199
- (c) आक्षिपी वाचिकथैव आहार्यं सास्त्रिरुत्तमा, VI. 23
- (d) अङ्गुल्यो यम्य हस्तस्य अन्योन्यान्तरनि.सूत., IX. 132
- (e) ददाहितं समं चैव उरः पयवियं स्मृतम्, X. 1
- (f) पर्यायतय क्रियते एवकाञ्चीहिता तु सा, XI. 20
- (g) अल्लायतपदत्ताय अद्गहास्यो भवेत् स तु, XIII. 140

These aspects of the Anuṣṭup verse may well be considered a continuation of the tradition of the Vedic prosody. Two examples from the R̥gveda are as follows:¹⁹¹

- (a) विशो द्वाय. सविनुद्धो उपस्थौ
एरा यमस्य भुवने विरायाट्, I. 35.6
- (b) हिरण्ययेन मविता रयेन
आ देवो याति भुवनानि पश्यन्, I. 35.2

189 As the *yāti* (caesura) obstructs *parah sannikarsah* (Pāṇini, I 4. 109), this is only natural. Dr. Kunhan Raja (Study of Sanskrit Literature, pp. 14, 284) points out this Vedic tradition in metres. One wonders why the later writers on metrics ignored this fact.

190 There are many more such instances. It seems that a number of hiatuses have been later interpolated with the verse-fillers (*pāda-pūra*) like *ca*, *ta*, and *hi*.

191 A. A. Macdonnell, A Vedic Reader, pp. 15 and 12.

Though the author of the *Sambhūta-pāṭha* brought about the *śandhi* in case of (b) above for the removal of the hiatus, yet this was scarcely permissible while reciting the *ṛk* in rituals. For, this would mean the loss of = syllable and would make it metrically defective. Hence it may be said that the existence of hiatus in some verses of the NŚ. probably indicates that it was written at a time when the tradition of the Vedic prosody was still going strong. This time may not be later than 500 B. C.

6. Data of Poetics

50. NŚ. (XVII) defines four *ālaṃkāras*, ten *gūṇas* and ten *doṣas* of the literary body of plays. Among these, the last two items disappear altogether from the works on the *ālaṃkāra-śāstra*, which are all later, and do not help us much in very determining the date of the NŚ. Hence we are to see if some other data may be utilized in the present connection. From a study of the *ālaṃkāras* used by Aśvaghoṣa who generally restricts himself to the use of those which have been defined in the NŚ. and introduces *Utprekṣā* in a few cases only, one may be justified in assuming that the compiler of the latter work was earlier than the poet. The same thing may also be said about his chronological relation with Bhāsa who too uses *Utprekṣā* in addition to the four *ālaṃkāras* in the NŚ.

7. Data of Arts Amatoria

51. The NŚ. mentions the *Kāmasūtra* as many as five times (XIV. 142, XXV. 38, 53, 65, XXXV. 46), and devotes one whole chapter (XXVI) on *vaśīka* (Dealings with Courtezans). Besides, it divides women into 24 classes (XXIV. 94-135), while Vātsyāyana in the KS. divides them into four classes. Besides, as author of the NŚ mentions the science of erotics as the *Kāmasūtra* and not as the *Kamasūtra* or the *Kāmasāstra*, as it came to be called later, it seems that Vātsyāyana's work was still not written or was unknown to him. All this, however, does not give us any definite idea about the date of

the NS. But there are still other data which may provide us with a good clue, about the date of the Kāmasūtra. Fortunately for us the KS. furnishes us some such data. About the linguistic usage at the time of it says:

नालन्तं संवृतेनैव नालन्तं देशभाषया ।

कथां गोष्टीषु कथयन्तोके बहुमतो भवेत् ॥ I. 4.20

77. One speaking in a club not completely in Sanskrit or in the local language, becomes much esteemed by the people. It appears from this that at the time of the Kāmasūtra, Sanskrit was more or less in vogue along with the local languages (*deśa-bhāṣā*). But none of these in a pure form was welcome to the people in general. It is very much likely that such a condition prevailed at the time when the *jātibhāṣā*, described in the NS., was used by many people. And this time was probably not much later than that of Pāṇini. Such a time for the Kāmasūtra may be said to have support from Jacobi who put the upper limit to the date of this work in the second half of the fifth century B.C.¹⁹¹ From all this it may be permissible to assume that the NS. was probably written near about such times.¹⁹²

8. Data of the *Arthaśāstra*

52. The NS. (XXXIV. 84-98) gives definitions of the most important functionaries of the state, and concludes that their qualifications should be considered according to the views of Bṛhaspati. As the *Arthaśāstra* has been mentioned thrice in a passage, (XXXI. 86, 90, 92) it is evident that this Bṛhaspati is none other than the famous *ācārya* mentioned in the work of Kauṇḍīya and of Vātsyāyana and in the Mbh. This seems to furnish us with a strong ground for assigning a high antiquity to the NS. Besides, we have already

191 Sten Konow, *Kautilya Studies*, Oslo, p. 5.

192 Some scholars who place the Kāmasūtra in the 3rd or the 4th century, forget the fact that by that time Skt. already ceased, except in literary works, to be a rival of *deśa-bhāṣā*, which fact the passage quoted seems to assume.

seen that the NS. speaks of functionaries like *duṣṭha* (XXXIV. 73) and *kumārābhikṣa* (XXXIV. 95-97) which correspond respectively to *duṣṭanta* and *kumārābhikṣas* of Kautilya's work. From this it seems that in treating his subject the author of the NS. has followed the terminology of a different *ācārya*, probably of Brihaspati whom he recognizes as his authority. Hence it may be assumed that he was either a predecessor or a contemporary (senior or junior) of the famous chancellor of Chandragupta Maurya.¹⁹⁴

9. Ethnological Data

53 The NS. mentions some tribes, sometimes with their location. This may give us some clue about the date of its compilation. For example, we have a passage like the following

महाद्य यवनाश्चैव पटुवा बाह्लीकादयः ।

प्रादेश्य गारा कर्षन्त्या उत्तरा ये भिदा दिशम् ॥ (XXIII. 103)

Here we see that at the time of the NS. Sakas and Yavanas etc. were already settled in the *uttarā diś* of India. But this *uttarā diś* was the same as the *udīcya diś* of the Brāhmanas, which according to scholars was the Western Punjab.¹⁹⁵ Thus it seems that the tribes in question were settled in the North-West of India when the NS. was compiled. There cannot be any doubt that the Yavanas of the above list were the people mentioned in Pāṇini. And it was not unlikely that some time before the invasion of Alexander there were Greeks staying in the North-West of India and being a part of the society they found a place in the plays written at that time for the local people. As for the Pahlavas, Haraprasad Shastri thinks that the word 'Pahlava' came from *Parthava* the (Parthians), and this change occurred when the NS. was written. He says that on this ground the NS.

¹⁹⁴ On the date of Kautilya see the Introduction to the translation footnote 87.

¹⁹⁵ S. K. Chatterji, ODBL. p. 44.

may be placed in the second century B.C.¹⁹⁶ The Vāhlikas also were connected very early with India. For the Maurya empire included Vāhlika.¹⁹⁷ Though we have no evidence to assume such a high antiquity for the Śaka connection with India, there may not be any serious bar against this. For the Śakas having a political foothold in India as early as 100 B.C., it may be assumed that quite a number of them were settled in North-West India during the preceding centuries,¹⁹⁸ and played an important role in the subsequent rise of the Śaka power. Hence it is no wonder that they obtained a place in the Indian *nāṭya* during these times. Another important tribal name in the NS. relates to *pārśva* occurring in the compounds *pārśvāgata* and *pārśvamauli* (XXIII. 135, 137). This is probably derived from Parśus who are associated with Yadus and Turvasas of the Ṛgveda.¹⁹⁹ That the NS. points here towards a very old historical tradition about the connection of at least a section of the Parśus with India, may be assumed. The word *pārśvamauli* occurs as a proper name in the R. Uttarā-kāṇḍa (chapter 15),²⁰⁰ and there is a story there explaining the name in a fantastic manner. Besides, a son of Balarāma belonging to the Yadu clan (associated in the Ṛgveda with the Parśus) was named Pārśvānandī (Vāyupurāṇa).²⁰¹ Hence there cannot be any serious objection against connecting Parśus with the Pārśvamauli and Pārśvāgata types of headgear.²⁰² Can this be unrelated to the question of the date of the NS.?

196 There can be no serious objection against assuming that some of them probably settled in North-West India much earlier.

197 See note 175 above.

198 Scistan (*Sakastāna*) being not far from India, this may be easily assumed.

199 I. 36, 18; VI. 45, 1; H. C. Raychaudhuri, Political History of Ancient India, p. 139

200 Jīvanīkosa, *sub voce*.

201 *ibid*.

202 See notes on XXIII. 135 note 1.

10. *Date of Music* .

54. The NŚ. (XXVIII-XXXIV) treats of the vocal and instrumental music in detail. But it differs in the treatment of the Murchanās from the Nāradiya Śikṣā which may be placed in the 600 B.C.²⁰³ For the NāŚ. (1. 2. 6-7) mentions the three Grāmas (Sādja, Madhyama and Gāndhāra) and allots the first to the *bhūr-loka* (the earth), the second to the *bhuvā-loka* (the region just above the earth) and the third to the *svarga-loka* (the heaven). And according to it the Murchānās of the Gāndhāra and the Madhyama Grāmas belong respectively to the *devas* (1. 2. 9) and to the *pitrs* (1. 2. 10), and the Murchanās of the Sādja Grāma, to the *ṛsis* (1. 2. 12-13). But names of five of the last (Uttaramandrā, Abhirudgatā Aśva-kṛāntā, Uttarāyatā and Rajanī) occur amongst the Murchanās of the Śādja-grāma in the NŚ., and two of them (Sauri and Hṛsyakā) are met with amongst those of the Madhyama Grāma of our work. Besides, the NāŚ. (1. 2. 8) gives the number of Tānas as forty-nine whereas the NŚ. has as many as eighty-four of them. All this probably shows that the system followed in the NŚ. is later than 600 B.C. the probable date of the Nāradiya Śikṣā.

11. *Mythological Data*

55. The NŚ. mentions numerous gods, goddesses and demigods. Considering the important part they play in the religious history, these may throw some light on the date of the work. Let us first of all have a general view of these. Classified according to the system adopted by Hiphkins in his "Epic Mythology" the names of the gods, goddesses etc. are as follows:

I. *Lower Mythology*

Serpents, I. 10, 62, 87, 93, 95, III. 7, 26; IV. 261;
V. 52; XXXIII. 221.

²⁰³ NŚ. (translation) vol. II, Introduction p. 20. Cancel the penultimate sentence in the paragraph on Nārada. The date of the NāŚ. is merely tentative. It is a pity that this important work has not yet been critically edited.

Birds, III. 28.

Waters, I. 86; III. 7; IV. 260.

II. *Spirits*

Pitrs, III. 26; V. 52.

Bhūtas, I. 86, 90; III. 30; IV. 11.

Rāksasas, I. 10, 62; III. 27, V. 48; XXXIII. 232.

Pisācas, I. 90, III. 26.

Yaksas, I. 10, 62, 90; III. 29; XXXIII. 232.

Guhyakas, I. 90; III. 29; V. 48.

Asuras, (Dāitya, Dānava) I. 10, 64, 120; V. 41, 47, XXII. 16; XXXIII. 232.

III. *The Eight great gods*

The Sun-god, I. 60, 84; III. 5, 24

The Moon-god, I. 83, III. 5, 24, V. 51, 108, XXXIII. 221.

The Wind-god, I. 60; III. 28.

The Fire-god, I. 84, III. 6.

The god of death, I. 88; III. 6; IV. 260, V. 96.

Varuna and Ocean, I. 60, 84, 86; III. 7, 27, 63; IV. 261. V. 96.

Indra, I. 11, 21, 59; III. 4, 29; IV. 259, V. 95, XXXVI. 43.

Kuvera, I. 61; IV. 261; V. 97.

The World-protectors (The eight great gods collectively), I. 83; III. 5; V. 51.

IV. *The host of spirits*

Gandharvas, I. 10; III. 7; V. 46.

Apsarasas, I. 46, 86; V. 46.

Kāma, IV. 259.

Aśvins, III. 5, 24.

Maruts, I. 83; III. 5.

Rudras, I. 85; III. 6, 25.

Viśvedevas, III. 25, 37.

Ādityas, I. 85.

V. *Divine Seers*

Tumburu, III. 60.

Bṛhaspati, III. 4; XXXIV. 98; XXXV. 56.

Nārada, I. 50-52. 60; V. 38; XXXVI. 70.

Viśvāvasu, III. 60-61

Svāti, I. 50-52.

VI. *Earthly Rsis and other Personages*

Bala-(deva), IV. 261.

Nahuṣa, XXXVI. 52ff.

Sanatkumāra, III. 31.

VII. *The three Supreme deities*

Brahmā, I. 1, 60; III. 4, 23; IV. 1, 6, 8, 11, 16; V. 99, 101; XXII. 6, 8, 20, XXXIII. 223, 263.

Viṣṇu, I. 60, 92; III. 4, 7, 24, IV. 259; V. 99, 100, XXII. 2, 8, 9, 11, 16; XXXIII. 223, 263

Śiva, I. 47, 60; III. 4, 7, 23; IV. 5, 6, 10, 11, 258, 262; V. 99, 101, 102; XXXIII. 223, 263.

VIII. *Lesser gods*

Kārtikeya, I. 92; III. 4, 24; IV. 260.

Śaṅkukarṇa, XXXIII. 272.

Vajreksaṇa, XXXIII. 272.

Viśvakarmā. I. 7.

Mahāgrāmaṇi, XXXIII. 272.

IX. *Goddesses*

Sarasvatī, III. 5, 24.

Lakṣmī, III. 5, 24; IV. 260.

Umā (Pārvatī, Candikā), IV. 258; V. 54.

Siddhī, Medhā, Smṛti, Mati, III. 5, 24.

Niyatī, I. 88; III. 6.

56. A comparison of the mythological elements of the NŚ. with that of the R. and Mbh. shows that these are almost similar.

Considering the fact that the NŚ. is much smaller than each of the epics, this similarity is very striking. Hence this may enable us to assume that the NŚ. which was written at a time when the two epics were already in existence. But what might be the latest date of this? Scholars are not at all unanimous on this point,²⁰⁴ but still the assumptions and conclusions of some the most celebrated among them may give us some light in this regard. Let us first take up the case of R. Jacobi put forward some strong arguments which enabled him to conclude the pre-Buddhistic origin of the epic.²⁰⁵ But Winternitz does not approve of this and for their refutation he advances counter-arguments which, however, do not appear to be convincing.²⁰⁶ He opines that no Rāma epic existed in the third century B.C. But this did not prevent him from concluding a little later that "It is probable that the R. was composed in the third century B.C."²⁰⁷ It appears that he was here accidentally on a surer ground. For Patañjali in his great work, quoted a line which Kielhorn traced in the Yuddha-kāṇḍa of the R.²⁰⁸ If the epic existed in Patañjali's time, it was probably not later than 300 B.C., and might even be earlier still. As for the date of the Mbh. Winternitz concluded that the Bhārata or the Mbh, as it was called in the beginning, already existed in the fourth century B.C.²⁰⁹ Hence it may be assumed that the NŚ. sharing a common feature with them in its mythology was written at a time near about 400 B.C.²¹⁰

204 See Winternitz, I pp. 454ff and 500ff.

205 *ibid.* p. 510-511.

206 *ibid.* p. 511.

207 *ibid.* p. 517.

08 See the Bombay ed. ch. 126 (*yuddha-kāṇḍa*) p. 238; and ed. Gorresio, vol. V. ch. 110 pp. 566 (*ref. I Ant.* 1874. p. 124).

209 Winternitz, I. p. 473.

209a It is significant that the NŚ. uses expressions like the following: *vacanam abravī* I 100, 104), *vākyaṃ ābhuḥ* (I 71) and *pratyvuṛca tato vākyaṃ* (I. 6). See Gita, I, 2, 10, II, 1. Such forms are abundant in the epics

57. So much about a general survey of the mythological data. But a more detailed examination of some important ones among them may give us an additional help in the present context. Here the *māṅgala-śloka* (I. 1.) of the work mentioning Brahmā (Pitāmaha) and Śiva (Maheśvara) attracts our attention first. So far as our knowledge goes, Brahmā scarcely received any honour in literature after the Vedic age, and in the field of religion also he was pushed in the background, yielding place to Śiva and Viṣṇu. Hence it may not be wrong to assume that the NŚ. was compiled at a time when the Vedic age was already having its transition to what, in the absence of a better term, is called the Puranic age. The NŚ. is probably the only work where Brahmā receives homage from the author, though the deity had to share this honour with Śiva, the oldest Indian god.

58. The position of Viṣṇu in our work is very interesting. Though ignored in the *māṅgala-śloka* he was assigned a place in the myth relating to the origin of the Vṛttas (XXII). Here Viṣṇu is said to have had a fight with two Asuras, which eventually gave rise to the Vṛttas. This might in a way be a vindication of the position of Kṛṣṇa, an *avatāra* of Viṣṇu in the history of Indian drama. For it is an admitted fact that at a certain stage of this, the Kṛṣṇa-cult played some part. But curiously enough the name of Kṛṣṇa does not occur in the NŚ., though that of Bala-(rāma) unmistakably appears twice (IV. 261 ; XXXII. 320) It may, however, be assumed that Kṛṣṇa's name was not unknown to the author of the NŚ. He did not mention it probably because at his time Vāsudeva²¹⁰ was much better known as the source of the cult. May this not be taken as an indication that the NŚ. was very old?

59. The part Indra plays in the myth about the origin of the *nāṭyas* may also be discussed with profit in the present connection.

²¹⁰ In the Bhagavadgītā the Lord is "Vāsudeva among the Vāsas" (X. 37) who probably were not other than the four heroes (of the clan) constituting the *vyāsa*s of the Pāṇcārātras.

The fact that in this work he is mostly called 'Śakra' is reminiscent of 'Sakka' of the Buddhist canonical works. That he occupies in the legend of the NŚ. a position inferior to that of Brahmā and Śiva²¹¹ may be said to indicate that the Vedic age which glorified Indra had already passed and the Puranic view of the gods came to be established.²¹² Such a condition may well have been current about the fifth century before Christ.

60. The mention of the eight great gods²¹³, may also give some indication regarding the date of the work. So far as our knowledge goes, the Manusamhitā is the earliest authority to give prominence to these gods. For, according to it these gods, Indra, Anila (wind-god), Yama (god of justice), Arka (sun-god), Agni (fire-god), Varuna (water-god), Candra (moon-god) and Kuvera (god of wealth) jointly give the king his divine power to rule over the subjects. These may well be assigned to a time when the Puranic view of gods came into vogue.

12. Geographical Data

61. The NŚ. mentions in its chapters XIV, XVIII and XXIII quite a number of geographical names which relate to different parts of India. From this it is evident that India as known to the author of the NŚ. comprised the vast territory stretching from the Himalayas in the north to the Southern Ocean, and from Sindhu, Sauvīra and Surāṣṭra in the west to Anga and Prāgjyotiṣa in the east, and included besides, Vāhlikā (Bāhlikā) and at least a part of Nepāla. Now, is this an area to be identified with a kingdom or an empire of the past? It is not very easy to answer this question.

211 Those who depicted Sakka (Śakra) as inferior to Buddha were probably one of the causes of his later degradation.

212 See above § 55 under its III.

213 As the seven of the gods mentioned are the Vedic deities, Manusamhitā may be placed at the close of the Vedic age which cannot be later than 500 B. C. The mention of China in it cannot bring down the date of Manu. See *Annals of the Bhandarkar Institute*, 1961, vol. XLII pp 151ff.

But it being a fact that only the kings like Chandragupta and Asoka were masters of such a vast territory, the geographical data of the NS. may permit us to assume that the work was probably compiled near about the the time of the Mauryas. The mention of names like Tosala, Mosala and Aṅga which vanish altogether from history in later times may lead strong support to such an assumption.

62. The name Odra (XIV. 43-45 ; XVIII. 48 ; XXIII. 105-107) in the NS. may also be said to point to the same direction, it probably meant Orissa or at least the northern part of it whereas Utkalinga²¹⁴ mentioned side by side with this, was in all likelihood its southern part. This is the only way to explain the juxtaposition of these two names. But whatever might be the actual meaning of the two, it is almost certain that the name Odra was older and enjoyed a greater prestige,²¹⁵ and for this reason shared the honour with Magadha in giving a name to the eastern Style of Procedure (*pravṛtti*) which was called Odra-Māgadhi. Hence in view of the fact that the word Kalinga goes back to 300 B. C. Odra occurring in the NS. may well be as old as 400 B. C. or earlier and this may be the relate to the date of the work.

63. We are now to consider together the results of all discussions on the different data of the NS. Some of them show that the work was written probably between 500 and 300 B. C. Some show that the date of its composition was probably 500 B. C. or 400 B. C. Only in two cases the testimony of the data is that the work is not later than 200 or 100 B. C. Though taken individually the different data may not be considered strong enough to warrant any definite conclusion regarding its date, the cumulative strength of all this evidence cannot be disregarded. Hence it may be permissible to assume a very high antiquity for the NS. and to push it even as far back as 500 B. C. But before finishing this discussion, we are again

²¹⁴ See note 51 above.

²¹⁵ *ibid.* Hieuen Tsang mentions Odra only.

to take up the question of Bhāsa whose date as we have seen before, might have a very close connection with that of the NS.

13. *The Nāṭyaśāstra and Bhāsa*²¹⁶

64. Not always adhering to the rules of the NS. on his part has been sometimes alleged as an evidence of the greater antiquity of Bhāsa, the argument being that he writing before the rules were formulated could not observe them. But such an inference is not quite safe. For it is easy to admit that the NS. was based on a generalization of a pre-existing dramatic literature. Hence, if it is to be assumed that the NS. was written after Bhāsa, then there is every reason to expect that its rules would not go against the usages in his works. But we find that in no less than four cases Bhāsa disregards the rules of the NS. These are as follows:

(i) The *sūtradhāra* begins the plays²¹⁷, though according to the NS (V. 167) the *śibhāpaka* should perform this function.

(ii) In contravention of the rule of the NS. (XX. 20) Bhāsa allows death on the stage in Act I of the *Abhiseka*.

(iii) In the *Madhyama*. and the *Dūtāghat*. Bhāsa does not give the usual *Bhārata-vākya*, and what he gives instead, is an innovation.

(iv) *Varuṇa* in the *Abhiseka*. (IV. 15) is blue. But the NS. (XXIII. 91) prescribes white colour for the god.

65. There are, however, good grounds to assume that Bhāsa was acquainted with the NS.²¹⁸ For example, he mentions in a humorous context the jester confounding the NS. with the *Rāmāyaṇa* (Avi. II. 38-39) it. Hence it may be assumed that our work in its original form was referred to. But this assumption seems to lose its force when it is found that a passage in the NS. strongly criticizes the

²¹⁶ As scholars are agreed in placing Kālidāsa after the NS. no discussion on this is made here. See Winternitz, III, p. 10. See also NS. (transl.) 1st ed. Introduction pp. LXXXII-LXXXIII.

^{216a} This was known to Bāṇa. See *Harsacarita*, Introduction.

²¹⁷ Winternitz, III, p. 10

use in a play of harsh-sounding words like *cekṛīḍita* (XVII. 120) which is actually met with in Bhāsa.²¹⁸ This being a fact we are left with no other alternative but to postulate here an interpolation. As the passage in question is an echo of a similar rule²¹⁹ and is composed not in the usual *śloka* or *ārya* metre but in the *Vasantatilakā* which occurs twice in close proximity, one may be certain that this is a later insertion. Besides this, we should take into consideration Bhāsa's mention of some technical terms as well as his acquaintance with some rules of the NŚ. These are as follows.

(i) The technical terms are: *saustava*, *prastāvanā*, *sūtradbhūta*, *prekṣaka*, *cārī*, *gati*, *bhadrasmukha*, *bhāva*, *bhava*, *marisa*, *nātakīya*, the root *patiba* (meaning to recite), and *ranga*.

(ii) The hetaera in the *Cārudatta* (I. 26-38) says within herself "I am unworthy of being allowed entrance into the harem." This seems to refer to NŚ (XX. 54). The expression "by means of a Nāṭaka suiting the time" (*kālasamvādinā nāṭakena*) also probably points to the NŚ. (XXVII. 88ff.)

(iii) The vocal skill of the hetaera referred to by the Śakara in the *Cāru.* may also be said to point to the rules regarding intonation (*kaku*) in the NŚ. (XIX. 37-38)

(iv) Besides, the expressions "the two feet made facile in dance due to training" (*nr̥tiopadeśa viśada caranau*) and "she represents the words with all her limbs" (*abhinayati vacāmsi sarvagatrasa*) in the *Cāru.* (I 9.0, 16. 0) probably relate to the elaborate discussions on dance and the use of gestures in the NŚ.

On the basis of all these, it may be concluded that Bhāsa knew the NŚ. in its original form.

66. Even if the priority of the NŚ. to Bhāsa is accepted we cannot immediately make any conclusion about the date of the former. For a section of the scholars are still unduly hesitant about allowing to the great dramatist the antiquity which Ganapapati Sastri claimed for

him.²²⁰ Hence a few words need be said on the subject. After a very close study of the NS. and of Bhāsa's works we are convinced that Ganapati Sastrī gave sufficient arguments for establishing a date for the dramatist, and his conclusion has been very ably upheld by Dr. Pusalker in his excellent study.²²¹ We are in perfect agreement with him when he concludes :

From the flowing tone of Bhāsa's Sanskrit and the conversational style of his dialogues which are short, easy, graceful and colloquial we are inclined to think that Sanskrit was a spoken language in Bhāsa's time, and so we place him after Pāṇini, before the latter's grammar got a strong foothold, and possibly before Kātyāyana (350 B.C.).²²²

But as the Prakrit of Bhāsa's available texts point to the third or the fourth century A. C. some comments are needed. It was seen before that the Prakrit of dramas was always in a state of flux.²²³ In the beginning, Prakrit was not considered a separate language, but merely a mode of speaking, and as it was probably near about this time that Bhāsa wrote his plays, the orthography of his Prakrit did not differ much from that of Sanskrit. Hence the present form of Prakrit in his plays speaks for the date of the MS. tradition they follow rather than the date of their composition. We may, therefore, place the NS. in about 500 B. C. ; for Bhāsa probably wrote his plays between 450 and 350 B. C. This will exactly suit many other data as well as his chronological relation with Kauṭilya (*circa*. 350 B. C.) who makes a quotation from him.²²⁴

220 Winternitz, III pp. 203-205.

221 A. D. Pusalker, *Bhāsa: A Study*, Lahore, 1940.

222 *ibid* p. 61.

223 See note above.

224 Some writers have tried to allege that the quotation (Pratijñā. IV. 2) was a floating verse taken by Kauṭilya. Had this been the case, it might have been introduced as an *ānuttamīya śloka*. Besides, it seems absurd that Bhāsa who could write so many beautiful stanzas inserted a hackneyed *śloka* in his play.

नाट्यशास्त्रम्

प्रथमोऽध्यायः

प्रणम्य निरसा देवो पिनामहमहेश्वरौ ।
नाट्यशास्त्रं प्रवक्ष्यामि श्रद्धाणां यदुदाहृतम् ॥१॥
समाप्तजप्यं जतिनं स्वमुतैः परिवारितम् ।
अनध्याये कदाचित्तु मरतं नाट्यकोविदम् ॥२॥
मुनयः पर्युपास्यैनमात्रेयप्रमुखाः पुरा ।
पप्रच्छुस्ते महात्मानो नियतेन्द्रियबुद्धयः ॥३॥
योऽयं भगवन्ना सम्यग् ग्रथिनो वेदमंगितः ।
नाट्यवेदः कथं ब्रह्मकृतपत्नः कस्य वा कृते ॥४॥
कस्यंगं किंप्रमाणञ्च प्रयोगश्चास्य कीदृशः ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ॥५॥

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरनो मुनिः ।
प्रत्युधाच ततो वाक्यं नाट्यवेदकथां प्रति ॥६॥
भवद्भिः शुचिभिर्मृत्वा तथाऽवहितमानसैः ।
श्रूयतां नाट्यवेदस्य सम्भवो ग्रन्थनिर्मितः ॥७॥
पूर्वं कृतयुगे त्रिषां वृत्ते स्वार्यमुवेऽन्तरे ।
त्रेतायुगेऽयं मंशप्ते मनोर्वैवस्वतस्य च ॥८॥
ग्राम्यधर्मप्रवृत्ते तु कामलोभवशं गते ।
ईर्ष्याक्रोधाभिसंमूढे लोके सुखिनदुःखिने ॥९॥

. (B.G. same) 2-5 (B G. same) 6 (B G. same) 7-9 (B.G same)

देवदानवगन्धर्वयक्षरश्मिहोरगैः ।
 जम्बूद्वीपे ममाक्रान्ते लोकपालप्रतिष्ठिते ॥१०॥
 महोन्द्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पिनामहः ।
 क्रीडनीयरुमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत् ॥११॥
 न वेदव्यवहारोऽयं संश्रान्यः शूद्रजातिषु ।
 तस्मान् सृजापरं वेदं पञ्चमं मार्गवर्णिकम् ॥१२॥
 एदमस्त्विनि तानुत्तवा देवराजं विमृज्य च ।
 सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्वविन् ॥१३॥
 धर्म्यमर्च्यं यशस्य च सोपदेशं मसंप्रहम् ।
 भविष्यन्श्च लोकम्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥१४॥
 सर्वशास्त्रार्थमम्पन्नं सर्वशिल्पप्रदर्शकम् ।
 नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेनिहास करोम्यहम् ॥१५॥
 एवं संकल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन् ।
 नाट्यवेदं तनश्चक्रे चतुर्वेदागमम्भवम् ॥१६॥
 जप्राह पाट्यमृवेदान् सामभ्यो गीतमेव च ।
 यजुर्वेदादभिनयान् रमानायवर्णादपि ॥१७॥
 वेदोपवेदैः संवद्भो नाट्यवेदो महात्मना ।
 एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा सर्ववेदिना ॥१८॥
 उत्पाद्य नाट्यवेदं तु प्राह शक्र पिनामहः ।
 इतिहामो मया सृष्टं न सुरेषु निरुज्यताम् ॥१९॥
 कुशला ये विदग्धाश्च प्रगल्भाश्च मित्रप्रमाः ।
 संप्रथं नाट्यमन्त्रो हि वेदः मन्त्राम्यन्तां त्वया ॥२०॥
 तच्छ्रुत्वा 'वचनं शक्रो ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
 प्राञ्जलिं प्रगतो भूत्वा प्रत्युयाच पिनामहम् ॥२१॥
 ग्रहणे धारणे ज्ञाने प्रयोगे चास्य सत्तम ।
 अगच्छा भगवन् देवा न योग्या नाट्यकर्मसु ॥२२॥

य इमे वेदगुह्या मुनयः संशितव्रताः ।

एतेऽस्य ग्रहणे शक्ताः प्रयोगे धारणे तथा ॥२३॥

श्रुत्वा तु शक्रवचनं मामाहाम्युजसम्मवः ।

त्वं पुत्रशतसंयुक्तः प्रयोक्ताऽस्य भवानघ ॥२४॥

आज्ञापितो विदित्वाऽहं नाट्यवेदं पिनामहान् ।

पुत्रानध्यापयामास प्रयोगं चाऽस्य तत्त्वतः ॥२५॥

शाण्डिल्यं चापि धात्स्यं च कोहल^१ दत्तिल तथा ।

जटिलाम्बुष्ठकौ चैव^२ तण्डुमग्निशिरं तथा ॥२६॥

सैन्धवं सपुलोमानं^३ शाङ्खलिं विपुलं तथा ।

कपिश्रलं^४ बादरिं च यमधूम्रायणौ तथा ॥२७॥

जम्बुध्वजं^५ काकजङ्घं स्वर्णकं तापसं तथा ।

वेदारिं शालिकर्णं च दीर्घगात्रं च शालिकम् ॥२८॥

कौत्सं ताण्डारिणिं चैव पिंगलं^६ चित्रकं तथा ।

दन्धुलं^७ भल्लकं चैव^८ मुष्टिकं सैन्धवायनम् ॥२९॥

तैत्तिलं^९ भार्गवं चैव शुचिं बटुलमेव च ।

अयुधं द्रुथमेनं च पाण्डुकर्णं मकरलम् ॥३०॥

शत्रुकं मण्डकं चैव शम्बरं वज्जुल तथा ।

मागधं^{१०} सरलं चैव कर्तारं चोपमेव च ॥३१॥

तुगारं^{११} पार्षदं चैव गौतमं बादरायणम् ।

विशालं^{१२} शबलं चैव सुनाभं मेघमेव च ॥३२॥

कालियं^{१३} भ्रमरं चैव तथा पीठमुखं मुनिम् ।

नखकुट्टाश्मकुट्टौ^{१४} च पट्टपदं सोत्तमं तथा ॥३३॥

23-25 (B, G. same) 26-40 (B same G. 26-39) ^१ G. घूर्णिन ^२ G. दण्ड

^३ G. बालिकं ^४ G. यम यौमायणं चैव काशिश्रवणयापि वा ^५ G. जम्बुकं कोकमुल च

^६ G. बलकं ^७ G. जम्बुकं ^८ B. मुष्टिक ^९ G. तिलिय ^{१०} U. शारथं ^{११} G.

पायणं, ^{१२} G. लदारि वाच्य चैव शारथि हसमेव च ^{१३} G. कालिय. ^{१४} C. प्रकुट्टाश्मकुट्टौ

दीयतां भगवन् द्रव्यं कैशिक्याः संप्रयोजकम् ।
 मृदङ्गहारसंयुक्ता रमभावक्रियात्मिका ॥४४॥
 दृष्टा मया भगवनो नीलकण्ठस्य नृत्यतः ।
 कैशिकी श्लक्ष्णनैपथ्या शृङ्गाररससंभवा ॥४५॥
 न शक्या पुरुषैः साधु प्रयोक्तुं खोजनाहते ।
 सतोऽसृजन् महातेजा मनमाऽप्सरसो विभुः ॥४६॥
 नाट्यालङ्कारचतुराः प्रादान् मह्यं प्रयोगतः ।
 मञ्जुकेशो सुकेशो च मिश्रकेशो सुलोचनाम्^१ ॥४७॥
 सौदामिनीं देवदत्तां देवसेनां मनोरमाम् ।
 सुदतीं सुन्दरीं चैव विदग्धां विवुधां तथा ॥४८॥
 सुमालां सन्ततिं चैव सुनन्दां सुमुखां तथा ।
 मागधीमर्जुनीं चैव सरलां परला धृतिम् ॥४९॥
 नन्दां सपुष्कलां चैव कलभा चैव मे ददौ ।
 स्वातिर्माण्डनियुक्तस्तु सह क्षिप्यैः स्वयम्भुवा ॥५०॥^१
 नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोगे नियोजिताः ।

एवं नाट्यमित्रं सम्यग् बध्वा सर्वैः सुतैः सह ॥५१॥
 स्वातिनारदसंयुक्तो वेदवेदाङ्गकारणम् ।
 उपस्थितोऽहं लोकेशं प्रयोगार्थं कृताञ्जलिः ॥५२॥
 नाट्यस्य ग्रहणं प्राप्तं ब्रूहि किं करवाण्यहम् ।
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच पितामहः ॥५३॥
 महानयं प्रयोगस्य समयः समुपस्थितः ।
 अयं ध्वजग्रह आमान् महेन्द्रस्य प्रवर्तते ॥५४॥

43-45 (B. same ; G. 42b-44a) ^१ ॥ वृत्ताङ्गः . 46-47 (B same; G-44b-45)
 47-50 (B. 47-50a ; G 46-48) ^१ G reads its 46-48 as follows : सौदामिनी
 देवदत्तां देवसेनां मनोवतीम् । सुगमि सुन्दरी च विदग्धा विवुधा तथा । नन्दा च सुमुखा चैव
 कपिला सुमती तथा । मञ्जुकेशो सुकेशो च मिश्रकेशो तथैव च मागधीमर्जुनी चैव सरला वेषा
 धृतिम् । सुनन्दा सुमुखा चैव कलभा चैव मे ददौ । 50-51 (B 50b-51 a ; G. 49) .
 51-53 (B. 51b-53a ; G. 50-51) G reads 53-55 (B-53b-55a ; G 52-53)

अत्रेदानीमयं वेदो नाट्यसंज्ञः प्रयुज्यनाम् ।
 तनस्तस्मिन् ध्वजमहे निहतामुरदानवे ॥५५॥
 प्रष्टुमामरसंकीर्णं महेन्द्रविजयोत्सवे ।
 नान्दी कृता मया पूर्वमाशौर्वचनसंयुता ॥५६॥
 अष्टाङ्गपदमंयुक्ता विचित्रा देवसंमता ।
 तदन्तेऽनुकृतिर्वद्धा यथा दैत्या सुरैर्जिताः ॥५७॥
 सफेदविद्रवकृता छेयभेदाद्वात्मिका ।

तनो ब्रह्मादयो देवाः प्रयोगपरितोषिताः ॥५८॥
 प्रददुर्हृष्टमनसः सर्वोपकरणानि न ।
 प्रीनस्तु प्रथम शक्रो दत्तवान् स्वध्वजे शुभम् ॥५९॥
 प्रह्लादुदिलक चैव भृङ्गां वरुणस्तथा ।
 मूर्धन्युग्रं दिव मिद्धि वायुर्व्यजनमेष च ॥६०॥
 विष्णु मिहामनं चैव कुबेरो मुकुटं तथा ।
 अथाव्यह्वं प्रेक्षणीयस्य दशौ देवी सरस्वती ॥६१॥
 शेषा ये देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगा ।
 तस्मिन् मदस्यनिप्रीता नानाजानिगुणाययान् ॥६२॥
 शंखाशैर्भाषितान् भावान् रमान् रूपं म्रियावल्म् ।
 दत्तान्तः प्रष्टुमन्ते मत्सुतेभ्यो दिवौकसः ॥६३॥
 एवं प्रयोगे प्रारब्धे दैत्यदानघनानने ।
 अभवन् धुमिताः सर्वे दैत्या ये तत्र संगताः ॥६४॥
 विरूपाक्षपुगीमांस्तु विघ्नान् प्रोत्साह्य तेऽप्युग्रम् ।
 नेत्यमीशमहे^१ नाट्यमेतदागम्यतामिति ॥६५॥

55-58 (11 55b 58a ; G 54-56) ^१ B इदमिति. 58-61 (B 58b-61 ; G. 57-59)

62-53 (B. same, G. 60-61) ^२ G reads 63b as प्रददुर्हृष्टमनसः विषमामरसं यत्.

64-65 (B. same ; G. 62-63) ^३ B. नेत्यमिह्या-(नैत्या-ः)महे G. न इमिह्यामहे,

ततस्तेरसुरैः सार्धं विज्जा मायामुपाश्रिताः ।
 वाचश्चेष्टा स्मृति चैव स्तभयन्ति स्म नृत्यनाम् ॥६६॥
 तथा विध्वंसनं दृष्ट्वा तत्र तेषां स देवराट् ।
 कस्मान् प्रयोगवैपम्यमित्युक्त्वा ध्यानमाविशत् ॥६७॥
 अथापश्यन् रुदो विज्जैः समन्तान् परिवारितम् ।
 सहेतरेः सूत्रधारं नष्टसंज्ञं जडोद्विग्नम् ॥६८॥^१
 उत्थाय त्वरितं शक्रं गृहीत्वा ध्वजमुत्तमम् ।
 सर्वरत्नोज्ज्वलतनुं कोपादुवृत्तलोचनः ॥६९॥
 रंगपीठगमान् विज्जानसुराश्चैव देवराट् ।
 जर्जरौघदेहास्तानकरोज्जरेण सः ॥७०॥
 गतेषु^२ तेषु विज्जेषु सद्येषु सह दानवैः ।
 सप्रहृष्य ततो वाक्यमाहुः सर्वे दिवौकसः ॥७१॥
 अहो प्रहरणं दिव्यमिदमासादितं त्वया ।
 नाट्यविध्वंसिनः^३ सर्वे येन ते जर्जरौघाः ॥७२॥
 तस्माज् जर्जर इत्येव नामतोऽयं भविष्यति ।
 [सिर्षा]^४ ये चैनं हिंसार्थमुपयास्यन्ति विप्रकाः ॥७३॥^५
 दृष्ट्वैव जर्जरं तैऽपि गमिष्यन्त्येकमेव तु ।
 एवमेवास्त्विति ततः शक्रः प्रोवाच तान् सुरान् ॥७४॥
 रक्षामूतश्च सद्येषां भविष्यत्येव जर्जरः ।
 प्रयोगे प्रस्तुते ह्येवं स्फुटिते शक्रमहे पुनः ॥७५॥
 श्रासं सज्जनयन्ति स्म विज्जा [सिर्षा]स्तु नृत्यताम् ।
 दृष्ट्वा तेषां न्यवमितं^६ मदर्थे विप्रकारजम् ॥७६॥

६६ (B. *same*, G 64) 67-68 (B. *same*, G 65-66) ^१ B^h तत्र तत्र,
 B G. नृत्तधारक. 69-70 (B. *same*, G 67-68) 71-73 (B 71 72, 73b G 69-70, 71b)
^२ B G. निदनेषु च सर्वेषु विज्जेषु ^३ we with B^h, for this B G. जर्जरौघदेहास्तान् कनन
 (क्षान्ना) हेतुः दद्यादनेन त विद्याः सादृशजर्जरीकृता, we follow B^h ^४ mss. दया
 73 75 (B. 74a-75 ; G. 72-73) 75-76 (B 76 ; G. 74) ^५ mss. दया ^६ G. देवानां.

उपस्थितोऽहं प्रज्ञाणं मुतैः सर्वैः समन्विन ।
 निश्चिन्ना भगवन् विन्ना नाट्यस्यास्य विनाशने ॥७५॥
 अनो रक्षाविधिं सम्यगाज्ञापय सुरेश्वर ।
 ततः स विश्वकर्माणं ब्रह्मोवाच प्रयत्नतः ॥७६॥
 बुरु लक्षणमम्पन्न नाट्यवेदम् महामते ।
 कृत्वा यथोक्तमेव तु गृहं पद्मोद्भवाज्ञया ॥७६॥
 प्रोक्तवान् द्रुहिण गत्वा सभाया तु कृताञ्जलि ।
 सज्जं नाट्यगृहं देव नदवेशिनुमर्हसि ॥८०॥
 ततः सह महेन्द्रेण सुरैः संबंध संनरेः ।
 अगच्छन् त्वरितो द्रष्टुं द्रुहिणो नाट्यमण्डपम् ॥८१॥
 दृष्ट्वा नाट्यगृहं ब्रह्मा प्राह मवान् सुरास्तत ।
 अशमानीर्भवद्भिस्तु रक्ष्योऽय नाट्यमण्डप ॥८२॥
 रक्षणे मण्डपस्याय विनियुक्तस्तु चन्द्रमा ।
 लोकपालास्तथा दिग्बु विदिक्ष्वपि च मारुताः ॥८३॥
 नेपथ्यमूमौ मित्रस्तु निश्चिन्ना वरणोऽम्थरे ।
 वेदिकारक्षणे बहिर्भाण्डे मर्वे दिव्यकमः ॥८४॥
 वर्णाश्वत्थार एताथ स्वमेषु विनियोजिताः ।
 आदित्याश्वेव रक्षाश्च स्थिताः स्वभान्तरेष्वथ ॥८५॥
 धारणीषु स्थिता भूना शालास्त्रप्सरसस्तथा ।
 मर्दवेष्टमसु यक्षिण्यो महोष्ट्रे महोदधिः ॥८६॥
 द्वारशालानियुक्तस्तु कृतान्तः फाल एव च ।
 स्थापितौ द्वारपादौ तु नागमुग्न्यो महावज्रो ॥८७॥
 देहल्यां यमदण्डस्तु गूर्लं चोपरि संस्थितम् ।
 द्वारपालौ स्थितौ चोभौ नियतिमृत्युवे च ॥८८॥

76-78 (B 77-78; G. 75-76) 78-79 (B 79; G. 77). 79-81 (B. 81-82, G. 79-80) ¹ For 79b B G. तनाद्विषय कायन विह्वलना मरुत्सुमन (गममहृत्) ।
 सर्ववचनस्य नाट्यगृहं चकार स. We with B G. 82-88 (B 83-89a; G. 81-87a)
¹ G. वेदिकी पापक. पातु म र. ² B. शालाश्वेव C. नागगजौ ।

पार्श्वे तु रङ्गपीठस्य महेन्द्रः स्थितवान् स्वयम् ।
 स्थापिता मत्तवारण्यां विद्युद् दैत्यनिपूदनी ॥८६॥
 स्तम्भेषु मत्तवारण्याः स्थापिताः परिपालने ।
 भूता यक्षाः पिशाचाश्च गुह्यकाश्च महाबलाः ॥८७॥
 जर्जरे चैव निक्षिप्तं वज्रं दैत्यनिवर्हणम् ।
 तत्पर्वसु विनिक्षिप्ताः सुरेन्द्रा ह्यमिनौजसः ॥८८॥
 शिरःपर्वस्थितो ब्रह्मा द्वितीये शंकरस्तथा ।
 तृतीये च स्थितो विष्णुश्चतुर्थे स्कन्द एव च ॥८९॥
 पञ्चमे च महानागाः जेषवासुकिश्चका ।
 एवं विघ्नविनाशाय स्थापिता जर्जरे सुराः ॥९०॥
 रङ्गपीठस्य मध्ये तु स्वयं ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ।
 इत्यर्थ^१ रङ्गमध्ये तु क्रियते पुष्पमोक्षणम् ॥९१॥
 पातालवासिनो ये च यश्चगुह्यरूपजगा ।
 अधस्ताद्रङ्गपीठस्य रक्षणे ते नियोजिता ॥९२॥
 नायकं रक्षतीन्द्रस्तु नायिकां तु सरस्वती ।
 विदूषकमथोकारः शेषास्तु प्रहृतीर्हरः ॥९३॥
 यान्येतानि नियुक्तानि देवतानीह रक्षणे ।
 एतान्यैवाधिदैवानि भविष्यन्तीत्युवाच सः ॥९४॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवैः सर्वैरुक्तः पितामहः ।
 साम्ना तावदिमे विघ्नाः स्याप्यन्तां वचसा त्वया ॥९५॥
 पूर्वं साम प्रयोक्तव्यं द्वितीयं दानमेव च ।
 तयोरुपरि भेदस्तु ततो दण्डः प्रयुज्यते ॥९६॥
 देवानां वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमब्रवीन् ।
 कस्माद्भवन्तो नाट्यस्य विनाशाय समुत्थिता ॥९७॥

^१ 89-93 (B 89b-93a ; G 87b-92a). ^१ B reads bet. 91a and 91b वच-

भूतपिशाचाश्च सुरेन्द्राह्यमिनौजसः । बोरमदोऽय मववान् गुह्यकाश्च तथैव च. 93-94 (B.94-95a ; G.92b-93) ^१B. वचनं. 95 (B 95b-96a ; G 94) 96 (B 96b-97a ; G.95). 97 (B. 97b-98a ; G 96). 98-99 (B.98b-100a ; G 97-98). 100 (B.100b-101a ; G. 99).

प्रज्ञाणो वचनं श्रुत्वा विरूपाक्षोऽप्रवीट्वचः ।
 दैत्यैर्विघ्नगणैः सार्धं सामपूर्वमिदं ततः ॥१०१॥
 योऽयं भगवन्ना सृष्टो नाट्यवेदः सुरेच्छया ।
 प्रत्यादेशोऽयमस्माकं सुरार्थं भवता कृत ॥१०२॥
 तन्नैतदेवं कर्तव्यं त्वया लोकरूपिणामह ।
 यथा देवास्तथा दैत्यास्त्वत्तः सर्वे विनिर्गताः ॥१०३॥

विरूपाक्षवचः^१ श्रुत्वा प्रज्ञा वचनमप्रवीन् ।
 अलं वो मन्युना दैत्या विपादं त्यजतानघाः ॥१०४॥
 भवतां दैवतानां च शुभाशुभविश्लेषकः ।
 कर्मभावान्वरापेशो नाट्यवेदो मया कृतः ॥१०५॥
 नैकान्ततोऽथ भवता देवानां चात्र भावनम् ।
 त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ॥१०६॥
 कचिद्धर्मं कचित्क्रोडा कचिदर्थं कचिच्छमः ।
 कचिद्धास्यं कचिद्युद्धं कचित्कामं कचिद्वधः ॥१०७॥
 धर्मोऽधर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम् ।
 निमहो दुर्विनीतानां विनीतानां दमक्रिया ॥१०८॥
 ह्रीवानां धार्ष्ट्यकरणमुत्माहः शूरमानिनाम् ।
 अयुधानां वियोधश्च वैदुष्यं विदुषामपि ॥१०९॥
 ईश्वराणां विलासश्च स्थैर्यं दुरादित्यस्य च ।
 अयोपजीविनामयो धृतिरद्विप्रचेतनम् ॥११०॥
 नानाभावोपमंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ।
 लोकरवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥१११॥

101-103 (B.101b-104a; G.100-102) 104-105 (B.104b-106a; G.103-104)
^१B.विघ्नगणैः वचनं. 106 (B.106; G.105) 107 (B.106b-107a, G.106). 108-109(B.
 109b-111a; G.107-108) B G. चर्माः स्वर्गः-; we with B. 110 (B. 111b-112a ;
 G. 109). 111 (B. 112b-113a ; G.110)

उत्तमाधममध्यानां नराणां कर्मसंश्रयम् ।
 हितोपदेशजननं धृतिक्वीडासुत्पादिरुन् ॥११२॥
 *एतद्रसेषु भावेषु सर्वकर्मक्रियासु च ।
 *सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतद्विष्यति ॥११३॥
 दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ।
 विश्रामजननं लोके नाट्यमेतद्विष्यति ॥११४॥
 धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं युद्धिविवर्धनम् ।
 लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्विष्यति ॥११५॥
 न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
 न स योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यज्ञ दृश्यते ॥११६॥
 *सर्वशास्त्राणि शिल्पानि कर्माणि विविधानि च ।
 *अस्मिन्नाट्ये समेतानि तस्मादेतन्मया कृतम् ॥११७॥
 तन्नात्र मन्युः कर्तव्यो भवज्जिरमरान् प्रति ।
 सप्तद्वीपानुकरणं नाट्ये ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम्^१ ॥११८॥
 वेदविद्येतिहासानामाख्यानपरिकल्पनम् ।
 *श्रुतिस्मृतिसदाचारपरिशेषार्थरूपनम् । ॥११९॥
 विनोदजननं लोके नाट्यमेतद् भविष्यति
 देवनामसुराणां^२ राज्ञामथ क्षुद्रुम्बिनाम्^३ ॥१२०॥
 कृतानुकरणं लोके नाट्यमित्यभिधीयते ।
 योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः ॥१२१॥
 सोऽङ्गाद्यभिनयोपेनः नाट्यमित्यभिधीयते ।
 एतस्मिन्नन्तरे देशान् सर्वाणाह पितामहः ॥१२२॥

112 (B 113b-114a; G.111) 113 (B 114b-115a; G 112). 114-115
 (B.115b-117a; G.113-114). 116 (B 117b-118a; G 115) 117-118 (B.
 118b-120a; C.116) ^१ B reads after this देवानुकरणं नाट्यमेतत् तदन्वयाज्ज्ञानम्.
 ~ 119 (B 123b-124a; G.119) 120 (B 123b, 124b-121; G.117) ^२ G.
 देशानामसुराणां च राज्ञां लोकस्य चैव हि. * B G. ब्रह्मर्षीणां च विद्वेषं नाट्यं * गान्धर्वम
 121 (B 121b-122a, G 118). 122 (B.122b, 125a; G. 120).

कुरुध्वमत्रविधिवद् यजनं नाट्यमण्डपे ।
 बलिप्रदानैर्होमैश्च मन्त्रोपाधिसमन्वितैः ॥१२३॥
 जप्यैर्मथ्यैश्च पानैश्च बलिं समुपकल्पयन्नाम् ।
 मर्त्यलोकगतः^१ सर्वे शुभां पूजामवाप्स्यथ ॥१२४॥
 अपूजयित्वा रङ्गं तु नैव प्रेक्षां प्रवर्तयेत् ।
 अपूजयित्वा रङ्गं तु यः प्रेक्षां कल्पयिष्यति ॥१२५॥
 तस्य तन्निष्फलं ज्ञानं निर्यस्योनिं च यास्यति ।
 यज्ञेन संमितं ह्येतद् रङ्गदेवतपूजनम् ॥१२६॥
 नर्तकोऽर्धपतिर्वापि यः पूजां न करिष्यति ।
 न कारयिष्यन्त्यन्यैर्वा प्राप्स्यत्यपचयं तु सः ॥१२७॥
 यथाविधि यथादृष्टं यस्तु पूजां करिष्यति ।
 सा लप्स्यते शुभानर्थान् स्वर्गलोकं च यास्यति ॥१२८॥
 एवमुक्त्वा तु भगवान् द्रुहिणः सह देवतैः ।
 रङ्गपूजां कुरुष्वेति मामेवं समचोदयन् ॥१२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे नाट्योत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

123 (B.125b-126a ; G 121) 124 (B 126b-127a ; G. 122). ^१C. मर्त्यलोकेत्यथ
 १२४ रङ्गो पूजामवाप्नोति. 125 (B 127b-128a; G 123). 126 (B 128b 129a ; G.124).
 127 (B 130 ; G 125). 128 (B 131 , G 126) 129 (B 132 ; G,127);

द्वितीयोऽध्यायः

भरतस्य वचः श्रुत्वा प्रत्यूचुर्मुनयस्ततः ।
 भगवञ्छ्रोतुमिच्छामो यजनं रङ्गसंश्रयम् ॥१॥
 अथवा याः क्रियास्तत्र लक्षणं यच्च पूजनम् ।
 भविष्यद्भिर्नरैः कार्यं कथं तन्नाट्यवेदमनि ॥२॥
 इहादिनाट्ययोगस्य कीर्तितो नाट्यमण्डपः ।
 तस्मात्तस्यैव तावन् त्वं लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥३॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतोऽब्रवीत् ।
 लक्षणं पूजनं चैव श्रुयतां नाट्यवेदमनः ॥४॥
 दिव्यानां मानसीं सृष्टिर्दृष्टेः पूषनेषु च ।
 नराणां यन्नतः कार्या लक्षणाभिहिताः क्रियाः ॥५॥
 श्रुयतां तद्यथा यत्र कर्तव्यो नाट्यमण्डपः ।
 तस्य वास्तु च पूजा च यथा योज्या प्रयत्नतः ॥६॥
 इह प्रेक्षागृहाणां तु धीमतां विधकर्मणा ।
 त्रिविधः सन्निवेशश्च शास्त्रनः परिकल्पितः ॥७॥
 विष्टुष्टुतुरस्तश्च त्र्यस्तश्चैव हि मण्डपः ।
 तेषां त्रीणि प्रमाणानि ज्येष्ठेषां मध्यं तथाऽवरम् ॥८॥
 प्रमाणमेषां निर्दिष्टं हस्तदण्डसमाश्रयम् ।
 शनं चाष्टौ चतुःपष्टिर्द्वात्रिंशच्चैति निश्चितः ॥९॥
 अष्टाधिकं शतं ज्येष्ठेषां चतुःपष्टिस्तु मध्यमम् ।
 कनीयस्तु तथा चेदं हस्ता द्वात्रिंशदधिष्ठते ॥१०॥

1-2 (B.G same) 3 (B.G. same) 4 (B.G same) 5-6 (B.G same).

1 Bet. the hem. B.G. read भावमिनिर्वाहः. v. 1. यच्च भगवा विनिश्चयः सर्वे
 तावन्तु तावन्तः. 7-8 (B.G same) 8-10 (B.G same).

देवानां भवनं ज्येष्ठं नृपाणां मध्यमं भवेत् ।
 शेषाणां प्रकृतीनां तु कनीयः संविधीयते^१ ॥११॥
 प्रमाणं यच्च निर्दिष्टं लक्षणं विश्वकर्मणा ।
 प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तच्चैवं हि नियोधन ॥१२॥
 अणू रजश्च बालश्च लिप्ता यूका यवस्तथा ।
 अङ्गुलं चैव हस्तश्च दण्डश्चैव प्रकीर्तितः ॥१३॥
 अणवोऽष्टौ रजः प्रोक्तं तान्यष्टौ बाल उच्यते ।
 बालास्त्वष्टौ भवेद्विंश यूका लिप्ताष्टकं भवेत् ॥१४॥
 यूकास्त्वष्टौ यवो ज्ञेयः यवास्त्वष्टौ तथाङ्गुलम् ।
 अङ्गुलानि तथा हस्तश्चतुर्विंशतिरुच्यते ॥१५॥
 चतुर्दन्तो भवेदण्डो निर्दिष्टस्तु प्रमाणतः ।
 अनेनैव प्रमाणेन वक्ष्याम्येषां विनिर्णयम् ॥१६॥
 चतुषष्टि करान् कुर्याद् दीर्घत्वेन तु मण्डपम् ।
 द्वात्रिंशत् च विस्तारं मर्त्यानां योजयेद्विह ॥१७॥
 अत्र ऊर्ध्वं न कर्तव्यं कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः ।
 यस्यादव्यक्तभावं हि तत्र नाट्यं ब्रजेदिति ॥१८॥
 मण्डपे विप्रकृष्टे तु पाठ्यमुच्चरितस्वरम् ।
 अतिस्वरणधर्मत्वाद्^२ त्रिस्वरत्वं भृशं ब्रजेत् ॥१९॥
 यश्चाप्यान्यगतो^३ रागो भावमुष्टिरमाश्रय ।
 स^४ देशमन प्रकृष्टत्वाद् ब्रजेदव्यक्ततां पराम् ॥२०॥
 प्रेक्षागृहाणा मर्देषां तस्मान्मध्यममिष्यते ।
 यस्मात्पाठ्यं च गेयं च सुखं श्रव्यतरं भवेत् ॥२१॥

11-16 (B 11-15-19; G same) ^१ B repeats here 21 and two other couplets, see note 1 on 21 below. 17 (B 20; G, same) 18-19 (B. 21-22; G same) ^२ C. चतुर्विंशतिरुच्यते 20 (B 23; G.20) ^३ B ph, ch. यस्यादव्यक्ततां रागो (रागो) भावमुष्टि (हृष्टि) रगादय, B G. -रतो भावो नातादृष्टिरसादयः ^४ B n. स गृ ब्रज, B ch. स च ब्रज 21 (B 24; G 21); ^५ B G read after this देशमनरागां सर्वेषां विप्रकृष्टा विधि कृतः । विप्रकृष्टपुरुषश्च शब्ददेव प्रयोक्तृभिः । चतुर्दन्त कृत रागं चतुर्दन्त च मध्यमम् । ज्येष्ठ विप्रकृष्ट विष्टेय नाट्यमण्डप (वेद) प्रयोक्तृभिः. See also note 1 on 11-16 above.

देवानां मानसी सृष्टिर्द्द्विपूपवनेषु च ।
 यन्नमावाद् विनिष्पन्नाः सर्वे भावा हि मानुषाः ॥२२॥
 तस्मादेवकृतैर्भावैर्न विस्पर्धेन मानुषः ।
 मानुषस्य^१ तु गेहस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२३॥
 भूमेर्विभागं पूर्वं तु परीक्षेत^२ विचक्षणः ।
 ततो वास्तुप्रमाणं च प्रारभेत^३ शुभेच्छया ॥२४॥
 समा स्थिरा च कठिना कृष्णाऽगौरी च या मवेत् ।
 भूमिस्तत्र तु कर्तव्यः कर्तृमिनाश्च्यमण्डपः ॥२५॥
 प्रथमं शोधनं कृत्वा लाङ्गुलेन समुत्कृष्येत् ।
 अस्थिकीलकपालानि तृणगुल्मांश्च शोधयेत् ॥२६॥
 शोधयित्वा वसुमतौ प्रमाणं निर्दिशेत्ततः ।
 पुण्यनक्षत्रयोगे तु शुद्धं सूत्रं प्रमायेत्^४ ॥२७॥
 कार्पासं^५ बालवज्रं चापि बालरुद्धं मौखमेव च ।
 सूत्रं बुधैस्तु कर्तव्यं यस्य च्छेदो न विद्यते ॥२८॥
 अर्धच्छिन्ने मवेत् सूत्रे स्वामिनो मरणं ध्रुवम् ।
 त्रिमागच्छिन्नया रज्ज्वा राष्ट्रकोपो विधीयते ॥२९॥
 छिन्नायां तु चतुर्मागे प्रयोक्तुर्नाश उच्यते ।
 हस्तप्रभ्रष्टया वापि कश्चित्त्वपचयो भवेत् ॥३०॥
 तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन रज्जुप्रहणमिष्यते ।
 कार्यं चैव प्रयत्नेन मानं नाश्यगृहस्य तु ॥३१॥
 *मुहूर्तेनानुकूलेन तिथ्या च करणेन च ।
 प्राङ्गणांस्तर्पयित्वा तु पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥३२॥

22-23 (B. 27-28 ; G. 24-25) C. मनुचल. 24 (B. 29 ; G. 26) ^१ B. यदोक्तं,
^२ B. यद्वक्ष्या. 25 (B. 30 ; G.27) 26 (B. 31 , G 28) ; 27a (B 32a, G 29a),
 27-28 (B. 33b-31ab^{is} ; G 30b-31a) B G. add the following : विष्णुसर्पादि
 शीघ्रं च विशाखापि च देवताः । इति तिथ्यान्वराधाय प्रथमं चनाद्याकर्मणि. ^३ C. वादर 28-31 (B:
 34b-37 ; G. 31b-34) 32-33 (B. 35-36a , G. 35) ^४ G om. 33a

शान्तितोयन्ततो दत्त्वा तत्र सूत्रं प्रसारयेत् ।
 चतुःपट्टिकरान् कृत्वा द्विधा कुर्यान् पुनश्च तान् ॥३३॥
 पृष्ठतो यो भवेद्भागो द्विधा भूतस्य तस्य तु ।
 सममर्धविभागेन रङ्गशीर्षं प्रकल्पयेत् ॥३४॥
 पश्चिमे ^१तु पुनर्भागे नेपथ्यगृहमादिशेत् ।
 विभज्य भागान् त्रिविधवथावदनुपूर्वशः ॥३५॥
 शुभे नक्षत्रयोगे तु भण्डपस्य निवेशनम् ।
 शंसदुन्दुमिनिर्घोषैर्मृदङ्गपणवादिभिः ॥३६॥
 सर्वांतोद्यमिनादैश्च ^१स्थापनं कार्यमेव च ।
 खन्सायाणि त्वनिष्ठानि ^२पापगडाभ्रमिणस्तथा ॥३७॥
 काषायवमनाक्षैव विकलाक्षैव ये नराः ।
 निशायां च बलिः कार्यो नानामोजनसंयुतः ॥३८॥
 गन्धपुष्पफलोरेतो दिशो दश समाश्रितः ।
 पूर्वेण शुक्लाभयुक्तो नील स्याद् दक्षिणेन च ॥३९॥
 पश्चिमेन बलिः पीनो रक्षश्चैवोत्तरेण तु ।
 पस्यां ^१यथापिदेव तु दिशि सपरिकीर्तिनम् ॥४०॥
 तादृशस्तत्र दानव्यो बलिर्मन्त्रपुरस्कृतः ।
 स्थापने प्राज्ञेभ्यश्च दानव्यं घृतपायसम् ॥४१॥
 मधूपर्कस्तथा राक्षसे कर्तव्यश्च शुद्धौदनम् ।
 नक्षत्रेण तु कर्तव्यं मूलेन स्थापनं बुधैः ॥४२॥
 सुहृत्तेनानुद्वेजेन तिथ्या मुहुरणेन च ।
 एवं तु स्थापनं कृत्वा भित्तिकर्म प्रयोजयेत् ॥४३॥

33-35 (B. 36b-38a ; G 36-37) ^१ B. ततः . ^२ B. विद्यामृतस्य तस्य तु.

35-37 (B. 38b-40a ; G. 38-39) ^१ B. च विभागेऽपि.

37-38 (B 40b-41a ; G 40) ^१ B सर्वांतोद्ये मृदङ्गितैः . ^२ G. पापगडाभ्रमिणः ;

B. पापगडाभ्रमिणः . G g -दमकः . 38-39 (B 41b-42a ; G. 41) 39-40 (B. 42b-40a ; G 42-43) 41-42 (B 44b-45a , G, 44) ^१ B. यदृश दिशि दत्त्वा तु देशत परिचक्षितम् . 42-43 (B. 45b-46a ; G. 45).

भित्तिर्कर्मणि निर्वृत्ते स्तम्भानां स्थापनं तत ।
 निधिनश्च त्रयोमेन शुभेन करणेन तु ॥४४॥
 स्तम्भानां स्थापनं कार्यं रोहिण्या श्रवणेन वा ।
 आचार्येण मुमुक्तेन त्रिरात्रोपोषिणेन च ॥४५॥
 स्तम्भानां स्थापनं कार्यं प्राप्ते सूर्योदये शुभे^१ ।
 प्रथमे ब्राह्मणस्तम्भे सर्पिं सर्पपसंसकृतः ॥४६॥
 सर्वशुद्धो विधिः कार्यो दद्यान् पायममेव तु ।
 ततश्च क्षत्रियस्तम्भे वस्त्रामाश्यानुलेपनम् ॥४७॥
 सर्वं रत्नं प्रदातव्यं द्विजेभ्यश्च गुडौदनम् ।
 वैश्यस्तम्भे विधिः कार्यो दिग्भागे पश्चिमोत्तरे ॥४८॥
 सर्वं पीतं प्रदातव्यं द्विजेभ्यश्च घृतौदनम् ।
 शूद्रस्तम्भे विधिः कार्यः सम्यक् पूर्वोत्तराश्रये ॥४९॥
 नीलप्रायः प्रदातव्यः कुमरं च द्विजाशनम् ।
 पूर्वं तु ब्राह्मणस्तम्भे शुद्धमाल्यानुलेपने ॥५०॥
 निक्षिपेन् कनकं मूले कर्णाभरणसम्रपम् ।
 ताम्रं चाद्यः प्रदानव्यं स्तम्भे क्षत्रियसङ्घके ॥५१॥
 वैश्यस्तम्भस्य मूले तु रजतं संप्रदापयेन् ।
 शूद्रस्तम्भस्य मूले तु दद्यादायनमेव च ॥५२॥
 क्षेत्रेष्वपि च^२ निक्षेप्यं स्तम्भमूलेषु काञ्चनम् ।
 स्वस्तिपुण्याहघोषेन जयशब्देन चैव हि ॥५३॥
 स्तम्भानां स्थापनं कार्यं^३ पूर्णमालापुरस्कृतम् ।
 रत्नदानैः सगोदानैर्वस्त्रदानैरनल्पकैः ॥५४॥
 ब्राह्मणां स्तर्पयित्वा तु स्तम्भमुत्थापयेन् ततः ।
 अचलं^४ चाप्यकम्पं च तथैवावलितं पुनः ॥५५॥

43-46 (B. 46b-52a ; G. 46-48). 46-50 (B. 52b-56a ; G. 50) ^१ G and Bkh. add चन्दनं तु सर्वेदं ब्राह्मणं चादौ ख दिग्भिर च । पश्चात् वैश्यश्च व्याघ्रश्च श्वेदं शूद्रश्च 50-53 (B.53b-56a ; G.54-56) ^२ B. निक्षिप 53-55 (B. 56b-58a ; G. 57-59a) ^३ B. उपपात्ता. ^४ B. अक्षया.

स्तम्भस्योत्थापने सम्यग् द्रोपा हेने प्रकीर्तिताः ।
 अष्टष्टिहृत्ता चलने बलने ^१मृनिनो भयम् ॥५६॥
 कम्पने परचक्रान् तु भयं वदति दाह्यम् ।
 दोषैरेतैर्विहीनं तु स्तम्भमुत्थापयेच्छिवम् ॥५७॥
 पवित्रे श्राद्धणस्तम्भे दातव्या दक्षिणा च गोः ।
 शेषाणां स्थापने कार्यं भोजनं कर्तृमंत्रयम् ॥५८॥
 मन्त्रपूर्वं ^२ च तद्देयं नाट्याचार्येण धीमता ।
 पुरोहितं नृपं चैव भोजयेत् मधुपायनम् ॥५९॥
 कर्तुं नपि तथा सर्वान् कृमरं लक्षणोत्तरम् ।
 सर्वमेवं विधिं कृत्वा मर्मानोद्यैः प्रशान्तिनैः ॥६०॥
 अग्निमन्त्रं यथान्यायं स्तम्भमुत्थापयेच्छुचिः ।
 यथाचलो गिरिर्देहिमवांश्च ^३यथाचल ॥६१॥
 जयाबहो नरेन्द्रस्य तथा स्वमचलो भव ।
 स्तम्भद्वारं च भित्तिं च नेपथ्यगृहमेव च ॥६२॥
 एवमुत्थापयेन् तज्ज्ञो विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 रङ्गपीठस्य पादौ तु कर्तव्या मत्तवारणौ ॥६३॥
 चतुःस्तम्भसमायुक्ता रङ्गपीठप्रमाणतः ।
 अध्यर्धस्तोत्संधेन कर्तव्या मत्तवारणौ ॥६४॥
 उत्संधेन तयोस्तुल्यं कर्तव्यं रङ्गमण्डपम् ।
 तस्यां माल्यं च ^४धूपं च गन्धं वस्त्रं तथैव च ॥६५॥
 नानावर्गानि देयानि तथा भूतत्रियो बलिः ।
^५पायसं तत्र दातव्यं स्तम्भानां ^६कुशलाय तु ॥६६॥
 भोजने ^७कृमरं चैव दातव्यं श्राद्धगाशनम् ।

56-57 (B. 59-60 ; G. 59b-61a) ^१ B चचन्मम् ^२ C. अष्टष्टिहृत्ता. 58-60 (B. 61-63a ; G. 61b-63) ^३ II मन्त्रपूर्वं. 60-63 (B. 63b-66a ; G. 64-66) ^४ R.C. मत्तवारण, we with Bn. 63-65 (B. 66b-68a ; G. 67-68) 65-67 (B. 68b-70a ; G. 69b-71a) ^५ C. मत्तवारणं च वस्त्रं च दक्षिणाया. ^६ B.C. कुशलाय, see Bgh ^७ mss. कुशलाय. ^८ B. कुशलाय.

एवं विधिपुरस्कारैः कर्तव्या मत्तवारणी ॥६७॥
 रङ्गपीठं ततः कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 रङ्गशीर्षं तु कर्तव्यं पट्टदारुक्रममन्वितम् ॥६८॥
 कार्यं द्वारद्वयं चात्र नेपथ्यगृहकस्य तु ।
 पूरणे मृत्तिका चात्र कृष्णा देया प्रयत्नतः ॥६९॥
 लाङ्गलेन समुत्क्रव्य ^१ निर्लोष्टनृणशर्करा ।
 लाङ्गले शुद्धवर्णा तु घुर्षौ योज्यौ प्रयत्नतः ॥७०॥
 कर्तारः पुरुषाश्च येऽङ्गदोषविवर्जिताः ।
 अहीनाङ्गैश्च बोद्धव्या मृत्तिका पीठकैर्नवैः ॥७१॥
 एवविधैश्च ^२ कर्तव्यं रङ्गशीर्षं प्रयत्नतः ।
 कूर्मपृष्ठं न कर्तव्यं मत्स्यपृष्ठं तथैव च ॥७२॥
 शुद्धादर्शनलाकारं ^३ रङ्गपीठं प्रशस्यते ।
 रत्नानि चात्र देयानि पूर्वं वज्रं विचक्षणैः ॥७३॥
 वैद्यैः ^४ दक्षिणे च व स्फटिकं पश्चिमे तथा ।
 पञ्चालमुत्तरे चैव मध्ये तु कनकं भवेत् ॥७४॥
 एवं रङ्गक्षिरः कृत्वा दारुक्रमं प्रवर्तयेत् ।
 उद्ग्रथ्यहसंयुक्तं नानाशिल्पप्रयोजितम् ॥७५॥
 नानामञ्चवनोपेतं बहुव्यालोपशोभितम् ।
 भवेद्युष्मात्र ^५ विन्यस्ता विविधाः सालमस्तिका ॥७६॥
 निर्यद्बुद्धरोपेतं ^६ नानाप्रथिनवेदिकम् ।
 नानाविन्यामसंयुक्तं चित्रजालगवाक्षकम् ॥७७॥
 सुपीठधारणीयुक्तं कपोतालीममाकुलम् ।
 नानाकुट्टिमविन्यस्तैः स्तम्भैश्चाप्युपशोभितम् ॥७८॥
 एवं काष्ठविधिं कृत्वा भित्तिरुमं प्रवर्तयेत् ।
 स्तम्भं वा नागदन्तं वा वातायनमथापि वा ॥७९॥

68-71 (B. 71-74 ; G. 71b-75a) ^१ B. -उपग्रहं रात्रि. 72-74 (B. 75-77 ,
 G. 75b-78a) ^२ B. एव विच प्रकृतं, ^३ B. रङ्गशीर्षे ^४ B. वैद्यैः 75-80 (B. 78-81a
 G. 78b-83a). ^५ C. चानामञ्चवमिदमनन्तान् अत्र दूतम्. ^६ B. निर्यद्बुद्ध.

फोणं वा सप्रतिद्वारं द्वारविद्धं न कारयेत् ।
 कार्यः शैल्युहाकारो द्विभूमिर्नाट्यमण्डपः ॥८०॥
 मन्दवातायनोपेनो निर्वातो धीरशब्दभाक् ।
 तस्मान्निवात कर्तव्यः कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः ॥८१॥
 गम्भीरस्वरना^१ येन कुतपस्य भविष्यति ।
 भित्तिर्गर्भविधिं कृत्वा भित्तिलेपं प्रदापयेत् ॥८२॥
 सुधारुर्गर्भं तथैवास्य कुर्याद्वाह्यं प्रयत्नतः ।
 भित्तिष्वथ च लिप्तासु परिमृष्टासु सर्दन^२ ॥८३॥
 समासु जानशोभासु चित्रकर्मं प्रवर्तयेत् ।
 चित्रकर्मणि चालेरया^३ पुर्याः स्त्रीजनान्तथा ॥८४॥
 स्त्रावन्त्याश्च कर्तव्याश्चरितं आत्मभोगजम् ।
 एवं विरुद्धं कर्तव्यं नाट्यवेष्टम प्रयोक्तृभिः ॥८५॥

^१वनः परं प्रवक्ष्यामि चतुरस्रस्य लक्षणम् ।
 समन्ततस्तु कर्तव्या हस्ता द्वात्रिंशदेव तु ॥८६॥
 शुभभूमिविभागस्थो नाट्यवैर्नाट्यमण्डपः ।
 यो विधिः पूर्वमुक्तस्तु लक्षणं महालानि च ॥८७॥
^२चतुरस्रस्य तान्येव कारयेन्नाट्यवेष्टमनः ।
 चतुरस्रं समं कृत्वा सूत्रेण प्रविभज्य च ॥८८॥
 बाह्यतः सर्दनः कार्या भित्तिः श्लिष्टेष्टना दृढा ।
 तत्राभ्यन्तरतः कार्या^३ रङ्गपीठे यथादिशम् ॥८९॥
 दश प्रयोक्तृभिः स्तम्भाः यत्ता मण्डपधारणे ।
 स्तम्भानां^४ वाहनः श्वापि सोपानाट्टनि पीठकम् ॥९०॥

81 82 (B 84b-86a ; G 84-85) ^१ After II 87, repeats 19. 82-85 (B. 87b-90 ; G 86b-89a) ^२ न कोष्ठे मुखगत च कुतपस्य भविष्यति. 86-92 (II 90 96a ; G. 89b-95) ^३ पुर्यादृष्ट ^४ B. विरुद्धे न कर्तव्यं चतुरस्रेषु कारयेत्. ^५ B. रङ्गपीठोपरिष्ठितम् ^६ C. वाहनं स्तम्भम्.

इष्टकाद्वारुभिः कार्यं प्रेक्षाकाणां निवेशनम् ।
 हस्तप्रमाणैस्तसेवैभूमिभागासमुत्थितैः ॥६१॥
 रङ्गपीठावलोक्यं च कुर्यादासनजं विधिम् ।
 षडन्यान् अन्तरे चैव पुनः स्तम्भान् यथादिशम् ॥६२॥
 विधिना स्यापयेन् तज्जो हृद्वान् मण्डपधारणे ।
 अष्टौ स्तम्भान् पुनश्चैव तेषामुपरि कल्पयेन् ॥६३॥
 संस्थाप्यं^१ च पुनः पीठमष्टहस्तप्रमाणम् ।
 तत्र स्तम्भाः प्रदातव्यास्तज्जोर्मण्डपधारणे ॥६४॥
 धारणीधारितास्ते^२ च शालस्त्रीभिरलकृता ।
 नैफथ्यगृहकं चैव ततः कार्यं^३ प्रयोक्तृभिः ॥६५॥
 द्वारं चैकं भवेन् 'तस्य रङ्गपीठप्रवेशने' ।
 जनप्रवेशनं^४ चैवमामिमुख्येन कारयेन् ॥६६॥
 रङ्गस्याभिमुखं कार्यं द्वितीयं द्वारमेव तु ।
 अष्टहस्तं तु कर्तव्यं रङ्गपीठं प्रमाणम् ॥६७॥
 चतुरस्रं समतलं वेदिकासमलंकृतम् ।
 पूर्वप्रमाणनिर्दिष्टा कर्तव्या मत्तवारणी ॥६८॥
 चतुः स्तम्भसमायुक्ता वेदिकायास्तु पार्श्वतः ।
 समुन्नतं समं चैव^५ रङ्गपीठं तु कारयेत् ॥६९॥
 विष्टुष्टे^६ तून्नरं कार्यं चतुरस्रे समं तथा ।
 एवमेनेन विधिना चतुरस्रं गृहं भवेन् ॥१००॥
 त्र्यस्रस्य^७ मण्डपस्यापि संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 त्र्यस्रं त्रिकोणं कर्तव्यं नात्र्ययेन प्रयोक्तृभिः ॥१०१॥
 मध्ये त्रिकोणमेवास्य रङ्गपीठं तु कारयेन् ।
 द्वारमेकेन^८ कोणेन कर्तव्यं तु प्रवेशने ॥१०२॥

92-100 (B. 97b-105a ; C 96-104a) ^१ B. विदाव्यमष्टहस्तं च पीठं तेषु तयो न्यसेन

^२ B. धारणीधारणम्. ^३ B. इयवन्. ^४ B. ततः ^५ B. तदेव. ^६ B. पाण्ड्याभि-

^७ B. रङ्गपीठं. ^८ C. विष्टुष्टुष्टुष्टु 101-104 (B 104-111 ; G 104b-108) ^९ B.

एत पर प्रवक्ष्यामि त्र्यस्रस्य लक्षणम् ^{१०} B. एत तदेव.

द्विनोयं चैव कर्तव्यं रङ्गपीठस्थ पृष्ठतः ।

विधिर्यश्चतुरस्रस्य भित्तिस्तम्भसमाश्रयः ॥१०३॥

स तु सर्वः प्रयोक्तव्यः ज्येष्ठस्यापि प्रयोक्तृभिः ।

एवमेतेन विधिना कार्यं नाट्यगृहं युधैः ॥१०४॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि "पूजामेपां यथाविधि ।

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रेक्षागृहलक्षणं नाम द्विनोयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः

सर्वलक्षणसम्पन्ने कृते नाट्यगृहे शुभे ।
 गावो वसेयुः सप्ताहं सह जप्यपरैर्द्विजैः ॥१॥
 ततोऽधिवासयेद् वेश्म रङ्गपीठं तथैव च ।
 मन्त्ररूतेन तोयेन प्रोक्षिनाङ्गो निशागमे ॥२॥
 यथास्थानान्तरगानो दीक्षितः प्रयतः शुचिः ।
 त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा^१ नाट्याचार्योऽग्राम्बरः ॥३॥
 नमस्कृत्य महादेवं सर्वलोकेश्वरं भवम् ।
 पद्मयोनिं सुरगुरुं विष्णुमिन्द्रं गृहं तथा ॥४॥
 सरस्वतीं च लक्ष्मीं च सिद्धिं मेधां स्मृतिं मनिम् ।
 सोमं सूर्यं च मरुतो लोकपालांस्तथाश्विनौ ॥५॥
 मित्रमग्निं सुरान् रुद्रान् वर्णान् कालं कलिं तथा ।
 मृत्युं च नियतिं चैव कालदण्डं तथैव च ॥६॥
 विष्णुप्रहरणं चैव नागराजं च वासुकिम् ।
 वज्रविद्युत्समुद्रांश्च गन्धर्वाप्सरसो मुनीन् ॥७॥
 तथा नाट्यकुमारीश्च^२ महाभ्रामण्यमेव च ।
 यक्षाश्च गुह्यकांश्चैव भूतसंघांस्तथैव च^३ ॥८॥
 एतांश्चान्यांश्च^४ देवर्षीन्^५ प्रणिपत्य कृत्वाञ्जलिः ।
 यथास्थानस्थितान् देवान् निमन्त्र्यैतद्वचो वदेत् ॥९॥
^६भवद्भिर्नो निशायां तु कर्तव्यः संपरिमहः ।
 साहाय्यं चैव दातव्यमस्मिन्नाट्यं सहानुगैः ॥१०॥

1-8 (B.1-7, 9; G. 1-7, 9) ^१ B. नायकोऽङ्गवल्गुः. ^२ C. सैन्दु. ^३ B. ११ तथा
 एतादिदेवता. B. G. read before. 9 मृतान् पिशाचान् इत्यादि गुह्यकांश्च मरीचिकान्.
 चक्षुरान् नाट्यदिक्षांश्च यदाद्यान्; देवतावसान्. 9-10 (B. 10-11; G.10-11) ^४ राजर्षीन्,
^५ B. प्रचक्ष्य रचितञ्जलि; ^६ B. भगवति. निशायां न.

संपूज्य^१ देवताः सर्वाः कुतपं^२ संम[पू]ज्य च ।
 जर्जरार प्रयुञ्जीत पूजां नाट्यप्रसिद्धये ॥११॥
 त्वं महेन्द्रमहरणं सर्वदानवमूदनम् ।
 निर्मितं सर्वदेवेश ० सर्वद्विनिवर्द्धनम् ॥१२॥
 नृपस्य^४ विजयं शमं रिपूणां च पराजयम् ।
 गोप्राह्मणाशिवं^० चैव नाट्यस्य च निर्वर्धनम् ॥१३॥
 एवं कृत्वा यथान्यायमुपिन्दा^४ नाट्यमगृह्ये ।
 निष्ठागं च प्रभातायां पूजनं प्रक्रमेद् ० इह ॥१४॥
 आर्द्राया वा भयाया वा याम्ये पूर्वेण वा त्रिषु ।
 आग्नेयामूलयोर्वापि ऋतुं रङ्गपूजनम् ॥१५॥
 आचार्येण सुनुक्तेन शुचिना दीक्षितेन च ।
 रङ्गस्योद्योतनं कार्यं देवानां च पूजनम् ॥१६॥
 दिनान्ते शरूणे घोरे मुहूर्ते भूतदेवते ।
 आचम्य च यथान्यायं देवानि निवेदयेत् ॥१७॥
 रक्षाः प्रतिमरास्तत्र रक्तगन्वाश्च पूजिताः ।
 रक्षा मुमनसश्चैव यच्च रक्तं फलं भवेत् ॥१८॥
 यवैः मिद्वार्धैर्लङ्का^१ रक्षते, शालिष्ठुले^१ ।
 नागपुष्पस्य ० चूर्णेन त्रितुषामि, त्रियङ्गुभिः ॥१९॥
 एतैर्देवैर्दुतं कार्यं देवतानां निवेदनम् ।
 शालिष्ठेन मण्डलं पूर्वं यथाम्भानं यथाविधि ॥२०॥
 ममन्ततन्तु कर्तव्या हस्ता, षोडश १ मण्डले ।
 द्वाराणि चात्र कुर्वीत विधिना च चतुर्दिशम् ॥२१॥

11-13 (B. 12-14; G 12-14). ^१ Bth द्विषा. सर्वां, B.G., सर्वां एवच. ^२ B.G. ममन्तु. ^३ C. सर्वद्विनिवर्द्धनम्. ^४ C. इह य. ^५ C. रक्षि. ^६ C. -शालिष्ठुलिनि
 14-15 (B G 15-16, G 15-16) ^१ B. एवच. ^२ C. इह य. 16 (B. 17; G.17).
 17 (B 18; G.18). 18-20 (B.19-11a, G 19-21a). 20b (B 21b; G.21b
 21 (B 22; G 22) ^३ B. इह य, C ममन्तु.

मध्ये चैवात्र कर्तव्ये द्वे रेखे तिर्यगूर्ध्वगे ।
 तयोः कक्ष्याविभागेन देवतानि निवेशयेत् ॥२२॥
 पद्मोपविष्टं ब्रह्माणं ^१तस्य मध्ये निवेशयेत् ।
 आदौ निवेश्यो मगवान् मार्घं भूतगणैर्मव. ^२ ॥२३॥
 नारायणो महेन्द्रश्च ^३स्कन्दार्कवधिनौ शशी ।
 सरस्वती च लक्ष्मीश्च ब्रह्मा मेधा च पूर्वतः ॥२४॥
 पूर्वदक्षिणतो वह्निर्निवेश्यः स्वाहया सह ।
 विश्वेदेवाश्च गन्धर्वा रुद्राश्च ऋषयस्तथा ॥२५॥
 दक्षिणेन निवेश्यस्तु यमो मित्रस्तु सातुगः ।
 पितृन् पिशाचालुरगान् गुह्यकांश्च निवेशयेत् ॥२६॥
 नैर्ऋत्यां राक्षसांश्चैव सर्वभूतान्निवेशयेत् ।
 पश्चिमायां समुद्रांश्च वरुणं यादसां पतिम् ॥२७॥
 वायव्यां वै दिशि तथा सप्तवायून् निवेशयेत् ।
^४निवेशयेच्च तत्रैव गरुडं पक्षिभिः सह ॥२८॥
 उत्तरस्थां दिशि तथा धनदं सनिवेशयेत् ।
 नाट्यस्य मातृश्च तथा ^५यशानघ सगुह्यकान् ॥२९॥
 तथैवोत्तरपूर्वायां नन्दिनं च गणेश्वरान् ।
 ब्रह्मर्षिभूतसंघाश्च यथाभागं निवेशयेत् ॥३०॥
 स्तम्भे सनत्कुमारं तु दक्षिणे दशमेव च ।
 ग्रामण्यं चोत्तरे स्तम्भे पश्चिमे स्कन्दमेव च ॥३१॥
 अनेनैव विधानेन यथास्थानं यथाविधि ।
^६वर्णरूपान्विताः सर्वा देवताः सनिवेशयेत् ॥३२॥
 स्थाने स्थाने यथान्यायं विनिवेश्य तु देवताः ।
 प्रकुर्वीत ततस्पासां पूजनं तु यथार्हतः ॥३३॥

22 (B 23 ; G.23). 23-30 (B 24-31 ; G 24-31) ^१ C. रङ्गमध्ये. ^२ C. शिव.
^३ B. स्कन्द दुर्यो. ^४ B. तत्रैव विनिवेश्यन्तु रुद्रश्च. ^५ C. कुर्वे च सर्वेष्टुषभैः मय.
^६ C. यशानघ रुद्रालुगान्. 31 (B 32 ; G.32) 32 (B 33 ; G. 33) ^१ B. सुदृष्टादाणि.
 33 (B.34 ; G.34).

देवतेभ्यस्तु दातव्यं स्निग्धं मान्यानुलेपनम् ।
 वह्निगन्धर्वसूर्येभ्यो रक्तमान्यानुलेपनम् ॥३४॥
 गन्धं माल्यं च धूपं च यथावदनुपूर्वशः ।
 दत्त्वा तत्र प्रकुर्वीत वलिं पूजां यथाविधि । ३५॥
 द्रुहिजं मधुपर्केण पायसेन सरस्वतीम् ।
 शिवविष्णुमहेन्द्राद्याः सपूज्या मोदकेरेण ॥३६॥
 घृतौदनेन वह्निश्च सोमार्कौ तु गुडौदने ।
 विश्वेदेवाः सगन्धर्वा मुनयो मधुपायसैः ॥३७॥
 यममिश्रौ समभ्यर्च्यौ अपूपैर्मोदकैस्तथा ।
 पितृन् पिशाचानुरगान् सर्पिंश्चरिणं तर्पयेत् ॥३८॥
 पक्कामकेन मासेन सुरामोघुक्कामधैः ।
 अर्चयेद् भूतमहोदधं चणकैः पयमाप्लुते ॥३९॥
 अनेनैव विधानेन संपूज्या मत्तवारणो ।
 पक्कामकेन मासेन सपूज्या रक्षसा गणा ॥४०॥
 सुरामासप्रदानेन दानवान् प्रतिपूजयेत् ।
 शेषान् देवगान् प्राज्ञान् सापूपोत्कारिकौदने ॥४१॥
 मत्स्यैश्च पिष्टभक्ष्यैश्च सागरान् मरितस्तथा ।
 अभ्यर्च्य वरुणश्चापि दातव्यो घृतपायसः ॥४२॥
 नानामूलफलैश्चैव मुनीन् संप्रतिपूजयेत् ।
 वायूंश्च पक्षिणश्चैव विविधैः भक्ष्यभोजनैः ॥४३॥
 नाट्यस्य च तथा मानुष्यनदं च सदानुगैः ।
 अपूपैः 'लोचिताभिस्तेर्भक्ष्यभोज्यैः प्रयत्नतः ॥४४॥
 एवमेपां वलिः कार्यो नानाभोजनसंश्रयः ।
 पुनर्मन्त्रविधानेन वलिकर्मं प्रवक्ष्यते ॥४५॥

देवदेव महाभाग पद्मयोने पितामह ।
 मन्त्रपूतमिमं सर्वं बलिं देव गृह्ण नः ॥४६॥
 देवदेव महादेव गणेश त्रिपुरान्तक ।
 प्रगृह्णतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यतः ॥४७॥
 नारायणामितगते पद्मनाभ सुरोत्तम ।
 प्रगृह्णतां बलिर्देव मन्त्रसंस्कारसंस्कृतः ॥४८॥
 पुरन्दरामरपते वज्रपाणे शनक्रतो ।
 प्रगृह्णतां बलिर्देव बलिमन्त्रपुरस्कृतः ॥४९॥
 देवसेनापते स्कन्द भगवन् शङ्करप्रिय ।
 बलिः प्रीतेन मनसा पद्मसुर प्रतिगृह्णताम् ॥५०॥
 देवदेवि महाभागे सरस्वति हरिप्रिये ।
 प्रगृह्णतां बलिर्मनिर्मया भक्त्या समर्पितः ॥५१॥
 लक्ष्मीः सिद्धिर्मनिर्मेधा सर्वलोकनमस्कृताः ।
 मन्त्रपूतमिमं देव्यः प्रतिगृह्णन्तु मे बलिम् ॥५२॥
 सर्वभूतानुभावज्ञ लोकजीवन मारुत ।
 प्रगृह्णतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यतः ॥५३॥
 नानानिमित्तसंभूताः पौलस्त्याः सर्व एव तु ।
 राक्षसेन्द्रा महासत्त्वाः प्रतिगृह्णन्तिवर्म बलिम् ॥५४॥
 देववक्त्र सुरश्रेष्ठ धूमकेतो हुताशन ।
 भक्त्या समुद्यतो देव बलिः सम्प्रतिगृह्णताम् ॥५५॥
 सर्वप्रहणां प्रवर तेजोराक्षो दिवाकर ।
 भक्त्या मयोद्यतो देव बलिः सम्प्रतिगृह्णताम् ॥५६॥

46 (B.47 ; G.47) 47 (B.51 ; G.48) 48 (B.50 ; G.49). १ B. reads
 after this देवदेव महादेव यतोऽत्र त्रिपुरान्तक । प्रगृह्णतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यतः । देवदेव
 महायोविन् देवदेव सुरोत्तम । सप्तशृङ्गा बलिं देव रव विद्यान् यदोश्चितात् (B.51-52). 49 (B.48 ;
 G.50) 50 (B.49 ; G.51) 52 (B.53 ; G.52) 52 (B.55 ; G.53) 53 (B.56 ;
 G.54) 54 (B.54 , G.55) 55 (B.57 ; G.56) 56 (B.58 ; G.57).

सर्वप्रदपते सोम द्विजराज जगत्प्रिय ।
 प्रगृह्णामेव बलिर्मन्त्रपूना मयोद्यतः ॥५७॥
 महागणेश्वराः सर्वे नन्दीश्वरपुरोगमाः ।
 प्रतिगृह्णन्तिवमं भक्त्या बलिं सम्यग्भयोदितम् ॥५८॥
 नमः पितृभ्यः सर्वेभ्यः प्रतिगृह्णन्तिवमं बलिम् ।
 भूतैर्म्यश्च नमो नित्यं तेषामेव बलिः प्रियः ॥५९॥
 कामपाल नमो नित्यं यस्यायं ते बलिः कृतः ।
 नारदस्तुभ्युर्यश्चैव विश्वावसुपुरोगमाः ॥६०॥
 प्रतिगृह्णन्तु मे सर्वे गन्धर्वा बलितुद्यतम् ।
 यमो मित्रश्च भगवान् ईश्वरौ लोकपूजितौ ॥६१॥
 इमं मे प्रतिगृहीता बलिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
 रसाद्रलचरैर्भ्यस्तु पन्नगेभ्यो नमो नमः ॥६२॥
 दिशन्तु सिद्धिं नाट्यस्य पूजिता पवनाशनाः ।
 सर्वाभ्रमा पतिर्देवो वरुणो ह्रस्वाहन ॥६३॥
 पूजितः प्रीतिमानस्तु ससमुद्रनदीनदः ।
 धेनतेय महामत्स्य सर्वपक्षिपते प्रभो ॥६४॥
 प्रगृह्णता बलिर्देव मन्त्रपूना मयोद्यतः ।
 धनाढ्यश्चो यक्षपतिर्लोकापालो धनेश्वरः ॥६५॥
 सगुह्यश्चैव यश्चैव प्रतिगृह्णतु मे बलिम् ।
 नमोस्तु नाट्यमानृभ्यो ब्राह्मणादिभ्यो नमो नमः ॥६६॥
 सुमुखीमि प्रसन्नाभिर्बलिं हंप्रतिगृह्णताम् ।
 रुद्रप्रहरणं चैव प्रतिगृह्णतु मे बलिम् ॥६७॥
 विष्णुप्रहरणं चैव विष्णुभक्त्या मयोद्यतम् ।
 तथा कृतान्तः फालश्च सर्वप्राणित्रयेश्वरौ ॥६८॥

57 (B 59 ; G 58) 58 (B 60 ; G 59) 50 (B 61 ; G 60) 60a (B 62a ; G 60b)
 60-61 (B 62b-63a ; G 61) 61 62 (B 63b-64a ; G 62) 62-63 (B 64b 65a ;
 G. 63) 63-64 (B 65b-66a ; G 64) 64-65 (B 66b 67a ; G. 65) 65-66
 (B 67b-68a ; G 66) 66 67 (B 68b-69a ; G. 67) 67-68 (B 69b-70a ; G 68)

मृत्युश्च नियतिश्चैव प्रतिगृह्णातु मे वलिम् ।
 याद्यास्यां मत्तवारण्यां संश्रिता वास्तुदेवताः ॥६६॥
 मन्त्रपूजमिमं सम्यक् प्रणिगृह्णन्तु मे वलिम् ।
 अन्ये ये देवगन्धर्वा दिशो दश समाश्रिताः ॥६७॥
 दिव्यान्तरिक्षा भौमाश्च तेष्वध्याय वलिः कृतः ।
 कुम्भं सलिलपूर्णं च पर्णमालापुरस्कृतम् ॥६८॥
 स्थापयेद् रङ्गमध्ये तु सुवर्णं चात्र दापयेत् ।
 आतोद्यानि तु सर्वाणि कृत्वा वस्त्रोत्तराणि तु ॥६९॥
 गन्धैर्माल्यैश्च घूपैश्च भक्ष्यैर्मौज्यैश्च पूजयेत् ।
 पूजयित्वा तु सर्वाणि देवनानि यथाक्रमम् ॥७०॥
 जर्जरः प्रतिसदूज्य स्यात् ततोऽविग्रजर्जरः ।
 श्वेतं शिरसि बल्लं स्यात् नीलं रौद्रे च पर्वणि ॥७१॥
 विष्णुपर्वणि स्यात् पीतं रक्तं स्कन्दस्य पर्वणि ।
 मूलपर्वणि चित्रं तु देयं बल्लं हितार्थिनाम् ॥७२॥
 सहस्रं च प्रदानव्यं माल्यघूपानुलेपनम् ।
 सर्वमेव विधिं कृत्वा घूपमाल्यानुलेपनैः ॥७३॥
 विग्रजर्जरणार्थं तु जर्जरं चाभिमन्त्रयेत् ।
 चित्रानां शमनार्थं हि देदेर्ग्रक्षपुरोगमैः ॥७४॥
 निर्मितस्त्वं महावीर्यो वज्रसारो महाबलुः ।
 शिरस्ते रक्षतु प्रह्ला सवदेवगणैः सह ॥७५॥
 द्वितीयं च हरः पर्वं तृतीयं च जनार्दनः ।
 चतुर्थं च कुमारश्च पञ्चमं पन्नगोत्तम ॥७६॥
 नित्यं सर्वे हि पान्तु त्वा सुरास्त्वं च शिवो भव ।
 नक्षत्रेऽभिजिति त्रेष्टे जातस्तं रिपुमूढनः ॥७७॥

68-69 (B 70b-71a ; G 69). 69-70 (B.71b-72a , G.70). 70-71 (B.72b-73a ;
 G 71) 71-72 (B 73b-74a ; G 72) 72-73 (B 74b-75a ; G 76) 73-74 (B
 75b-76a ; G.73) 74-76 (B.76b-78a ; G 74-75) ¹B repeats here 72-73
 (B.74b-75a) 76-78 (B 79b-81a ; G 76-77) ¹ B. मर.

जयं चाभ्युदयं चैव पार्थिवाय प्रयच्छ नः ।
जर्जरं पूजयित्वैव बलिं मयं निरेद च ॥८१॥
अग्नौ होमं ततः कुर्यान्मन्त्राहुतिपुरस्कृतम् ।
हुत्वा स एव दोषाभिरुक्ताभिः परिमार्जनम् ॥८२॥
नृपतेर्नर्तकीनां च कुर्याद्दीप्यभिवर्धनम् ।
अभियोत्य सहानोदैनृपनि नर्तकीस्तथा ॥८३॥
मन्त्रपूतेन तोयेन पुनरभ्युक्ष्य तान् बदेन् ।
महानुले प्रसूताश्च गुणोपैश्चाप्यलङ्कृताः ॥८४॥
यद्वो जन्मगुणोपेतं तद्वो भवतु नित्यम् ।
एवमुक्त्वा ततो चास्य नृपतेर्भूतये युव ॥८५॥
नाट्ययोगप्रसिध्यर्थमाग्निं संप्रयोजयेत् ।
सरस्वती धृतिर्मेधा ह्री श्रीर्लक्ष्मीर्मतिः स्मृतिः ॥८६॥
पान्तु वो मातर मर्धा मिद्धिदाश्च भवन्तु व ।
होमं कृत्वा यथान्यायं हविर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥८७॥
भित्तान् कुम्भ ततश्चैव नाट्याचार्यः प्रयत्नत ।
अभिन्ने तु भवेत् कुम्भे स्वामिनः शत्रुतो भयम् ॥८८॥
भिन्ने चैव तु विजयेः स्वामिनः शत्रुसङ्क्षयः ।
भिन्ने कुम्भे ततश्चैव नाट्याचार्योऽप्यपेतभीः ॥८९॥
प्रमृष्ट दीपिकां दीप्ता सर्वं रङ्गं प्रदीपयेत् ।
क्ष्वेदितैः स्फोटितैश्चैव वलितैश्च प्रधावितैः ॥९०॥
रङ्गमध्ये तु तां दीप्तां सशब्दां संप्रयोजयेत् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गपणवैस्तथा ॥९१॥
सर्वातोयैः प्रणदितैः रङ्गे युद्धानि कारयेत् ।
तत्र भिन्नं च छिन्नं च दारितं च सशोणितम् ॥९२॥

क्षनं प्रदीप्तमायस्तं निमित्तं सिद्धिलक्षणम् ।
 सम्यगिष्टस्तु रङ्गो वै स्वामिनः शुभमावहेत् ॥६३॥
 पुरस्यावाल्लवृद्धस्य तथा जनपदस्य च ।
 दुरिष्टस्तु तथा रङ्गो देवतैर्दुरधिष्ठितः ॥६४॥
 नाट्यविध्वंसनं कुर्यात् नृपस्य च तथाशुभम् ।
 यस्त्वेवं विधिमुत्सृज्य यथेष्टं संप्रयोजयेत् ॥६५॥
 प्राप्नोत्यपघयं शीघ्रं निर्यग्योनिं च गच्छति ।
 यज्ञेन संमितं ह्येनम् रङ्गदेवतापूजनम् ॥६६॥
 अपूजयित्वा रङ्गं तु नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत् ।
 पूजिताः पूजयन्त्येते मानिता मानयन्ति च ॥६७॥
 तस्मान् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं रङ्गपूजनम् ।
 न तथाशु दहत्यग्निं प्रभञ्जनसमीरितः ॥६८॥
 यथा ह्यपप्रयोगस्तु प्रयुक्तो दहति क्षणान् ।
 शास्त्रज्ञेन विनीतेन शुचिना दीक्षितेन च ॥१००॥
 नाट्याचार्येण शान्तेन कर्तव्यं रङ्गपूजनम् ।
 स्थानभ्रष्टं तु यो दद्यान् बलिमुद्विग्नमानसः ॥१०१॥
 मन्त्रहीनो यथा होता प्रायश्चित्ती भवेत् तु सः ।
 एवमेव विधिदृष्टो रङ्गदेवतापूजने ।
 नत्रे नाट्यगृहे कार्यं प्रेक्षायां तु प्रयोक्तृभिः ॥१०२॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे रङ्गदेवतापूजनं नामतृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः

एवं तु पूजनं कृत्वा मया प्रोक्तः पितामहः ।
 आज्ञापय प्रभो क्षिप्रं कः प्रयोगः प्रयुज्यताम् ॥१॥
 ततोऽस्म्युक्तो भगवता योजयामृणमन्यनम् ।
 एतदुत्साहजननं सुरप्रीतिकरं महन् ॥२॥
 योऽयं समवकारस्तु धर्मकामार्थसाधकः ।
 मया प्रमथितो विद्वन् म प्रयोगः प्रयुज्यताम् ॥३॥
 तस्मिन् समवकारे तु प्रयुक्ते देवदानवाः ।
 हृष्टाः समवन् सर्वे कर्मभात्रानुदर्शनान् ॥४॥
 कस्यचित्त्वथ फालस्य मामाहाम्बुजमम्भव ।
 नाट्यं सन्दर्शयामोऽद्य त्रिनेत्राय महात्मने ॥५॥
 ततः सार्धं सुरैर्गत्वा वृषभाङ्कनिवेशनम् ।
 अभ्यर्च्य च शिवं पश्चादुवाचेदं पितामहः ॥६॥
 मया समवकारस्तु योऽयं सृष्टः सुरोत्तम ।
 श्रवणे दर्शने चास्य प्रसारं कर्तुमर्हसि ॥७॥
 पश्याम इति देवेशो द्रुहिणं वाक्यमप्रवीन् ।
 ततो मामाह भगवान् सज्जो भव महामते ॥८॥
 ततो हिमवतः पृष्ठे नानानगसमावृते ।
 बहुचूतद्रुमाश्रीर्णे रम्यकन्दरनिक्षरे ॥९॥
 पूर्वरङ्गे कृते पूर्वं तत्राय द्विजसत्तमा ।
 तथा त्रिपुरदाहश्च हिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥१०॥
 ततो भूतगणा हृष्टाः कर्मभावानुकीर्तनान् ।
 महादेवश्च सुप्रीतः पितामहमघाप्रवीन् ॥ ११ ॥

1 (B G. same)	2 (B G same)	3 (B G. same)	4 (B.G. same)
5 (B.G. same)	6 (B G. same)	7 (B G same)	8 (B.G. same).
9-10 (B G. same)	11 (B.G. same)		

अहो नाट्यमिदं सम्यक् त्वया सृष्टं भद्रामते ।
 यगस्यं च शुभार्थं च पुण्यं बुद्धिविवर्धनम् ॥१२॥
 मयापीदं स्मृतं नृत्तं सन्ध्याकालेषु नृत्यना ।
 नानाकरणसंयुक्तैरङ्गहारैर्विमूषितम् ॥१३॥
 पूर्वैरङ्गविधावस्मिन् त्वया सम्यक् प्रयुज्यनाम् ।
 *वर्धमानरुयोगेन गीतेष्वासारितेषु च ॥१४॥
 महागीतेषु चैवार्थान् सम्यगेवाभिनेष्यसि ।
 यश्चायं पूर्वैरङ्गस्तु त्वया शुद्धः प्रयोजितः ॥१५॥
 एभिर्विमिश्रितश्चायं चित्रो नाम भविष्यति ।
 श्रुत्वा महेश्वरवचः प्रत्युक्तं च स्वयंमुखा ॥१६॥
 प्रयोगमङ्गद्वाराणामाचक्ष्व सुरसत्तम ।
 ततस्तण्डुं समाहूय प्रोक्तवान् सुरसत्तमः ॥१७॥
 प्रयोगमङ्गद्वाराणामाचक्ष्व भरताव धै ।
 ततो वै तण्डुना प्रोक्तास्त्वङ्गद्वारा महात्मना ॥१८॥
 नानाकरणसंयुक्तान् व्याख्यास्यामि सरेषकान् ।
 स्थिरहस्तोऽङ्गहारस्तु तथा पर्यस्तकः स्मृतः ॥१९॥
 सूचीविद्वस्तया च स्यान् ह्यपविद्वस्तयैव च ।
 आश्रिन्नकोऽयं विज्ञेयस्तथा चोद्धट्टितः स्मृतः ॥२०॥
 विष्कम्भश्चैव संप्रोक्तस्तथा चैवापराजितः ।
 विष्कम्भापसूत्रश्चैव भृत्ताक्रीडस्तयैव च ॥२१॥
 स्वस्त्रिको रेचितश्चैव पार्श्वस्वस्त्रिक एव च ।
 वृश्चिकश्चैव संप्रोक्तो भ्रमरश्च तथापरः ॥२२॥
 मत्तस्त्वलितश्चैव मङ्गाद्विलसितस्तथा ।
 गतिमण्डलोऽयं विज्ञेयः परिच्छिन्नस्तयैव च ॥२३॥

12 (B G. same) 13-14 (B. same ; G 13-14a). 14-15 (B same ; G.14bc).
 15-16 (B. same ; G.15). 15-17 (B. same ; G.16) 17-18 (B. same ; G. 17)
 18-19 (B. same ; G. 18).

परिवृत्तरेचितः स्यात्तथा वैश्रासरेचितः ।
 पराङ्मुखोऽथ विज्ञेयस्तथा चैवाप्यलानकः ॥२४॥
 पादर्वच्चेदोऽथ संप्रोक्तो विद्यद्भ्रान्तस्तथैव च ।
 ऊरुद्वृत्तस्तथा चैव स्यादालीढस्तथैव च ॥२५॥
 रेचितश्चापि विज्ञेयस्तथैवाच्युरितः स्मृतः ।
 आक्षिपरेचितश्चैव संध्रान्तश्च तथापरः ॥२६॥
 अपसर्पस्तु विज्ञेयस्तथा चार्धनिष्ठुट्टकम् ।
 द्वात्रिंशदेते संप्रोक्तास्त्वङ्गहारास्तु नामतः ॥२७॥
 एषां चैव प्रवक्ष्यामि प्रयोगं करणाभिनम् ।
 हस्तपादप्रचारस्तु यथा योज्यः प्रयोक्तृभिः ॥२८॥
 अङ्गहारेषु वक्ष्यामि तथाऽहं द्विजमत्तमाः ।
 सर्वेषामङ्गहाराणां निष्पत्तिं करणैर्भवेन् ॥२९॥
 तान्यहं संवक्ष्यामि नामतः कर्मतस्तथा ।
 हस्तपादसमायोगो नृत्तस्य करणं भवेत् ॥३०॥
 द्वे नृत्तकरणे चैव भदनो नृत्तमातृका ।
 द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वाप्यङ्गहारस्तु मानृभिः ॥३१॥
 त्रिभिः ^१कलापको ज्ञेयः ^२चतुर्भिः पण्डकस्तथा ।
 पञ्चैव करणानि स्युः सङ्घातक इति स्मृतः ॥३२॥
 षड्भिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नवभिस्तथा ।
 करणैरिह संयुक्ता अङ्गहाराः प्रकीर्तिताः ॥३३॥
 एतेषामिह वक्ष्यामि हस्तपादविकल्पनम् ।
 तलपुष्पपुटं चैव वर्तितं ^३चलित्रोरु च ॥३४॥
 अपदिद्वं समनसं लीनं स्वस्तिकरेचितम् ।
 मण्डलस्वस्तिकं चैव निष्ठुट्टकमथापि च ॥३५॥

19-27 (B same ; G.19-27a). 28-29 (B. same ; G.27b-28). 29-30 (B. same ; G.29-30a) 30-34 (B. same ; G 30a-33). ^१ B. कलापक. ^२ B.G. मण्डक. ; we with Bk. 35-43 (B. same ; G.34-35) ^३ B बलित्रोरु.

तथैवार्धनिकुट्टं च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
 अर्धरेचितकं चैव वक्षःस्वस्तिकमेव च ॥३६॥
 दन्मत्तं स्वस्तिकं चैव पृष्ठस्वस्तिकमेव च ।
 दिक्स्वस्तिकमलातं च तथा चैव कटोसमम् ॥३७॥
 आक्षिप्तरेचितं चैव विक्षिप्ताक्षिप्तकं तथा ।
 अर्धस्वस्तिकमुद्दिष्टमश्वितं च तथापरम् ॥३८॥
 मुजङ्गत्रासितं प्रोक्तं ऊर्ध्वजानु तथैव च ।
 निकुञ्चितं च मत्तलि त्वर्धमत्तलि चैव हि ॥३९॥
 स्याद्रेचकनिकुट्टं च तथा पादापविद्धकम् ।
 धूर्णितं चैव ललितं वलितं च तथापरम् ॥४०॥
 दण्डपक्षं तथा चैव मुजङ्गनस्तरेचितम् ।
 नूपुरं चैव संप्रोक्तं तथा वैशाखरेचितम् ॥४१॥
 भ्रमरं चतुरं चैव मुजङ्गाश्वितमेव च ।
 दण्डरेचितकं चैव तथा ^१वृश्चिककुट्टिनम् ॥४२॥
 कटिभ्रान्तं तथा चैव लनावृश्चिकमेव च ।
 छिन्नं च करणं प्रोक्तं तथा वृश्चिकरेचितम् ॥४३॥
 वृश्चिकं व्यसितं चैव तथा पादर्वनिकुट्टकम् ।
 ललाटतिलकं क्रान्तं कुञ्चितं चक्रमण्डलम् ॥४४॥
 उरोमण्डलमाक्षिप्तं तथा तलविलासितम् ।
 अर्गलं चापि विक्षिप्तमावृत्तं दोलपादकम् ॥४५॥
 विवृत्तं विनिवृत्तं च पार्श्वक्रान्तं निशुम्भितम् ।
 विद्यद्भ्रान्तमतिक्रान्तं विवर्तितकमेव च ॥४६॥
 गजक्रीडितकं चैव तलसंस्फोटितं तथा ।
 गरुडङ्गतकं चैव गण्डसूचि तथापरम् ॥४७॥
 परिवृत्तं समुद्दिष्टं पार्श्वजानु तथैव च ।
 गृद्धावलीनकं चैव सन्नतं सूच्यथापि च ॥४८॥

अर्धसूचीतिकरणं सूचिविद्धं तथैव च ।
 व्यपक्रान्तं च संप्रोक्तं मयरललितं तथा ॥४६॥
 सर्पितं दण्डपादं च हरिणप्लुनमेव च ।
 प्रेहोलितं नितम्बं च स्तलितं करिहस्तकम् ॥५०॥
 समर्पितं समुद्दिष्टं मिहविक्रीडितं तथा ।
 सिंहाकर्पितमुद्धृतं तथाऽपसूत्रमेव च ॥५१॥
 तलसंघट्टितं चैव जनितं चावहित्यम् ।
 निवेशमेलक्रीडमूढमुद्धृतं तथैव च ॥५२॥
 मदस्त्रलितकं चैव दिप्युक्रान्तं तथैव च ।
 संभ्रान्तमथ विप्लम्भमुद्धृतमथापि च ॥५३॥
 वृषभक्रीडितं चैव लोलितं च तथापरम् ।
 नागापसर्पितं चैव शकटास्यं तथैव च ॥५४॥
 गङ्गावनरणं चैवेत्सुप्तमग्राधिकं शनम् ।
 नृत्ते युद्धे नियुद्धे च तथा गतिप्रक्रमे ॥५५॥
 यानि स्थानानि याश्चार्यो व्यायामे गदिनानि तु ।
 पादप्रचारस्त्वेषां तु करणानामयं भवेत् ॥५६॥
 ये चापि नृत्तहस्तास्तु गदिता नृत्तकर्मणि ।
 तेषां समामतो योगः करणेषु विभाव्यते ॥५७॥
 चार्यश्चैव तु याः प्रोक्ता नृत्तहस्तास्तथैव च ।
 सा मातृकेति विज्ञेया तद्योगान् करणानि तु ॥५८॥
 गतिप्रचारे वक्ष्यामि युद्धचारीविकल्पनम् ।
 यत्र तत्रापि संयोज्यमाचार्यैर्नाट्यशक्तिः ॥५९॥
 प्रायेण करणे द्वार्यो वामो वत्तं स्थितः करः ।
 चरणस्यानुगच्छापि दक्षिणस्तु भवेत् करः ॥६०॥

हस्तपादप्रवारं तु कटिपाद्वोरुसंयुतम् ।
 सरः पृष्ठोदरोपेतं नृत्तमार्गे निबोधन ॥६१॥
 कटि जानु समं यत्र कूर्परसंगिरस्तथा ।
 समुन्नतमुखश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत् ॥६२॥
 वामे पुष्पपुटं पाद्वे पादोऽग्रनयसञ्चरः ।
 तथा च सन्नतं पाद्वं तलपुष्पपुटं भवेत् ॥६३॥
 कुञ्चितौ मणिवन्धे ॥ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 हस्तौ निपतितौ चोर्वोर्दत्तितं करणं तु तन् ॥६४॥
 शुकतुण्डौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 ऊरु च वलितौ यत्र वलितोरु तदुच्यते ॥६५॥
 बाह्वय शुकतुण्डाख्यं ऊरुपृष्ठे निपातयेत् ।
 वत्तस्थो वामहस्तश्चाप्यपविद्धं तु तद्भवेत् ॥६६॥
 शिष्टौ समनस्तौ पादौ करो चापि प्रलम्बितौ ।
 देहः स्वाभाविको यत्र भवेत्समनसं तु तन् ॥६७॥
 पनाकाखलि वत्तस्थं प्रसारितशिरोवरम् ।
 निकुञ्चितांसमृष्टं च तल्लीनं करणं स्मृतम् ॥६८॥
 स्वस्तिकौ रेचिताविद्धौ विशिष्टौ कटिसंस्थितौ ।
 यत्र तत्करणं क्षेयं धुघे स्वस्तिकरेचितम् ॥६९॥
 स्वस्तिकौ तु करो कृत्वा प्राङ्मुखोर्ध्वतलौ समौ ।
 तथा च मण्डलं स्थानं मण्डलस्वस्तिकं तु तन् ॥७०॥
 निकुट्टिनौ यदा हस्तौ स्वराहुशिरसोऽन्तरे ।
 पादौ निकुट्टिनौ चैव क्षेयं तच्च निकुट्टकम् ॥७१॥
 अञ्चितौ बाहुशिरसौ हस्तस्त्वभिमुत्साङ्गुलिः ।
 १ निकुट्टिनश्च पादः स्यान् क्षेयमर्धनिकुट्टकम् ॥७२॥

62 B.61 ; G. 59) 63 (B 62 , G. 60). 64 (B 63 ; G. 61). 65 (B 64 ;
 G 62). 66 (B. 65 ; G 63). 67 (B 66 ; G. 64) 68 (B. 67 ; G. 65).
 69 B 68 ; G 66) 70 (B 69 , G67) 71 (B.70 ; G 68) १ G. हत, B निकुट्टक
 72 (B. 71 ; G 69)

पर्यायशः कटिच्छिन्ना बाहू शिरसि पङ्क्तौ ।
 पुनः पुनश्च करणं कटिच्छिन्नं तु तद्भवेत् ॥७३॥
 अपविद्धं करः सूच्या पादश्चैव निरुद्धः ।
 सत्रतं यत्र पार्श्वं च तद्भेदार्थरेचितम् ॥७४॥
 स्वस्तिको चरणौ यत्र करौ वृत्तमि रेचितौ ।
 निकुञ्चितं तथा वृत्तौ वृत्तं स्वस्तिकमेव च ॥७५॥
 अञ्चितेन तु पादेन रेचिनौ तु करौ यदा ।
 उन्मत्त करणं तत्तु त्रिज्यं नृत्तकोविदैः ॥७६॥
 उभाभ्यां हस्तपादाभ्यां भवनः स्वस्तिको यदा ।
 तत्स्वस्तिकमिति प्रोक्तं करणं करणार्थिभिः ॥७७॥
 विशिष्टाक्षितनाहुभ्यां स्वस्तिको चरणौ यदा ।
 अपक्रान्तार्थसूचिभ्यां तन् पृष्ठस्वस्तिकं भवेत् ॥७८॥
 पार्श्वयोरपत्रश्चैव यत्र क्षिप्रं गतो भवेत् ।
 स्वस्तिको हस्तपादाभ्यां तद्विस्वस्मिन्मुच्यते ॥७९॥
 अलार्तं चरणं कृत्वा व्यमयेद् दक्षिणं करम् ।
 ऊर्ध्वजातुक्रमं चैव अलार्तकरणं भवेत् ॥८०॥
 स्वस्तिकापसृगः पादः करौ नाभिकटिस्थितौ ।
 पार्श्वमुद्राहितं चैव करणं तत्कटोत्तमम् ॥८१॥
 हस्तो हृदि मयेद्वामं सव्यश्चाक्षिप्रेरचितः ।
 रेचितश्चापविद्धश्च तत् स्यादाक्षितरेचितम् ॥८२॥
 विशिष्टं हस्तपादं तु तस्यैवाक्षेपणं पुनः ।
 यत्र तत् करणं ज्ञेयं विशिष्टाक्षिप्रेरकं द्विजाः ॥८३॥
 स्वस्तिको चरणौ कृत्वा करिहस्तं च दक्षिणम् ।
 वक्ष स्थाने तथा वाममर्धस्वस्तिकमादिशेत् ॥८४॥

73 (B 73, G. 70) ¹ B. G निकुञ्चितं, we with B_{gh} 74 (B. 74; G. 71).
 75 (B 75; G. 72). 76 (B. 70, G 73) 77 (B 77 (B 77; G. 71) 78
 (B. 78, G 75). 79 (B. 79; G. 78) 82-84 (B 82-84; G 79-81).

व्यावृत्तपरिवृत्तस्तु स एव नु करो यदा ।
 अश्वितो नासिकाग्रे तु तदश्वितमुदाहृतम् ॥८५॥
 कुश्वितं पादमुत्क्षिप्य त्र्यसमूर्धं निवर्तयेत् ।
 कटिजानू निवृत्तौ च मुञ्जङ्गवासितं भवेत् ॥८६॥
 कुश्वितं पादमुत्क्षिप्य जानु हस्तं समं न्यसेत् ।
 प्रयोगव्रशगो हस्तावूर्ध्वजानु प्रकीर्तितम् ॥८७॥
 करणं वृश्चिकं कृत्वा करं पाद्वे निकुश्वयेत् ।
 नासाम्ने दक्षिणं चैव श्रेयं तद्वि निकुश्वितम् ॥८८॥
 वामदक्षिणपादाभ्यां धूर्गमानोपसर्पणैः ।
 षट्ठेष्टिवापविद्धैश्च हस्तैर्मल्लयुदाहृतम् ॥८९॥
 स्खलितपसृतौ पादौ वामहस्तश्च रेचितः ।
 सव्यहस्तः कटिस्य. स्यादर्धमतल्लिमादिशेत् ॥९०॥
 रेचितो दक्षिणो हस्तः पादः सव्यो निकुट्टितः ।
 दोला चैव भवेद्द्वामस्तद्वेच-रुनिदुष्टकम् ॥९१॥
 फायौ नामितटे हस्तौ प्राङ्मुखौ कटकामुखौ ।
 सूचीविद्वावपक्रान्तौ पादौ पादापविद्धकौ ॥९२॥
 अपविद्धो भवेद्द्वस्तः सूचीपादस्तथैव च ।
 तथा त्रिकं विवृत्तं च वलितं नाम तद्वयेत् ॥९३॥
 वर्तितो घूर्णितः सव्यो हस्तो वामश्च दोलिनः ।
 स्वस्तिकापसूनः पादः करणं घूर्णितं तु तत् ॥९४॥
 करिहस्तो भवेद्द्वामो दक्षिणश्च विवर्णितः ।
 बहुदाः कुट्टितः पादो श्रेयं तल्ललितं युधैः ॥९५॥
 ऊर्ध्वजानु विषायाद्य तस्योपरि उतां न्यसेत् ।
 दण्डपञ्चं तु तत् प्रोक्तं करणं नृत्तवेदिभिः ॥९६॥

85 (B 85 ; G. 82) १ B G. विवर्तयेत्, विवृत्तम्. २ B विवर्तय, 86 (B. 86 ; G. 83) 87 (B 87 ; G. 84) १ B G. वृश्चिकं चरच. 88 (B 88 ; G. 85). 89 (B. 89 ; G. 86). 90 (B 90 ; G. 87) 91 (B 91 ; G 88) 92 (B 92 ; G. 87) 93 (B. 98 ; G. 90). १ B G वर्तित 94 (B 94 ; G. 91) 95 (B. 95 ; G. 92) 96 (B. 96 ; G. 93).

मुजङ्गत्रासितं कृत्वा यत्रोभावपि रेचितौ ।
 वामपार्श्वस्थितौ हस्तौ मुजङ्गत्रस्तरेचितम् ॥६७॥
 त्रिकं सुवलितं कृत्वा उत्तरेचितकौ करो ।
 नूपुरं च तथा पादं करणे नूपुरं न्यसेत् ॥६८॥
 रेचितौ हस्तपादौ च कटिग्रीवौ च रेचितौ ।
 वैशाखस्थाननेनेतन् भवेद्वैशाखसरेचितम् ॥६९॥
 आश्लिप्तः स्वस्तिकः पादः करो चोद्वेष्टितौ तथा ।
 त्रिकस्य चटनाच्चैव क्षेत्रं भ्रमरकं तु तत् ॥१००॥
 अभितः स्थान् करो वामः सन्यस्ततुर एव च ।
 दक्षिणः कुट्टितः पादः चतुरं तन् प्रकीर्तितम् ॥१०१॥
 मुजङ्गत्रासितः पादौ रेचितौ दक्षिणः करः ।
 उत्ताप्यश्च करो वामौ मुजङ्गाभितकं भवेत् ॥१०२॥
 विक्षिप्त हस्तपादं तु ममन्ताद् यत्र दण्डवत् ।
 रेच्यते तद्वि करणं क्षेत्रं दण्डकरेचितम् ॥१०३॥
 वृश्चिकं करणं कृत्वा द्वावप्यस्य निकुटितौ ।
 विधातव्यौ करो तद्वि क्षेत्रं वृश्चिककुट्टितम् ॥१०४॥
 सूचीं कृत्वापविष्टं च दक्षिणं चरणं न्यसेत् ।
 रेचिता च कटिर्यत्र कटिभ्रान्तं तदुच्यते ॥१०५॥
 अभितः प्रष्टवः पादः कुञ्चितोर्ध्वतलाङ्गुलिः ।
 उत्ताप्यश्च करो वामस्तल्लतावृश्चिकं भवेत् ॥१०६॥
 झलपकः कटीदेशे छिन्ना पर्यायशः कटी ।
 वैशाखस्थानवेनेह तच्छिन्नं करणं भवेत् ॥१०७॥
 वृश्चिकं चरणं कृत्वा स्वस्तिकौ च करावुभौ ।
 रेचितापस्तौ चैव कार्यं वृश्चिकरेचितम् ॥१०८॥

97 (B. 97 ; G. 94) 98 (B. 98 ; G. 95) 99 (B. 99 ; G. 96). 100 (B. 100 ; G. 97) 101 (B. 101 ; G. 98) 102 (B. 102 ; G. 99) 103 (B. 103 ; G. 100), 104 (B. 104 ; G. 101). 105 ; G. 102) 106 (B. 105 ; G. 103). 107 (B. 107 ; G. 104). 108 (B. 108 ; G. 105).

बाहुशीर्षाश्वितौ हस्तौ पादः पृष्ठाश्वितस्तथा ।
 दूरसन्नतपृष्ठं च वृश्चिकं तत्प्रकीर्तितम् ॥१०६॥
 आलीढं स्थानकं यत्र करौ वक्षसि रेचिनौ ।
 ऊर्ध्वाधो विप्रकीर्णौ च व्यसितं तद्विदुर्बुधाः ॥११०॥
 हस्तौ तु स्वस्तिकौ पाद्वे नथा पादो निकुटितः ।
 यत्र तत्करणं ज्ञेयं बुधैः पार्श्वनिकुट्टकम् ॥१११॥
 वृश्चिकं चरणं कृत्वा पादस्याङ्गुष्ठकेन तु ।
 ललाटे तिलकं कुर्याद्विलाटतिलकं च तन् ॥११२॥
 प्रपुनः कुञ्चितं कुर्याद्वतिक्रान्तं समन्ततः ।
 आश्वितौ च करौ कार्यौ क्रान्तके करणे द्विजाः ॥११३॥
 आद्य पादोऽश्वितः कार्यं सन्यहस्तश्च कुञ्चितः ।
 उत्तानो वामपार्श्वश्च तत्कुञ्चितमुदाहृतम् ॥११४॥
 प्रलम्बिनाभ्यां बाहुभ्यां यद् गात्रेणाननेन च ।
 अभ्यन्तरापविष्टः स्यान् तज्ज्ञेयं चक्रमण्डलम् ॥११५॥
 स्वस्तिकापसूनौ पादावपविद्धक्रमौ यदा ।
 उरोमण्डलिको हस्त उरोमण्डलकं तु तत् ॥११६॥
 आश्वितहस्तपादं च क्रियते यत्र वेगम् ।
 आश्वितं करणं नाम तद्विज्ञेयं द्विजर्षभाः ॥११७॥
 ऊर्ध्वाङ्गुलितलः पादः पार्श्वेणोर्ध्वं प्रसारितः ।
 प्रकुर्याद्विञ्चिततलौ हस्तौ तलविलासिते ॥११८॥
 पृष्ठतः प्रसृतः पादो द्वौ तालावर्धमेव च ।
 तस्यैवानुगतो हस्तः पुरतस्त्वेव तु तत् ॥११९॥
 विक्षिप्तं हस्तपादं तु प्रपुनः पार्श्वतोऽप्यवा ।
 एकमार्गगमं यत्र तद्विञ्चितमुदाहृतम् ॥१२०॥

- 109 (B 108, G.106)   110 (B 109, G.107)   111 (B 110, G.108)
 112 (B 111; G 109)   113 B.112, G 110)   114 (B 113, G 111). 115 (B.114;
 G.112). 116 B.115, G.113)   117 (B 116, G.114)   118 (B 117; G.115)
 119 (B.118; G. 116)   120 (B 119; G 117)

प्रसार्य कुञ्चितं पादं पुनरावर्तयेद् द्रुतम् ।
 प्रयोगवशागौ हस्तौ नटावृत्तमुदाहृतम् ॥१२१॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वान् पादव तु द्योतयेत् ।
 प्रयोगवशागौ हस्तौ द्योलापादं प्रकीर्तितम् ॥१२२॥
 आश्रित हस्तपादं च त्रिकं चैव विवर्तितम् ।
 रेचिनौ च तथा हस्तौ विवृत्ते करणे द्विजा ॥१२३॥
 सूचीविद्ध विधायार्थं त्रिकं तु विनिवर्तयेत् ।
 करो तु रेचिनौ कार्यौ विनिवृत्ते द्विजोत्तमा ॥१२४॥
 पार्श्वकान्तकर्म कृत्वा पुरस्तादथ पातयेत् ।
 प्रयोगवशागौ हस्तौ पार्श्वकान्तमुदाहृतम् ॥१२५॥
 पृष्ठेन कुञ्चितौ पादौ बभ्रुवैव समुन्नतम् ।
 तिलके च करे स्थाप्यस्त्रिशुम्भिनमुच्यते ॥१२६॥
 पृष्ठेनो बलिनं पादं शिरोवृष्टं प्रसारयेत् ।
 हस्तौ च मण्डलाविद्धौ विद्युद्धान्तं तदुच्यते ॥१२७॥
 अतिनान्तकर्म कृत्वा पुरस्तान् सप्रसारयेत् ।
 प्रयोगवशागौ हस्तौ अतिनान्ते प्रकीर्तितौ ॥१२८॥
 आश्रिते हस्तपादं च त्रिकं चैव विवर्तितम् ।
 पुनश्च रेचयेद्वस्तं विवर्तिकमेव तत् ॥१२९॥
 कर्णेऽभिहतं करो वामो ललाहस्तश्च दक्षिण ।
 द्योलापादस्तदा चैव गजक्रीदित्वे भवेत् ॥१३०॥
 द्रुतमुत्क्षिप्य चरणं पुरस्तादथ पातयेत् ।
 तलसंस्फोटिनौ हस्तौ तलसंस्फोटिते स्मृतौ ॥१३१॥
 पृष्ठसारितः पादः ललारेचितकौ करो ।
 समुन्नतमुखैव गरुडप्लुतं भवेत् ॥१३२॥

121 (B 120, G 118) 122 (B 121, G 119) 122 (B 122, G 120).
 124 (B 123, G 121) 125 (B 124, G 122) 126 (B 125, G 123) 127 (B 126,
 G 124) 128 (B 127, G 125) 129 (B 128, G 126) 130 (B 129,
 G 127) 131 (B 130, G 128) 132 (B 131, B 122).

सूचीपादोन्नतं पार्श्व एको वक्षःस्थितः करः ।
 द्वितीयश्चाश्विनो गण्डे गण्डसूचि तदुच्यते ॥१३३॥
 ऊर्ध्वविवेष्टितौ हस्तौ सूचीपादो विवर्तितः ।
 परिपृच्छत्रिकश्चैव परिपृच्छं तदुच्यते ॥१३४॥
 एकः समस्थितः पाद उरुपादर्वे स्थितोऽपरः ।
 मुष्टिहस्तश्च वक्षः स्थः पार्श्वजानु तदुच्यते ॥१३५॥
 पृष्ठप्रसारितः पादः क्षिप्रश्चिन्नजानुकः ।
 यत्र प्रसारितौ बाहू तत्स्यान् गृध्रावलीनकम् ॥१३६॥
 उत्प्लुत्य चरणौ कार्यविधतः स्वस्तिकस्थितौ ।
 सन्नतौ च तथा हस्तौ सन्नतं तदुदाहृतम् ॥१३७॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य कुर्यादप्रस्थितं भुवि ।
 प्रयोगवशागौ हस्तौ तत्सूचि परिकीर्तितम् ॥१३८॥
 अल्पप्र गिरोद्देशे सूचीपादश्च दक्षिण ।
 यत्र तत्करणं श्रेयमर्धसूचीनि नामनः ॥१३९॥
 पादसूच्या यत्र पादौ द्वितीयस्तु प्रपीड्यते ।
 फटिवक्षःस्थितौ हस्तौ सूचीविद्धं तदुच्यते ॥१४०॥
 कृत्वोरुवलित पादमपक्रान्तत्रयं न्यसेन् ।
 प्रयोगवशागौ हस्तावपक्रान्तं तदुच्यते ॥१४१॥
 वृश्चिकं करणं कृत्वा रेचितौ च तथा करौ ।
 तथा त्रिकं विवृतं च मयूरललितं मधेन् ॥१४२॥
 अश्विन्तापसृतौ पादौ शिरश्च परिबाहिनम् ।
 रेचितौ च करौ यत्र तत्सर्पितमुदाहृतम् ॥१४३॥
 नूपुरं चरणं कृत्वा दण्डपादं प्रसारयेन् ।
 क्षिप्रविद्धं करं चैव दण्डपादं तदुच्यते ॥१४४॥

133 (B.132, G 132) 134 (B 133; G 131)- 135 (B.134, G.132) 136
 (B.135, G 133). 137 (B 136, G 134) 138 (B.137; G 135) 139 (B.138; G 136) - 140 (B 139, G 137). 141 (B 140, G 138) 142 (B.141, G 139) -
 143 (B 142, G 140). 144 (B 143; G 141)

अतिक्रान्तं क्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निवर्तयेत् ।
 जङ्घाश्वितोपरिक्षिप्ता तद्विद्याद्धरिणप्लुतम् ॥१४५॥
 दोलापादक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ।
 परिप्लुतं त्रिकं चतत् प्रेक्षोलिनकमुच्यते ॥१४६॥
 भुजावूर्ध्वविनिष्क्रान्तौ हस्तौ चाभिमुसाङ्गुली ।
 बद्धाचारौ तथा चैव नितम्बं करणे भवेत् ॥१४७॥
 दोलपादक्रमं कृत्वा हस्तौ तदनुगाधुमौ ।
 रेचितौ घूर्णितौ चापि स्तलितं करणं भवेत् ॥१४८॥
 वामो वज्रस्थितो हस्तः प्रोद्धेष्टितलोऽपरः ।
 अश्वितश्चरणश्चैव प्रयोज्य करिहस्तकं ॥१४९॥
 एकस्तु रेचिनो हस्तो लतालयश्च तथापरः ।
 संसर्पिततलौ पादौ प्रसर्पितकमेव तत्र ॥१५०॥
 अलातक पुरः कृत्वा द्वितीयश्च द्रुतक्रमम् ।
 हस्तौ पादानुगौ चापि सिंहविज्रीडितं स्मृतौ ॥१५१॥
 पृष्ठप्रसर्पितः पादः कुञ्चितवर्तितौ करो ।
 पुरस्तथैव कर्णव्यौ सिंहाकपितकं द्विजा ॥१५२॥
 आक्षिप्तहस्तमाक्षिप्तपादमाक्षिप्तदेहकम् ।
 उद्धृतगात्रमित्येतदुद्धृतं करणं स्मृतम् ॥१५३॥
 आक्षिप्तश्चरणः कार्यो हस्तौ तस्यैव चानुगौ ।
 जाननं च तथा गात्रं तथोपमृतकं स्मृतम् ॥१५४॥
 दोलापादक्रमं कृत्वा तलसंघट्टिनो करो ।
 रेचयेच्च करं वामं तलसंघट्टितं तथा ॥१५५॥
 एको वज्रस्थितो हस्तो द्वितीयश्च प्रलम्बितः ।
 लताप्रसस्थितः पादो जनिते करणे भवेत् ॥१५६॥

145 (B.144 ; G.142). 146 (B.145 , G.143). 147 (B.146 ; G.144) 148
 (B.147 , G.145) 149 (B.148 , G.146) 150 (B.149 ; G.147) 151 (B.150 ,
 G.148) 152 (B.151 G.149) 153 (B.152 , G.150) 154 (B.153 ; G.151).
 155 (B.154 , 152) 156 (B.155 , G.153)

जनितं करणं कृत्वा हस्तौ चाभिमुखाङ्गुली ।
 शनैर्निपानितौ चैव ज्ञेयं तद्वद्विहितम् ॥१५७॥
 करौ वक्षःस्थितौ कार्याङ्गुरो निर्मुग्धमेव च ।
 मण्डलं स्थानकं चैव निवेशं करणं तु तन ॥१५८॥
 तलसञ्चरपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतनं तु यन् ।
 सन्नतं बलिनं गात्रमेलकाद्भीडितं तु तन् ॥१५९॥
 करमावृत्तकरणमूरुपृष्ठेऽश्वितं न्यसेन् ।
 जहाश्विता तयोद्विक्ता तदूरुद्वत्तमुच्यते ॥१६०॥
 करौ प्रलम्बिनौ कार्यौ शिरश्च परिवाहितम् ।
 पादौ च बलिनाविद्धौ मदस्त्रलितकं द्विजा. ॥१६१॥
 पुरः प्रसारितः पादः कुञ्चितो गमनोन्मुखः ।
 करौ च रेचितौ यत्र विष्णुकान्तं तदुच्यते ॥१६२॥
 करमावर्तितं कृत्वा ऊरुपृष्ठे निकुञ्चयेन् ।
 ऊरुश्चैव तदा विद्वः सम्भ्रान्तं करणं तु तन् ॥१६३॥
 अपविद्धः करः सूच्या पादश्चैव निकुटितः ।
 वक्षस्थस्य करो वामो बिभ्रन्मे करणे भवेन् ॥१६४॥
 पादाबुद्धयद्वितौ कार्यौ तलसद्वद्वितौ करौ ।
 नितम्बपादवै कर्णव्यौ बुधैर्दृष्टिने सदा ॥१६५॥
 प्रयुज्यालातकं पादं हस्तौ द्वावपि रेचितौ ।
 कुञ्चितावश्वितौ चैव वृषभक्रीडिते स्मृतौ ॥१६६॥
 रेञ्जितावश्वितौ हस्तौ लोलिनं वर्तिनं शिरः ।
 उभयोः पादव्योर्ध्वं ज्ञेयं लोलितकं बुधैः ॥१६७॥
 स्त्रलिनासर्पितौ पादौ तथा हस्तौ च रेचिनौ ।
 परिवाहितं शिरश्चैव कुर्यान्नागापमर्षिने ॥१६८॥

157 (B 156; G 154). 158 (B.157; G.155). 159 (B.158; G.156). 160
 (B.159; G 157). 161 (B 160; G 158). 162 (B 161, 159). 163 (B 162;
 G 163) 164 (B.163; G.161). 165 (B 164, G 162) 166 (B 165,
 G.163) 167 (B.166; G 164) 168 (B 167; G 165)

निपण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसञ्चरम् । -
 उद्वाहितमुरः कृत्वा जरुटाम्यं प्रयोजयेन्^१ ॥१६६॥
 उर्ध्वाङ्गुलिनलौ पादौ त्रिपदाकावयोमुखौ ।
 हस्तौ शिरः सन्नतं च गङ्गावनरणं च नन ॥१७०॥
 अष्टोत्तरशतं हेतुत् करणाना मयोदिनम् ।
 अन. परं प्रवक्ष्यामि ह्यङ्गहारविकल्पनम् ॥१७१॥
 प्रसार्योत्क्षिप्य च करौ समपादं प्रयोजयेन् ।
 व्यंसितापसूत सव्यमूर्ध्वं हस्तं प्रसारयेत् ॥१७२॥
 प्रत्यालीढं तन. कृत्वा तथैव च निवृट्कम् ।
 उरुद्वृत्तं तत क्षुर्यान् तथाश्चिन् स्वस्तिनक तत ॥१७३॥
 नितम्ब परिहस्तश्च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
 स्थिरहस्तौ भवेदेष त्वङ्गहारो हरोद्भव ॥१७४॥
 तलपुष्पापविद्धे च वर्तित मप्रसारयेत् ।
 प्रत्यालीढ तन. कृत्वा तथैव च निवृट्कम् ॥१७५॥
 उरुद्वृत्तं तथाश्चिन्मुरोमण्डलमेव च ।
 नितम्ब करिहस्तं च कटिच्छिन्नं तथैव च^२ ॥१७६॥
 एष पर्यस्तको नाम त्वङ्गहारो हरोद्भव ।
 अलपलत्रमूर्ध्वो च कृत्वा विशिष्टमेव च ॥१७७॥
 आवर्तितं तत क्षुर्यान् तथैव च निवृट्कम् ।
 उरुद्वृत्तं तथाश्चिन्मुरोमण्डलकं तथा ॥१७८॥
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं सूचीविद्धो भवेदयम् ।
 अपविद्ध तु करणं सूचीविद्ध पुनर्भवेत् ॥१७९॥
 उद्वेष्टितेन हस्तेन त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 श्रोमण्डलकौ हस्तौ कटिच्छिन्नं तथैव च ॥१८०॥

169 (B.168 ; G 166)   ^१ For B 169-173 (G 167-170) see 56-61
 above 170 (B 169 , G 171) 171-173 (B 174-176 , G 172-174). - 174-176 =
 (B 177-179a ; G 175-176)   ^२ G om 175b 176-180 (B 179b-183a ; G
 177-180).

अपविद्वाङ्गहारस्तु विज्ञेयस्तत्प्रयोक्तृभिः ।
 करणं नूपुरं कृत्वा विशिष्याल्लानर्कं पुनः ॥१८१॥
 पुनराक्षिप्तं कुर्यादुरोमण्डलकं तथा ।
 निमग्नं करिहस्तश्च कटिच्छिन्नं तथैव च ॥१८२॥
 आक्षिप्तकस्तु विज्ञेयो ह्यङ्गहारः प्रयोक्तृभिः ।
 षट्प्रेषितापविद्धस्तु करः पादौ निकुटितः ॥१८३॥
 पुनस्तेनैव योगेन वामपादौ भवेदथ ।
 उरोमण्डलकौ हस्तौ नितम्बं करिहस्तकः ॥१८४॥
 कर्तव्यं स कटिच्छेदो नृत्ते तद्वद्वृत्ते युगे ।
 पर्यायोद्वेष्टिनौ हस्तौ पादौ चैव निकुटितौ ॥१८५॥
 कुञ्चितावधिनौ च उस्तृप्तं तथैव च ।
 चतुरश्रं करं कृत्वा पादेन च निकुटिकम् ॥१८६॥
 मुजङ्गत्रासकं चैव करं चोद्वेष्टिनं पुनः ।
 परिच्छिन्नं च कर्णव्यं त्रिकं भ्रमरकेण तु ॥१८७॥
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं विशिष्य आक्षिप्य चैव हि ॥१८८॥
 व्यमितं वामहस्तं च सह पादेन संप्रयेत् ।
 चतुरश्रं करं कृत्वा पादेन च निकुटिकम् ॥१८९॥
 मुजङ्गत्रासितं चैव करं चोद्वेष्टिनं पुनः ।
 निकुटिकद्वयं कार्यमाक्षिप्तं मण्डलोरसा ॥१९०॥
 करिहस्तं कटिच्छेदं कर्णव्यस्त्वपराजिते ।
 कुट्टितं करेण कृत्वा मुजङ्गत्रासितं तथा ॥१९१॥
 रेचितेन तु हस्तेन पत्राकाहस्तमादिशेत् ।
 आक्षिप्तकं प्रयुञ्जीत उरोमण्डलकं तथा ॥१९२॥

160-182 (B 183b-185a, G 181-182) 182-184 (B 185b-187a; G 183-184) 184-187 (B 187b-190a; G 185-187) 187-190 (B 190b-193a; G 188-189) 1 G om 183b-189a 190-192 (B 193b-195a; G 190-191).

लनाख्यं सकटिच्छेदं विष्णुभाष्यमूले भवेत् ।
 त्रिकं तु वलितं कृत्वा नूपुरं चरणं तथा ॥१६३॥
 भुजङ्गनासितं मध्यं चरणं चैव रेचनम् ।
 आश्लिप्तं ततः कृत्वा परिच्छेदं तथैव च ॥१६४॥
 बाह्यभ्रमरकं कुर्यादुरोमण्डलमेव च ।
 निनम्न करिहस्तं च कटिच्छेदं तथैव च ॥१६५॥
 मत्ताक्रीडो भवेदेव भङ्गहारो भवप्रियः ।
 रेचितं हस्तपादं च कृत्वा वृश्चिकमेव च ॥१६६॥
 पुनस्तन्नेव योगेन कृत्वा वृश्चिकमेव तु ।
 निकुट्टकं तथा चैव मध्यासव्यकृतैः क्रमैः ॥१६७॥
 लनाख्यं सकटिच्छेदो भवेत् स्वस्तिकरेचिते ।
 १ पादौ तु स्वस्तिकं यद्वा कार्यं त्वर्धनिकुट्टकम् ॥१६८॥
 द्वितीयस्य तु पादौ स्वस्तिकं स्यादेव एव हि ।
 ततश्च करमावृत्य ऊरुपृष्ठे निपानयेत् ॥१६९॥
 ऊरुद्वयं ततः कुर्यादाश्लिप्तं पुनरेव च ।
 निनम्नं करिहस्तं च कटिच्छेदं तथैव च ॥१७०॥
 पादौ स्वस्तिकं इत्येव बाह्यहारः प्रकीर्तितः ।
 वृश्चिकं करणं कृत्वा लनाख्यं हस्तमेव च ॥१७१॥
 तमेव च करं भूयो नासाग्रे सन्निवेशयेत् ।
 तमेवोद्वेष्टितं कृत्वा निनम्नमथ धर्नयेत् ॥१७२॥
 करिहस्तं कटिच्छेदं वृश्चिकापसूने भवेत् ।
 कृत्वा नूपुरपादं तु तथाश्चिप्रक्रमेव च ॥१७३॥
 १ कटिच्छिन्नं तु कर्णमयं सूचीपादं तथैव च ।
 निनम्नं करिहस्तं उरोमण्डलकं तथा ॥१७४॥

193-195 (B 195b-198a ; G 192-194). 196-197 (B 198b-200a ; G 195-196). 197-200 (B 200b-203a ; G 197-199). 200-202 (B.203b-205a ; G 200-201) १ ॥ पादौ स्वस्तिकपादौ 202-204 (B 205b-207a ; G.202-203)

39302 -

कटिच्छेदं तनश्चैव भ्रमरः स तु संज्ञितः ।
 मतल्लिकरणं कृत्वा करमावृत्य दक्षिणम् ॥२०५॥
 कपोलस्य प्रदेशे तु कर्णव्य तु निकुञ्चितम् ।
 व्यपविद्धं तथा चैव नलसंस्फोटितं तथा ॥२०६॥
 करिहस्तं कटिच्छेदं मत्तस्सलिनके भवेत् ।
 दोलैः करैः प्रचलितैः स्वस्तिकापस्तनैः पद्मैः ॥२०७॥
 अश्वितैर्बलितैर्हस्तैस्सलमघादृतैस्तथा ।
 निकुट्टिनं च कर्तव्यमूत्तुत्तं तथैव च ॥२०८॥
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं मङ्गाद्विलसिते भवेत् ।
 मण्डलस्थानकं कृत्वा तथा हस्तौ च रेचितौ ॥२०९॥
 उद्गदितेन पादेन मतल्लिकरणं भवेत् ।
 आक्षिप्तं करणं चैव उरोमण्डलकं तथा ॥२१०॥
 कटिच्छेदं तथा चैव भवेत् गतिमण्डले ।
 ममपादं प्रयुज्याथ परिच्छिन्नन्त्वनन्तरम् ॥२११॥
 आबिद्धेन तु पादेन बाह्यभ्रमरकं तथा ।
 वामं सूच्या त्वतिव्रान्तं मुजङ्गनामितं तथा ॥२१२॥
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं परिच्छिन्ने विधीयते ।
 शिरसस्तूपरि स्थाप्यौ स्वस्तिकौ विच्युतौ करौ ॥२१३॥
 ततः सव्यं करं चापि गात्रमानम्य रेचयेत् ।
 पुनरुत्थापयेत्तत्र गात्रमुन्नम्य रेचितम् ॥२१४॥
 लताख्यौ च करौ कृत्वा वृश्चिकं सप्रयोजयेत् ।
 रेचितं करिहस्तं च मुजङ्गनामितं तथा ॥२१५॥
 आक्षिप्तकं प्रयुञ्जीत स्वस्तिकं पादमेव च ।
 पराङ्मुखौ विधिर्भूय एवमेव भवेद्दिह ॥२१६॥

205-207 (B.203b-210a; G.204-205) 207-209 (B 210b-212a , G 206-207).
 209-211 (B.212b-214a ; G 203 209) 211-213 (B 214b-216a ; G 210-211).
 213-217 , (B 216b 220a ; G 212-215).

करिहस्तं कटिच्छेदं परिधृतकरेचिते ।
 रेचिनौ मह गात्रेण ह्यपविट्टौ करो तथा ॥२१७॥
 पुनस्तेनैव देशेन गात्रमुन्नम्य रेचयेत् ।
 कार्यं नूपुरपादं च मुजङ्गत्रासिनं तथा ॥२१८॥
 रेचितं मण्डलं चैव बाहुगोर्षं निवृत्तयेत् ।
 ऊरुद्वयं तथाक्षिप्तमुरोमण्डलमेव च ॥२१९॥
 करिहस्तं कटिच्छेदं कुर्याद्विशाखरेचिते ।
 आद्यं तु जनिनं कृत्वा पादमेकं प्रसारयेत् ॥२२०॥
 तथैवालातकं कुर्यान् त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 अश्वितं वामहस्तं च गण्डदेगे निवृत्तयेत् ॥२२१॥
 कटिच्छिन्नं तथा चैव परावृत्ते प्रयोजयेत् ।
 स्वस्तिकं करणं कृत्वा व्यसितौ च करो ततः ॥२२२॥
 अलातकं प्रयुज्यते ऊर्ध्वजानु निवृत्तयेत् ।
 अर्धसूचीव विलिप्तमुद्वृत्ताक्षिप्तं तथा ॥२२३॥
 करिहस्तं कटिच्छेदमङ्गहारे त्वलातके ।
 निवृत्त्य वक्षसि करावूर्ध्वजानु प्रयोजयेत् ॥२२४॥
 आक्षिप्तं स्वस्तिकं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 उरोमण्डलको हस्तौ नितम्बं करिहस्तकम् ॥२२५॥
 कटिच्छेदन्तथा चैव पार्श्वच्छेदे विधीयते ।
 सूचीं वामपदं दद्यात् त्रिदुध्रान्तं च दक्षिणम् ॥२२६॥
 दक्षिणेन पुनः सूचीं विदुध्रान्तं च वामतः ।
 परिच्छिन्नं तथा चैव त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥२२७॥
 अलातकं सप्तच्छेदं विदुध्रान्तं च स्मृतम् ।
 कृत्वा नूपुरपादं तु मण्यवामौ प्रलम्बिनी ॥२२८॥

करौ पादौ ततस्ताभ्यां विशिष्टं संप्रयोजयेत् ।
 ताभ्यां सूची तथा चैव त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥२२६॥
 लतास्यं सकटिच्छेदं कुर्यादुद्धृतके सदा ।
 जालीटव्यंस्तौ हस्तौ बाहुदीपौ निवृत्तयेत् ॥२३०॥
 नूपुरश्चरणौ वामः तथालातश्च दक्षिणः ।
 तेनैवाश्विप्रकं कुर्याद् उरोमण्डलकौ करौ ॥२३१॥
 करिहस्तं कटिच्छेदं त्वालीडे संप्रयोजयेत् ।
 हस्तं तु रेचितं कृत्वा पार्श्वमानस्य रेचयेत् ॥२३२॥
 पुनस्तेनैव योगेन मात्रमुन्नम्य रेचयेत् ।
 कार्यं नूपुरपादं च भुजङ्गनामित तथा ॥२३३॥
 रेचितं करणं कुर्यादुरोमण्डलमेव च ।
 कटिच्छेदन्तु कर्तव्यं ह्यङ्गहारे तु रेचिते ॥२३४॥
 नूपुरं करणं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 व्यसिनेन तु हस्तेन त्रिकं चैव विवर्तयेत् ॥२३५॥
 पादं चालातकं कृत्वा सूचीं तत्रैव योजयेत् ।
 करिहस्तं कटिच्छेदं कुर्यादाच्युरिते सदा ॥२३६॥
 रेचिनौ स्वस्तिकौ पादौ रेचितौ स्वस्तिकौ करौ ॥
 कृत्वा विश्लेषमेव तु तेनैव विधिना पुनः ॥२३७॥
 पुनस्तस्मैपणं चैव रेचितेरेव कारयेत् ।
 चट्टाश्विप्रकं चैव उरोमण्डलमेव च ॥२३८॥
 नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
 आश्विप्ररेचिते त्वेप करणानां विधिः स्मृतः ॥२३९॥
 विशिष्टं करणं कृत्वा हस्तपादं मुखानुगम् ।
 वामसूचीरं कृत्वा विशिष्टं वामकं करम् ॥२४०॥

228-230 (B 231b-233a, G 227-228), 230-232 (B 233b-235a; G 229-230),
 232-234 (B 235b-237; G 231-232) ¹ C. om. 232b 235-236 (B 238-239;
 G 233-234) 237-239 (B 240-242; G. 235-237), 240-242 (B 243-245,
 G 238-240)

वक्षःस्थं च भवेत्सन्धो वलितं त्रिक्रमेव च ।
 नपुराक्षितके चैव अर्धस्वस्त्रिक्रमेव च ॥२४१॥
 नितम्बं करिहस्तं च स्यादुरोमण्डलं तथा ।
 कटिच्छेदं च कर्णव्यं मध्रान्ते नृत्तयोक्तृभिः ॥२४२॥
 अपक्रान्तक्रमं कृत्वा व्यमितं हस्तमेव च ।
 कुर्यादुद्वेष्टितं चैव अर्धमूची सयैव च ॥२४३॥
 विक्षिप्तं सरुद्विच्छेदमुद्वृत्ताक्षितके तथा ।
 करिहस्तं कटिच्छेदं कर्णव्यमपसर्पितं ॥२४४॥
 कृत्वा नूपुरपादं च द्रुतमाक्षिप्य च क्रमम् ।
 पादस्य चानुगौ हस्तौ त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥२४५॥
 निकुट्य करपादं चाप्युरोमण्डलकं पुनः ।
 करिहस्तं कटिच्छेदं कार्यमर्धनिकुट्टकं ॥२४६॥
 द्वात्रिंशदेते संप्रोक्तास्त्वङ्गद्वारा द्विजोत्तमाः ।
 चतुरो रेचकाश्चैव गदनो मे निबोधन ॥२४७॥
 पादरेचक एकं स्यान् द्वितीय. कटिरेचकः ।
 कररेचकमृतीयस्तु चतुर्थ. कण्ठरेचकः ॥२४८॥
 रेचिनाल्यः पृथग्भागे बलने चाभिधीयते ।
 उडाह्रान् पृथग्भागाच्चलनाच्चापि रेचकः ॥२४९॥
 पाश्वान् पादौ तु गमनं स्तलितैश्चलितै. एतेः ।
 विविधश्चैव पादस्य पादरेचक उच्यते ॥२५०॥
 त्रिकस्योद्धर्तनं चैव कटीचलनमेव च ।
 तथापसर्पणं चैव कटीरेचक उच्यते ॥२५१॥
 चद्वर्तन. परिक्षेपो विक्षेपपरिवर्तनम् ।
 विमर्पणं च हस्तस्य हस्तरेचक उच्यते ॥२५२॥

उद्गाहनं सन्नमनं तथा पार्श्वस्य सन्नतिः ।
 भ्रमणं चापि विज्ञेयो मीवाया रेचको बुधैः ॥२५३॥
 रेचकैरंगहारैश्च नृत्यन्तं वीक्ष्य शंकरम् ।
 'सुकुमारप्रयोगेण नृत्यति स्म च पार्वती ॥२५४॥
 मृदङ्गमेरोपदहैः 'शब्दशार्ङ्गिडिमगोमुखैः ।
 पणवैर्ददुर्गारैश्च नानातोयैः प्रवादितैः ॥२५५॥
 दक्षयज्ञे विनिहते सन्ध्याकाले महेश्वरः ।
 नानाङ्गहारैः 'प्रानृत्यह्यतालवशातुगैः ॥२५६॥
 पिण्डीवन्धास्तनो दृष्ट्वा नन्दीमद्रमुखा गणाः ।
 चक्रुर्नामानि पिण्डीनां बन्धांश्चैव सलक्षणान् ॥२५७॥
 ऐश्वरी वृषपिण्डी च नन्दिनश्चापि 'पट्टिमी ।
 चण्डिकाया भवेन् पिण्डी तथा वै सिंहवाहिनी ॥२५८॥
 तार्क्ष्यपिण्डी भवेद्विष्णोः पद्मपिण्डी स्वयंभुवः ।
 अक्रत्यैरावती पिण्डी अर्पापिण्डी तु मान्मथी ॥२५९॥
 शिखिपिण्डी कुमारस्य' ऊर्लुपिण्डी भवेच्छिवः ।
 धारापिण्डी च जाह्नव्याः पाशपिण्डी यमस्य तु ॥२६०॥
 वारुणी च नदीपिण्डी याक्षी स्वाह्नवस्य च ।
 हलपिण्डी बलस्याथ सर्पपिण्डी तु भोगिताम् ॥२६१॥
 अगणेश्वरी महापिण्डी दक्षयज्ञविमर्दिनी ।
 त्रिशूलारूढिसंस्थाना रौद्री स्यादन्धकद्विष ॥२६२॥
 एवमन्यास्वपि तथा देवतासु यथाक्रमम् ।
 ध्वजभूताः प्रयोक्तव्याः पिण्डीवन्धाः स्वचिह्निताः ॥२६३॥
 रेचकाश्चाङ्गहाराश्च पिण्डीवन्धास्तथैव च ।
 सृष्ट्वा भगवता दत्तास्तण्डवे मुनये तदा ॥२६४॥

253 (B.256, 251) 254-255 (B.257-258; G.252-253)- ' B सुकुमार-
 प्रयोगेण नृत्यति चेत् पार्वतीम् ' B. अङ्गश. Bp मन्त्रा 256 (B.259, G.254)..257 (B.260
 G.255) 258-263 (B.261-266a; G.256-261) ' B. पद्मी ' B. द. ५५ (=३५)
 ' B. om. 262. 263-264 (B.265b-267a; G.262-263,

तेनापि हि ततः सम्यग्गानभाण्डसमन्विनः ।

नृत्तप्रयोगः सृष्टो यः स ताण्डव इति स्मृतः ॥२६५॥

[कपय उचु]

यदा प्राप्त्यर्थमर्थांतां तज्ज्ञेयमिनयः कृतः ।

कस्मान्नृत्तं कृतं हेतुन क स्वभावमपेक्षते ॥२६६॥

न गीतकार्यसम्बद्धं न वाच्यार्थस्य भावकम् ।

कस्मान्नृत्तं कृतं हेतुत्वं गीतव्यासारेणेषु च ॥२६७॥

[भरत उवाच]

अत्रोच्यते न यस्त्वं नृत्तं कश्चिदपेक्षते ।

किन्तु शोभां जनयतीत्यनो नृत्तं प्रवर्तितम् ॥२६८॥

प्रायेण सर्वलोकस्य नृत्तमिष्टं स्वभावन ।

मङ्गल्यमिति कृत्वा च नृत्तमेतन् प्रकीर्तितम् ॥२६९॥

विवाहप्रसवावाहप्रमोदाभ्युदयादिषु ।

दिनोदकरणं चैव नृत्तमेतन् प्रकीर्तितम् ॥२७०॥

अतश्चैव प्रतिक्षेपाः भूतसङ्घैः प्रकीर्तिताः ।

ये गीतकादौ युज्यन्ते सम्यङ्नृत्तविभावकाः ॥२७१॥

देवेन वापि संशोक्तस्तण्डुस्ताण्डवपूर्वकम् ।

गीतप्रयोगमाश्रित्य नृत्तमेतन् प्रवर्त्यताम् ॥२७२॥

प्रायेण ताण्डवविधिर्देवस्तुत्याश्रयो भवेत् ।

सुकुमारप्रयोगस्तु शृङ्गाररससंभवः ॥२७३॥

तस्य तण्डुप्रयुक्तस्य ताण्डवस्य विधिक्षिप्याम् ।

वर्धमानकमासाद्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२७४॥

265 (B 267b-268a, G 264) 266 (B 268b-269a, G.265) ¹B C. तस्मान्
267 (B.269b-270a, G 266) 268 (B 270b-271a; G 267) 269 (B 271b-
272a, G.268) 270 (B.272b-273a; G 269) 271 (B 273b-274a, G.270)
272 (B 274b-275a), G 271 ¹ Ag दनोदकरणं Bg. ताण्डवपूर्वकम् 273 (B 275b-
276a, G 272) 274 (B 276b-277a, G 273).

कलानां वृद्धिमामाद्यं त्यक्तराणां च वर्धनम् ।
 लयस्य वर्धनाद्यापि वर्धमानकमुच्यते ॥२७५॥
 कृत्वा कुनपविन्यासं यथावद्विजसत्तमाः ।
 आसारिनप्रयोगस्तु नतः कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२७६॥
 तत्र चोपोहनं कृत्वा तन्त्रीभाण्डसमन्विनम् ।
 कार्यः प्रवेशो नर्तक्या भाण्डवाद्यसमन्विनः ॥२७७॥
 विशुद्धकरणायां तु मात्यां वाद्यं प्रयोजयेत् ।
 गत्या बाद्यानुसर्पिण्या ततश्चारीं प्रयोजयेत् ॥२७८॥
 देशासस्थाननेनेह सर्वरेचकचारिणी ।
 पुष्पाञ्जलिधरा भूत्वा प्रविशेद्रङ्गमण्डपम् ॥२७९॥
 पुष्पाञ्जलिं विसृज्याथ रङ्गपीठं परीत्य च ।
 प्रणम्य देवनाभ्यस्तु ततोऽभिनयमाचरेत् ॥२८०॥
 यत्राभिनेयं गीतं स्थानं तत्र वाद्यं न योजयेत् ।
 अङ्गहारप्रयोगे तु भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत् ॥२८१॥
 समं रत्नं विभक्तं च स्फुटं शुद्धप्रहारजम् ।
 नृताङ्गमाहि वाद्यनैर्योज्यं वाद्यं तु ताण्डवे ॥२८२॥
 प्रयुज्य ^१गीतमेवं तु निष्क्रामेन्नतकी ततः ।
 अनेनैव विधानेन प्रविशन्त्यपराः पुनः ॥२८३॥
 अन्याश्चानुक्रमेणाथ पिण्डीं ध्वनन्ति ताः स्त्रियः ।
 तावन् पर्यस्तकः कार्यो वाक् पिण्डी न वध्यते ॥२८४॥
 पिण्डीं क्वा ततः सर्वा निष्क्रामेयुः स्त्रियस्तु ताः ।
 पिण्डीवन्द्ये तु वाद्यं हि कर्तव्यमिह वादकैः ॥२८५॥
 पर्यस्तकप्रमाणेन चित्रौघकरणान्वितम् ।
 अयोपवहनं भूय कार्यं पूर्ववदेव हि ॥२८६॥

275 (B.277b-278a ; G.274) ^१ B वर्धनाप्रवर्धकीया 276 (B. 278b-279a ; G.275). 277 (B. 279b-280a ; G.276) 278 (B.280b-281a , G.277) 279 (B. 281b-282a , G.278). 280 (B. 282b-283 ; G.279) 281 (B.283b-284a , G.280) 282 (B.284b-285a ; G. 281). 283 (B.285b-286a ; G.282) ^१ B. नीतार्यं, G. 'नीतार्यं' the with B'd. 284 (B.286b-287, G.284a, 280) ^१ B. G. 284b-285 285-287 (B.287-290a).

ततश्चासारित भूयो गायनं तु प्रयोजयेत् ।
 पूर्वेणैव विधानेन प्रविशेच्चापि नर्तकी ॥२८७॥
 गीतकार्यं प्रयोजयेद् द्वितीयामारितस्य तु ।
 तदेव तु पुनर्वस्तु नृत्तेनापि प्रयोजयेत् ॥२८८॥
 आसारितसमाप्तौ च निष्क्रामेन्नर्तकी ततः ।
 पूर्ववन् प्रविशेच्चान्या प्रयोगः स्यान् म एव तु ॥२८९॥
 एवं पदे पदे कार्यो विधिरासारितस्य तु ।
 भाण्डवाद्यकृतश्चैव तथा गानकृतोऽपि च ॥२९०॥
 एकं तु प्रथमं कुर्यान् द्वे द्वितीयं तु वस्तुकम् ।
 तिस्रो वस्तु तृतीयं तु चतस्रस्तु चतुर्थकम् ॥२९१॥
 पिण्डीना विधयश्चैव चत्वारः सप्रकीर्तिताः ।
 पिण्डी शृङ्गलिका चैव लतावन्धोऽथ भेद्यकः ॥२९२॥
 पिण्डीबन्धस्तु पिण्डवत्त्वान् गुल्म शृङ्गलिका भवेत् ।
 जालोपनद्धा च लता सन्ततो भेद्यकः स्मृतः ॥२९३॥
 पिण्डीबन्ध कनिष्ठे तु शृङ्गला तु लयान्तरे ।
 मध्यमे च लतावन्धो ज्येष्ठे चैवाथ भेद्यकः ॥२९४॥
 पिण्डीना द्विविधा योनिर्यन्त्रं भद्रासनं तथा ।
 शिखा कार्या तथा चैव प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः ॥२९५॥
 एवं प्रयोगः कर्तव्यो वर्धमाने प्रयोक्तृभिः ।
 गीतानां छन्दकानां च भूयो बक्ष्याम्यहं विधिम् ॥२९६॥
 यानि वस्तूनि वद्वानि यानि चाङ्गकृतानि च ।
 गीतानि तेषां बक्ष्यामि प्रयोगं नृत्तवाद्ययोः ॥२९७॥
 तत्रावनरणं कार्यं नर्तक्या सार्वभाण्डिकम् ।
 क्षेपप्रतिक्षेपकृतं तन्त्रीगानसमन्वितम् ॥२९८॥

- G 284b-286) 288 (B 290b-291a, G 287). 289 (B 291b-292a, G 288)
 290 (B 292b-293a, G 289) 291 (B.293b-294a; G 290) 292 (B.294b 295a;
 G.291) 293 (B.295b-296a; G 292) 294 (B 296b-297a; G.293)
 295 (B 297b-298a; G 294). 296-297 (B 298b-300a; G.295-296a)
 298 (B 300b- 301a; G 297)

प्रथमं त्वमिनेयं तु गीतके सर्ववस्तु तन् ।
 तदेव च पुनर्वस्तु नृत्तेनापि प्रदर्शयेत् ॥२६६॥
 यो विधिः पूर्वमुक्तस्तु नृत्ताभिनयवादिने ।
 आमारितविधौ स स्यान् गीतानां वस्तुकेष्वपि ॥३००॥
 एष वस्तुनिवन्धानां गीतकानां विधिः स्मृतः ।
 भृगुनाङ्गनिवद्धानां गीतानामपि लक्षणम् ॥३०१॥
 य एव वस्तुषु विधिनृत्ताभिनयवादिने ।
 स सर्व एव कर्तव्यश्छन्दोकेषु प्रयोक्तृभिः ॥३०२॥
 वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथाऽऽल्पाक्षरमेव च ।
 मुखे मोपोहने कुर्याद्विर्गानां विप्रकर्षकः ॥३०३॥
 यदा गीतशब्दादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।
 तन्नामभिनयेयं स्याच्छेष नृत्तेन योजयेत् ॥३०४॥
 यदा गीतवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तयेत् ।
 त्रिपाणिलयमयुक्तं तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ॥३०५॥
 यथा लयस्तथा वाद्यं कर्तव्यं त्वङ्गनञ्जयम् ।
 तत्त्वं चानुगतं चापि व्योचं च करणान्वितम् ॥३०६॥
 स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ।
 द्रुते चोचः प्रयोक्तव्यस्त्वेष वाद्यगतो विधिः ॥३०७॥
 छन्दोगीतकमामाद्य त्वङ्गानि परिवर्तयेत् ।
 एष कार्यो विविर्नित्यं नृत्ताभिनयवादिने ॥३०८॥
 यानि वस्तूनि वद्धानि तेषामन्ते प्रदो भवेत् ।
 अङ्गानां तु परावृत्तावादादेव प्रदो मतः ॥३०९॥
 एवमेव विधिः कार्यो गीतेष्वामारितेषु च ।
 देवस्तुत्याग्रयं होतृन् सुकुमारं निबोधन ॥३१०॥

299 (B.301b-302a ; G 297). 300 (B.302b-303a , G 298). 301 (B 303b-304a ; G.299). 302 (B 304b-305a ; G 300) 303 (B 305b-306a ; G.301). 304-305 (B 306b-308a ; G 302-303a) ¹ B. om 305a, 305-308 (B 308b-310 ; G 303b-306). ² B. लिख. ³ भृगुशब्द 309 (B 311 , G 307) 310 (B 312 ,G 308).

स्त्रीपुंसयोस्तु सलापो यस्तु कामसमुद्भवः ।
 तज्ज्ञेयं सुकुमारं हि शृङ्गाररसमम्भयम् ॥३११॥
 यस्यां यस्यामसंस्थाया नृत्तं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
 सर्वगीतकसम्बन्धं तच्च भे शृङ्गान द्विजाः ॥३१२॥
 अङ्गवस्तुनिवृत्तौ च तथा वर्गनिवृत्तिषु ।
 तथा चाभ्युदयस्थाने नृत्तं तज्ज्ञेयं प्रयोजयेत् ॥३१३॥
 यत्र संदृश्यते क्विञ्चिद् वृत्तयोर्मदनाश्रयम् ।
 'नत्र नृत्तं प्रयोक्तव्यं प्रहर्षार्थगुणोद्भवम् ॥३१४॥
 यत्र सन्निहितं कान्ते ऋतुकालादिदर्शनम् ।
 गीतकाथाभिमुख्यं नृत्तं तत्रापि चेप्यते ॥३१५॥
 सण्डिता विमलज्या वा कलहान्तरितापि वा ।
 यस्मिन्नङ्गे तु युवतिनृत्तं तत्र न योजयेत् ॥३१६॥
 सखिप्रवृत्ते सलापे नद्याऽसन्निहिते त्रिये ।
 नहि नृत्तं प्रयोक्तव्यं यस्या वा प्रोषितः प्रियः ॥३१७॥
 वृत्त्याश्रय यत्र तु स्यात् ऋतुकालादिदर्शनम् ।
 औत्सुक्यचिन्तासम्बन्धं नृत्तं तत्र न योजयेत् ॥३१८॥
 यस्मिन्नङ्गे प्रमादं तु गृहीयान्नायिका क्रमान् ।
 ततः प्रभृति नृत्तं तु शेषेऽङ्गेषु योजयेत् ॥३१९॥
 देवस्तुत्याश्रयगर्भं यदङ्गं तु भवेद्विद् ।
 माहेश्वेररङ्गहारैरुद्धतैस्तन् प्रयोजयेत् ॥३२०॥
 यत्र शृङ्गारसवद्व गानं स्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
 देवीमृतेरङ्गहारैर्ललितैस्तन् प्रयोजयेत् ॥३२१॥
 शतुष्पदा नर्कटके राज्ञके परिगीतके ।
 विधानं सम्प्रश्रयामि भाण्डवाद्यविधिं प्रति ॥३२२॥

311 (B 313, G 309) 312 (B 314; G 310) 313 (B 315, G 311)
 314 (B 316, G 312) ¹ B दृष्टु 315 (B 317, G 313) 316 (B 318; G. 314)
 317 (B. 319; G 315) 318 (B 320; G 316) 319 (B 321; G 317).
 320 (B 322, G 318) 321 (B 323; G 319). 322 (B 324; G. 320).
¹ B G. भाण्डव Ag (p 204) म द्वा य

सञ्जनकुट्संशुक्ता भवेद्या तु चतुष्पदा ।
 पादान्ते सन्निपाते तु तस्या भाण्डप्रहो भवेत् ॥३२३॥
 या ध्रुवा छन्दसा युक्ता समपादा समाक्षरा ।
 तस्या. पादावसाने तु प्रदेशिन्या प्रो भवेत् ॥३२४॥
 कृत्वैक परिवर्तं तु गानस्याभिनये पुनः ।
 पुनः पादनिवृत्तौ तु भाण्डवाद्य नियोजयेत् ॥३२५॥
 अङ्गवस्तुनिवृत्तेन दर्शान्तरनिवृत्तिषु ।
 तथोपस्थापने चैव भाण्डवाद्य प्रयोजयेत् ॥३२६॥
 येऽपि चान्तरमार्गा स्युस्तन्त्र्या वाक्करणैः कृताः ।
 तेषु सूची प्रयोक्तव्या भाण्डेन सह ताण्डवे ॥३२७॥
 महेश्वरस्य चरितं य इदं सप्रयोजयेत् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शिरलोकं स गच्छति ॥३२८॥
 एवमेव त्रिभिः सृष्टताण्डवस्य प्रयोगतः^१ ।
 भूयः किं कथ्यता विप्रा नाट्ययोगविधिं प्रति ॥३२९॥

इति भारतीयै नाट्यशास्त्रे ताण्डवलक्षणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

323 (B 325 ; G. 321)   324 (B 326 ; G 322)   325 (B 327 , G 323).
 326 (B 328 , G. 324)   327 (B 329 , G 325)   328 (B 330 , G 326)
 329 (B 331 ; G.327)   ^१ B वयो-नि

पञ्चमोऽध्यायः

भरतस्य वचः श्रुत्वा नाट्यसन्तानकारणम् ।
 पुनरेवाब्रुवन् वास्यमृपयो हृष्टमानसाः ॥१॥
 यथा नाट्यस्य वै जन्म जर्जरस्य च सम्भवः ।
 विघ्नानां ग्रसनं चैव देवतानां च पूजनम् ॥२॥
 त्यक्तं श्रुतं गृहीतं च गृहीत्वा चावधारितम् ।
 निखिलेन यथातत्परमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥३॥
 पूर्वरङ्गं महानेत्र सर्वलक्षणसंयुतम् ।
 यथा बुभ्यामहे द्रष्टव्यं तथा व्याख्यातुमर्हसि ॥४॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं पूर्वरङ्गविधिं प्रति ॥५॥
 पूर्वरङ्गं महामाया गन्तव्यं मे निबोधत ।
 पादभागां कलाश्चैव परिचर्तस्तथैव च ॥६॥
 यस्माद्रङ्गप्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते ।
 तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयोऽत्र द्विजोत्तमाः ॥७॥
 अस्याङ्गानि तु कार्याणि यथावदनुपूर्वशः ।
 तन्त्रीभाण्डसमायोगैः पाठ्ययोगकृतेस्तथा ॥८॥
 प्रत्याहारोऽथतरणं तथा ह्यारम्भ एव च ।
 बाधायणा वक्त्रपाणिस्तथा च परिघट्टना ॥९॥
 मन्दोदना तनः कार्यं मार्गात्सारितमेव च ।
 उपेष्टमग्न्यरुनिष्टा च तथैवासारितक्रिया ॥१०॥
 पत्तानि च वह्निर्गीतान्यन्तर्यवनिर्गागतैः ।
 प्रतीकानि प्रयोज्यानि तन्त्रीभाण्डकृतानि तु ॥११॥

ततश्च सर्वकृतपैर्युक्तान्यन्यानि कारयेत् ।
 विधास्य वै यवनिकां नृत्तपाटनकृतानि च ॥१२॥
 गीतानां मद्रकादीनामेकं योज्यं तु गीतरूपम् ।
 वर्धमानमथापीह ताण्डवं यत्र युज्यते ॥१३॥
 ततश्चोत्थापनं कार्यं परिवर्तनमेव च ।
 नान्दो शुष्कापकृष्टा च रङ्गद्वारं तथैव च ॥१४॥
 चारी चैव ततः कार्या महाचारी तथैव च ।
 त्रिकं प्ररोचना चापि पूर्वरङ्गे भवन्ति हि ॥१५॥
 एतान्यङ्गानि कार्याणि पूर्वरङ्गविधौ तु च ।
 एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥१६॥
 कुतपस्य तु विन्यासः प्रत्याहार इति स्मृतः ।
 यथायतरणं प्रोक्तं गायकानां निवेशनम् ॥१७॥
 परिगीतक्रियारम्भ आरम्भ इति कीर्तितः ।
 भातोद्यरञ्जनार्थं तु भवेद्वाध्यायणा विधिः ॥१८॥
 वाद्यवृत्तिविभागार्थं यक्षपाणिर्विधीयते ।
 तन्व्योजःकरणार्थं तु भवेत् परिघटना ॥१९॥
 तथा पाणिविभागार्थं भवेत् संघोदनाविधिः ।
 तन्व्योभाण्डसमायोगान् मार्गासारितिमिष्यते ॥२०॥
 कलापातविभागार्थं भवेद्वासारितिक्रिया ।
 कीर्तनाद्देशतानां च ज्ञेयो गीतविधिस्तथा ॥२१॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चोत्थापनविधिक्रियाम् ।
 यस्मादुत्थापयन्त्यादौ प्रयोगं नान्दिपाठकाः ॥२२॥
 पूर्वमेव तु रङ्गेऽस्मिन् तस्मादुत्थापनं स्मृतम् ।
 यस्माच्च लोचुपालानां परिवृत्य चतुर्दिशम् ॥२३॥
 चन्दनानि प्रकुर्यन्ति तस्मान् परिवर्तनम् ।
 आशीर्वाचनमनुक्ता नित्यं यस्मान् प्रवर्तते ॥२४॥

देवद्विजनुपादीनां तस्मान् नान्दोति संप्रिता ।
 भव शुष्कात्तरैरेव ह्यपकृष्टा ध्वरा यतः ॥२४॥
 तस्माच्छुष्कापकृष्टेव जर्जरद्वोऽन्यथिता ।
 यस्मादभिनयस्तत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ॥२५॥
 रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागद्भामिनयात्मकम् ।
 शृङ्गारस्य प्रचरणाचारो संपरिकीर्तिता ॥२६॥
 रौद्रप्रचरणाद्यापि महाचारोति कीर्तिता ।
 द्विद्वयक सूत्रधरस्तथा वै पारिपार्श्वकः ॥२७॥
 यत्र कुराति सञ्चल्यं तत्रापि त्रिगतं स्मृतम् ।
 उपक्षेपेण कार्यस्य हेतुपुच्छिममाश्रया ॥२८॥
 सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्रलोचना ।
 भव परं प्रवक्ष्यामि ह्याध्यावणविधिश्रियाम् ॥२९॥
 बहिर्गीतविधौ सम्यगुत्पत्तिः कारणं तथा ।
 विषदक्षिणवृत्तौ तु सप्तरूपे प्रवर्तिते ॥३०॥
 सोपोहने सनिर्गतिं देवस्तुभ्यभिनन्दिते ।
 नारदाद्येश्च गन्धर्वे समादां देवदानराः ॥३१॥
 निर्गीतं ध्राविता सम्यक् लयतालमनन्वितम् ।
 तच्छ्रुत्वा तु शुभं गानं देवस्तुभ्यभिनन्दितम् ॥३२॥
 अमयन् क्षुभिता सर्वे मातृसर्वाद्देवराक्षसाः ।
 संप्रधार्य च तेऽन्योन्यमित्यवोचन्मरुस्थिताः ॥३३॥
 निर्गीतं तु मरादिमित्रं गृह्योमहे वयम् ।
 सप्तरूपेण सन्तुष्टा देवाः कर्मानुकीर्तनान् ॥३४॥
 एवं गृह्योम निर्गीतं तुप्यामोऽज्ञैव वै वयम् ।
 ते तत्र नुष्टा दैत्यास्तु साधयन्ति पुनः पुनः ॥३५॥

24-25 (B 24b-25a ; G 24) ¹ B G read after this नान्दोपदानामन्तरि नान्दो
 पूर्वोक्तं वर्धमानं प्रयोज्यं प्रायुक्तवचनम् । एतेषु गीतं प्रयोगदानं नारदोऽपि पूर्वोक्तं वर्धमानं प्रयोज्यं प्रायुक्तवचनम् ।
 25-26 (B 25 , G, 25) 26-27 (27 , G 26) 27-28 (B 28 ; C.27) 28-29
 (B 29 ; G.28). 29-30 (B.33) ; G 29 30-31 (B 31 ; G.30) 31-32 (B.
 32-33 ; G.31-32 . 33-34 (B 34 ; G 33) 34-36 (B 35 37a ; G 34-36a)

रुद्राश्चापि ततो देवाः प्रत्यभाषन्त नारदम् ।
 एते तुष्यन्ति निर्गानि दानवाः सह राक्षसै ॥३७॥
 प्रणम्यतु प्रयोगोऽयं कथं वै मन्यते भवान् ।
 देवानां धनं श्रुत्वा नारदो वाक्पमव्रवीत् ॥३८॥
 धातुघाद्याश्रयकृतं निर्गीतं मा प्रणम्यतु ।
 किन्तुपोहनतंयुक्तं धातुघाद्यभिभूयितम् ॥३९॥
 भविष्यतीदं निर्गीतं सत्तरूपविधानतः ।
 निर्गीतिनायबद्धास्तु दैत्यदानघराक्षसा ॥४०॥
 न क्षोभं न विघातं च करिष्यन्तीह तोषिता ।
 एतन्निर्गीतमेवं तु दैत्यानां स्पर्धया द्विजा ॥४१॥
 देवानां बहुमानेन बहिर्गीतमिदं स्मृतम् ।
 धातुभिश्चित्रवोणायां गुरुलज्जराश्रितम् ॥४२॥
 वर्णालङ्कारसंयुक्तं प्रयोक्तव्यं बुधैरथ ।
 निर्गीतं गीयते यस्मादपदं वर्णयोजनात् ॥४३॥
 भस्यया च देवानां बहिर्गीतमिदं स्मृतम् ।
 निर्गीतं यन्मया प्रोक्तं सत्तरूपसमन्वितम् ॥४४॥
 उत्थापनादिकं यद्य तस्य कारणमुच्यते ।
 प्रत्याहारे यातुधाना गीयन्ते सह पद्मर्गैः ॥४५॥
 तुष्यन्त्यप्सरसस्तत्र कृतेऽवतरणे द्विजा ।
 तुष्यन्त्यपि च गन्धर्वा भारमे सम्प्रयोजिते ॥४६॥
 आश्रायणायां युक्तायां दैत्यास्तुष्यन्ति सर्वज ।
 धक्प्रपाणौ कृते चैव नित्यं तुष्यन्ति दानवाः ॥४७॥
 परिघट्टनायां तुष्टा युक्तायां रक्षसां गणा ।
 संघोदनक्रियायां तु तुष्यन्त्यपि च गुह्यकाः ॥४८॥

37-38 (B.37b-38a ; G 36b-37) 38-41 (B 39-41 , G 38-40) 41-42 (B 42 ; G 41) 42-44 (B.43-44 , G.42-43). 45-54 B 54b-55 46-53 , G.45-53).

¹ □ om. 45a

मागांसारितमासाद्य तुष्टा यज्ञा भवन्ति हि ।
 गीतकेषु प्रयुक्तेषु देवास्तुष्यन्ति नित्यशः ॥४६॥
 वर्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुष्यति मानुषा ।
 तथा चोत्थापने युक्ते ब्रह्मा तुष्टो भवेद्दिह ॥४७॥
 तुष्यन्ति लोकपालाश्च प्रयुक्ते परिवर्तने ।
 नान्दीप्रयोगेऽथ कृते प्रीतो भवति चन्द्रमा- ॥४८॥
 युक्तायामपहृष्टायां प्रीता नागा भवन्ति हि ।
 तथा शुक्तापहृष्टायां प्रीतः पिनूगणो भवेन् ॥४९॥
 रङ्गद्वारे प्रयुक्ते तु विष्णुः प्रीतो भवेद्दिह ।
 जर्जरस्य प्रयोगे तु तुष्टा विप्रविनायका- ॥५०॥
 तथा चायां प्रयुक्तायामुमा तुष्टा भवेद्दिह ।
 महाचार्यां प्रयुक्तायां तुष्टो भूतगणो भवेन् । ५१॥
 प्रत्याहारवि चार्यन्तमेतद्देवतपूजनम् ।
 पूर्वरङ्गे मया ख्यातं तथा चाङ्गविरूपनम् ॥५२॥
 देवस्तुष्यति यो येन यस्य यन्मनसः श्रियम् ।
 तत्तथा पूर्वरङ्गे तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमा ॥५३॥
 सर्वदेवतपूजाहं सर्वदेवतपूजनम् ।
 धर्म्यं यशस्यमायुष्यं पूर्वरङ्गप्रवर्तनम् ॥५४॥
 देवदानवतुष्टयर्थं सर्वेषां च दिव्यैरुक्ताम् ।
 निर्गीतानि सगीतानि पूर्वरङ्गकृतानि तु ॥५५॥
 निर्गीतानां सगीतानां वर्धमानस्य श्रेयः हि ।
 ध्रुवाविधाने वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥५६॥
 प्रयुज्य गीतकविधिं वर्धमानं तथैव च ।
 गीतकान्ते ततश्चापि कार्या ह्युत्थापनो ध्रुवा ॥५७॥

55 (B 56 ; G 54) 56 (B 57, G 55). 57-58 (B 58-59 ; G 56-57 .
 59-60 (B 61-62, G 59 60) *B. reads before this वा विष्णुं वाग्निं विष्णुं वा
 ग्निदेवं विष्णुम् । श्रीकालीकृत पद्मसूत्रे प्राट्ठादये (B 60)

आदौ द्वे च चतुर्थं चाप्यष्टमैकादशे तथा ।
 गुर्वेक्षराणि ज्ञानीयान् पादे द्वैकादशाक्षरे ॥६१॥
 चतुष्पदा भवेन् सा तु चतुरस्रा तथैव च ।
 चतुर्भिस्सन्निपातैश्च त्रिलया त्रियतिस्तथा ॥६२॥
 परिवर्तास्तु चत्वारः पाणयस्त्रय एव च ।
 ज्ञात्या चैव हि विम्बलोकास्तांश्च तालेन योजयेत् ॥६३॥
 शम्या तु द्विकला कार्या तालो द्विकल एव च ।
 पुनश्चैककला शम्या सन्निपात कलातयम् ॥६४॥
 पञ्चमष्टकलः कार्यः सन्निपातो विचक्षणैः ।
 चत्वारः संनिपातास्तु परिवर्तस्य उच्यते ॥६५॥
 पूर्वः स्थितलयः कार्यः परिवर्तो विचक्षणैः ।
 तृतीये सन्निपाते तु तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥६६॥
 एकस्मिन् परिवर्ते तु गते प्राप्ते द्वितीयके ।
 कार्यं मण्डलये तज्जैः सूत्रधारप्रवेशनम् ॥६७॥
 पुष्पाङ्गलिं समादाय रत्नामङ्गलसंस्कृताः ।
 शुद्धवर्णाः सुमनसस्तथा चाद्भुतद्रष्टव्यः ॥६८॥
 स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा सौष्टवाद्गुणैरुत्तमम् ।
 दीक्षिताः शुचयश्चैव प्रविशेयुः समं वयः ॥६९॥
 भृङ्गारजर्जरधरो भवेतां पारिपार्श्वकौ ।
 मध्ये तु सूत्रधृक् ताभ्यां धृतः पञ्चपर्वो व्रजेत् ॥७०॥
 पादानि पञ्च गच्छेद्युगलानो यजनेच्छया ।
 पादानां चापि विक्षेपं ध्याख्यास्यामि यथाक्रमम्^१ ॥७१॥
 त्रितालान्तरविष्कम्भमुत्क्षिपेद्धरणं शनैः ।
 पार्श्वोत्थानोत्थितश्चैव तन्मध्ये पातयेत् पुनः ॥७२॥

61-63 (B. 63-65 ; G. 61-63). 64 (B. 66 ; G. 64). 65 (B. 67, G. 65)
 66 (B. 68, G. 66) 67 (B. 69, G. 67). 68-69 (B. 70-71 ; G. 68-69).
 70 (B. 72, G. 70). 71 (B. 73a ; G. 71) ^१ B. om. 71b.

एवं ^१पञ्चपदीं गत्वा सूत्रधारः सहेतवः ।
 मूर्च्छां वामपदं दद्यात् विक्षेपं दक्षिणेन तु ॥७३॥
 पुष्पाञ्जन्यपर्याङ्गं कार्यो ब्राह्मेऽथ मण्डले ।
 रङ्गशीठस्य मध्ये तु स्वयं ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ॥७४॥
 ततः सललितैर्हस्तेरभिरुच्यः पितामहः ।
 अभिवादनानि कार्याणि श्रोणि हस्तेन भूतले ॥७५॥
 कालप्रकर्षहेतोश्च पादानां प्रविभागतः ।
 सूत्रधारप्रवेशाद्यौ घट्टनाभिनयान्तकः ॥७६॥
 द्वितीयः परिवर्तस्तु कार्यो मण्डलयाग्रयः ।
 भक्तं परं तुनीये तु मण्डलस्य प्रदर्शणम् ॥७७॥
 भवेदाचमनं चेन्न जर्जरग्रहणं तथा ।
 उत्थाय मण्डलान् तूर्णं दक्षिणं पादमुद्धरेत् ॥७८॥
 तैर्द्विष धेधं कुर्यात् विक्षेपं याम्रफेन च ।
 पुनश्च दक्षिणं पादं पार्श्वसंस्थं समुद्धरेत् ॥७९॥
 ततश्च वामधेधस्तु विज्ञेयो दक्षिणस्य तु ।
 इत्यनेन विधानेन सम्यक् कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥८०॥
 भृङ्गाधारमाह्वय शौचं चापि समाचरेत् ।
 यथान्यायं तु कर्तव्या तेन ह्याभ्यमनक्रिया ॥८१॥
 आत्मप्रोक्षणमेवाङ्घ्रि कर्तव्यं तु यथाक्रमम् ।
 प्रयत्नकृतर्नाचैनं सूत्रधारेण यत्नतः ॥८२॥
 सन्निपातसमं ब्राह्मो जर्जरौ विश्वजर्जरः ।
 मद्दक्षिणाद्यौ विज्ञेयो जर्जरग्रहणान्तकः ॥८३॥
 सुतीयः परिवर्तस्तु विज्ञेयो द्वे द्रुते लये ।
 गृहीत्वा जर्जरं चाष्टौ कला जप्यं प्रप्रोक्षयेत् ॥८४॥

72 (B. 74, G 72) 73 (B 75, G 73) ^१ B विद्मुरो 74 (B. 76, G 74).
 75-77 (B. 77-79a, G 74c-76) 77-78 (B 79bc, G 77) 78-80 (B 80-81 ;
 G 78-79). 80-83 (B. 82-84, G 80-82). 83-84 (B 85 ; G 83).

धामवेधस्ततः कार्यो विज्ञेपो दक्षिणेन तु ।
 ततः पञ्चपदीं चैव गच्छेत् तु कुत्तपोन्मुखः ॥८५॥
 धामवेधस्तु तत्रापि विज्ञेपो दक्षिणस्य च ।
 जर्जरप्रह्णाद्योऽयं कुत्तपाभिमुखान्तगः ॥८६॥
 चतुर्थः परिवर्तस्तु विज्ञेयो वै द्रुते लये ।
 करपादनिपातास्तु भवन्त्यत्र तु षोडश ॥८७॥
 ऋस्ते पाता हि द्वादश भवन्ति करपादजा ।
 पद्मनान्यथ कार्याणि त्रीणि हस्तेन भूतले ॥८८॥
 आत्मप्रोक्षणमङ्गिश्च त्रयस्ते नैव विधीयते ।
 एवमुत्थापनं कार्यं ततश्च परिवर्तनम् ॥८९॥
 चतुरस्ते लये मध्ये सन्निपातैस्तथाष्टभिः ।
 यस्यां लघूनि सर्वाणि केवलं निधनं गुरु ॥९०॥
 भवेदतिजगत्यां तु सा ध्रुवा परिवर्तनी ।
 धामकेन तु मार्गेण वाद्येनानुगतेन च ॥९१॥
 ललितैः पादविन्यासैः घण्टाद् देवान् यथादिशम् ।
 द्विरुलं पादपतनं पादचार्यां विधीयते ॥९२॥
 एकैकस्यां दिशि तथा सन्निपातद्वयं भवेत्^१ ।
 धामपादेन वेधस्तु कर्तव्यो नृत्तयोन्तृभिः ॥९३॥
 द्वितालान्तरविष्कम्भो विज्ञेपो दक्षिणस्य तु ।
 ततः पञ्चपदीं गच्छेदतिक्रान्तेः पश्चेत् ॥९४॥
 ततोऽभिवादनं कुर्याद्विषतानां यथादिशम् ।
 घण्टेत प्रथमं पूर्वां दिशं प्रकाधिदेवताम् ॥९५॥
 द्वितीयां दक्षिणामाशां वन्देत् यमदेवताम् ।
 वन्देत् पश्चिमामाशां ततो वरुणदेवताम् ॥९६॥

84-87 (B. 86-88 ; G 84-86) ^१ B कुत्तपो निगमन्तु . 87-88 (B. 89 , G 87)
 88-89 (B 90 ; G 88) 89 90 (B.91 ; G 89) ^१ B G चतुरस्र. 90-91 (B.
 92 ; G 90) ^१ G. परिवर्तनी 91-92 (B 93 ; G 91) ^१ G वद्या देवा. 92-93
 (B 94a ; G 92) ^१ B om 93a 93-94 (B 94b-95a ; G 93) 94-95 (B
 95bc-96a ; G 94) 95 96 (B 95-97a ; G.95-96a)

घतुर्धामुत्तरामाशां चन्देत घनदाश्रयाम् ।
 दिगां तु चन्दनं कृत्वा घामवेधं प्रयोजयेत् ॥६७॥
 दक्षिणेन तु कर्णव्यं चित्तेपपरिबर्तनम् ।
 प्राङ्मुखस्तु ततः कुर्यान् पुण्यस्वीनपुंसकम् ॥६८॥
 त्रिपदैः सूत्रघृग् रुद्रग्रहोपेन्द्राभिवन्दनम् ।
 दक्षिणे तु पदे नृणां घामं स्त्रीणां प्रसीर्तितम् ॥६९॥
 दक्षिणे तु पदे ज्ञेयं नाम्युत्तमतं नपुंसकम् ।
 घन्देत पौरुषेणैशं स्त्रीपदेन जनार्दनम् ॥७०॥
 नपुंसकपदेनापि तथैवाम्बुजसम्भवम् ।
 परिबर्तनमेवं स्यात् तस्यान्तं प्रयिजेत् ततः ॥७१॥
^१चतुर्थकारः पुण्याणि प्रगृह्य विधिपूर्वकम् ।
 यथायन् तेन कर्तव्यं पूजनं प्रज्जरय्य तु ॥७२॥
 कुतपस्य च सर्वस्य सूत्रधारस्य दैव हि ।
 तस्य भाण्डगत कार्यः तज्जगतिपरिक्रमः ॥७३॥
 न तत्र गानं कर्तव्यं तत्र स्तोभक्रिया भवेत् ।
^२चतुर्थकारः पूजां तु निष्कामेत् सप्रत्युज्य हि ॥७४॥
 ततो गेयापरुष्टा तु चतुरस्या स्तिप्ता भूवा ।
 गुरुप्राया तुःसा कार्या तथा चैवावपाणिक्ता ॥७५॥
 स्थायिबर्णाधरोपेतां कलाष्टकचिनिर्मिताम् ।
 चतुर्थे पञ्चमे चैव सप्तमे चाष्टमे तथा ॥७६॥
 लघूनि पादे पङ्क्त्यान्तु मापङ्कष्टा ध्रुवा स्थिता ।
 सूत्रधारः पठेन्नान्दीं माधवं स्वरमाधितः ॥७७॥

97-98 (B 97-98, G 96b-97) 98 100 (B 59-100; G 92-99) B. नानुनन्तिवम्.
 100-102 (B 101a, 102b, G 100) B repeats 93-91 between the hemistichs.
 101-102 (B.103, G 101) 102-103 (B 104; G 102) ^१C. चतुर्थकारः पुण्याणि.
 103-104 (B 105, G 103) 104-105 (B 106, G 104) G. चतुर्थकारपूजा,
^१C. चतुर्थकारपूजा. 105-106 (B 107; G 105),

ततः पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृताम् ।
 नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभं तथा ॥१०८॥
 जितं सोमेन वै राज्ञा ^१आरोग्यं ^२गोभ्य एव च ।
 ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु हता ब्रह्मद्विपस्तथा ॥१०९॥
 प्रज्ञास्त्विमां महाराज पृथिवीं च ससामराम् ।
 राज्यं प्रवर्धतां चैव रङ्गश्चायं समृध्यताम् ॥११०॥
 प्रेक्षकतुर्महान् धर्मो भवतु ब्रह्मभाषितः ।
 काव्यकतुर्यज्ञश्चास्तु धर्मश्चापि प्रवर्धताम् ॥१११॥
 इयया चानया निन्यं प्रीयन्तां देयता इति ।
 नान्दीपदान्तरेण्येषु होवमस्तिवति नित्यज्ञ ॥११२॥
 वन्देतां सम्यगुक्ताभिर्गीर्भिस्तौ पारिपार्श्वकौ ।
 एवं नान्दी विघातय्या यथोक्ता लक्षणैर्मया ॥११३॥
 ततः शुष्कापकृष्टा^३ स्याज्जर्जरं स्लो^४ रुदर्शिका ।
 नवगुर्वक्षराण्यथौ यद् लघूनि गुरुत्रयम् ॥११४॥
 कलाश्चाष्टौ प्रमाणेन पदैर्द्वादशाक्षरैः ।
 यथा—झण्डे झण्डे द्विग्ले द्विग्ले । ११५॥
 जम्बुक बलितरु तेक्ष्णाम् ।
 कृत्वा शुष्कापकृष्टां तु यथावद् द्विजसत्तमाः ॥११६॥
 ततः स्लोकं पठेदेकं गम्भीरस्वरसंयुतम् ।
 देवस्तोत्रं पुरस्कृत्य यस्य प्रज्ञा प्रवर्तते ॥११७॥
 राज्ञो भक्तिश्च यत्र स्यादयया ब्रह्मणस्तव ।
 गदित्वा जर्जरं स्लोकं रङ्गद्वारे च यत् स्मृतम् ॥११८॥

106-107 (B.108) G om this. 107-108 (B 109, G 106) 109 (B 110 ; G.107). ¹C. चत्वार्यं मे ग पा च B G द्वि० मेत्राज्जाय च. ²Bn गोभ्य एव च. 109-110 (B 111 ; G 108) 110-112 (B 112-113 , G 109-110) 112-113 (B 114 ; G.111) 113-114 (B 115 ; G.112) 114 115 (B 116 ; G 113) 115-116 (B. 117a ; G 114). 116-118 (B 117b-119a , G 115-116).

पठेदन्त्यं पुनः श्लोकं जर्जरस्य ^१ विनामनम् ।
 जर्जरं ^१ नमयित्वा तु ततश्चार्यं प्रयोजयेत् ॥११६॥
 पारिषार्थकयोश्च स्यात् पश्चिमेनापमर्षणम् ।
 भद्रिता चात्र कर्तव्या ध्रुवा मध्यलयान्विता ॥१२०॥
 चतुर्भिः सन्निपातैस्तु चतुरस्त्रा प्रमाणतः ।
 भाग्यमन्त्यं चतुर्थं च पञ्चमं च तथा गुरु ॥१२१॥
 यस्यां तु जागते पादे सा मवेदङ्गिता ध्रुवा ।
 अस्याः प्रयोगं वक्ष्यामि यथा पूर्वं महेश्वरः ॥१२२॥
 सहोमया क्रीडितयान नानामावविचेष्टितैः ।
 कृत्यायहित्य स्यात् न तु धामं चाधोमुखं भुजम् ॥१२३॥
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य जर्जरं च [त]लाधूनम् ^१ ।
 धामपल्लवहस्तेन पादस्तालास्तस्थितैः ॥१२४॥
 गच्छेत् पञ्चपदीं चैव सविलामाङ्गचेष्टितैः ।
 वामपेधस्तु कर्तव्यो त्रितोषो दक्षिणेन तु ॥१२५॥
 ततः शृङ्गारसंयुक्तं पठेच्छ्लोकं विवक्षितः ।
 चारीश्लोकं गतित्वा तु कृत्या च परिवर्तनम् ॥१२६॥
 तैरेव च पठेत् कार्यं प्रादुर्मुखेनापमर्षणम् ।
 पारिषार्थकयोर्हस्ते न्यस्य ऊर्ध्वमुत्तमम् ॥१२७॥
 महाचार्यं ततश्चैव प्रयुज्जीत यथाविधि ।
 चतुरस्त्रा ध्रुवा यत्र तथा द्रुतलयाध्रया ॥१२८॥
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च फलास्त्वष्टौ प्रमाणतः ।
 भाग्यं चतुर्थमन्त्यं च सप्तमं द्वागमं गुरु ॥१२९॥

118-119 (B 119b-120a ; G 117). Gb. विनामनम् ^१G. विनामन ; B विनामनम्.
 119-120 (B.120b-121a ; G 118) ^१ Bd Gg नायित्वा, BG. नमयित्वा. 120-121
 (B 121b-122a ; G 119) 121-122 (B 122b-123a , G.120). 122-123 (B.123b-
 124a ; G 121) 123-125 (B 124b-125b, 126 ; G 122-123) ^१ Mss
 नृपाधनः. II reads after 123a चतुरस्रं कर्तव्यं चतुर्थापि सप्तक. 125-127 (B.127-
 128 ; G 124-125) 127-128 (129-130 ; G 126) 128-130 (B 130-131 ;
 G 127-128)

लघु शेषं ^१ ध्रुवायोगे त्रैलुमे चरणे यथा ।
 पादतलाहतपातितजैल क्षोभितभूतसमप्रसमुद्रम् ॥१३०॥
 ताण्ड्यनृत्तमिदं प्रलयान्ते पातु हरस्य सदा सुखदायि ।
 भाण्डोन्मुखेन कर्तव्यं पादचित्रेण ततः ॥१३१॥
 सूत्रं कृत्वा पुनः कुर्याद् द्वित्रिपपरिवर्तनम् ।
 अतिक्रान्तिः सललितः पदैः द्रुतलयान्वितैः ॥१३२॥
 त्रितालान्तरमुत्क्षेपे गच्छेन् पञ्चपदं ततः ।
 तत्रापि वामवेधस्तु त्रिनेपो दक्षिणस्य च ॥१३३॥
 तीरेष्वपि पदैः कार्यं प्राङ्मुखेनापसर्पणम् ।
 पुनः पदानि त्रीण्येष्वपि गच्छेन् प्राङ्मुख एव च ॥१३४॥
 ततश्च वामवेधः स्यात् त्रिनेपो दक्षिणस्य च ।
 ततो रोद्धरसश्लोक पद्महरणं परेन् ॥१३५॥
 तस्यान्ते तु त्रिपद्याऽथ व्याहरेन् पारिषार्वकौ ।
^२ तथोरागमने कार्यं गानं नकुटर्कं बुधैः ॥१३६॥
 तत्रापि वामवेधस्तु त्रिनेपो दक्षिणस्य च ^३ ।
 तथा च भारतीभेदे त्रिगतं सम्प्रयोजयेत् ॥१३७॥
 विदूषकस्त्वैकपदे सूत्रधारस्मितावहाम् ।
 अक्षयवद्धकथाप्रायां कुर्यात् कथनिकां तथा ॥१३८॥
 त्रितण्डां ^४ गण्डसंयुक्तां नालिकां च प्रयोजयेत् ।
 कश्चिदुक्तिं जितं केनेत्यादि काव्यप्ररूपिणीम् ॥१३९॥
 * पारिषार्विकसञ्ज्ञस्यो विदूषकविदूषितः ।
 * स्यापित सूत्रधारेण त्रिगते सम्प्रयुज्यते ॥१४०॥

^१ B. ध्रुवापादे चतुर्विंशतिः सवेत 130-133 (B 132-135a, G 129-132a).
 138-139 (B 140; G 137) 134-135 (B 135b-136, G 132b-133) 135-137
 (B 137-138a, G. 134-135a) ^२ B तथोरागमन * B G om 137a, this is
 read by C. 137-138 (B 138b-139, G 135b-136) 139 (B 140 G 137)
^३ G दक्ष-दुष्टा ^४ G नामका B नालिका 140 (B 141, G om)

प्ररोचनाय कर्तव्या सिद्धेनोपनिमन्त्रणा^१ ।
 रङ्गसिद्धौ पुनः कार्यं काव्यवस्तुनिरूपणम् ॥१४१॥
 सर्वमेवं विधिं कृत्वा सूचीबंधकृतेरथ ।
 पादैरनाविद्धगतैर्निष्क्रामेयुः समं प्रयः ॥१४२॥
 एवमेव प्रयोक्तव्यं पूर्वरङ्गो यथाविधि ।
 चतुरस्रो द्विजग्रेष्ठास्त्यस्यैवापि निबोधत ॥१४३॥
 अथमेव प्रयोगः स्यादङ्गान्येतानि चैव हि ।
 तालप्रमाणं संक्षिप्तं कैवलं तु विशेषकृत् ॥१४४॥
 शम्या तु द्विकला कार्या ताल एककलस्तथा ।
 पुनश्चैककला शम्या सत्रिपातः कलाद्वयम् ॥१४५॥
 अनेन हि प्रमाणेन कलाताललयान्वितः ।
 कर्तव्यं पूर्वरङ्गस्तु^१ अष्टौऽल्पपुथापनादिकः ॥१४६॥
 बाद्यं चतुर्थं द्वागममष्टमं नैधनं गुरु ।
 यस्यास्तु जागते पादे सा इत्यस्योत्थापनी ध्रुवा ॥१४७॥
 बाद्यं गतिप्रचारश्च ध्रुवा तालस्तथैव च ।
 सक्षितान्येव कार्याणि अष्टौ नृत्तप्रवेदिभिः ॥१४८॥
 बाद्यगीतप्रमाणेन कुर्याद् गतिविचेष्टितम् ।
 विस्तीर्णमथ संक्षिप्तं त्रिप्रमाणविनिर्मितम् ॥१४९॥
 हस्तपादप्रचारस्तु द्विकलं परिकीर्तितं ।
 चतुरस्रे परिक्रान्ते पाताः स्युः षोडशैव हि ॥१५०॥
 अष्टौ तु द्वादशपाता भवन्ति करपादजाः ।
 एतन् प्रमाणं निर्दिष्टमुभयोः पूर्वरङ्गयोः ॥१५१॥
 कैवलं परिवर्तेतु गमने त्रिपदी भवेत् ।
 दिग्यन्दने पञ्चपदी चतुरस्रे विधीयते ॥१५२॥

141 (B 142 ; G 138) ^१ B G. सिद्धेनोपनिमन्त्रणम्. 142-144 (B 143-145 ; G 139-141). 145-146 (B.146-147, G 142-143). ^२ B बाद्योत्थापनादिकम्, G.C. बाद्योत्थापनादिकम् 147 (B 148 ; G.144). 148 (B 149 ; G.145) 149 (B.150 ; G,146) 150-151 (B 151-152a G.147-148a) 151-152 (B-152b-153, G.148b-149) ^१ B त्रिपदी

आचार्यबुद्ध्या कर्त्तव्यस्यप्रनालप्रमाणतः ।
 तस्मान्न लक्षणं प्रोक्तं पुनरुक्तं भवेयतः ॥१५३॥
 परमेय प्रयोक्तव्यं पूर्वरङ्गो द्विजोत्तमा ।
 अथ चतुरस्रश्च शुद्धो भरत्युपाग्रयः ॥१५४॥
 एवं तावदर्थं शुद्धः पूर्वरङ्गो मयोदितः ।
 चित्रत्वमस्य वक्ष्यामि यथाकार्यं प्रयोक्तुमि ॥१५५॥
 वृत्ते ह्यन्यापने विद्याः कृते च परिवर्तने ।
 उदात्तगानैर्यान्वयैः परिगतेः प्रमाणतः^१ ॥१५६॥
 चतुर्थकारदत्ताभिः सुमनोभिरलङ्घने ।
 देवबुन्दुमयश्चैव निनन्देयुर्नृपं ततः ॥१५७॥
 शुद्धाः कुसुममालामिषिकिरेयुः समन्वितः ।
 भङ्गहारश्च देवश्च उपनृत्येयुरग्रतः ॥१५८॥
 यस्ताण्ड्यविधिं प्रोक्तो नृत्तं पिण्डो समन्वितः ।
 रैवकैरङ्गहारैश्च न्यासोपन्याससंयुतः ॥१५९॥
 नान्दीपदानां मध्ये तु रैवकैस्मिन् पृथक् पृथक् ।
 प्रयोक्तव्यो विधिः सम्यक् चित्रमात्रमभीष्टुमिः ॥१६०॥
 परं कृत्वा ययान्यायं शुद्धं विश्वं प्रयत्नतः^२ ।
 ततस्तन्वन्तर्हिताः सर्वा भवेयुर्दिव्ययोगितः ॥१६१॥
 निष्क्रान्तास्तु च सग्रीस्तु गर्तक्रीपु ततः परम् ।
 पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यमङ्गजातमतः परम् ॥१६२॥
 एवं शुद्धो भवेद्विनः पूर्वरङ्गविधानतः ।
 कार्यो नातिप्रसङ्गोऽथ गीतनृत्तविधिं प्रति ॥१६३॥

153 (B 154 ; G 150). 154 (B 155 ; G 151) 155 (B 156 ; 152).
 156-157 (B 157-158 ; G.153-154) ^१ || G read the 156b after 157a.
 158 (B.159 ; G.155. 159-160 B 161-161 ; G 156-157) 161 (B.162a,
 163a ; G.158). ^२ B. reads after 161a ततः परं वृत्तोलि नाटक लक्षणादितम्-
 162 (B.163b-164a ; G.159). 163 (B.164b-165a ; G.160).

गीते वाचे च नृत्ते च प्रवृत्तेऽतिप्रसङ्गतम् ।
 खेदो भवेन् प्रयोक्तृणां प्रेक्षकाणां तथैव च ॥१६४॥
 खिन्नानां रसभावेषु स्पष्टता नोपजायते ।
 ततः श्रेयप्रयोगस्तु न रसजनको भवेन्^१ ॥१६५॥
 श्रद्धं वा चतुरक्षं वा शुद्धं चित्रमपि वा ।
 प्रयुज्य रङ्गान्निष्कामेन सूत्रधारः सहायुग^२ ॥१६६॥
 प्रयुज्य विधिनेषं तु पूर्वरङ्गं प्रयोगतः ।
 स्थापकः प्रविशेन् तत्र सुत्रधारगुणाकृतिः ॥१६७॥
 स्थानं तु वीज्यं कृत्वा सौष्टवाङ्गपुरस्कृतम् ।
 प्रविश्य रङ्गं तैरेव सूत्रधारपदैर्वाजेन् ॥१६८॥
 स्थापकस्य प्रवेगे तु कर्तव्यार्थानुगा ध्रुवा ।
 चतुरस्यायवा श्रद्धा तत्र मध्यलयाश्रिता ॥१६९॥
 कुर्यादन्तरचारं देशब्राह्मणशसिनीम् ।
 सुवाक्यमधुरं श्लोकैर्नाभावरसान्वितैः ॥१७०॥
 प्रस्ताव रङ्गं विधिधनं कवेर्नामानुकीर्तयेत् ।
 प्रस्तावनां ततः कुर्यान् काव्यप्रख्यापनाधयाम्^३ ॥१७१॥
 दिव्यो दिव्याध्रयैर्भूत्वा मानुषो मानुषाध्रयैः ।
 दिव्यमानुषसंयोगो दिव्यो वा मानुषोऽपि वा ॥१७२॥
 मुखबीजानुसङ्गं नानामार्गसमाधयम् ।
 नानाविधैरुपक्षेपैः काव्योपक्षेपणं भवेन् ॥१७३॥

164 (B 165b-166a; G 161) 165 (B 166b-167a; G 162) 1 B reads
 after this अद्वयेन विना अ.छन्दसादिभूतमवेन । श्लोकशान्दानुसरेण तच्छास्त्राय प्रवर्तनम्.
 166 (B 168b-169a; G 169) 1 B. adds after this देवपादिवाङ्मनामामोर्ध्वन-
 रदुताम् ॥ कवेर्नाम गुह्योपेतां वस्तुस्यैवविक्रमां । अष्टवर्षपद्धेयिता हर्षेदिवैरम्भताम् ॥ अन्तर्देवदिकः
 संख्यः कुर्यादाश्रयतां ततः । आश्रयवशाज्जि च नादो हन्ता च मृगहन् ॥ पुनः प्रविश्य रङ्गं तु कुर्यान्
 प्रस्तावनां ततः. 167 (B 172b-173a; G 164). 168 (B.173b-174a; G.165).
 169 (174b-175a; G.166) 170 (B 175b-176a; G 167). 171 (B 176b-
 1 B. adds after this उद्भासकादि कर्तव्यं काव्योपक्षेपणधयम्. 172-173 (B.178-179 ;
 G.169-170).

प्रस्ताव्यैवं तु निष्कामेन् काव्यप्रस्तावकस्ततः ।
 एवमेव प्रयोक्तव्यः पूर्वरङ्गो यथाविधि ॥१७४॥
 य इमं पूर्वरङ्गं तु विधिर्नैव प्रयोजयेत् ।
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चिन् स्वर्गलोकं च गच्छति ॥१७५॥
 यश्चेमं विधिमुत्सृज्य यथेष्टं संप्रयोजयेत् ।
 प्राप्नोत्यपचयं धोरं तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥१७६॥
 न तथाग्निः प्रदहति प्रभञ्जनसमीरितः ।
 यथा ह्यपप्रयोगस्तु प्रयुक्तो ब्रह्मति क्षणात् ॥१७७॥
 इत्येवावन्तिपाञ्चालदाक्षिणात्यौड्द्रागधैः ।
 कर्तव्यः पूर्वरङ्गस्तु द्विप्रमाणविनिर्भितः ॥१७८॥
 एव च कथितो विप्राः पूर्वरङ्गाश्रितो विधिः ।
 भूय किं कथ्यतां सम्पङ्क्ताष्ट्यवेदविधिं प्रति^१ ॥१७९॥

इति भारतीयै नाट्यशास्त्रे पूर्वरङ्गविधानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

।

174 (B 180 ; G 171) 175 (B 181 , G.172) 176 (B 182 ,177a ; G.168)
 G.173) 177 (B 183 , G 174) 178 (B 184 ; G 175) 179 (B 185 ;
 G.176a). ¹ G om 179b The text from here does not occur in all
 the mss According to MM Ramakrishna Kavi this may from an
 author of Kohala's school. We give it below as an Appendix to Cb, V.

पञ्चमाध्याय-परिशिष्टम्

पुनश्चित्रे तथा मित्रे शुद्धे चैव ब्रह्मोप्यहम् ।
 यथा योज्या ध्रुवा पञ्च तथा यक्ष्यामि तत्त्वतः ॥१॥
^१भाद्रपुत्थापनो कार्यो परित्यक्तास्तथा भवेन् ।
 अपरुष्टाद्विता चैव चित्तिता चैव पञ्चमो ॥२॥
 एषं पञ्च ध्रुवा त्रैया उपोहनसमन्विता ।
 कर्तव्यास्तु प्रयत्नेन पूर्वैरङ्गे प्रयोन्तुमि ॥३॥
 भूत पर प्रयक्ष्यामि उपोहनविधिक्रियाम् ।
 उत्थापनस्याष्टरूपं पन्धितस्य पञ्चलम् ॥४॥
 अपरुष्ट पुन कार्यं फलाभिः पञ्चभिर्युतम् ।
 ध्रुवायामद्वितायां च चतुष्कलमद्यापि वा ॥५॥
 चित्तिता चैव रित्रेयं फलाभयसमन्वितम् ।
 एषं ह्युपोहनानां तु प्रमाणं समुदाहृतम् ॥६॥
 शुक्लाद्यवसंयुक्तं कलाकालसमन्वितम् ।
 पूर्वैरङ्गे सदा क्षेत्रं चित्रमार्गे ह्युपोहनम् ॥७॥
 चित्रे चैत्राः कला व्रथा मित्रे चार्तिरुमाश्रिताः ।
 शुद्धे दक्षिणमार्गेण प्रयोक्तव्या प्रयोन्तुमि ॥८॥
 चतस्रो गोतयः कार्यो मागधी ह्यधमागधी ।
 संभाविता तथा चैव पृथुला च प्रकीर्तिता ॥९॥
 मागधी ^१अथ कर्त्तव्या ^२अथवा त्वर्धमागधी ।
 पूर्वैरङ्गे भवेच्चित्रे चित्रमार्गे च मागधी ॥१०॥

1-2 (B.186-187 ; G 176b-178a). ^१ GC. उत्थापनो रथा (रथा). 3-5 (B.188-190 ; G 178b-182a). 6-7 (B 191-192 ; G 181b-182). 8 10 (B 193-195 ; G.183-185);

^१ G तथा ^२ G अथ वा.

यदा मिथस्तु योक्तव्यः पूर्वरङ्गे भवेद्विह ।
 मिथे संभाविता कार्या ^१तदा वार्तिकमाश्रिता ॥११॥
 शुद्धे च पृथुला कार्या दक्षिणं मार्गमाश्रिता ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मुख्यलघ्वक्षराक्रियाम् ॥१२॥
 उपोहनक्रियायां तु यथा योग्या प्रयोक्तृभिः ।
 दिग्ले दिग्ले पुनः कार्यमन्ते ऋण्डुं सदा युधिः ॥१३॥
 मध्ये लघ्वक्षराणि स्युः षोडशैव तु नित्यशः ।
 पयं ह्युपोहनं कृत्वा तथा वस्तु समाचरेत् ॥१४॥
 उत्थापन्यां प्रयोगोऽस्ति कलाकालसमन्वितः ।
 अक्षराणां कलायास्तु गुकलाद्यमेव च ॥१५॥
 पूर्वं तु कथितं यस्यात् तस्मान्नाभिहितं पुनः ।

यथा—देवं त्रिभुं त्रिभुवनाधिपतिं कैलासपर्वतगुहाभिरतम् ॥१६॥
 शैलेन्द्रराजतनयादयितं मूर्ध्ना नतोऽस्मि त्रिपुरान्तकरम् ।

^२यद्यमुत्थापनी कार्या पूर्वरङ्गे प्रयोक्तृभिः ॥१७॥
 अतोऽन्यत् परिवर्ताया लक्षणं संविधीयते ।
 अस्यास्तुपोहनं कार्यं पङ्कलं परिसंख्यया ॥१८॥
 भादौ दिग्ले त्रिरुक्तिस्तु अन्ते ऋण्डुं सदा भवेत् ।
 मध्ये लघ्वक्षराण्येव द्वादशैव प्रयोजयेत् ॥१९॥
 वस्तुनोऽत्र प्रवक्ष्यामि मुख्यलघ्वक्षराक्रमम् ।
 द्वौ चादौ च चतुर्थं च अष्टमं दशमं तथा ॥२०॥
 चतुर्दशं पञ्चदशं पादे गुर्वक्षराणि तु ।
 सा भूया परिवर्ताख्या त्रिलया त्रियतिस्तथा ॥२१॥
 परिवर्तास्तु चत्वारः पाणथस्त्रय एव च ।
 चतुर्भिः सन्निपातेस्तु द्वात्रिंशदकलिकान्विताः ॥२२॥

पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यः परिवर्त्तः प्रयोक्तृभिः ।

यथा—

चन्द्रार्धभूषणजटं वरं वृषभकेतुं

कैलासपर्वतनिवासिनं सुरवरिष्ठम् ।

^१शैलेन्द्रराजतनयाग्रियं प्रमथनाथं

भूर्जा नतोऽस्मि त्रिपुरान्तकं परमयोनिम्^२ ॥२३॥

भपकृष्टामिदानीं तु कथ्यमानां निबोधत ।

अस्यास्तूपोहन कार्यं कलामिः पञ्चमिर्पुतम् ॥२४॥

दिग्ळे दिग्ळे पुनश्चायं ऋण्डुमस्य प्रयोजयेत् ।

अशावेव तु कार्याणि मध्ये लघ्यत्तराणि तु ॥२५॥

तृतीयश्चैव पष्ठं तु ^३नवमैरावशे तथा ।

पादे ^४पञ्चदशं चैव षोडशं च भवेद्गुरु ॥२६॥

मष्टपट्टगणै ^५पादैरपकृष्टां विदुर्बुधा ।

चतुर्भिः सन्निपातैश्च पाणिभिस्त्रिभिरेव च ॥२७॥

यथा—वरदं ^१सगणं त्रिपुरान्तकरं वृषभकेतुं

गजचर्मपटं ^२विपमेक्षणं ^३त्रिभुवननाथम् ।

^४भुजङ्गाभरणं जगतां ^५महितं भुवनयोनिं

प्रणतोऽस्मि ^६भवन्तमुमाधिपतिमसितकण्ठम् ॥२८॥

तृतीयं चैव पष्ठं च गुरु ^७पादे त्रयोदशम् ।

^८चतुर्गणसमायुक्ता सा कार्या त्यङ्गिता ध्रुवा ॥२९॥

23-27 (B 206-212 ; G 196-202) ^१ B शैलाधिपति- ^२ B परमयोनिम्.

^३ G नवमैरावशं. ^४ G सप्तदशं. ^५ B G. -पञ्चदशमिदानीं विदुर्बुधा Bn -पञ्चदशं विदुर्बुधा. 28-32

(B 213-217 ; G 203-207) ^१ G सगणां त्रिपुरान्ताकरं ^२ G हृषिकेशम्. ^३ B. भुवननाथम्

^४ 3. भुजङ्गा. ^५ B. महितं. G कहितं ^६ G मुमाधिपति. ^७ G. पादे C. पाद.

तत्राप्युपोहनं कार्यं चतुष्कलसमन्वितम् ।
 भट्टिताया प्रयोगक्षरन्ते ऋण्डुविभूषितम् ॥३०॥
 दिग्ळे दिग्ळे वतश्चैव ^१कार्यमन्ते सदा बुधैः ।
 चत्वार्येव तु कार्याणि ^२मध्यलम्बजराणि तु ॥३१॥

यथा—

प्रवरं वरदं ^{१०}प्रमयगणपतिं गजवर्मपटं ^{११}मुनिजनमहितम् ॥
 उमया सहितं ^{१२}भुजगबलयितं प्रणतोऽस्मि शिवं ^{१३}त्रिभुवनमहितम् ॥३२॥

प्रयोज्या हाडिता त्वेषं पूर्वरङ्गे यथार्थतः ।
 भतः परं प्रवक्ष्यामि ^१विक्षिप्तायास्तु लक्षणम् ॥३३॥
 तृतीयं चैष पष्ठं च नवमं दशमं तथा ।
 गुर्यंजराणि पादे तु यस्यां विक्षिप्तका तु सा ॥३४॥
 दिग्लैस्त्रिभिर्गुणैर्धुंकाः पादास्तस्या भवन्ति हि ।
 त्रिकलं चापि निश्चिष्टमुपोहनमतः परम् ॥३५॥
 दिग्ळे दिग्ळे पुनः कार्यमन्ते ऋण्डुं प्रयोक्तृभिः ।
 लम्बजरेर्विहीनं तु विक्षितोपोहनं भवेत् ॥३६॥

यथा—

^१त्रिपुरान्तकरं ^२बहुलीलं उमया सहितं बहुरूपम् ।
 भुजगामरणं त्रिपुरान्तं प्रणमामि सदा परमीशम् ॥३७॥

एवं सर्वा ध्रुवा कार्या युग्मौजकृतगीतिका ।
 भाचार्यबुद्ध्या कर्तव्या पूर्वरङ्गे यथाविधि ॥३८॥
 एवं यः कथितः सम्पक् पूर्वरङ्गस्त्रिधा मया ।
 किमन्यन् संप्रवक्ष्यामि यद्दामोष्टं द्विजोत्तमाः ॥३९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे कौहलीयं पूर्वरङ्गविधानं नाम पञ्चमाध्याय-परिशिष्टम् ।

^१B. चार्दमन्ते. ^२C. मज्ज. ^{१०}B. प्रथमगणपति, G. प्रथमगणपति. ^{११}B. G. मुनिजन (मण)
 सहितम्. ^{१२}B. वनचित. ^{१३}B.G. त्रिभुवन सहितम्, Bd. -नमितम् 33-39 (B 218-
 224; G 03 214) ^१G. विक्षिप्ताया. ^२G. त्रिपुरान्त इति. ^३G. बहुलील.

पष्ठोऽध्यायः

पूर्वैरङ्गविधिं श्रुत्वा पुनराहुर्महत्तमाः ।
 मुनयो भरतं सर्वे प्रष्टुन्नाम् पञ्च ^१प्रवीहि नः ॥१॥
 ये रसा इति पठ्यन्ते नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ।
 रसत्वं वेत्तुं वा तेषां एतदाख्यातुमर्हसि ॥२॥
 भावाश्चैव कथं प्रोक्ता किं वा ते ^२भावयन्ति हि ।
 संप्रहं कारिकां चैव निरुक्तं चैव तत्त्वतः ॥३॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं रसभावविरूपणम् ॥४॥
 बहव कथयिष्यामि निरुल्लेखेन तपोधना ।
 संप्रहं कारिकां चैव निरुक्तं च यथाश्रमम् ॥५॥
 न शक्यमिह नाट्यस्य गन्तुमन्तं कथञ्चन ।
 कस्माद् बहुत्वाद् ज्ञानानां शिल्पानां चाप्यनन्ततः ॥६॥
 एतस्यापि न वै शक्यमन्तं ज्ञानार्णवस्य हि ।
 गन्तुं ^३किमुत सर्वेषां ज्ञानानामर्थतत्त्वतः ॥७॥
^४किन्त्वरूपसूत्रगूढार्थमनुमानप्रसाधनम् ।
 नाट्यस्यास्य प्रवक्ष्यामि रसभागादिसंप्रहम् ॥८॥
 विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः ।
 निरन्धो यः समासेन संप्रहं तं विदुषुधाः ॥९॥
 रसा भावा ह्यभिनया धर्मीवृत्तिप्रवृत्तयः ।
 सिद्धिस्वरास्तथानोद्य गानं रङ्गश्च संप्रहः ^५ ॥१०॥
 अल्पाभिधानेनार्थो यः समासेनोच्यते दुष्ये ।
 सूत्रतः सा तु ^६विज्ञेया कारिकाऽर्थप्रदर्शनी ॥११॥

1-9 (B G same) ^१ B. अभिप्रायः ^२ B. भावयन्त्यापि. ^३ G. किं पुन सर्वैः
 5 B & C. सूत्रं B G सूत्रं. 10 (B.G same) ^४ B reads after this
 उपचारस्य विप्रः शक्यपायति सर्वत्र । अशौचविप्रो येष कारितो नाट्य-रसः. 11 (B.12 ;
 G 11). ^५ G. मन्त्राय.

नानानामाश्रयोत्पन्नं निघण्टुं निगमान्वितम् ।
 धात्वर्थहेतुमंयुक्तं नानासिद्धान्तसाधितम् ॥१२॥
 स्यापिनोऽर्थो भवेद्यत्र समासेनार्थसूचक ।
 धात्वर्थवचनेनेह निरुक्तं तन् प्रचक्षते ॥१३॥
 संप्रहो यो मया प्रोक्तः समासेन द्विजोत्तमाः ।
 विस्तरं तस्य वक्ष्यामि सनिरुक्त सकारिकम् ॥१४॥
 शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।
 दीभत्सादमुनसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥१५॥
 एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना ।
 पुनश्च भावान् वक्ष्यामि स्थायिमञ्चारिसत्त्वज्ञान् ॥१६॥
 रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्तमाहौ भयं तथा ।
 जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावा प्रकीर्णिताः ॥१७॥
 निर्वेदुलानिशङ्काख्यास्तथामूयामग्नयः ।
 आलस्यं चैव वैश्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥१८॥
 ग्रीहा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
 गर्वो विषाद औत्सुक्य निद्रापस्मार एव च ॥१९॥
 सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोपमा ।
 मनिर्व्याधिरथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥२०॥
 आसक्तैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
 अयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामनः ॥२१॥
 स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्च स्वरसादोऽथ वेपथुः ।
 देवगर्गमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥२२॥
 आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा ।
 चत्वारोऽभिनया ह्येते विज्ञेया नाट्यसत्रयाः ॥२३॥
 लोकधर्मा नाट्यधर्मा धर्मा तु द्विविधः स्मृतः ।
 मारुतो सात्त्विको चैव कैशिम्यारभटो तथा ॥२४॥

चतस्रो वृत्तयो ह्येना यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम् ।
 आवन्ती दाक्षिणात्या च तथा चैवोद्भूतागर्था ॥२५॥
 पाञ्चाली मध्यमा चैव ह्येया नाट्यमवृत्तयः ।
 दैविकी मानुषी चैव सिद्धिः स्याद्विविधैव च ॥२६॥
 गारोरा दैवशास्त्रैव सप्त षड्जादयः स्वराः^१ ।
 तनं चंवावनद्ध च घन सुपिरमेव च ॥२७॥
 चतुर्विधं च विज्ञेयमानोद्यं लक्षणाश्रितम् ।
 ततं तन्त्रोगतं हेयमवनद्धं तु षोष्करम् ॥२८॥
 घनस्तु तालो विज्ञेयः सुपिरो वज्र एव च ।
 प्रवेशालेपनिष्क्रमप्रामादिक्रमयान्तरम्^२ ॥२९॥
 गानं पञ्चविधं ज्ञेयं ध्रुवायोगसमन्वितम् ।
 चतुरस्रो विष्ठश्च रङ्गस्थस्यश्च कीर्तितः ॥३०॥
 एवमेयोऽल्पमूत्रार्थो व्यादिष्टो नाट्यमहप्रहः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सूत्रनन्धधिकल्पनम् ॥३१॥

तत्र रसानेव तावदादावभिधास्यामः । न हि रसादृते कश्चिदप्यर्थः प्रवर्तते ।
 तत्र विभावानुभावव्यभिचारिमयोगाद्रमनिष्पत्तिः । को वा दृष्टान्त इति चेत्—
 अन्यथे यथा नानाव्यञ्जनोपधिद्रव्यसंयोगाद्रमनिष्पत्तिः^१, तथा नानाभावोपगमाद्रस-
 निष्पत्तिः । यथा हि गुडादिभिर्द्रव्यैर्व्यञ्जनेरोषरीभिश्च षड् रसा निर्वर्त्यन्ते, एवं
 नानाभावोपहिता अपि स्थायिनो भावा रसत्वमाप्नुवन्ति ।^२ अत्राह—रस इति
 क. पदार्थः ? अन्यते आस्वाद्यत्वान् । कथमास्वाद्यते^३ रसः ? अत्रोच्यते—
 यथाहि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमज्रं भुञ्जाना रसानास्वाद्यन्ति सुमनसः पुरुषा हर्षादींश्चा-

25-26 (B 26b-27 ; G 26-27a) 27-29 (B 28a ; 29-30 , G 27b-29, 30a)

^१ B adds after 27a निषाददम गारोरादयश्च षड् स्वराः । 29-30 (B 31, 33a ; G.30b-31a). ^२ B. adds after 29 उत्पन्ना मध्यमा च प्रकृति-निषिधा दृता ।
 बाह्याभ्यन्तरसंस्तुपचारश्च भवेत् 31 (B 33b-34 prose ; G 31 and prose).

^३ G adds after this तथा नाना भावोपगमाद्रमनिष्पत्तिः, but B om this ^४ G. कथं
 ऊचु for कथम्. ^५ G. आवादी.

प्यधिगच्छन्ति, तथा नानाभावाभिनयव्यञ्चिणान् वागङ्गमरुवोपेणान् स्थायिभावानास्वादयन्ति मुमनसः प्रेक्षका हर्षादीश्चाधिगच्छन्ति । 'तस्मान् नाद्वयरसाः' इति व्याख्याता । अत्रानुर्वच्यो श्लोको भवतः—

यथा बहुद्रव्ययुतैर्व्यञ्जनैर्वहुमिर्युतम् ।

आस्वादयन्ति मुञ्जाना भर्तुं मच्छविदो जनाः ॥३२॥

भावाभिनयसंयुक्ताः स्थायिभावास्तथा युधाः ।

आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाद्वयरसाः स्मृताः ॥३३॥

अत्राह—किं रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरुदाहो भावेभ्यो रसानामिति ? अत्र केषाञ्चिन्मतं परस्परसम्बन्धादेयामभिनिर्वृत्तिरिति । तत्र । कस्मान् ? दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिनिर्वृत्तिरिति, न तु रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरिति । भवन्ति चात्र श्लोका —

नानाभिनयमम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाद्वयोऽस्तृभिः ॥३४॥

नानाद्रव्यैर्वहुविधैर्व्यञ्जनैर्भाव्यते यथा ।

एवं भावा भावयन्ति रसानभिनयैः सह ॥३५॥

न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्पररूपा सिद्धिस्तयोरभिनये भवेत् ॥३६॥

व्यञ्जनौषधिसंयोगो यथात्र स्वादुतां नयेत् ।

एवं भावा रसाश्चैव भावयन्ति परस्परम् ॥३७॥

यथा बीजाद् भवेद् वृक्षो वृक्षान् पुष्पं फलं यथा ।

तथा मूलं रसाः सर्वे ततो भावा व्यवस्थिता ॥३८॥

तदेषां रसानामुत्पत्तिवर्गादेव न निदर्शनान्यभिप्रायस्यास्यामः । तेषामुत्पत्तिहेतु-
व्यवहारो रसाः । तद्यथा शृङ्गारो रौद्रो बीरो वीभत्स इति ।

32-33 (B.35-37 ; G.32-33 prose). 34-35 (B.38-39 ; G.34-35). 36 (B.40 ; G.36). 37 (B.41 ; G.37) ¹ G. ४वीयद्. 38 (B.42 and prose 43 ; G.38 and prose) ¹ B adds after 38 (Shloka) एवमेव स्य विभावा रसवद्भावा प्रत्ययमन्त्या and before the prose. 39 (B.44 ; G.39). 40-41 (B.45-46 ; G.41-41)

अत्र—

शृङ्गाराद्धि भवेद्भास्यो रौद्रात्तु करुणो रसः ।
 वीराश्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्गोभत्माश्च भयानकः ॥३६॥
 शृङ्गारानुक्रुतिर्या तु म हास्य इति सज्जिनः ।
 रौद्रस्यापि च यन् कर्म स होरो रुग्णो रसः ॥४०॥
 वीरस्यापि च यन् कर्म सोऽद्भुतः परिपीर्तिनः ।
 गोभत्सदर्शनं यच्च भवेत् स तु भयानकः ॥४१॥

अथ वर्णाः—

व्यामो भवेत्तु शृङ्गार सितो हास्यः प्रकीर्तिनः ।
 कपोनः करुणश्चैव रक्तो रौद्रः प्रसीर्तिनः ॥४२॥
 गौरो वीरस्तु विज्ञेयः कृष्णश्चापि भयानकः ।
 नीलवर्णस्तु गोभत्सः पीतश्चैवाद्भुतः स्मृतः ॥४३॥

अथ देवतानि—

शृङ्गारो विष्णुदेवनो हास्यः प्रमयदेवनः ।
 रौद्रो रुद्राधिदेवश्च करुणो यमदेवनः ॥४४॥
 गोभत्सस्य महानालः कालदेवो भयानकः ।
 वीरो महेन्द्रदेवः स्यादद्भुतो व्रश्चदेवनः ॥४५॥

एवमेतेषामुत्पत्तिवर्गदेवनान्यभिधायित्यात्मानि । इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिसयुक्तानां लक्षणनिर्द्शनान्यभिव्याख्यास्यामः । स्थायिभावाश्च ^१रसत्वमुपनेष्यामः ।

तत्र शृङ्गारो नाम रसस्यायिभावप्रभव उज्ज्वलवेषात्मकः यथा—यत्किञ्चिद्दोषे शुचि मेध्य दर्शनीयं वा तच्छृङ्गारेणोपमीयते । यस्मावदुज्ज्वलवेषः स शृङ्गारवानित्युच्यते । यथा च गोत्रकुलचारोत्पन्नान्यात्रोपदेशमिद्धानि पुंसां नामानि भवन्ति तथैवैषा रसानां भावानां च नाट्याश्रितानां चार्यानामाचारोत्पन्नान्यात्रोपदेशमिद्धानि नामानि

एवमेव आचारसिद्धौ हृद्योज्ज्वलवेपात्मकत्वाच्छृङ्गारो रसः । स च स्त्रीपुंसहेतुक उत्तमयुवप्रकृतिः ।

तस्य द्वे अधिष्ठाने सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्र सम्भोगस्तावद् क्रतुमाल्या-
नुलेपनालङ्कारेष्टजनविषयवरमवनोपभोगोपवनगमनानुभवनश्रवणदर्शनक्रीडालीलादिभि-
र्विभावैरुत्पद्यते । तस्य नयनचातुर्यभ्रूविक्षेपकटाक्षमन्वारललितमधुराङ्गहारवाक्यादि-
भिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिणस्त्रासालस्यौस्यजुगुप्सावर्जाः । विप्र-
लम्भकृत्वस्तु निर्वेदम्लानिशङ्कामूयाश्रमचिन्तौत्सुक्यनिद्रासुप्तस्वप्नविबोधक्याध्युन्मादा-
पस्मारजाड्यमोहमरणादिभिरनुभावैरभिनेतव्यः । अत्राह— यद्यर्थं रतिप्रभवः
शृङ्गारः कथमस्य करुणाश्रयिणो भावा भवन्ति ? अत्रोच्यते—पूर्वमेवाभिहितं
सम्भोगविप्रलम्भकृतः शृङ्गार इति । वैशिकशास्त्रैश्च दशावस्थोऽभिहितः । ताश्च
सामान्याभिनये वक्ष्यामः ।

करुणस्तु शपठेऽविनिपन्नेष्टजनविशयोगविभवनाशवधवन्धनसमुत्थो निर-
पेक्षभावा औत्सुक्यचिन्ताममुत्थः सापेक्षभावो विप्रलम्भकृतः । एवमन्य करुणः
अन्यश्च विप्रलम्भः । एवमेव सर्वभावसंयुक्तः शृङ्गारो भवति । अपि च—

सुखप्रायेष्टसम्पन्न क्रतुमाल्यादिसेवकः ।

पुरुषाग्रमदायुक्तः शृङ्गार इति संक्षिप्तः ॥४६॥

अपि चात्र सूत्रानुवद्रे आर्ये भवतः—

क्रतुमाल्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः ।

उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥४७॥

नयनवदनप्रमादैः स्मितमधुरवचोपृतिप्रमोदैश्च ।

मधुरैश्चाङ्गविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥४८॥

अथ हास्यो नाम हासस्यायिभावात्मकः । स च विठ्ठनवेपालङ्कारधाष्ट्यलौक्य-
बुद्धकामत्प्रलापव्यङ्गदर्शनदोषोदाहरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्यौष्ठदंशननासाकपोल-
स्पन्दनदृष्टिप्राकोशाकुञ्चनस्वेदास्यरागपादर्वप्रहणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

* BG वैशिकशास्त्रकारैः * B.G. विनिपत्तिहेता. 46 (B 52 ; G 46) 47-48 (B. 54-55 and prose 56-57 ; G 47-48 and prose) 1 C वनच for वृच. 2 C. तदीयवचनाः 4S (B. 58 ; G.49) 50 (B.

व्यभिचारिणश्चास्य आलस्यावहित्थातन्द्रानिद्रास्वप्नप्रबोधानूयादयः । द्विविधश्चाय-
मात्मस्थः परस्थश्च । यदा स्वयं हसन्ति तदात्मस्थः । यदापर हासयन्ति तदा परस्थः ।

सत्रानुवंश्ये आर्ये भदनः—

विपरीजालङ्कारैर्विद्वन्नाचाराभिधानपेक्षैश्च ।

विद्वन्मैरङ्गविचारैर्हसतीनि रसः स्मृतो हास्यः ॥४६॥

^१विद्वन्नाकारैर्वाप्यैरङ्गविचारैर्विद्वत्तुवंपेक्षैश्च ।

हामयानि जनं यस्मान् तस्माद् द्वे रमो हास्यः ॥५०॥

स्त्रीनीचप्रवृत्तावेप भूयिष्ठं हृदयते रमः ।

पङ् भेदाश्चास्य दिज्ञेयास्ताश्च वक्ष्याम्यहं पुनः ॥५१॥

स्मिन्मम हसितं विहसितमुपहसितञ्चापहसितमतिहसितम् ।

द्वौ द्वौ भेदौ स्यातामुत्तममध्यमाधमप्रकृती ॥५२॥

स्मितहसिते ज्येष्ठानां मध्यानां विहसिनोपहसिते च ।

अधमानामपहसितं हसितं चापि दिज्ञेयम् ॥५३॥

अथ श्लोकाः [उत्तमानाम्—

^१द्वैपद्विजमितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौम्यशान्तिनैः ।

अलम्बितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मिन् भवेत् ॥५४॥

लघुज्ञानननेत्रैस्तु गण्डैर्दिज्ञसितैरथ ।

त्रिचिह्नसितदन्तं च हसितं नद्विधीयते ॥५५॥

अथ मध्यानाम्—

आशुश्चिताश्लिगण्डं यन् सस्वदं मधुरं तथा ।

फालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥५६॥

उ पुद्गनात्मिकं यच्च ^१जिह्वट्टिनिरोद्धनम् ।

^२निहश्चितांसकभिरस्तजोपहसिनं भवेत् ॥५७॥

59 ; G 50) 1 B विद्वन्नाचाराभिधानपेक्षैश्च 51 (B 60, G 51) 52 (B 61 ; G 52) 53 (B 62, G 53) 1 G तदातिहसितं च 54 (B 65 ; G 54) 1 C द्वैपद्विजमिते 55 (B 66, G 55) 1 C लघुज्ञानननेत्रैस्तु 56 (B 67, G 56) 57 (B 69 ; 57) 1 C निरोद्धनम् 2, B C, निरोद्धनम् 58 (B 70 ; G 58) 59 (B 72 ;

अधमानाम्—

अस्थानहसितं यत्र सास्त्रनेत्रं तथैव च ।
 उत्कम्पितासकशिरस्तन्नापहसिन भवेत् ॥५८॥
 संख्यसास्त्रनेत्रं च विकृष्टस्वरमुद्धतम् ।
 करोपगूढपादं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥५९॥
 हासस्थानि यानि स्युः कार्योत्पन्नानि नाटके ।
 उत्तमाद्यममध्यानामेवं तानि प्रयोजयेत् ॥६०॥
 एवमात्मसमुत्थं च तथा परसमुत्थिनम् ।
 द्विविधस्त्रिप्रकृतिकः पद्मभेदोऽथ रसः स्मृतः ॥६१॥

अथ करुणो नाम शोकस्थायिमात्रप्रभवः । स च आपच्छेदविनिपातेष्टजनविप्रयोग
 विभजनगवधग्रन्थविद्रवोपघातव्यसनसंयोगादिभिर्विभावैः समुपजायते । तस्य चाश्रु-
 पाननपरिदेवनमुत्तमोपगवैवर्ण्यस्त्रस्रगात्रतानिश्वासस्मृतिबिलोपादिभिरनुभावैरभिनय
 प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिणश्चास्य निर्वेदगलानिचिन्तौत्सुक्यावैगमोदभ्रमभयविपाद-
 दैन्यव्याधिजडनोन्मादापस्मारग्रासालस्यमरणस्तम्भवेपथुवैवर्ण्याश्रुस्वरभेदादयः ।

अत्रार्ये भवनः—

इष्टवन्दर्शनाद्वा विप्रियवचनस्य सञ्जवाद्वापि ।
 एभिर्भावविज्ञपैः करुणरसो नाम सभवति ॥६२॥
 सस्वनरुदितैर्मोहागमैश्च परिदेयितैर्विरूपितैश्च ।
 अभिनेयः करुणरसो देहायासाभिपातैश्च ॥६३॥

अथ रौद्री नाम क्रोधस्थायिमात्रात्मकः रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रभवः^१ सङ्ग्राम-
 हेतुकः । स च श्रोतार्थपणाधिक्शेषात्मानानृतवचन^२ वारुणाह्वयाभिद्रोहमात्सर्यादिभिर्वि-
 भावैरत्पद्यते । तस्य च ताडनपाटनपीडन^३छेदनमेदनप्रहरणाहरणाग्रस्रसपान-

G 59). 60 (B 73, G 60). 61 (B 74 and prose, G 61 and prose). 1 B G. reads this as इत्येव स्वमुद्यमदा परसमुत्थिनस्य विज्ञेयः । दिपिधानि॥कृतिगन्धर्वप्यभाषो रसो हास्य ; we with C. 62 (B 76, G 62) 63 (B 77 and prose 78 ; G 63 and prose). 1 B G पञ्चति. 2 B G एवमोपघातवाङ्मयादयः भिद्रोह. 3 G देखनेय for देखनेदन. 4 B करपावटनपीडनो, G करपटनो 5 C G च भिवादिदया. 6 B adds नवं before नद.

सप्रहाररधिराकर्षणाद्यानि कर्माणि । पुनश्च रत्नयन^१भ्रुकुटीकरणावष्टम्भदन्तौष्ठ-
पोदनगण्डस्फुरणहस्ताप्रनिष्पेषादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । ^२भावाश्चास्य
सम्मोहोत्साहवेगामर्षचपलनीमथ ^३स्वेदत्रेपथुरोमाञ्चगद्गदादयः । अत्राह—यदमिहितं
राक्षसदानवदीनां रौद्रो रमः, किमन्येषा नास्तीत्युच्यते । अस्त्यन्येषामपि रौद्रः ।
किञ्चाधिकारोऽत्र गृह्यते । ते हि स्वभावत एव रौद्राः । कस्मान्—बहुवाहवो
बहुमुखाः प्रोद्धतबिक्रीर्णपिङ्गलशिरोजाः रक्तोद्धृतविशेषना भीमामितरूपिणश्चैव । यच्च
किञ्चित्समारभन्ते स्वभावचेष्टिनं वागङ्गादिकं वा तत्तमर्वं रौद्रमेवेति । शृङ्गारश्च तैः
प्रायशः प्रसभं सैव्यते । तेषां चानुकारिणो ये पुरपास्तेषामपि संप्रामसंप्रहारकृतो
रौद्ररसोऽनुमन्तव्यः । अत्रानुवश्ये आर्यं भवन —

युद्धप्रहारघाननबिहृतच्छेदनविदारणैश्चैव ।

संप्रामसभमाद्यैरभिः मजायते रौद्रः ॥६४॥

नानाप्रहरणमोक्षे शिरःकनन्धमुज्जकर्मनैश्चैव ।

एभिश्चार्थविशैरेस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥६५॥

इति रौद्ररसो दृष्टो रौद्रवागङ्गचेष्टितः ।

शस्त्रप्रहारभूयिष्ठ उपकर्मक्रियात्मकः ॥६६॥

अथ वीरो नाम उत्तमप्रकृतिस्तसाहात्मकः । स च असंमोहाप्यवभायनय-
विनयबलपराक्रमशक्तिः प्रपन्नभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य स्थैर्यगौरवैर्यत्याग
वैशारद्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । ^१मञ्चारिभावाश्चास्य धृतिमनिगर्ववे-
गौप्रधामर्षस्मृतिरोमाञ्चादयः ।

अत्रार्यं भवनः—

उत्साहाध्यवभायादविपादित्वाद्विस्मयामोहान् ।

विविधादर्थविशेषाद्वीररमो नाम सम्भवति ॥६७॥

स्थितिधैर्यवीर्यगर्वैरुत्साहपराक्रमप्रभावैश्च ।

वाक्यैश्चाक्षेपकृतैर्वीररमः सम्यगभिनयः ॥६८॥

64 (B 79, G 65) 65 (B 80, G.66) 66 (B 81; G.67), 66 (B 81
and 82 prose; G 68 and prose) 1 Gg. वचनविधायां C. व्याभिवारिभावा,
67 (B 83; G 68). 68 (B 84, 85 prose, G.69 and prose) 1 G. अस्मत्करण, G.
करण for करण 2 G. चपलतापराध.

अथ भयानको नाम भयस्थायिभावात्मकः । स च विह्वलरवमत्त्वदर्शन-
शिवोलूकत्रासोद्वेगभूत्यागाराण्य-^१ प्रवेशस्मरणस्वजनवधवन्धदर्शनश्रुतिकथादिभिर्वि-
भावैरुत्पद्यते । तस्य प्रवेष्टिकरचरणनयनचलनपुलकमुखवैवर्ण्यस्वरभेदादिभिरनुभावै-
रभिनयः प्रयोक्तव्यः ।^२ व्यभिचारिभावाश्चास्य स्तम्भस्वेदगद्गारोमाश्ववेपथुस्वरभेद-
वैवर्ण्यशङ्कामोदवैवर्ण्यावेग^३चापलजडतात्रासापस्मारमरणादयः ।

भत्रानुबन्धे आर्या भवन्ति—

विह्वलरवसत्त्वदर्शनसंभ्रामारण्यभूत्यगृहगमनान् ।
गुरुनृपयोरपराधान् कृतकश्च भयानको ज्ञेयः ॥६६॥
गात्रमुखदृष्टिभेदैरुरुस्तम्भामिबीक्षगोद्वेगैः^१ ।
सन्नमुखशोषहृदयस्पन्दनरोमोद्गमैश्च भयम् ॥७०॥
एतन् स्वभावजं स्यान् सत्त्वसमुत्थं तथैव कर्तव्यम् ।
पुनरेभिरेव भावैः कृतकं मृदुचेष्टितैः कार्यम् ॥७१॥
करचरणवेपथुस्तम्भगात्रसङ्कोचहृदयप्रकम्पेन ।
शुष्कौष्ठालुक्कण्ठैर्मयानको नित्यमभिनयेयः ॥७२॥

अथ बीभत्सो नाम जुगुप्सास्थायिभावात्मकः । स चाहृद्यप्रिया-^१चोक्षा-
निष्टप्रवणदर्शनपरिकीर्तनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य सर्वाङ्गसंसारमुखनेत्रविकृगनो-
ल्लेखननिष्ठीवनोद्वेगनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिभावा आस्याप-
स्मारावेगमोदव्याधिमरणादयः ।

भत्रानुबन्धे आर्ये भवन्तः—

अनभिमनदर्शनेन च रसगन्धस्पर्शशब्दोपैश्च ।
द्वेजनेश्च बहुभिर्वीभत्सरसः समुद्भवति ॥७३॥

^१ See p. 83. ^२ B. om व्यभिचारि. ^३ See p. 88 note 2 69 (B. 86; G. 70).
70 (B. 87; G. 71). ^४ G. -संस्थातिशोचकोद्वेगे. 71 (B. 88; G. 72). 72 (B. 89-90
prose). ^५ G. -वेदनादिप्रवणदर्शनपरिकीर्तना. B. -३ जोद्वेगनपरिकीर्तना. 73 (B. 92; G. 74).

मुखनेत्रचिह्नगनया नामाप्रच्छादनावनमितास्यैः ।

अव्यक्तपादपतनैः^२ ब्रीमत्सः सम्यगभिनेयः ॥७४॥

अथाद्भुतो नाम विस्मयस्थायिभावात्मकः । स च दिव्यदर्शनेप्सितमनोरथावा-
^३प्त्युत्तमभवनदेवकुलाभिगमनसभाविमानमायेन्द्रजालसाधनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते^४ तस्य
 नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणरोमाञ्चाश्रुस्वेदहर्षसाधुवादप्रदानप्रगन्ध^५ हाहाकारकरवाहुवदन-
 चेलाङ्गुलिभ्रमणादिभिरनुभावेरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।^६ व्यभिचारिभावाश्चास्य अश्रु-
 स्तम्भस्वेदगद्गदरोमाञ्चावेगसभ्रमजडनाप्रलयादयः ।

अत्रानुबन्धे आर्ये भवन —

यत्त्रनिशयार्थयुक्तं वाक्यं^१ शीलं च फर्मं रूपं च ।

^२ एभिस्त्वर्थविशेषै रमोऽद्भुतो नाम विज्ञेयः ॥७५॥

^३ स्पर्शमहोत्प्लुक्तसनेर्हाहाकारैश्च साधुवादैश्च ।

वेपथुगद्गदवचनैः स्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥७६॥

शृङ्गारं त्रिविधं विद्याद् वाङ्नेपथ्यक्रियात्मकम् ।

अङ्गनेपथ्यवाक्यैश्च हास्यरीतौ त्रिधा स्मृतौ ॥७७॥

धर्मोपपातजश्चैव तथा त्वपचयोद्भवः ।

तथा शोककृतश्चैव करुणस्त्रिविधः स्मृतः ॥७८॥

दानवीर्यं धर्मवीर्यं युद्धवीर्यं तथैव च ।

रसं वीरमपि प्राहुस्तज्ज्ञास्त्रिविधमेव हि ॥७९॥

व्याजाश्चैवापराधाश्च त्रित्रासितकमेव च ।

पुनर्मयानकं चापि विद्यात् त्रिविधमेव च ॥८०॥

ब्रीमत्सः क्षोभजः शुद्ध उडेगी स्यान् तृतीयकः ।

विष्टाकृमिभिरुडेगी क्षोभजो रुधिरादिजः ॥८१॥

74 (B 93-94 prose, G 75 and prose). ^१ C. - निश्चिन्तनगननास. ^२ C. सम्यगभिनेयः प्रयोक्तव्यः. ^३ B.G. हास्यनदेव. ^४ B. - जालसाधना. ^५ G. हाहाकारकरवाहु-
 लिषमय. ^६ B om. this 75 (B 95, G. 76) ^१ B.G. शिल्पः. ^२ B G. read.
 तत्त्वैर्गद्गदरसै विभावय्य हि विज्ञेयम्. 76 (B 96; G. 77). ^३ G. स्पर्शमहोत्प्लुक्तसनेः
 C. स्पर्शमहोत्प्लुक्तसने. 77-82 (B 97-102; G. 78-83)

दिव्यश्चानन्दजश्चैव द्विधा ख्यातोऽद्भुतो रसः ।

दिव्यदर्शनजो दिव्यो हर्षादानन्दज स्मृत ॥८२॥

एवमेते रसा ह्येयास्त्वष्टौ लक्षणलक्षिणाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भावानामपि लक्षणम् ॥८३॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे रसविकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ।

83 (G 84) ¹ B reads here a discourse on आनन्द (an interpolation) and ends the chapter with a variant of 83 as follows : एवमेते रसाः त्रैवि-

म लक्षणलक्षिताः, चरकजै etc.

सप्तमोऽध्यायः

भाषानिदानीं वक्ष्यामः । अत्राह—भावा इति कस्मान्, किं भावयन्तीति भावा^१ ?
उच्यते—वागङ्गसत्त्वोपेनान् वाग्यार्यान् भावयन्तीति भावाः । ^२भाव इति करणसाधनं—
यथा भावितः वासितः कृत इत्यनर्थान्तरम् । लोकेऽपि सिद्धम् अहो हान्योन्यगन्धेन
रसेन वा सर्वमेव भावितम् । अपि च व्याप्त्यर्थं, श्लोकाश्चात्र भवन्ति—

विभावेराह्नो योऽर्थस्त्वनुभावेन गन्धेन ।

वागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाव इति संक्षिप्तः ॥१॥

वागङ्गमुखरारौश्च सत्त्वेनाभिनयेन च ।

करोरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥२॥

जानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥३॥

अथ विभाव इति कस्मादुच्यते । विभावो ^१विज्ञानार्थः । विभावः कारणं
निमित्तं हेतुरिति पर्यायाः । विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इति विभावः । यथा
विभावितं ^२विज्ञातमित्यनर्थान्तरम् ।

अत्र श्लोकः—

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाद्यिताः ।

अनेन यस्मात्तेनार्थं विभाव इति संक्षिप्तः ॥४॥

अथाहुमात्र इति कस्माद् उच्यते । अनुभाव्यतेऽनेन वागङ्गसत्त्वैः कृतोऽभिनय
इति । अत्र श्लोकः—

वागङ्गाभिनयेनेह यतस्त्वय्योऽनुभाव्यते ।

^३वागङ्गोपाङ्गसयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः ॥५॥

1 (B 1-2 ; G same) ^१ B G 'क सवन्तीति भावा वि वा भावयन्तीति भावा' ^२ B.G.

॥ 'नि करणे धातुलया च भवति वासित इत्यमिददोऽन्तरम्, Et भाव इति व्याहृतमर्थान्तरम्,

2 (B 3 ; G.2). 3 (B 4-5 ; G 3). ^१ B G add नाम after this. ^२ C.-विज्ञातमित्यन्तरम्

4 (B 6 ; G.4) 5 (B 7-8 and prose). ^१ B भाषाहोपाङ्ग.

^१ एतेषा विभावानुभावसंयुक्तानां लक्षणनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः । तत्र विभावानुभावौ लोकप्रसिद्धावेव । लोकस्वभावोपगन्तव्येषां लक्षणं नोच्यते । अतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं च । भवति चात्र श्लोकः—

लोकस्वभावसंमिद्धा लोकात्रानुगामिन ।

अनुभावविभागाश्च ह्ययास्त्वभिनयैर्बुधैः ॥६॥

तत्राष्टौ भावाः स्थायिनः, त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणः, अष्टौ सात्त्विका इति मेदा^१ । एवमेते काव्यरसाभिव्यक्तिहेतव एकोनपञ्चाशद् भावाः । ^२प्रत्ययगन्तव्या । एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते । भवति चात्र श्लोकः—

योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भागो रसोद्भवः ।

शरीर व्याप्यते तेन शुक्ल काष्ठमिवाम्बुना ॥७॥

अत्राह—यदन्योन्यार्थसंयुतेर्विभावानुभावव्यञ्जितैरेकोनपञ्चाशद्भावैः सामान्यगुणयोगेनाभिनिष्पद्यन्ते रसास्तत् कथं स्थायिन एव भावा रसत्वमानुवृत्तिः ? उच्यते—यथा हि समानलक्षणास्तुल्यपाणिपादोदरशरीराः समानप्रत्यया अपि पुरुषाः कुलशीलविकारमृदुशिल्पविचक्षणत्वाद् राजत्वमानुवृन्ति तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवाहुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति[१] आश्रयत्वान् स्वामिभूताश्च स्थायिनो भावाः । तद्वन् ^१स्थायिनि वृत्तिः शुणीभूता अन्ये भावाः तां गुणवृत्त्याऽऽश्रयन्ते । [ते] परिजनभूता व्यभिचारिणो भावाः । ^२को दृष्टान्त इति ? यथा नरेन्द्रो बहुजनपरिवारेऽपि सन् स एव नाम उभते, नान्यः शुमहानपि पुरुषः, ^३तथा विभावानुभावव्यभिचारिपरिवृत्तः स्थायी भावो रसनाम उभते^४ ।

भवति चात्र श्लोकः —

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरः ।

एवं हि सर्वभावानां मात्र स्थायी महानिह ॥८॥

^१ B G read before this एव (ए) तं विभावानुभावसंयुक्ता भावा इति अभिमतायां (आप्तायां) । अतरेषां (अतो एषां) हि द्विमेवति (all this om by Gap) तत्काद. ६ (B 9, G 6) ^२ B विमेश. 7 (B 10-11 ; G 7) ^३ B G स्थानीयपुरुषपदमृता. ^४ B G. add before this एनाह ^५ G C adds तथा स वृत्तु वृत्तवत् कश्चिन् कश्चिन् वृत्तिः कोऽप्यमृति । स तम् आह राज्ञेये ^६ G C add नरेन्द्रवत् । 8 (B 12 13 ; G 8 and prose)

लक्षणं खलु पूर्वमभिहितमेतेषां रमसंज्ञकानाम् । इदानीं तु भावमामान्य-
लक्षणमभिधास्यामः । तत्रादौ स्थायिभावान् व्याख्यास्यामः । तत्र रतिनाम
आमोदात्मको भावः ^१श्रुतुमाल्यानुलेपनाभरणप्रियजनवरभवनानुभवनाप्रतिफूल्यादि-
भिर्विभावैः समुत्पद्यते । तामभिनयेत् ^२स्मितमधुरवचनश्रुतेष्वृताक्षादिभिरनुभावैः ।
भवति चात्र श्लोकः—

इष्टार्थविषयप्राप्त्या रतिः समुपजायते ।

सौम्यत्वादभिनेया सा बाङ्माधुर्याद्भवेष्टि ॥६॥

अथ हासो नाम ^१परचेष्टानुकरणासंघट्टप्रलापपीरोभाग्यमौख्यादिभिर्विभावै-
रुत्पद्यते । तमभिनयेन् पूर्वोक्तैर्हासिनादिभिः । भवति चात्र श्लोकः—

परचेष्टानुकरणाद्वासः समुपजायते ।

स्मितहासातिहसितैरभिनेयः स पण्डितैः ॥७॥

शोको नाम इष्टजनवियोगविभवनाशयधवन्धनदुःखानुभवनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।
तस्यास्रदानविलपिनपरिदेविनवैषण्यस्वरभेदस्मृतगात्रताभूमिपानाक्रन्दित-^१दीर्घनिश्वासि-
तजडानोन्मादमोहमरणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । रदितम् अत्र त्रिविधम् ।
जानन्दजमार्तिजमीर्ष्याममुत्थं चेति ।

तत्रार्थाः—

^१हर्षोत्फुल्लरूपोलं सानुस्मरणं च वागनिभृतास्त्रम् ।

रोमाञ्चाञ्चितगात्रं रोद्रनमानन्दज भवति ॥११॥

पर्याप्तविमुक्तास्त्रं सत्स्वनमस्वस्थगात्रगतिचेष्टम् ।

^१भूमिनिपातितचेष्टिनविलपिनमित्यार्निजं भवति ॥१२॥

प्रस्फुरितौष्ठरूपोलं मग्निरःक्रम्यं तथा सनिश्वासम् ।

भ्रुकुटीरुटाक्षकटिलं स्त्रीणामीर्ष्याकृतं भवति ^१ ॥१३॥

^१ B G -मरुजमोजरभवन, ^२ B -पिनरदनमधुरकदनम्, 9 (B 14-15; G. 9 and prose) ^३ B -रुपकुट्टकासम्हा, 10 (B 16-17; G. 10 and prose)

^४ G inserts here विवेचिनः, 11 (B 19, G 11) ^५ B reads before this पातद्वेषांति
हृत्. विविधं कथितं यथा वृत्ते कथ्यते ततः त्वभिनययोगेन विभावयति, प्रत्ययानि 12 (B. 20;
G. 12) ^६ G. मृगशयतविवर्तित, B मृगशयतविवर्तित 13 (B 21; G 13)

^७ C. adds दारवमवेवताय प्रवेष्टा गच्छेद्विदुःश्रुति । चोत्पन्नान्तरागो वायं हृत्क कोरः.

भवति श्लोकः—

स्त्रीनीचप्रकृतिः ह्येव शोको व्यसनसम्भवः ।

धैर्योत्तममध्याना नीचाना रुदितैश्च ॥१४॥

क्रोधो नाम आदर्पणाच्छृङ्खलद्विविधप्र तद्व्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते^१ ।^२ तमभि-
नयेद् दत्तकुन्दनासापुटोद्धृतनयनसन्दृष्टोष्पुटगण्डस्फुरणादिभिरनुभावैः ।

रिपुजो गुरुजश्चैव प्रणयिप्रभयस्तथा ।

भृत्यजः कृतकश्चेति क्रोधः पञ्चविधः स्मृतः ॥१५॥

यत्रार्था भवन्ति—

ध्रुवुटिकुटिलोत्कटमुससन्दृष्टोष्ठ स्पृगन् करेण करम् ।

^१ धृष्टमुजगिरपरवक्षाः ^२ क्षत्रोर्विनियन्त्रणं कुर्यात् ॥१६॥

किञ्चिद्वाङ्मुखदृष्टिः किञ्चित्स्वेदापमार्जनपरश्च ।

मध्यकोलवणचेष्टो ^१ गुरोर्विनियन्त्रणं कुर्यात् ॥१७॥

जल्पतरप्रविचारो निक्किरज्ज्रूण्यपाङ्गचिसेपे ।

^१ सध्रुवुटीस्फुरदौष्ठ ^२ प्रणयाभिगर्भा प्रियां कुर्यात् ॥१८॥

यः परिजने तु रोपस्तर्जननिर्भत्सनाक्षिविस्तारैः ।

विप्रेश्चगैश्च विविधैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥१६॥

कारणमपेक्षमाणः प्रायेणायासलिङ्गसंयुक्तः ।

उभयरसान्तरचारी कार्यः कृतको ^१ भवेद्रोप ॥२०॥

उत्साहो नाम उत्तमप्रकृतिः । स चाविषादशक्तिधैर्य-^२शौर्यादिभिर्विभावैरु-
त्पद्यते । तस्य ^१ स्थैर्यत्यागारम्भवैशारद्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्र श्लोकः—

असम्मोहादिभिर्व्यक्तो व्यवसायनयात्मकः ।

उन्मादस्त्वभितेयोऽसावग्रमादक्रियादिभिः^१ ॥२१॥

14 (B 22-23, G 14 and prose). ^१ B. मनुष्यदत्ते. ^२ B. यस्य विज्ञानायाः पुत्रे-
वत्तत्पुत्रस्यदृष्टिः - यः वरप्रियः प्रयत्नः 15 (B.24-25 G. om) 16 (B 2 ; G 15)
^१ B.G. क. ३ (४८) स्वतन्त्रचित्तो. C - मुक्तचिन्तायाः ^२ B. शरीरनिर्धाय, 17 (B 27 ; G 16)
^१ B. कुरी विनयवन्ति, 18 (B 28 G.17). ^१ B.G. कृ. विनाश ^२ B.G. यः योऽपेक्षतामर्थः.
19 (B.29 ; G 18). ^१ B.G. कर्मिणः कृतवर्तिनः. 20 (B 30 31 ; G. 19 and prose).
^१ G. विरहावपेक्षारो, ^२ G. भवति रोषः, B. भावि कोपः, ^३ G. मोदयादि. ^४ G.
धैर्यः. 21 (B.32-33 G.20 and prose). ^१ B.G. दशनाशक्तिदिभिः

भयं नाम स्त्रीनोचप्रकृतिकं गुरुराजापराधग्रून्यागाराटवीपर्वतदर्शन^१निर्भर्त्तमन-
दुर्दिननिशान्धकारोल्लूकनक्षत्रारारावश्रवणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य प्रवेपित-
करचरणहृदयकम्पनस्तम्भमुखशोणजिह्वापरिलेहनस्वेद-^२वेपथुपरित्राणमन्वेपगधावनो-
त्कुष्टादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्र श्लोकाः—

गुरुराजापराधेन रौद्राणाञ्चापि दर्शनान् ।
श्रवणादपि घोराणां भयं मोहेन जायते ॥२२॥
^३गात्रादिकम्पवित्रासैः वक्त्रशोषणसम्भ्रमैः ।
विस्फारितेश्णैः कार्यमभिनेयं क्रियागुणैः ॥२३॥
सत्त्ववित्रासनोद्भूतं भयमुत्पद्यते नृणाम् ।
सस्ताङ्गाग्निनिमेषेक्ष्वाप्यभिनेयत्तु नर्तकैः ॥२४॥

अत्रार्या—

करचरणहृदयकम्पे, ^४स्तम्भनजिह्वोपलेहमुखशोषे ।
^५सस्तसुविषण्णगात्रैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥२५॥

जुगुप्सा नाम स्त्रीनीचप्रकृतिका । सा ^६चाहयश्रवणदर्शनादिभिर्विभावै-
रुत्पद्यते । तस्याः सर्वाङ्गसङ्कोचननिष्ठीबनमुखविह्वलनहल्लेखादिभिरनुभावैरभिनयः
प्रयोक्तव्यः ।

भवत्यत्र श्लोक —

नासाप्रच्छादनेनेह गात्रेसङ्कोचनेन च ।
छद्वेजने, सहल्लेखेजुगुप्सामभिनिर्दिशेत् ॥२६॥ ~

विस्मयो नाम मायेन्द्रजालमानुषकर्मातिशयविद्याचित्रपुस्तच्छिल्पातिशयाद्यै-
र्विभावैरुत्पद्यते । तस्य ^७नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणभ्रूश्लेषणरोमहर्षसाधुवादादिभिरनु-
भावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

^१ B G. निर्भर्त्तुसत्कासारद- ^२ B - वेपथुवापपरिषाण. 22 (B, 34 ; G 21)
23 (B 35 ; G 22). ^३ B G गात्रकम्पविधाने 24 (B 36 ; G. 23) 25 (B 37
and prose ; G. 24 and prose). ^४ B मुखशोषचवदन्तेहृत्सङ्कोच, ^५ B सस्ताङ्गवदनवेपथु
सस्ताङ्गवदनवेपथु. ^६ G सविवासे. ^७ B. श्रवणपरिषीत्. 26 (B 40-41 ; G. 25
and prose). ^८ B. -टीकासंक्षेपदि. कथ-

अत्र श्लोकः—

कर्मातिशयनिर्वृत्तो विस्मयो हर्षसम्भवः ।

सिद्धिस्थाने त्वसौ साध्यो प्रहर्षपुलकादिभिः ॥२७॥

^१ एवमेते स्थायिभावाः प्रत्यवगन्तव्याः ।

व्यभिचारिण इदानीं ^२ वक्ष्यामः— अत्राह व्यभिचारिण इति कस्माद्
उच्यते ? वि अभि इत्येतानुपसर्गौ । चर गतौ घालुः । ^३ विविधभिमुखेन रसेषु^४
चरन्तीति व्यभिचारिणः ^५ । चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति ? उच्यते— यथा
सूर्य इदं नक्षत्रममुं वासरं नयतीति । न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वा नीयते ।
किं तु लोकप्रसिद्धमेतत् । यथायं सूर्यो नक्षत्रं विनं वा नयतीति एवमेते व्यभिचारिण
इत्यवगन्तव्याः । ^६ इमे एवं गृहीतास्त्रयस्त्रिंशद्भावाः । तान् वर्णयिष्यामः ।

तत्र निर्वेदो नाम दारिद्र्योपगमाधिश्चेपाकुष्ठक्रोधतादनेष्टजनवियोगतत्त्वज्ञानादि-
भिर्विभावैरुपपद्यते । स्त्रीलीचप्रकृतीनां तमभिनयेत् रुदितविनिश्चयसिद्धिबलसिद्धिसं-
धारणादिभिरुभावैः—

भवति चात्र श्लोकः—

दारिद्य्रेष्टवियोगैश्च निर्वेदो नाम जायते ।

संप्रधारणनिश्वासैस्तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥२८॥

अत्रानुवक्ष्ये आर्ये भवनः—

इष्टजनविप्रयोगाद् दारिद्र्याद् व्याधिनस्तथा दुःखान् ।

^१ परवृद्धिं वा हृष्टा निर्वेदो ताम संभवति ॥२९॥

आस्पपरिप्लुतनयनः पुनश्च ^२ निश्वासदीनमुखनेत्रः ।

योगीव ^३ ध्यानपरो भवति हि निर्वेदवान् पुरुषः ॥३०॥

27 (B. 42-43 ; G. 26 and prose). ^१ G. एवमप्येते ; B. एवमेते स्यादिति भाषा रसनशा. प्र०.

^२ B. व्याख्यासाम ^३ C. घालुषं वागहसन्तीपेतान् विविधम्. ^४ G. रसात् ^५ B. adds वागह
सन्तीपेतान् प्रयोगे रसान् नयन्तीति व्यभिचारिणः अत्राह कथं नयन्तीति. ^६ B. त इह संवदाभिहितान-
संवदाभिहितानिचारिणो भावाः तान्वर्णयिष्यामः - G. त इमे संवदाभिहितान्यर्थजज्ञानावा तान्,
C. प्रति व्यभिचारिणस्ते इमे एव गृहीतास्त्रयस्त्रिंशद्भावाः तान् ^७ B.G. दारिद्र्य व्याधयमाधि-
चेपाकुष्ठक्रोधतादने, 28 (B. 44, G. 27). 29 (B 45-46 ; G 28). ^८ B. च' परस्य
दाः 30 (B. 47-48 ; G. 29). ^९ G. पुनः पुनः वास. ^{१०} G. ध्यानपरो.

ग्लानिर्नाम १वान्तविरिक्तव्याधिनापोनियमोपवाममनस्तापातिपातमदनसेवा
तिव्यायामाध्वगमनक्षुण्णपिपासानिद्राच्छेदादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्याः क्षामवाक्य-
मयनकपोलमन्दपदोपक्रमानुत्साहतनुगात्रवैवर्ण्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रायं भवतः—

वान्तविरिक्तव्याधिषु तपसा जरसा च जायते ग्लानिः ।

कार्श्येन साभिनेया १मन्दक्रमणानुरूपेण ॥३१॥

गदितैः क्षामक्षामैर्नैत्रविकारैश्च दीनमञ्जारैः ।

१श्रव्यभावाच्चाङ्गानां मुहुर्मुहुर्निर्दिशेद् ग्लानिम् ॥३२॥

शङ्का नाम १सन्देहात्मिका स्त्रीनीचाना चौर्याद्यभिग्रहणनृपापराधपापकर्म-
करणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । सा च १मुट्टमुहुरवलोकनात्रकृण्ठनमुखशोषणजिह्वापरि-
लेह्नमुखवैवर्ण्यवेषनशुष्कोष्ठकण्ठावसादादिभिरनुभावैरभिनयनम् । अत्र श्लोक —

चौर्यादिजनिता शङ्का प्रायः कार्या भयानके ।

प्रियव्यलीकजनिता तथा शृङ्गारिणी मता ॥३३॥

अत्राकारसवरणमपि १केचिद्विच्छन्ति । तच्च कुशलैरुपाधिभिरिद्विवेश्वोपलक्ष्यम् ।

अत्रायं भवतः—

द्विविधा शङ्का कार्या ह्यात्मसमुत्था च परसमुत्था च ।

या तत्रात्मममुत्था सा ह्येया हृष्टिचेष्टाभिः ॥३४॥

किञ्चित् १प्रवेपिताङ्गो २तथोन्मुखो वीभ्रते च पार्श्वानि ।

शुरुसज्जमानजिह्वः श्यावास्त्यः शङ्कितः पुरुषः ॥३५॥

असूया नाम नानापराधद्वेषपरैश्वर्यसोभाग्यमेधालीलाविशादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।

३ ॥ -मनकोपातिप्रयमदनक्षुण्णपिपासानिद्राच्छेदादिभिर्विभावैः । 31 (B 49 ; G 30-31 . १ B G. मन्दक्रमेण
कर्मणः, 32 (B.50-51 ; G.31) १ B G. द्रव्यभावाच्चाङ्गानां. २ G. om सन्देहात्मिका स्त्रीनीचानाम्,
G.-स्त्रीनीचममया. ३ G.-नावकुलन, B.-नावकुलन "देवर्षेणैवमेवैवपुत्रकोष्ठ इत्यादि-
रनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः. 33 (B 52-53 , G 32 and prose) १ ॥ इत्युच्यते इति, 34 (B.54 ; G 33) 35 (B 55 56 ; G 34 and prose). २ B.-ताडस्तवीकुलो.
३ C. मुहुरमुहुरिति

तस्याश्च परिपदि दोषमस्थापनं ^२गुणोपधानेर्ध्याचक्षु प्रदानाघोमुखसुकुटिक्रियावहान-
कुत्सनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रायं भवतः—

परसोभान्नेश्चरतामेवालीलासमुच्छ्रयं दृष्ट्वा ।

^१उत्पद्यते हसूया कृतापराधो भवेद्यश्च ॥३६॥

भ्रुकुटिकुटिलोत्फटमुखैः सेष्यक्रोधपरिवृत्तवक्ष्मैः^३ ।

गुणनाशनविद्वेषैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥३७॥

अथ मद्रो नाम मद्योपयोगादुत्पद्यते । स च त्रिविधः पञ्चविधभावश्च ।

अत्रायं भवन्ति—

त्रिविधस्तु मद्रः कायस्तरणो मध्यस्तथावदृष्टश्च ।

कर्णं पञ्चविधं स्यात् ^१तस्याभिनये प्रयोक्तव्यम् ॥३८॥

कश्चिन् मत्तो गायति रोदिति कश्चित्तया हसति कश्चिन् ।

परवचनान्मिथार्या कश्चिन् कश्चिन् तथा स्वपिनि ॥३९॥

उत्तममत्तवः नेने हसति च गायति च मध्यमप्रकृतिः ।

परवचनान्मिथार्या रोदित्यपि स्वाधमप्रकृतिः ॥४०॥

स्मितवदनमधुररागो दृष्टतनुः किञ्चिदाकुलितवाक्यः ।

सुहृन्माराविद्वग्नितस्त्रयमदन्मूलमप्रकृतिः ॥४१॥

स्मलिताधूर्गितनयनः रुक्तायाकुलितबाहुविक्षेपः ।

^२कुटिलव्याविद्वगतिर्मध्यमदो मध्यमप्रकृतिः ॥४२॥

नष्टस्मृतिर्हृत्तगतिरुद्विग्नदिक्ककैः सुवीमत्स^३ ।

गुल्मज्वरानजिह्वो निर्घ्रावनि चाधमप्रकृतिः ॥४३॥

रङ्गे पिबतः कार्यो मदवृद्धिर्नाश्रयोगमामाद्य ।

कार्यो मदस्यो वै यः खलु पीत्वा प्रविष्टः स्यात् ॥४४॥

^१ C. -चरतावत्. 36 (B 57 ; G.35). ^२ G. -चरितव्याख्या. 37 (B.58-59 ; G.36 and prose). ^३ G. -परिवर्तनेति. B -परिवर्तनेति. 38 (B 60 ; B.37) ^४ B.C. -मभिनयः प्रयोक्तव्यः - 39 (B 61 ; B.38). 40 (B.6- ; G 39). 41 (B 63 ; G.40). 42 (B.64 ; G. 41). ^५ B. -चरितव्यमिति मद्रो. 43 (B 65 ; G 42). 44 (B 66 ; G 43)

मन्त्रामाच्छोकाद्वा भयप्रकर्षाच्च कारणोपगतः।

^१उत्क्रम्यापि हि कार्यो ^२मदप्रणाशस्तथा तज्ज्ञैः ॥४५॥

एभिर्भावंविशेषैर्भदो द्रुतं संप्रणाशमुपयाति ।

अभ्युदयसुखैर्वाक्यैस्तथैव शोकः क्षयं याति ॥४६॥

श्रमो नाम । अङ्गगतिव्यायामसेवादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य ^३गात्रसंवा-
हननि द्रवसितमुखविकृण्णनजम्भणाङ्गमर्दमन्दपादोत्क्षेपणनयनविचूर्णन सीत्कारादिभिरनु-
भावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

^१अङ्गगतिव्यायामैर्नरस्य सञ्जायते श्रमो नाम ।

निःश्वासखेदगमनैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥४७॥

आलस्यं नाम स्वभावखेदव्याधिमौहित्यगर्भादिभिर्विभावे. समुत्पद्यते स्त्रीनी-
चानाम् । तदभिनयेत् सर्वकर्मप्रदेषशयनामनतन्द्रातिद्रासेवनादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्या—

^१आलस्यं त्वभिनेयं खेदव्याधिस्वभावजं वापि ।

आहारवर्जितानमारम्भाणामनारम्भान् ॥४८॥

दन्य नाम दौर्गत्यमनस्तापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । ^१तस्याघृतिशिरोरोगाग्र-
स्वम्भमृजापरिवर्जनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

विन्तौत्सुक्यसमुत्था दुःखाद्वा दोनता भवेन् पुंसाम् ।

सर्वमृजापरिहारैर्विविधोऽभिनयो भवेत्तस्य ॥४९॥

- 45 (B 67; G, 44). ^१ C उद्यम्यापि. G. उत्क्रान्त्यापि. ^२ B. -दास कृमान्जने-
46 (B. 68-69; G 45 and prose) ^३ B G चक्षुष्यायाम् ^४ B वाचपरिमर्दन निश्चित-
विश्रित. - सेपणनयनवदनविकृण्णनश्रोतुकारादिभि. 47 (B 70-71; G. 46 and prose). B.
वृणाचक्षुष्यायामादिरस्य. G-न्यायाभासरेख, 48 (B. 72-73; G. 47 and prose). ^१ G.
तस्याग्रगतिरो वाचगौरवमृजा- B वाचगौरवावबन्धनमृजा- 49 (B. 74-75; G. 48 and prose)

चिन्ता नाम ऐश्वर्यभ्रशेष्टद्रव्यापहारदारिद्र्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेन्
 १ निश्चसितोच्छ्वसितसन्तापघ्यानाधोमुखचिन्तनतनुकाश्यादिभिरनुभावे ।

अत्रार्थे भवतः—

ऐश्वर्येष्टद्रव्यापहारजनिता बहुप्रकारा तु ।

हृदयोत्तुम्बोपगता चिन्ता तु नृणां समुद्भवति ॥५०॥

सोच्छ्वासैर्निश्चसितैः सन्तापैश्चैव हृदयशून्यतया ।

अभिनेतव्या चिन्ता मृजाविहीनैरघृत्या च ॥५१॥

मोहो नाम १ दैवोपघातव्यसनव्याधिभयावेगपूर्वदैरस्मरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।
 तस्य २ निश्चेष्टिनाङ्गभ्रमणपतनघूर्णनादर्शनादिभिरनुभावरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्र श्लोक —

अस्थाने तस्करान् च्छ्वा १ त्रासनेर्वा पृथग्विधः ।

तत्प्रतीकारशून्यस्य मोहः समुपजायते ॥५२॥

अत्र आर्या—

१ व्यसनाभिघातभयपूर्वधैरस्मरणजो भवति मोहः ।

२ सर्वेन्द्रियसम्मोहादस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥५३॥

स्मृतिर्नाम सुखदुःखकृतानां भावानामनुस्मरणम् । सा च स्वास्थ्यजघन्यरात्रि-
 निद्राच्छेदसमानदर्शनोदाहरणचिन्ताभ्यासादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेन् शिरः-
 कम्पनावलोकनधूसमुत्तमनादिभिरनुभावे ।

अत्र श्लोकार्थे भवतः—

१ सुखदुःखमतिज्वलन्तं तथा मतिविभाविनम् ।

विस्मृतं च यथावृत्तं स्मरेद् यः स्मृतिमानसौ ॥५४॥

१ G निश्चितमना ५० (B 76, G 49) २ B G हृदयवितर्कोपगता ५१ (B 77-78 ;
 G 50 and prose) B G दैवोपघातव्यसनाविघातः २ B G निश्चेष्टमणपतनजो ५२ (B 79,
 G 51) ३ B चान्नैर्विचिरेषु ५३ (B 80-81, G 52 and prose) ४ B नकारपरोजो,
 ५ B. मोहालसा, G मोहालसा. ५४ (B 82, G 53) ६ B G. सुखदुःखमतिक्रान्तं तथा
 मतिविभक्तं यथावृत्तम् । चिरविकृतं व्यसति यः कृतिमानिति वदितव्योऽयम्

स्वास्थ्यभ्यामसमुत्था अतिदर्शनसंभवा स्मृतिर्निपुणे ।

शिरउद्गाहनकर्म्मैर्विशेषैः साभिनेतव्या ॥५५॥

धृतिर्नाम शौर्यविज्ञानअनिविभवगौचाचारगुरुमत्तय^१ धिक्कार्यलाभक्रीडादिभि -
र्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेन् प्राप्तानां विषयाणामुपभोगाद् अप्राप्तातीतोपहृतविनष्टा-
नामननुशोचनादिभिरनुभावैः ।

अत्रायं—

विज्ञानशौचविभवअनिघातिसमुद्भवा धृतिः मद्भिः ।

अयशोकविषादाद्यै रहिता तु मदा प्रयोक्तव्या ॥५६॥

प्राप्तानामुपभोग शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानाम् ।

^१अप्राप्तौ नहि शोको यस्यां हि भवेद् धृतिः सा तु ॥५७॥

क्रीडा नाम अकार्यकरणात्मिका ^२गुरुज्यतिक्रमणावज्ञानप्रतिज्ञानिर्वहणकृत
^३पश्चात्तापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । ता ^४निगूढवदनधोमुखचिन्तनोर्विलिखनवस्त्राङ्गुलीयक-
संस्पर्शनरानुकूलनादिभिरनुभावैरभिनयेन् ।

अत्रायं भवतः—

किञ्चिदकार्यं^१ कुर्वन् यो हि नरो हृदयते शुचिभिरन्यैः ।

पश्चात्तापेन युतो ब्रौह्मिन् इति वेदितव्योऽसौ ॥५८॥

लज्जानिगूढवदनो भूमिं विलिखन्^२ नराश्च विनिकृन्तन् ।

वस्त्राङ्गुलीयकानां सम्पर्शं ब्रौह्मिन् कुर्यान् ॥५९॥

चपलता नाम रागद्वेषमात्सर्यामर्षेऽप्याप्रविकृत्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्याश्च
वाक्यारूप्यनिमित्तसंनसम्प्रहारवधवन्ध^३ताटनादिभिरनुभावैरभिनय प्रयोक्तव्यः ।

अत्रायं—

अविमृश्य तु यः कार्यं पुरुषो^१ वधताडनं समारभते ।

अविनिश्चितकारित्वान् स तु स्मृतुः चपलो बुद्धिज्ञेयः ॥६०॥

: 55 (B 83-84 ; G 54 and prose) ^१ B G -विषयभोगादंभ अ C -स्वामिविषयकोटा.
56 (B 85 ; G 55). 57 (B 86-87 ; G 56 and prose) ^२ C चपलः. B चपलः
^३ C -पश्चादिद before पश्चात्तापः. ^४ G चिन्तन विलिखन. 58 (B 88 G 57) ^१ G. कुर्वन् यो
एव यो II कुर्वन् यो 59 (B 89-90 ; G 58) ^२ C. अलेश ^३ C G -नो कनकादनादि.
60 (B 91 ; G 59) ^४ C. वधताडनदि

हर्षो नाम ^१मनोरथश्रमेष्टजनममागममनःपरितोषदेवगुरुराजभर्तृप्रसादभोजना-
च्छादनघनलामोपभोगादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तममिनयेन् ^२नयनवदनप्रसादप्रिय-
मापगालिङ्गन^३च्छन्दकितालन्वेदादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्ये भवतः—

^१प्राप्ये वा प्राप्ये वा लब्धेऽर्थं प्रियसमागमे वापि ।

हृदयमनोरथलामे हर्षः सजायते पुंसाम् ॥६१॥

^२नयनवदनप्रसादप्रियमापगालिङ्गनैश्च रोमाश्चैः ।

ललितैश्चाङ्गविहारैः स्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥६२॥

आवेगो नाम उत्पानवानवर्गामिकुञ्जरोद्भ्रमणप्रियाप्रियश्रवणव्यमनाभिधाना-
दिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तत्रोत्पानकृतो नाम विद्युदुल्कानिर्घानप्रपन्नचन्द्रमूर्योपराग-
केतुदर्शनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तममिनयेन् ^१मर्वाङ्गस्त्रस्तनावैमनस्यमुत्तवैवर्ण्य-
विस्मयादिभिः । वातकृत ^२पुनरवगुण्ठनाक्षिमर्दनवस्त्रसप्रहृतस्वरितगमनादिभिरनुभावैः ।
वर्षकृत नाम ^३सर्वाङ्गसपिण्डनप्रजावनच्छाश्रमणादिभिः । अग्निकृतं तु ^४धूमाकुल
नेत्रसंकोचनाङ्गसंवेगनिकान्तपाडादिभिः । कुञ्जरोद्भ्रमणकृतमपि स्वरितापमपणचपल-
गमनभयस्तम्भवेपथुपश्चादवलोकनविस्मयादिभिः । प्रियश्रवणकृतं तु अभ्युत्थानालिङ्ग-
नवन्नाभरणप्रदानाश्रुपुलकादिभिः । अप्रियश्रवणकृतं ^५भूमिपतनपरिदेवितविषम-
परिवर्तितपरियावितविष्टापरदिनादिभिः । ^६व्यसनाभिधातकृतं तु ^७सहसापक्रमण-
शब्दवर्मधारणगतनुसरयारोहणमभ्यरणादिभिरभिनयेन् ।

इत्येपोऽष्टविधो ज्ञेय आवग संभ्रमात्मकः ।

स्यैर्येषोत्तममध्याना नीचानां चापसर्पणान् ॥६३॥

^१ G -शस्त्रिनेतृवानैः तत्र, ^२ B G. -वच्छिन्नदुर्लभितं च- 61 (B 93, G. 60).
C. प्राप्ते B. प्राप्ते प्राप्ते. 62 (B 94-95, G 61 and prose) ^३ C. -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
B G. वेवगुर्वददिविच्छिन्न- ^४ B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- G. -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
G C -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^५ B वेवगुर्वददिविच्छिन्नदुर्लभितं च- G -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
विच्छिन्नदुर्लभितं च- C. -वेवगुर्वददिविच्छिन्नदुर्लभितं च- ^६ B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
विच्छिन्नदुर्लभितं च- ^७ B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^८ B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^९ B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{१०} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{११} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{१२} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{१३} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{१४} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{१५} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{१६} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{१७} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{१८} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{१९} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{२०} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{२१} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{२२} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{२३} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{२४} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{२५} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{२६} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{२७} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{२८} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{२९} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{३०} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{३१} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{३२} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{३३} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{३४} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{३५} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{३६} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{३७} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{३८} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{३९} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{४०} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{४१} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{४२} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{४३} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{४४} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{४५} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{४६} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{४७} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{४८} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{४९} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{५०} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{५१} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{५२} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{५३} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{५४} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{५५} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{५६} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{५७} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{५८} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{५९} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{६०} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{६१} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{६२} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{६३} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{६४} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{६५} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{६६} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{६७} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{६८} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{६९} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{७०} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{७१} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{७२} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{७३} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{७४} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{७५} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{७६} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{७७} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{७८} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{७९} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{८०} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{८१} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{८२} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{८३} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{८४} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{८५} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{८६} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{८७} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{८८} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{८९} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{९०} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{९१} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{९२} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{९३} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{९४} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{९५} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{९६} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{९७} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{९८} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-
दुर्लभितं च- ^{९९} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च- ^{१००} B -वच्छिन्नदुर्लभितं च-

अत्रार्ये भवतः—

अप्रियनिवेदनादिश्रमणाद्वधीरितवचनस्य^१ ।

शस्त्रक्षेपत्रासादावेगो नाम सम्भवति ॥६४॥

अप्रियनिवेदनाद्यो विपादमावाश्रयो ऽनुभावोऽस्य ।

^१सहस्रारिदर्शनं चेत् ^२ग्रहरणपरिषट्टनं कार्यम् ॥६५॥

जडता नाम सर्वकार्याप्रतिपत्ति इष्टानिष्टश्रवणदर्शनश्रयाध्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।

^३तामभिनयेदकथनाभाषणतूष्णीभाषानिमेपनिरोक्षणपरवशत्वादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्या—

इष्टं चानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् ।

तूष्णीकं परवशं स भवति जडसंज्ञकं पुरुष ॥६६॥

गर्वो नाम ऐश्वर्यकुलरूपयौवनविद्याबलधनलाभादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्या-
वज्ञाघर्षणानुत्तरदानासंभाषणासावलोकनविभ्रमापहमनपाश्रव्यगुर्वनिक्त्रमाणाधिष्ठेपादिभि-
रनुभावैरभिनयं प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

^१विद्यावाप्ते रूपादेश्वर्यादथ धनगमाद्वापि ।

गर्वः खलु नीचानां दृष्ट्याङ्गविवारणैः कार्यः ॥६७॥

विपादो नाम ^२कार्यान्निष्ठानिस्तरणदेव-यापत्तिसमुत्थः । तमभिनयेत् सहा-
यान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविधातवेमनस्यनि श्वमितादिभिरनुभावैरुत्तममध्यमानाम् ।
अधमाता तु ^३परिधावनावलोकनमुखशोषणसूक्ष्मपरिदेहननिद्राश्वसितध्यानादिभिरनु-
भावैः ।

अत्रार्या श्लोकश्च—

कार्यानिस्तरणरुतश्चौर्यादिग्रहणराजदोषाद्यैः ।

देवादिष्वो योऽर्थस्तदुत्प्राप्तौ विपादः स्यात् ॥६८॥

64 (B 98 ; G 63) ^१ B निवेदनाद्य गदसः । अभिधारितारिवचनेन, G. निवेदनाद्य श्रवणाद-
परधारिताभितवचनम्. 65 (B 99-100, G 64 and prose). ^२ B G. -दः नास्ति. ^३ B.
परिषट्टे का'६. ^४ C. -नयेत् कथनाभाषणतूष्णीकाभाषणमभिनय- 66 (B 101-102 ; G. 65
and prose) ^५ C बाष्पादस्य for पादस्य 67 (B 103-104 ; G 66 and prose)
^६ रिधा वेषणस्य. ^७ B. कार्यानिस्तरण. ^८ B C -धावनावलोकन. 68 (B 105 ; G. 67)

^१चेचित्योपायचिन्ताभ्यां कार्यमुत्तममध्ययो ।

निद्रानि श्रसितध्यानैरधमाना तु दर्शयेत् ॥६६॥

औत्सुक्यं नाम इष्टजनप्रियोगानुस्मरणोद्यानदर्शनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य
^२दीर्घनि श्रसिताधोमुपविचिन्तननिद्रानन्द्रीशयनाभिलाषादिभिरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्याः—

^१इष्टजनादिप्रियोगादौत्सुक्यं जायते ह्यनुस्मृत्या ।

चिन्तानिद्रानन्द्रीगात्रगुरुत्वैरभिनयोऽस्य ॥७०॥

निद्रा नाम ^१दीर्घस्रग्मलमदालस्यचिन्ताऽन्याहारस्वभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते ।
तामभिनयेद् ^२वदनगौरवगात्रपरिलोडननेत्रविधूर्जनजृम्भणगात्रविमर्दोच्छ्वसितनि श्व-
सितसन्नगात्राश्लिनिमीलनसम्मोहादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्ये भवतः—

आलस्याद् दीर्घस्यालस्यमाच्छ्रमाच्चिन्तनान् स्वभावाच्च ।

रात्रौ जागरणादपि निद्रा पुरुषस्य स भवति ॥७१॥

^१तां ^२मुखगौरवगात्रपरिलोडननयननिमीलनजडत्वैः ।

जृम्भणगात्रविमर्दैरनुभावैरभिनयेत् ^३प्राज्ञः ॥७२॥

अपस्मारो नाम ^१देवनागयस्त्रराश्रसपिशाचादीनां ^२ग्रहणादनुस्मरणाद्
उच्छिष्टप्रशून्यागारसेदनाशुचि-^३कालान्तरातिपातघानुषैपम्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यत । तस्य
स्फुरितकम्पिननि श्वमितभावनपनन-^४स्वेदवदनफेनद्विकृष्टाग्निह्वापरिलेहनादिभिरनु-
भावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । अत्रार्ये भवतः—

भूतपिशाचग्रहणानुस्मरणोच्छिष्टप्रशून्यगृहगमनान् ।

कालान्तरातिपातादशुचेश्च भवेद् अपस्मारः ॥७३॥

69 (B 106-107 ; G 68 and prose) ^१ Bc. हेचित्योपाय C. विप्रियोगाच्च- ^२ G
अपनाशनन्दोत्सुनादिभिः 70 (B 108 109 , G 69 and pr) ^३ B G. इष्टजनस्य. ^४ C
-यममदाद्य. ^५ G गौरवगौरवोन्नतने-यमं न निमीलनमर्दक्रियासम्पादयति, B -गौरव-
यगौरवोन्नतने-यमं न निमीलनमर्दक्रियासम्पादयति 71 (B 110 ; G 70).
72 (B 111-112 ; G 71 and prose) ^१ C तस्या ^२ B य अपि नीलन-नयननिमीलनजडत्वै-
^३ B। परोक्ष ^४ B G -यवगात्रजडत्व. ^५ B G यद्वानुषारय. ^६ B -कालान्तरा-
परिपतनस्याप्यादिभिः, ^७ B G धिक्कृतन 73 (B 113 , G 72).

सहसा भूमौ पतनं प्ररुम्पते चदनफेनमोक्षश्च ।

^१निःसंज्ञस्योत्थानं रूपाण्येता-न्यपस्मारे ॥५४॥

सुप्तं नाम ^२निद्रासमुत्थम् । ^३निद्राभिभवेन्द्रियविषयोपगमनमोहनश्रितितलशयन-
प्रसारणानुत्कर्षणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तदुच्छ्वसितनि श्वसितमन्नगात्राग्नि-
मौलनसर्वेन्द्रियसम्मोहोत्स्वप्रादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्ये—

निद्राभिभवेन्द्रियोपगमनमोहनैर्भवेन सुप्तम् ।

अक्षिनिमोलोच्छ्वसनैः श्वप्राणितजल्पनैः कार्यः ॥५५॥

मोच्छ्वासेर्नि श्वाभैर्मन्द्राक्षिनिमौलनेन निधेष्टः ।

सर्वेन्द्रियसंमोहात्सुप्तं ^४रुद्रे प्रयुञ्जीत ॥५६॥

विबोधो नाम ^५निद्राच्छेदाहारविपरिणामदुःस्वप्ननीत्रगच्छस्पर्शादिभिर्विभावैः
हृत्पद्यते । तं ^६जृम्भणाक्षिमर्दनशयनमोक्षादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्या—

आहारविपरिणामाच्छब्दस्पर्शादिभिश्च सम्भूतः ।

प्रतिबोधस्त्वभिनेयो जृम्भणवदनाक्षिपरिमर्दः ॥५७॥

अमर्षो नाम विद्वैश्वर्यधनवलाधिकैरधिभित्तस्यावमानित्वा वा समुत्पद्यते ।
तं शिरःकम्पनप्रस्वेदार्घो-^१सुरविचिन्तनाध्यवसायध्यानोपायान्वेषणादिभिरनुभावैरभि-
नयेत् ।

अत्र श्लोक —

आक्षिप्तानां ममामध्ये विद्वैश्वर्यवलाधिकैः ।

^२मृणामुत्साहसंपन्नो ह्यमर्षो नाम जायते ॥५८॥

74 (B 114-115 ; G.73 and prose) ^१ C. नि कदाचूत्याम ^२ B G om. ^३ G.C. om.
[III] समुत्पद्यते. 75 (B.116 ; C G om) 76 (B 117-118 ; G 74 and prose). ^४ B
मर्षेय दुञ्जीत ^५ B -आहारविपरिणामनिद्राच्छेदस्वप्ननीत्रादुत्सर्गद्वेषादिभिः. ^६ C.G. मोद(रा)
[IV] (म)।मृणाविवेपना(मृजविवेपना-इतिवृत्त्यादि- 77 (B 119-120 ; G.75 and prose).
^१ B. -मृजविचिन्तनाध्यवसायध्यानोपायान्वेषणा. G -विचिन्तनाद्यादुत्सर्गद्वेषादानीत्या-
78 (B 121 , G.76. ^२ G. मृजवदनीति.

उत्साहाध्यवसायाभ्यामधोमुखविचिन्तनैः ।

अिर प्रकम्पस्वेदाद्यैस्त प्रयुञ्जीत नाट्यचित्^१ ॥७६॥

अवहित्यं नाम आकारप्रच्छादानत्मकम् । तच्च ^२लज्जाभयापजयगौरव-
जैर्म्यादिभिर्विमवेरुत्पद्यते । ^३तस्यान्यथाकथनाविलोकिनकथाभङ्गकृतकधैर्यादिभि-
रनुभावैरभिनय प्रयोक्तव्यः । अत्र श्लोकः—

धाप्यर्जैहस्यादिसंभूतमवहित्य भयात्मकम् ।

तच्चरणनया कार्यं ^४नाविचोत्तरमापणान् ॥८०॥

^५अथोपनाम ^६चौर्याभिप्रहृष्टपापराधास्तद्वत्लापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तांश्च
वधधन्वनताडननिर्भत्सनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्या—

^१चौर्याभिप्रहृष्टपापराधास्तयोप्रता^२ भवति ।

वधधन्वताडनादिभिरनुभावैरभिनयस्तस्या ॥८१॥

मतिर्नाम नानाशास्त्रार्थचिन्तनोद्वापोद्वादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेच्छिष्यो-
पदेशार्थविकल्पनसंशयच्छेदनादिभिरनुभावैः ।

अत्र श्लोकः—

^३नानाशास्त्रविनिष्पन्ना मतिः संज्रायते नृणाम् ।

शिष्योपदेशार्थकृतस्तस्यास्त्वभिनयो भवेत् ॥८२॥

व्याधिर्नाम वातपित्तकर्मनिपानप्रभवः । तस्य ज्वरादयो विशेषाः । ज्वरस्तु
खलु द्विविधः सजीनः सदाहश्च । ^५सजीनस्तावन् ^६प्रवेपिन्सर्वाङ्गोत्कम्पनकुञ्चित-
स्तुचलननासाविकृष्टनमुखशोषगरोमाश्चपरिदेवितादिभिरनुभावैरभिनये प्रयोक्तव्यः ।
^७सदाहस्तु ^८विक्षिप्तवस्त्ररचरणभूम्यभिलाषानुलेपनगीताभिलाषपरिदेविनोत्क्रुष्टादिभिः ।

79 (B 122-123 ; G 77 and prose). ^१ B G. पश्चिम. ^२ G. om अपजय.

^३ B. कदाप्यचोक्तः, C. कदाप्यङ्गवैरनुभावैः. 80 (B 124-125 ; G 78 and prose).

^४ C. तानि for मतिः. ^५ B चयतः. ^६ B C. यद्वच- for -वच-. 81 (B.

126-127 ; G 79 and prose). ^७ C. चौर्यवद्वचनिरोधान् B. चौर्याभिवद्वचनान्. ^८ B.

-राधादयोपता. 82 (B 128-129 ; G 80 and prose). ^१ G. नानाशास्त्रार्थविनिष्पन्ना. B.

म नाशास्त्रार्थोपेन. ^२ B G. adds तत before this ^३ G. -चक्षुनाभ्यविक्षिप्तम् - रोमाश्च ध-

परिदेविता, C. नाशास्त्रार्थोपेन***रोमाश्च ध-चक्षुनाभ्यविक्षिप्तम्. ^४ B. सदाहो नाम, C. कदाह. पुनः.

ये चान्येऽपि व्याघ्रं तेषां सन्तु ॥ सुखविपूर्वगं प्रसन्नमनिश्चयं नस्तनिवोद्भुष्ट
वेपनादिभिरनुभारभिनयेन ।

अत्र श्लोक —

नामान्यतस्तु व्याघ्रीना प्रसन्नोऽभिनयो युव ।

सन्नाह्वगात्रितेपै रजा ॥ सुखविपूर्वगै ॥ ८३ ॥

उन्मादो नाम इष्टजनविशेषादिभवनमाद्यमनाभिधत्तानपित्तहृत्प्रयत्नोपादिभि-
र्विभावैरुत्पद्यते । तन्निमित्तं चित्तवृत्तिरित्युक्तं ननु ॥ प्रलापगतिरपि विष्टोरित्युक्तं ननु
वितृत्तगीतपठितभस्मपञ्चदधूलननृगानिर्गन्तुचेष्टवीर- ॥ ८४ ॥ अत्रासासमारणाधारणो-
पयोगैरेतन्निमित्तवस्थितचेष्टाकरणादिभिरनुभारभिनयेन ।

अत्रार्थे भवन —

इष्टजनविभवाद्यादभिधानाद्वातपित्तहृत्प्रयत्नान् ।

निदिधादित्तविकारादुन्मादो नाम भवति ॥ ८४ ॥

अनिमित्तहृत्प्रयत्नोपादिप्रयत्नानिर्गन्तुचेष्टे ।

अन्तर्ध्व विचारकृतेरुन्मादो ननु उच्यते ॥ ८५ ॥

भरण नाम व्याधिजनमभिधातव्यं च । ॥ ८६ ॥ यदा ननु चित्तवृत्तिरुत्पद्यते तदा व्याधि-
पिण्डकाञ्चरविषुचिर्वादिभिर्विभावैरुत्पद्यते तद्व्याधिभवनम् । अभिधातव्यं तु
शब्दादिदशाभिधानाद्वाप्यगजतुरगारथं चानपातविनाशप्रभवम् । एतदोरिदानीमभिनय-
विशेषं वक्ष्यामि । तत्र व्याधिनं निषण्णगात् व्याधनाद्वाच्यं चेष्टा निमीलितवदन-
॥ ८६ ॥ इदं शब्दमोपेनमनोक्षितपरिजनमव्यक्ताश्रयवदनादिभिरनुभावैरभिनयेन ।

अत्र श्लोक —

व्याधीनामेकभावे हि मरणाभिनयः स्मृतः ।

विषण्णगार्त्तनिश्चेष्टैरिन्द्रियैश्च विवर्जितः ॥ ८६ ॥

१ G गितिर इति, B चरि चरन्नुक्तं चरन्नुक्तं चरन्नुक्तं ॥ ८ B - देवदत्तविद्वान् ॥ 83 (B 130 131, G 81 and *prose*) १ B मय्य वपयन् ॥ C - न पश्यन्तीति ॥ ३ C. एतद्वारम् ॥ 84 (B 132, G 82) 85 (B 132 133, G 83 and *prose*) १ B तत्र मरणाद्वि-
यन्तव्यम् ॥ C - मरणाद्वि- ॥ C - मरणाद्वि- ॥ C - मरणाद्वि- ॥ C - मरणाद्वि-
परन्त ॥ 86 (B 134 135, G 84 and *prose*) १ B adds before एत - एतन्नुक्तं इति

अभिधातजे तु नानाप्रकाराभिनयप्रियाः । यथा ^१अश्वक्षते तावन् ^२सहस्रा-
भूमिपतनादिभिरनुभावैरभिनय प्रयोजक्य । ^३अद्विष्टे तु विषयोते वा विषवेगा, यथा
काश्यवेपथुदाहृदिकाफेनम्कन्धमङ्गमदनामरणानीत्यष्टौ विषवेगा ।

अत्रानुवर्त्यौ श्लोकौ भवतः—

काश्यं तु प्रथमे दूरे द्वितीये ^१वेपथुमनया ।
दाह तृतीये हिका तु चतुर्थे सप्रयोजयेत् ॥८७॥
फेनं तु पञ्चमे दुर्यान् पष्ठे ^२तु सन्धमञ्जनम् ।
जडता सप्तमे दुर्यादष्टमे मरणं तथा ॥८८॥

अत्रायां भवति—

आपडगज ^१तुरगरथोद्भवं तु पशुयानपननञ् चापि ।
अश्वक्षनवन दुर्याद्वनपेत्तिनगात्रमञ्चारम् ॥८९॥
इत्येवं मरणं ज्ञेयं नानादस्यान्तरात्मकम् ।
प्रयोक्तव्यं बुधैः सन्यग् यथावागङ्गचेष्टितैः ॥९०॥

शमो नाम विद्युदुल्लाशनिधान-^१निर्याताम्बुजमद्मस्रवर्जमपश्चारादिभिर्वि-
भावैस्तपयते । मंथिनाङ्गात्कम्पनरेपथुमन्मरोगमाश्चगूगःप्रलापादिभिरनुभावैरभि-
नयेत् ।

अत्र श्लोकः—

महामौरवनाशहैस्त्रामः समुपजायते ।
सस्ताङ्गार्धनिमेषाहैस्तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥९१॥

विनङ्गो नाम^१मन्देहमिदमर्गविप्रत्ययादिभिर्विभावैस्तपयते ; तमभिनयेद् विविध-

१ पत्नीशब्द दि. नि. पाठोदहृतः. २ B. तत्र अश्वक्षते तावन्. ३ G. -यथाविश्वव्यासम्. B.
- पत्नीशब्दोदहृतः. ४ B. अद्विष्टविषयेनेनेवेवम्. G. अद्विष्टविषयेने वा नानाविषयेने..
87 (B 137, G 85). ५ G. C. व. पु. तत्र 88 (B 138; G 86) ६ B. G. सन्धमञ्जनम्.
89 (B. 139, G 87). ७ C. -वेदं पदवा. 80 (B 140-141; G 88) ८ C.
- यथावा, दुरात्मनःपेत्तिनगा इति. 91 (B 142-143; G 89). ९ B. -यथा विप्रत्ययादि-

विचारितसंज्ञासंधारण-^३मन्त्रसंगूहनादिभिरनुभावे ।

अत्र श्लोकः—

विचारणादिसंभूतः ^१संदेहजननात्मकः ।

^२दिनवस्त्रभिनेयः स्याच्छिगोभृषश्मरुम्पनै ॥६२॥

एवमेते त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणो ^३भावा देशकालावस्थानुगतमध्यमायमोत्तमैः

^४स्त्रीपुंसैः प्रयोगवशादुत्पाद्या इति ।

अत्र श्लोकः—

त्रयस्त्रिंशदिमे भावा ^१विनेया व्यभिचारिणः ।

सात्त्विकास्तु पुनर्भावान् व्याख्याम्याम्यनुपूर्वश ॥६३॥

अत्राह किमन्ये भावा मत्वेन ^२विनाभिनीयन्ते ^३यन एने सात्त्विका इत्युच्यन्ते ?

^४अत्रोच्यते इह मत्वं नाम मन प्रभवम् । तत्र ममाहितमनस्तदा ^५उत्पद्यते । मन समाधानाच्च सत्त्वनिष्पत्तिर्भवति । तस्य च योऽसौ स्वभावः ^६रोमाञ्छारुदैर्बर्ष्यादिको न शक्यतेऽन्यमनसा कर्तुम् इति लोक्तवशादानुत्तरणत्वाच्च ^७नाट्यस्य मत्त्वनीप्तिमतम् । को दृष्टान्त इति चेत्, अत्रोच्यते इह हि नाट्यप्रमीश्वृत्ता सुखदुःखरूपा भावाः ^८तथा सत्त्वविशुद्धा कार्याः यथा स्वरूपा भवन्ति । तत्र दुःखं नाम रोदनात्मकम् । तत्कथमदुःखिनेन, सुखं प्रहर्षात्मकं ^९असुखिनेनाभिनेतुं शक्यते इति मत्त्वसमीक्षितमिति कृत्वा सात्त्विको नाम इति भावः । एवमेवास्य ^{१०}सत्त्वं ^{११}यद्दुःखिनेन सुखिनेन वा असुरोमाञ्चो दशयितव्याविति ^{१२}व्याख्यातम् । इमे

^१ C. -मन्त्रसंगूहनादि- 92 (B.144-145 ; G.90 and prose). ^२ B. संदेहादिदवात्मकः ,

^३ B वितर्कं शीर्षभिनेयम्. ^४ C. विभागा. ^५ G. क्षीनपु मरुदुःखयोदकायाः. 93 (B. 146-147 ; G.91 and prose) ^६ G. अक्षिप्तोः प्रदीपः. ^७ G. ना for विट्.

^८ B. यथा दुःखेने एते सात्त्विका इति. ^९ B. यथा यथा एवमेतत् कथात् । १२ डि. ॥ यथा यथा इह डि. ^{१०} B. उच्यते एवम समर्थो सत्त्वनिष्पत्तिर्भवति. ^{११} C. reads before this सम्पत्तिः. ^{१२} C. दृष्टान्ते मत्त्वा वतुम्. ^{१३} C. नाट्यस्य ^{१४} C. तदा सत्त्वविशुद्धाविति. कर्तुं यदा यदा भवति ^{१५} G. अभिनेयम्. B. अभिनेयम्. ^{१६} B.C. सत्त्वं ॥ [६].

^{१७} B. दुःखिनेन इह दृष्टम्. ^{१८} B.G. तत्त्वं सात्त्विका मत्त्वा इत्येव व्याख्याता for व्याख्यातम्.

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्च स्वरमादोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यममुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः ^१स्मृताः ॥६४॥

तत्र

क्रोधभयहर्षलज्जादुःखश्रमरोगतापघातेभ्यः ।
ध्यायामकुमधर्मान् स्वेदः सपीडनाच्चैव ॥६५॥
हर्षभयरोगविस्मयविषादमद्वरोपसंभवः स्तम्भः ।
शीतभयहर्षरोपस्यर्जंजरामम्भव कम्पः ॥६६॥
आनन्दामर्षभ्यां घूमाञ्जनजृम्भणाद् भयाच्च ।
^१शोकानिमिषप्रेक्षणशीताद्रोगाद् भवेदसम् ॥६७॥
शीतक्रोधभयश्रमरोगकुमनापजं च वैवर्ण्यम् ।
स्पर्शमयशीतहर्षान् क्रोधाद्रोगाच्च रोमाश्चः ॥६८॥
^१स्वरसादो भयहर्षक्रोधज्वररोगमदजनितः ।
श्रममूर्च्छाभदनिद्राभिघातमोहादिभिः प्रलयः ॥६९॥
एवमेते युधैर्ज्ञेया भावा ह्यष्टौ तु सात्त्विकाः ।
कर्म चैषां प्रवक्ष्यामि ह्यनु भावानुभावकम् ॥१००॥
^१निश्चेष्टो निष्प्रकम्पश्च ^२स्थित शून्यजडाकृतिः ।
^३निःसंज्ञ स्तब्धगात्रश्च स्तम्भं स्वभिनयेद् बुधः ॥१०१॥
^१व्यजनप्रहणाश्चापि स्वेदापनयनेन च ।
स्वेदस्याभिनयो योज्यस्तथा वानामिलापनः ॥१०२॥
मुहुः कण्टकिनस्त्वेन तयोर्लुक्कसनेन च ॥१०३॥
^२रोमाश्चस्त्वभिनेयोऽसौ गात्रसंस्पर्शनेन च ॥१०३॥

94 (B 148 ; G.92) ^१ B.G म. 95-97 (B.149-151 ; G.93-95) ^२ B.G. चतुर्दश-
वैवर्ण्यं शीताद् रोगाद्. 98 (B.152 ; G 96) 99 (B 153 ; G.97). ^३ B.G. सारमेद.
100 (B 154 , G.98) 101 (B 155 ; G 100). ^४ B. निःसंज्ञो ^५ C. स्थित ; G. स्थिर .
^६ B. स्वयम्भूतया चैव. 102 (B 156 ; G.99). ^७ G.C. अत्रन. 103 (B. 157 ;
G 102). ^८ G. पुत्रमेव च रोमाश्च मायसम्पर्शनेन च B. पुत्रमेव च, रोमाश्च मायसम्पर्शनेन दर्शयेत्.

१स्वरमेवं तथा चैव २भिन्नगद्गदभिस्त्ररैः ।

वेपनात् स्फुरणान् कम्पाद् वेपथुं संप्रयोजयेत् ३ ॥१०४॥

मुत्सवर्णपरावृत्त्या नाडीपीडनयोगत ।

वैवर्ण्यमभितेनव्य १प्रयन्नादङ्गसंश्रयम् ॥१०५॥

१नेत्रसंमार्जनैर्वाऽपैरुं त्वभिनयेद् युव ।

२निश्चेष्टो निष्प्रकम्पत्वादव्यक्तधमिनादपि ।

३मेदिनीपतनाद्यापि प्रलयाभिनयो भवेत् ॥१०६॥

एकोनपञ्चाशद्विमे यथावद् भावास्त्यवस्था १गदिता मया च ।

२येषा च ये यत्र रसे नियोज्यास्तान् श्रोतुमर्हन्ति च विप्रमुखाः ॥१०७॥

३ग्लानि शङ्का हानूया च श्रमश्चपलता तथा ।

सुप्त निद्रावहित्यं च शृङ्गारे वेपथुस्तथा ॥१०८॥

आलम्ब्योपग्रजुगुप्ताभिर्भावेस्तु परिवर्जिता ।

उद्गायन्ति शृङ्गार मर्षे भावा स्वरस्तथा ॥१०९॥

१ग्लानि शङ्का हानूया च श्रमश्चपलता तथा ।

सुप्तनिद्रावहित्यश्च हास्ये भावा प्रसीर्णिता २ ॥११०॥

निर्वेदश्चैव चिन्ता च दैन्यग्लान्यस्तमेव च ।

जडता मरणं चैव व्याधिरु कण्ठे रसे ॥१११॥

गर्भोऽमूया तथोत्साह आवेगो मद एव च ।

प्रोधश्चपलता हर्षो रौद्रे तूष्णत्वमेव च ॥११२॥

असम्भोदस्तथोत्साहः आवेगोऽमर्ष एव च ।

मतिश्चैव तथोत्सवं हर्ष उन्माद एव च ॥११३॥

104 (B 158 ; G 101) १ B. उन्मेशेऽभिवेगयो २. B C. मदति स्वने. ३ B. मध्य दृष्टवेत्.

105 (B 159 ; G 103b-104a) १ B मयव चिद् द्विचरम 106 (B.160 ; G.103a,

104) १ B. वापासुप्रतनेहतादिशृङ्गाराजंनम च । सुप्तमुक्तपातैरव व्यभिजयेदुप (100). २ C.

om this hem ३ B G. नदीनिरतनाच वि 107 (B 162 ; 104) १ B. हृदिता.

G. एषा च ये. B. मयव ये. २ B (163-168) has the five more couplets :

108-109 (B.169 ; G 106-107) १ Bd. reads 108 in B p 383 fn 7. २ B. adds

after this यथावद्वरेमेवे द्विधा विप्रचरि वत्तज । उद्गोपयति शङ्का रमनासाय रुद्रितम्.

110-113 (B 171-174 ; G.108-111)

रोमाञ्चः प्रतिबोधश्च क्रोधासूये धृतिस्तथा ।
 गर्वश्चैव वितर्कश्च वीरे भावा भवन्ति हि ॥११४॥
^१स्वेदश्च वेपथुश्चैव रोमाञ्चो गद्गदस्तथा ।
^२त्रासश्च मरणं चैव दैवर्ण्यं च भयानके ॥११५॥
 अपस्मारस्तथोन्मादो विषादो मद एव च ।
 मृत्युर्व्याधिर्मयं चैव मात्रा ^१दीभत्ससञ्चिता. ॥११६॥
 स्तम्भ. स्वेदश्च मोहश्च रोमाञ्चो विस्मयस्तथा ।
 बाधेगो जडता हर्षो मूर्छा चैवादमुताश्रयाः ॥११७॥
^१ये स्वेते सार्विका भावा नानाभिनयसञ्चिता. ।
 रसेष्वेतेषु सर्वेषु बिभ्रो या नाट्ययोकृभिः ॥११८॥
 न ह्येकरसज्ञं काव्यं किञ्चिदस्ति प्रयोगतः ।
 भावो वापि रसो वापि प्रवृत्तिवृत्तिरेव वा ॥११९॥
^१सर्वेषा समवेतानां रूपं यस्य भवेद् बहु ।
 स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषा सञ्चारिणो मता. ^२ ॥१२०॥
 विभावानुभावयुतो ह्यङ्गवस्तुसमाश्रय. ।
 सञ्चारिभिस्तु संयुक्त स्थाय्येव तु रसो भवेत् ॥१२१॥
 स्थायी सत्त्वातिरेकेण प्रयोक्तव्यः प्रयोक्तृभिः ।
 सञ्चार्याकारमात्रेण स्थायी यस्माद् व्यवस्थितः ^१ ॥१२२॥
^१चित्राणि न विरज्यन्ते लोके चित्रं हि दुर्लभम् ।
^२विमर्दो रागमायाति ^३प्रयुक्तो हि प्रयत्नतः. ^४ ॥१२३॥

114-115 (B 175-176 ; G.112-113) ^१ B. वेपथु अरभेदय. ^२ B. कम्पय.
 116 (B 177 ; G.114). ^१ B. वीमल सञ्चिता. 117-118 (B 178-179 , G 115-116).
 B. वे चान्ते. 119 (B 180 ; G 117) 120 (B.181 ; G 118). ^१ B. वङ्गता.
^२ B. adds दीपयन्. प्रवर्तन्ते ये पुन. स्याद्विन रसम् । ते तु सञ्चारिणो ज्ञेयास्ते हि
 स्याद्विभावयुताः. 121 (B 183 ; G.119) 122 (B.184, G 120) ^१ B.185
 practically repeats 118 123 (B.186 ; G.121). ^१ B reads 123a as नट्यकरसज्ञ
 कृत्य नेहमादेवद्विद्वन् ^२ B विमर्द. ^३ B प्रयुक्त हि प्रयत्नतः, C. प्रयुक्तसपि. ^४ B. adds
 यथा वापि रसो वापि प्रवृत्तिवृत्तिरेव वा । नाभिसाद्विशालानां नैविध्य भाव कथ्यते । वक्ष्यां रसज्ञानं
 नैविध्य नावाभावरसान्वितम् । सत्त्वयोजितो द्यौः प्रयोगोऽव विराजते । विदित्वा हि विराजते लोके
 चित्तं हि दुर्लभम्.

^१नानार्थभावनिष्पन्ना ^२स्थायिसत्त्वविचारिणः ।

^३पुंसानुकीर्णाः कर्तव्याः ^४काव्येषु हि रसाश्रयाः ॥१२४॥

एषे ^१रसाश्च भावाश्च व्यवस्था नाटके स्मृताः ।

य एवमेतान् जानाति स गच्छेत् सिद्धिमुत्तमाम् ॥१२५॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भावव्यञ्जकी नाम सप्तमोऽध्यायः ।

124 (B 189b-190a ; G 122). ^१ B G. नानाभावाद्यनिष्पन्ना . ^२ B. स्थायिसत्त्व-
विचारिण . G स्थायिभावा विचारिण . ^३ B.G. पुंसावकीर्णा . ^४ C. काव्ये रत्तरसा-
श्रये . B G काव्येषु हि रसाश्रये . 125 (B 190bc ; G 123) ^१ B. एव रसाणां
भावानां ^२ C. व्यवस्था . B. व्यवस्थानविदं वक्तव्य .

अष्टमोऽध्यायः

भावानां च रसानां च समुत्थानं यथाक्रमम् ।
 त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥१॥
 नाट्ये कतिविधः कार्यस्तज्ज्ञैरभिनयक्रमः ।
 कथं वाभिनयो ह्येव कतिभेदस्तु कीर्तितः ॥२॥
 सर्वमेतद्यथातत्त्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ।
 यो यथाभिनयो यस्मिन् योक्तव्यः सिद्धिमिच्छता ॥३॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं चतुरोऽभिनयान् प्रति ॥४॥
 अहं व. कथयिष्यामि निखिलेन तपोधनाः ।
 यस्मादभिनयो ह्येव विधिवन् समुदाहृतः ॥५॥

यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान् ^१वर्णयिष्यामः । अत्राह—अभिनय इति
 फस्मात् । अत्रोच्यते—अभीत्युपसर्गः णीञ् प्रापणार्थो धातुः । अस्याभीनीत्येव व्यवस्थि-
 तस्य अचप्रत्ययान्तस्याभिनय इति रूपं सिद्धम् । एतच्च धात्वनुवचनेनावधार्यम् ।

भवति चात्र श्लोक —

अभिपूर्वस्तु णीञ्धातुरभिमुख्यार्थनिर्णये ।

^१यस्मान् प्रयोगं नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥६॥

विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगान् ।

शास्त्राङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥७॥

^१चतुर्विधश्चैव भवेन्नाट्यस्याभिनयो द्विजा ।

^२अनेकभेदबहुलं नाट्यं ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥८॥

1 2 (B G, same). 3 (B G, same) 4 (B G, same) 5 (B 5-6, G 5)
 6 (B 7; G 6) ^१ C चरविषयः ^२ C. यस्मान् पदाद्यत्रयति 7 (B 8, G 7) 8 (B 9,
 G 8), ^१ C. चतुर्विधश्चैव. ^२ C. भेदशङ्क्यम्.

आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा ।
 होयस्त्वभिनयो विप्राश्चतुर्थो परिकल्पित ॥६॥
 सात्त्विकः पूर्वमुक्तस्तु भावैश्च महितो मया ।
^१अङ्गाभिनयमेवादौ गदतो मे निबोधत ॥१०॥
 त्रिविधस्त्वाङ्गिको दृष्टः शारीरो मुखजस्तथा ।
 तथा चेष्टाकृतश्चैव शास्त्राङ्गोपाङ्गसंयुतः ॥११॥
 शिरोहस्तकटीवक्षः पार्श्वपादसमन्वितः ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तः पङ्क्तो नाट्यसङ्ग्रहः ॥१२॥
 तस्य शिरोहस्तोरःपार्श्वकटीपादतः पङ्क्तानि ।
 नैश्वभ्रूनासाघरकपोलचिबुकान्युपाङ्गानि ॥१३॥
^२अस्य शास्त्रा च नृत्तं च तथैवाङ्कुर एव च ।
 द्यस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥१४॥
 आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा अङ्कुरः सूचना भवेत् ।
 अङ्गहारविनिष्पन्नं नृत्तं तु करणाश्रयम् ॥१५॥
 मुखजोऽभिनये विप्रा नानाभावममाश्रये ।
 शिरसः प्रथमं कर्म गदतो मे निबोधत ॥१६॥

आकम्पितं कम्पितं च ध्रुतं विधुनमेव च ।
 परिवाहितोद्वाहितकमवधुतं तथाश्चित्तम् ॥१७॥
 निहश्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तं चाप्यधोगतम् ।
 लोलितं चैव विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः ॥१८॥
 धनैराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं भवेत् ।
 द्रुतं तदेव बहुशः कम्पितं कम्पितं शिरः ॥१९॥

9 (B. 10 ; G.9) ^१10 (B 11 ; G 10) ^२C -नेपाली. 11 (B 12 ; G.11).
 12 (B 13 ; G 12) 13 (B 14 ; G 13) 14 (B 15 ; G 14) ^३B. तस्य.
 15 (B 16 , G 15) 16 (B.17 ; G 16. 17-18 (B 18-19 . G.17-18).
 19 (B.20 , G.19).

संज्ञोपदेशाप्रच्छाम् स्वभावाभापणे तथा ।
 निदेशावाहने चैव भवेदाकम्पितं गिरः^१ ॥२०॥
 रोपे चित्तं विज्ञाने प्रनिज्ञानेऽयं तज्ज्ञाने
 व्याख्यमर्पणयोश्चैव गिरः कम्पितमिष्यते ॥२१॥
 गिरमो रेचनं यत्तु ज्ञानैस्तद् धुनमिष्यते ।
 द्रुनमारेचनाद्वैतद्विधुनं तु भवेच्छिरः ॥२२॥
 खनीप्सिते विषादे च विस्मये प्रत्यये तथा ।
 पाद्वर्षालोम्बने शून्ये प्रनिषेधे धुनं गिरः ॥२३॥
 क्षीणमग्नौ भयानं च ग्रामिते ज्वरिते नया ।
 पीतमात्रे तथा मये विधत्तं तु भवेच्छिरः ॥२४॥
 पर्यायशः पाद्वर्षगणं गिरः स्यात् परिवाहितम् ।
 मरुदुद्राहितं चोर्ध्वमुद्राहितमिति स्मृतम् ॥२५॥
 माधने विस्मये हर्षे^२ स्मृते चामर्षिते तथा ।
 विचारे विज्ञाने चैव लोलायां परिवाहितम्^३ ॥२६॥
 गर्वेच्छादर्शने चैव तथा चोर्ध्वनिरीक्षणम् ।
 उद्राहितं तु कर्णव्यमात्ममम्भावनादिषु^४ ॥२७॥
 तदयः स्रुवाक्षितमवधुनं तु तच्छिरः ।
 मन्देक्षावाहनालापसंज्ञादिषु नदिष्यते ॥२८॥
 किञ्चित्पाद्वर्षान्तमौर्वं गिरौ विज्ञेयमश्चितम् ।
 व्याधिते मूर्छिते मत्ते सचिन्ते दुःखिते भवेत् ॥२९॥
^१ उत्क्षिप्तवाहुगिरित्तरं तथाश्चित्तगिरोपरम् ।
 निहञ्जितं तु विज्ञेयं स्त्रीणामेतन् प्रयोजयेत् ॥३०॥
 गर्वे विलासे ललिते विज्वोके क्लिप्तकिञ्चित्ते ।
 मोहयित्ते कुट्टमिते^५ स्तम्भे माने निहञ्जितम् ॥३१॥

20 (B 21 ; G.20) ^१ B reads after this one couplet. 21-23 (B 23-25 ; G 21-23). 24 (B.26 ; G.24). 25 (B 27 ; G.25). ^२ G reads between the two hemistichs कञ्चयपयश्च वि परिवाहितमिष्यते. 26 (B.28 ; G.26) ^३ G. 'क्षिप्त'. C. 'विज्ञेय'. ^४ C. 'विज्ञेय' 27 (B.29 ; G 28). 29 (B.31 ; G 29), 30-31 (B 32-33 ; G.30-31). ^५ C. 'उत्क्षिप्तवाहुगिरि-परम्'. ^६ C. 'स्तम्भे'.

परावृत्तानुकरणान् परावृत्त शिरः स्मृतम् ।
 तन् स्थान्मुखपहरणे पृष्ठतः प्रेक्षणादिषु ॥३२॥
 उत्क्षिप्तं चापि विज्ञेयमुन्मुखावस्थितं शिरः ।
 प्राशुदिव्यास्त्रयोगेषु स्यादुत्क्षिप्तं प्रयोगतः ॥३३॥
^१अधोमुखे स्थित चापि शिरः प्राहुरधोगतम् ।
 लज्जाया च प्रणामे च दु र्ग्रे चाधोगतं भवेत् ॥३४॥
 सवक्तो लोलनाचापि शिरः स्यात् परिलोलितम् ।
^१मूर्च्छांन्याधिमावेशप्रहनिद्रादिषु स्मृतम्^२ ॥३५॥
 एभ्योऽन्ये यद्वहो भेदा लोकाभिनयसत्रयाः ।
 ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः ॥३६॥
 त्रयोदशविधं ह्यतच्छिरःकर्म मयोदितम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि दृष्टीनामिह लक्षणम् ॥३७॥

कान्ता भयानका हास्या करुणा चाद्भुता तथा ।
 रौद्री वीरा च वीभत्सा विज्ञेया रमहृष्टयः ॥३८॥
 स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता ।
 जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु दृष्टयः ॥३९॥
 शून्या च मलिना चैव श्रान्ता लज्जान्विता तथा ।
 ग्लाना च शङ्किता चैव विषण्णा मुकुला तथा ॥४०॥
 कुञ्चिता चाभितप्ता च जिह्वा सललिता तथा ।
 वितक्रितार्धमुकुला विभ्रान्ता त्रिप्लुता तथा ॥४१॥
 माकेकरा विकोशा च त्रस्ताश्च मदिरा तथा ।
 पट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता नामतोऽभिहिता मया ॥४२॥
 अस्य दृष्टिविधानस्य नानाभावरमाश्रयम् ।
 लक्षणं संप्रवक्ष्यामि यथाकर्मप्रयोगतः ॥४३॥

32 (B 34, G 32) 33 (B 35 ; G.33) 34 (B 36, G.34) ^१ C चाधोमुख पृष्ठ.
 35 (B 37 ; G 35) ^१ C, -परावृत्तः ^२ B reads after this one couplet.
 36 37 (B 39-40 ; G.36-37) 38 (B 41 ; G 38) 39 (B 42 ; G.39) 40-42
 (B 43-45, G 40-42) 43 (B 46 ; G 43)

हर्षप्रसादजनिता कान्तात्यर्थं समन्मथा ।
 सभ्रक्षेपकटाक्ष च शृङ्गारे दृष्टिरिव्यते ॥४४॥
 प्रोद्धत्तनिष्ठञ्चपुटा ^१स्फुरदुद्धत्तनारका ।
 दृष्टिर्मयानकात्स्थं भीना ज्ञेया मयानके ॥४५॥
 क्रमादाकुञ्चनपुटा ^१सविभ्रान्तालपनारका ।
 हास्या दृष्टिस्तु कर्तव्या कुदकाभिनय प्रति ॥४६॥
 पतितोर्ध्वपुटा सास्त्रा मन्युमन्थरतारका ।
 नासाप्राप्तुगता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ॥४७॥
 या त्वाकुञ्चनपक्षमाया साश्चर्योद्भनतारका ।
 सौम्या विकसितान्ता च सादृमुना दृष्टिरदुमुते ॥४८॥
 मूरा रुद्राहणोद्धत्तनिष्ठञ्चपुटतारका ।
^१भ्रुकुटीकुटिला दृष्टौ रौद्री रौद्ररसे स्थूना ॥४९॥
 दीप्ता विकसिता क्षुब्धा गम्भीरा समनारका ।
 वत्पुञ्जमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररमाश्रया ॥५०॥
 निक्षुब्धनपुटापाङ्गा धृणोपप्लुनतारका ।
^१संहिल्लस्थितपक्षमा च बीभत्सा दृष्टिरिव्यते ^२ ॥५१॥
 रसजा दृष्टयो ज्ञेया विज्ञेया लक्षणांविना ।
 अत पर ^१लक्षयिष्ये स्थायिभावसमाश्रया ॥५२॥
 व्याकोशमध्या मधुरा ^१स्विरतारामिलापिणी ।
 सानन्दाश्रुकृता दृष्टिः स्निग्धेयं रतिभावजा ॥५३॥
 चला हसितगर्भा च ^१विशत्तारानिमेपिणी ।
 किञ्चिदाकुञ्चिता हृष्टा दृष्टिर्दासे प्रकीर्तिता ॥५४॥

44 (B 47 ; G 44) 45 (B 48 , G.45) ^१ C शृङ्गारदुद्धत्तनारका. 46 (B 49 ; G.46).

^१ C. निवानाकुञ्चनारका. 47 (B 50 ; G 47). 48 B 51 ; G 48 . 49 (B.52 , G.49 .

^१ C.-कुटिल दृष्टि रौद्री रौद्री रसा स्तुता 50 (B 53 ; G 50). 51 (B 54 , G.51).

^१ C. मण्डितकित- ^२ B G. adds after this ' नाभादसकानिमिषा तथाभीमागवारिणी ।

यावद्वरपुटा चेव शोभा दृष्टिर्भवेद्वरी. 52 (B 56 , G 53). ^१ G लक्षयामि. 53 (B.57 ;

G.54) ^१ C. सित, B खेर. 54 (p 8 B 55 , G 55) ^१ C.विशत्तारा- ^२ C दृष्टि दृष्टा दृष्टे,

ईषत्सस्तोत्रपुटा किञ्चित्संरब्धतारका ।
 मन्दसञ्चारिणी दीना सा शोके दृष्टिरिष्यते ॥५५॥
 रुक्ता ^१स्थितोद्धृतपुटा ^२निष्ठब्धोद्धृततारका ।
 कुटिला ध्रुकुटिर्दृष्टः क्रुद्धा क्रोधे विधीयते ॥५६॥
 संस्थिते तारके यस्याः ^१स्थिता विकसिता तथा ।
 सखमुद्गिरती दृप्ता दृष्टिरुत्साहसम्भवा ॥५७॥
 विष्कारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ।
 निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥५८॥
 संकोचितपुटन्यासा दृष्टिर्मीलिततारका ।
 पक्ष्मोद्देशात् समुद्भिन्ना जुगुप्साया जुगुप्सिता ॥५९॥
^१भृशमुद्धृततारा च ^२स्त्वब्धोभयपुटान्विता ।
 समा विकसिता दृष्टिर्विस्मिता विस्मये स्मृता ॥६०॥
 स्थायिभावाश्रया ह्येता लक्षिना दृष्टयो मया ।
 सचारिणीनां दृष्टीना सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥६१॥

समतारा समपुटा निष्कम्पा शून्यदर्शना ।
 बाह्यार्थग्राहिणी क्षामा शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥६२॥
 प्रस्पन्दमानपश्मान्ता नात्यर्थमुकुले पुटेः ।
 मलिनान्ता च मलिना ^१दृष्टिर्विहृततारका ॥६३॥
 श्रमप्रम्लापितपुटा क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
 सत्रा पतिनतारा च श्रान्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥६४॥
 किञ्चिदञ्चितपश्माप्रा पतितोर्ध्वपुटा ह्रिया ।
 त्रपाथोमुखतारा च दृष्टिर्लज्जान्विता तु सा ॥६५॥

55 (p 9 B 56 ; G 56) 56 (p 9. B 57 ; G.57). ^१ C. निष्ठोद्धृतपुटा. ^२ C. निष्ठोद्धृततारका. 57 (p.9, B.58, G 58 . ^१ B स्थिता. 58 (B.59 ; G 59). 59 (B 60, G 60) 60 (B 61, G 61). ^१ C. विमललोचनाया, ^२ C. दृष्टान्ता. 61 (B.62 - G 62. 62 (B 53 ; G.63), 63 (B (B 64 ; G 64). ^१ B.दृष्टिर्विस्मितातारका. 64 (B 65 ; G 65). 65 (B.66 ; G.66),

१ग्लानभ्रूपुटपद्मा या शिथिला मन्दचारिणी ।
 कुमप्रविष्टतारा च ग्लाना दृष्टिस्तु सा स्मृता ॥६६॥
 किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुन्नता किञ्चिदायता ।
 गूढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥६७॥
 विपाद्विस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी ।
 किञ्चिन्निष्ठव्यतारा च कार्या दृष्टिर्विपादिनी ॥६८॥
 स्फुरिनादिलटपद्मार्धा मुकुलोर्ध्वपुटाञ्जिता ।
 मुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥६९॥
 १वानिकुञ्चितपद्माया पुटे राकुञ्चितैस्तथा ।
 सन्ना कुञ्चिततारा च कुञ्जिता दृष्टिरुच्यते ॥७०॥
 मन्दायमानतारा या पुटेः प्रचलितैस्तथा ।
 १सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यथा ॥७१॥
 १लम्बिता कुञ्चितपुटा १शनैस्त्रिर्यङ्गनिरक्षिणी ।
 ३निगूढा गूढतारा च जिह्वा दृष्टिरुदाहता ॥७२॥
 मधुरा कुञ्चितान्ता च सभ्रूक्षेपाऽथ सस्मिता ।
 समन्मयविकारा च दृष्टिः सा ललिता स्मृता ॥७३॥
 विनर्कोद्वर्तितपुटा तथैवोत्सृज्यतारका ।
 व्यथोग्नविकारा च दृष्टिरिष्टा वितर्किता ॥७४॥
 १अर्धव्याकोशतारा च हार्दार्धमुकुलैः पुटेः ।
 ३स्मृनार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्लुलिततारका ॥७५॥
 १विभ्रान्ततारका या तु विभ्रान्तपुटदर्शना ।
 विस्तीर्णोत्पुटमध्या च विभ्रान्ता दृष्टिरुच्यते ॥७६॥

66-67 (B 67-68 ; G 67-68) १ B धा०. 68 B 69, G 69). 69 (B 70 ;
 G 70) 70 (B 71 ; G 71). १ G. या निकुञ्चित- 71 (B 72 ; G 72). 72 (B.73 ;
 G.73). १ G. रुद्रगमुचित - १ G. निरीचये. ३ G. निगूढगूढ. 73 (B.74 , G.74).
 74 (B.75 ; G 75) 75 (B 76 ; G.76). १ G. व्य कोश पञ्चा. ३ C. धिर-
 76 (B.77 ; G.77) १ G. reads 76a as चनवस्वित नेत्रा या भया विधानतारका.

पुटौ प्रस्फुरितौ यस्य निष्टुप्तौ पणितौ पुनः ।
 विप्लुनोद्वृत्ततारा च दृष्टिरेषा तु विप्लुता ॥७७॥
 आकुञ्चिपुटापाङ्गा सङ्गतार्थनिमेषिणी ।
 मुदुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराङ्गेकरा स्मृता ॥७८॥
 विक्रीडिनोभयपुटा प्रोत्पुष्टा चानिमेषिणी ।
 अनवस्थिततारा च विक्रीडा दृष्टिरुच्यते ॥७९॥
 त्रासोद्वृत्तपुटा या तु भ्रामोत्कम्पितनारका ।
^१सत्रासोत्पुटमभ्या च त्रस्ता दृष्टिरुदाहृता ॥८०॥
 व्यापूर्णमानमध्या या क्षामान्ताश्चित्तलोचना ।
 दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरणे मदं ॥८१॥
 किञ्चिदाकुञ्चितपुटा ह्यनवस्थितनारका ।
 तथा ^२क्षलितपक्ष्मा च दृष्टिमध्यमदं भवेत् ॥८२॥
 सनिमेषानिमेषा च किञ्चिद् दर्शितनारका ।
 अधोभागचरी दृष्टिरधमे तु मदं स्मृता ॥८३॥

इत्येव लक्षिता ह्येषा पट्विंशद् दृष्टयो मया ।
 रसजा भावजाश्चासां विनियोग निरोधतः ॥८४॥
 रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टयः ।
^१शृणुष्वं ध्यभिचारिण्यः सञ्चारिषु यथा हि ता ॥८५॥
 शून्या दृष्टिस्तु चिन्तायां स्तम्भे चापि प्रकीर्तिता ।
 निर्वेदे चापि मलिता वैवर्ण्ये च विधीयते ॥८६॥
 श्रान्ता श्रमार्तौ स्वेदे च लज्जाया लज्जिता तथा ।
 अवस्मारे तथा व्याधौ ग्लाने ग्लाना विधीयते ॥८७॥

77 (B 78, G 78) 78 (B 79, G 79) 79 (B 80; G 80) 80 (B 81
 G 81). ^१ G. चवासी. 81 (B 82; G 82) 82 (B 83, G 83) ^१ B. किञ्चिद्भित्त-
 * G. पक्षात्. 83 (B 84, G 84). 84 (B 85; G 85) 85-87 (B 86-88
 G 86 88) ^१ B G. ग्रन्थ. 86-98 (B 87-94); G 87-94.

शङ्कायां शङ्किता ज्ञेया विपादायै विपादिती ।
 निद्रास्वप्रसुस्वार्थेषु मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥८८॥
^१कुञ्चितामूयिनानिष्टदुष्प्रेक्षाश्लिष्ययासु च ।
 अभिनता च निर्वेदे ह्यभिघाताभिनापयोः ॥८९॥
 जिह्वा दृष्टिरसूयायां जडनालस्ययोस्तथा ।
 धृनौ हर्षे सललिता स्मृतौ तर्के च तर्किता ॥९०॥
 आह्लादेष्वर्थमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु ।
 विभ्रान्ता दृष्टिरावेगे नम्रमे विभ्रमे तथा ॥९१॥
 विप्लुता चापलोन्माददु खार्निमरणादिषु ।
 आक्केकरा दुरालोके ^२विच्छेदप्रेक्षितेषु च ॥९२॥
^३विधोधामर्षगर्वौघ्रमनिषु स्याद्विक्रोशिता ।
 प्रस्ता प्राप्ते भवेद्दृष्टिर्निद्रा च मदेष्विति ॥९३॥
 पद्त्रिंशद् दृष्टयो ज्ञेया यथात्रन् प्रतिपादिता ।
 रसजाना तु दृष्टीनां भावजानां तथैव च ॥९४॥
 तारापुटभ्रुवां कर्म गदतो मे निशोधत ।

भ्रमण चलन पातश्चलनं संप्रवेशनम् ॥९५॥
^१विवर्तनं समुद्धृतं निष्क्रामं प्राकृतं तथा^२ ।
^३पर्यस्तं मण्डलावृत्तिस्तारयोर्भ्रमणं स्मृतम् ॥९६॥
^४चलनं गमनं त्र्यस्तं पातनं सस्तता तथा ।
 चलनं कम्पनं ज्ञेयं प्रवेशोऽन्तःप्रवेशनम् ॥९७॥
 विवर्तनं फटाशस्तु समुद्धृतं समुन्नति ।
 निष्क्रामो निर्गमः प्रोक्तः प्राकृतं तु स्वभावजम् ॥९८॥
^५तथैषां रसमात्रेषु विनियोगं निशोधत ।
 भ्रमण चलनोद्धृते निष्क्रामो वीररौद्रयोः ॥९९॥

८८-९५ (B ९५-९६ ; G ८९-९५. ^१ G. कुञ्चिता मूयिना. ^२ वेदितेषु ९५-९६ (B. ९६b-
 ९७a ; G ९६) ^३ C निवृत्त. ^४ B ९७ adds एत नि नवकर्मणि ताराकर्म विनागम ।
 मण्डल भवत् तावन् मण्डल बोधित स्पष्टम्. ९६-९९ (B ९८b-१०२a ; G ९८ १०२a)
^५ G पुटान्मण्डलवृत्ति- ^६ G चलन.

निष्क्रामणं संवलनं कर्तव्यं हि भयानके ।

हास्यबोभत्सयोश्चापि प्रवेशनमिहेष्यते ॥१००॥

पातनं करुणे कार्यं निष्क्रामणमघाटुते ।

प्राकृतं शेषभावेपु शृङ्गारे च विवर्तितम् ॥१०१॥

स्वभावसिद्धमेवैतन् कर्म लोकक्रियाश्रयम् ।

एव सर्वेषु भावेपु ताराकर्म नियोजयेन् ॥१०२॥

अथात्रैव प्रवक्ष्यामः प्रकारं दर्शनस्य तु ।

समं साच्यनुवृत्ते तु आलोकितविलोकिते ॥१०३॥

प्रलोकितोद्भोक्तिं चाप्यवलोकितमेव च ।

समनारं च सौम्यं च यद् दृष्टं तन् समं स्मृतम् ॥१०४॥

पश्मान्तर्गततारं च त्र्यस्तं साचीकृतं तु तन् ।

^१रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्तमिति स्फुटम् ॥१०५॥

सहसा दर्शनं यन् स्यात्तदालोकितमुच्यते ।

विलोकितं पृष्ठतस्तु पार्श्वभ्यां तु प्रलोकितम् ॥१०६॥

ऊर्ध्वमुद्भोक्तिं क्षैप्रमवलोकितमप्यथ ।

इत्येष दर्शनविधिः सर्वभावरसाश्रयः ॥१०७॥

ताराकृतोऽस्यानुगतं पुटकर्म निबोधन ।

उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं कुञ्चितं समम् ॥१०८॥

विवर्तितं प्रस्फुरितं पिहितं ^१सविनादितम् ।

विश्लेषः पुटयोर्वास्तु स तून्मेषः प्रकीर्तितः ॥१०९॥

समागतो निमेषः स्यादायामस्तु प्रसारितम् ।

आकुञ्चितं कुञ्चितं स्यान् समं स्वामाविकं स्मृतम् ॥११०॥

100-101 (B 100b-103a ; G 102b-104a). 102 (B.104b-105a) 103-107 (B 105b-110a , G 104b-109a) ^१ G. रूपनिर्वर्णना- 108-111 (B 110b-113a ; G.109b-113a). ^१ G. व्यापित. ^२ G.C. वितावित.

विवर्तितं समुद्भूतं स्फुरितं स्पन्दितं तथा ।

^१स्थगितं पिहितं प्रोक्तमाहृतं तु ^२विताडितम् ॥१११॥

अथैषां रसभावेषु विनियोगं निबोधन ।

क्रोधे विवर्तितं कार्यं निमेषोन्मेषणैः सह ॥११२॥

विस्मयार्थं च हर्षं च वीर्यं चैव प्रसारितम् ।

अनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पर्शे च कुञ्चितम् ॥११३॥

शृङ्गारे च समं कार्यमोष्यासु स्फुरितं भवेत् ।

सुप्तसूर्च्छितवानोष्णधूमवर्षाञ्जनार्तिषु ॥११४॥

नेत्ररोगे च पिहितमभिघाते विनाडितम् ।

इत्येवं रसभावेषु तारकापुटयोर्विधिः ॥११५॥

कार्यानुगममस्यैव भ्रूवोः कर्म नियोजन ।

उत्क्षेपः पातनं चैव भ्रुकुटी चतुरं भ्रूवोः ॥११६॥

कुञ्चितं रेचितं चैव सहजं चेति सप्तधा ।

भ्रूवोरुन्नतिरुत्क्षेपः सममेकैकशोऽपि वा ॥११७॥

एकस्या वा द्वयोर्वापि पातनं स्यादधोमुखम् ।

भ्रूवोर्मूलमसुत्क्षेपात् भ्रुकुटी परिकीर्तिता ॥११८॥

चतुरं किञ्चिदुच्छ्वासान्मधुरायतयोर्भ्रूवोः ।

एकस्या उभयोर्वापि मृदु भङ्गेन कुञ्चितम् ॥११९॥

एकस्या एव ललितादुत्क्षेपाद्रेचितं^१ भ्रूवः ।

महजातं तु सहजं कर्म दामाश्रिकं स्मृतम् ॥१२०॥

अथैषां संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ।

कोपे वितर्के हेलयां लीलादौ सहजे तथा ॥१२१॥

दर्शने श्रयणे चैव भ्रूवमेका समुत्क्षिपेत् ।

उत्क्षेपो विस्मये हर्षे रोपे चैव द्वयोरपि ॥१२२॥

असूयिते जुगुप्साया हासे घ्राणे च पाननम् ।
 क्रोवस्थानेषु दीप्तेषु योजयेद् ध्रुवद्वीं युध ॥१२३॥
 गृह्णारे ललिते सोम्ये स्पर्शे च चतुरं भवेन्^१ ।
 मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे किलिकिञ्चिते ॥१२४॥
 विकृञ्चिते तु कर्तव्यं नृत्ते योज्यं तु गेचिनम् ।
 अनाविद्धेषु भावेषु विद्यान् स्वाभाविकं युध ॥१२५॥
 'इत्येवं तु भ्रुव प्रोक्ता नामाकर्म निबोधन ।

नना मन्दा विरुष्टा च सोच्छ्वासा च विकृणिना ॥१२६॥
 स्वाभाविकी चेति युधे पङ्क्तिविधा नामिका स्मृता ।
 नना मुहुः क्षिप्रपुटा मन्दा तु निभृता स्मृता ॥१२७॥
 विरुष्टोत्फुल्लिपुटा सोच्छ्वासा मरुष्टमारुता ।
 विकृणिना संकुचिता ममा स्वाभाविकी स्मृता ॥१२८॥
 नामिकालक्षणं ह्येनं विनियोगं निबोधन ।
 'विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासे च नना स्मृता ॥१२९॥
 निर्वेदोत्सुक्यचिन्तासु मन्दा शोके तु कीर्तिता ।
 विरुष्टा 'तीव्रगन्धे श्वासरोपमयानिषु ॥१३०॥
 सोच्छ्वासा मधुरे गन्धे दीर्घोच्छ्वासमृतेषु च ।
 विकृणिनोक्ता हास्येषु जुगुप्सायामसूयिते ॥१३१॥
 स्वाभाविकी शेषभावेदित्येव नामिका स्मृता ।

क्षामं पुष्टं च पूर्णं च कम्पितं कुञ्चितं समम् ॥१३२॥
 पङ्क्तिविधं गण्डमुद्दिष्टं तस्य लक्षणमुच्यते ।
 क्षामं त्वचनतं ह्येव पुष्टं विकसितं भवेन् ॥१३३॥

123-125 (B 125b-129a, G. 124b-127a). ^१ B reads after this an additional couplet 126-128 B 129b-132a, G. 127b-130a). ^२ Q. इत्येव भ्रुव प्रोक्त. 129-132 (B 132b, 134-136a, G 130b-133) ^३ Instead of 129b B. reads मद लक्षणायां युक्ते नावीक्यमनुराधन । विज्ञासे च नना कार्यं नामिका नाट्यदीर्घमि ...
^४ C. तीव्रगन्धे चाप 132-134 (B 136b-138, G 134-136a)

उन्नतं ^१पूर्णमत्रोक्तं कम्पनं स्फुरितं भवेत् ।
 स्यान् कुञ्चितं संकुञ्चितं ममं प्राकृतमुच्यते ॥१३४॥
 गण्डयोर्लक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधन ।
 क्षामं दु रोषु कर्तव्यं प्रहर्षं पुद्गलिष्यते ॥१३५॥
 पूर्णमुत्माहगवेषु रोषहर्षेषु कम्पनम् ।
 कुञ्चितं च सरोमाञ्चस्पर्शं शीते भये ज्वरे ॥१३६॥
 प्राकृतं शेषभावेषु गण्डकर्म भवेदिति ।

विवर्तनं कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ॥१३७॥
 सन्दष्टकं समुद्रश्च पट् कर्माण्यधरस्य तु ।
 विकृण्वन् विवर्तस्तु वेपनं कम्पनं स्मृतम् ॥१३८॥
 विनिष्क्रामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ।
 सन्दष्टकं द्विजैर्दष्टं समुद्रं ^१सहिता गतिः ॥१३९॥
 इत्योष्ठलक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधन ।
 अमूयावेदनावत्रालस्यादिषु विवर्तनम् ॥१४०॥
 कम्पनं वेदनाशीतज्वररोषजा[प]दिषु ।
 स्त्रीणां विलासे वित्रोके विसर्गो रञ्जने तथा ॥१४१॥
 विनिगूहनमायासे सन्दष्टं क्रोधकर्मणि ।
 समुद्रस्त्वनुम्पाया धुम्यने चाभिनन्दने ॥१४२॥

इत्योष्ठकर्मण्युक्तानि चिबुकस्य निबोधन ।
 कुट्टनं खण्डनं छिन्नं ^१चुञ्चितं लेहनं ममम् ॥१४३॥
 दष्टं च दन्तक्रियया चिबुकं त्विह लक्ष्यते ।
 कुट्टनं दन्तसंघर्षं संस्फोटः खण्डनं मुहुः ॥१४४॥

^१ G पूर्णमुद्रिष्ट. 135 139 (B 139-143 ; G 136b 148a) ^१ B मुद्रकोदति
 140-144 (B 144-148 ; G 141b-145a) . ^१ Gp वदन्तः G. -वदन्तः स्या,
 C-वदन्तः. ^२ C. वेदना रोषज्यादिषु (B जयादि) ^३ G विहित (v. J. सुचित).

छिन्नं तु गाढसंश्लेषशुद्धिं दूरविच्युतिः ।

लेहं जिह्वा लेहं किञ्चिच्छेत्प. समं भवेत् ॥१४५॥

दन्तैर्दंष्ट्रेऽधरे दष्टम् इत्येषां विनियोजनम् ।

^१भयशीतजराव्याधिप्रस्तानां कुट्टनं भवेत् ॥१४६॥

जप्याध्ययनसंलापमश्रयोगे च खण्डनम् ।

^२छिन्नं व्याधौ भये शीते व्यायामे ^३रूपितेक्षिते ॥१४७॥

जुम्भणे ^४शुद्धितं कार्यं तथा लौल्ये च लेहनम् ।

समं स्वभावभावेपु सन्दष्टं क्रोधकर्मसु ॥१४८॥

इति दन्तोष्ठजिह्वानां करणाच्चिबुक्रजिया ।

विधुतं विनिवृत्तं च निर्मुग्नं मुग्नमेव च ॥१४९॥

^१विवृत्तं च तथोद्वाहि कर्माण्यव्यास्यजानि तु ।

व्यावृत्तं विनिवृत्तं स्याद्विधुतं तिर्यगायनम् ॥१५०॥

अवाङ्मुखं च निर्मुग्नं व्यामुग्नं किञ्चिदायतम् ।

विशिष्टोष्ठं च ^२विवृत्तमुद्वाहोत्क्षिप्तमेव च ॥१५१॥

विनिवृत्तमसूयायाम् ईर्ष्याक्रोधकृतेन च ।

अवज्ञाविह्वलादौ च स्त्रीणां कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥१५२॥

विधुतं चारणे चैव नैवमित्येवमादिषु ।

निर्मुग्नं चापि विज्ञेयं गम्भीरालोकनादिषु ॥१५३॥

मुग्नं लज्जान्विते योज्यं ^३यनीनां तु स्वभावाच्चम् ।

निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु तथा च विनिमन्त्रणे ॥१५४॥

विवृत्तं चापि विज्ञेयं हास्यशोकभयादिषु ।

स्त्रीणामुद्वाहि लीलायां गर्वे गच्छत्यनादरे ॥१५५॥

145-146 (B 149-150a-G 145b-147) 145-149 (B 150b-153a ; G 148-150a). ^१C भय शीतजरा. ^२G reads one additional item, before this - गोशमदंष्ट्रे रोष्ठेषु तदोष्ठेषु तत् पृष्ठम् । ^३G रुद्धिं च । ^४G. निवृत्तिः. ^५C. लक्ष्य. 149-156 (B 153b-160a, G 150b-157) ^१C निवृत्त. ^२C विवृत्तमुद्वाहोत्क्षिप्तम्. ^३G. शदिनाम्.

एवं नामेतिकार्यं च कोपशक्त्ये विचक्षणैः ।

समं साचीकृताद्युक्ता यच्च दृष्टिविकल्पितम् ॥१५६॥

तज्जैस्तेनानुमारेण कार्यं तदनुग मुगम् ।

अथातो मुखरागश्च चतुर्धा परिकीर्तितः ॥१५७॥

स्वाभाविकः प्रमत्तश्च रक्तः श्यामोऽर्थमश्रयः ।

स्वाभाविकस्तु कर्तव्यः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥१५८॥

मध्यस्थादिषु भावेषु मुखरागः प्रयोक्तृभिः ।

प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्यो हास्यशृङ्गारयोस्तथा ॥१५९॥

वीररोद्रप्रवाद्येषु रक्तः स्यात् करुणे तथा ।

भयानके सवीभत्से श्यामं सजायते मुखम् ॥१६०॥

एवं भावरसाद्येषु मुखरागः प्रयोजयेत् ।

शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तः कृतोऽप्यभिनयः शुभः ॥१६१॥

मुखरागविहीनस्तु नैव शोभान्वितो भवेत् ।

शरीराभिनयोऽप्युप्योऽपि मुखरागसमन्वितः ॥१६२॥

द्विगुणां लभते शोभां रात्राविष निशाकरः ।

नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसान्वितः ॥१६३॥

मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।

यथा नेत्रं प्रसपेत् मुखभ्रूदृष्टिसंयुतम् ॥१६४॥

तथा भावरसोपेनं मुखरागः प्रयोजयेत् ।

^१इत्येष मुखरागस्तु प्रोक्तो भावरसाश्रयः ॥१६५॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रीवाकर्मणि वै द्विजा ।

समा नसोन्नता श्यस्ता रेचिता कुञ्चिताञ्जिता ॥१६६॥

156-157 (B 160b 161a ; G.158) 157-158 B.161b-162a ; G 159 .
158-160 (B 162b 164 ; G.160-162a) 161-162 (B 165-166a , G.162b-163)
162-163 (B.166b-167a , G.164). 163 164 (B.167b 168a ; G.165).
164-165 (B.168b-169 ; G 166-167a). ² C. रचय. 166 (B 170 ;
G.167b-168a).

बलिना च निवृत्ता च प्रीवा नवविधार्थतः ।
 समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु ॥१६७॥
 नता नतास्थाऽलङ्कारवन्द्ये कण्ठावलम्बने ।
 उन्नताभ्युन्नतमुखी ^१ग्रैवेयेऽत्वादिदर्शने ॥१६८॥
 श्यन्ता पाद्वर्गना चैव स्कन्धभारेऽथ दु खिने ।
 रेचिता विधुता भ्रान्ता हावे मथनमृतयोः ॥१६९॥
^३कुञ्चिताऽकुञ्चिता मूर्ध्नि भारिते गलरश्मणे ।
 अञ्जिताऽपस्तनोद्वन्धरेऽनुरूपोर्ध्वदर्शने ॥१७०॥
 पाश्वोन्मुखी स्याद्वलिना प्रोवाभङ्गे च वीक्षिते ।
 निवृत्ताभिमुखीभूता स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥१७१॥
 इत्यादिलोकभावार्था प्रोवा भङ्गेरनेकधा ।
 प्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिर कर्मानुगानि च ॥१७२॥
 शिरसः कर्मणा कर्म प्रीवायाः संप्रवर्तते ।
 इत्येतलक्षणं प्रोक्त शीर्षोपाङ्गसमाश्रयम् ।
 अङ्गकर्माणि शेषाणि गदतो मे निबोधत ॥१७३॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे उपाङ्गविधानं नाम अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः

एवमेतच्छिरोनेत्रधूनासोष्ठरुपोलजम् ।
 कर्म लक्षणसंयुक्तमुपाङ्गानां मयोदितम् ॥१॥
 हस्तोर पार्श्वजठरकटीजह्वोरुपादृतः ।
 लक्ष्मं सप्रवक्ष्यामि विनियोगं च तत्त्वतः ॥२॥
 हस्तानां तु प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यप्रयोगजम् ।
 यथा येनाभिनेयं च तन् मे निगदतः शृणु ॥३॥
 पताकस्त्रिपताकश्च तथा वै कर्तरीमुजः ।
 अर्धचन्द्रो ह्यारालश्च शुक्रनुण्डस्तथैव च ॥४॥
 मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थ कटकासुजः^१ ।
 सूच्यास्यः पद्मकोशश्च^२ तथा वै सर्पशीर्षकः ॥५॥
^३मृगशीर्षः परो ह्येयो हस्ताभिनययोक्तृभिः ।
^४काङ्क्षूगूलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथाः ॥६॥
 हंसास्यो हंसपक्षश्च सन्दंशो मुकुलस्तथा ।
 ऊर्णनाभस्तान्म्रबूढश्चतुर्विंशतिरीरिता ॥७॥
 असंयुता संयुताश्च गदनो मे निबोधत ।
 अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ॥८॥
^१कटकावर्धमानश्च उत्संगो निपनस्तथा ।
 दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ॥९॥
 एते तु संयुता हस्ता मया प्रोक्ताल्लयोदश ।
 नृत्तहस्ताननश्चोर्ध्व गदनो मे मे निबोधन ॥१०॥

1-3 (B.1,3,2 ; G. same). 4-7 (B G. 4-7a) ^१ G. खट्वासुज . ^२ BG. धर्मिणः
 कर्षणः 3. B.G. om. this hem. ^३ C. काङ्क्षूगूलपद्म 8-10 (B.G. 7b-10).
^४ B.G. खट्वावर्धमानः.

चतुरस्रो तथोद्वृत्तौ तथा तलमुखो स्मृतौ ।
 स्वस्तिको विप्रकीर्णौ चाप्यरालम्बकामुखौ^१ ॥११॥
 बाबिद्धवक्रौ सूच्यासौ रचिनावर्धरचितौ ।
 उत्तानावश्चितौ वापि पद्मौ च तथा करौ ॥१२॥
 नितम्बौ चापि विज्ञेयौ केजवन्धौ तथैव च ।
^२सम्प्रोक्तौ चैव लनाख्यौ करिहस्तौ तथैव च ॥१३॥
 पञ्चवश्चिन्तकौ चैव पञ्चप्रद्योतकौ तथा ।
 हयौ गरुडपक्षौ च हंसपद्मौ तथैव च ॥१४॥
 ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव पार्श्वमण्डलिनौ तथा ।
 उरोमण्डलिनौ चैव उर.पाउर्ध्वमण्डलौ ॥१५॥
 मुष्टिकस्वस्तिका चापि नलिनीपद्मकोशकौ ।
^३अलपल्लवोल्बणौ च ललिनौ वलिनौ तथा ॥१६॥
 चतुष्पट्टिकरा ह्येते नामनोऽभिहिता मया ।
 अथ लक्षणमेतेषां कर्माणि च निबोधन ॥१७॥
 प्रमारिताम्राः महिता यम्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 कुञ्चिनश्च तथाङ्गुष्ठ म पताक इति स्मृतः ॥१८॥
 एष प्रहारपाते प्रतापने नोदने ग्रहणे च ।
 गर्वऽप्यहमिति तज्ज्वैललाटदेगोत्थिनः कार्यः ॥१९॥
 एषोऽग्निवर्षधारातिरूपगे पुष्पवृष्टिपतने च ।
 संयुतकरण. कार्यं प्रविरलचलिनाङ्गुलिर्हस्तः ॥२०॥
 स्वस्तिकविच्युतिकरणान् पल्वलपुष्पोपहारशम्पाणि ।
 विरचितमुर्वोसंस्थं यद् द्रव्यं नञ्च निर्देयम् ॥२१॥
 स्वस्तिकविच्युतिकरणान् पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम् ।
 संवृत्तविवृत्तं पाल्यं लज्ज निविडं च गोप्यं च ॥२२॥

अस्यैव चाङ्गुलीभिस्तयोमुखप्रस्थिनोत्थितचलाभिः ।

^१वायूर्भिवेगवेलाश्रोभश्चोद्यश्च कर्तव्यः ॥२३॥

उत्साहनं ^२बहु सथा महाजनं प्रांगुपुष्करप्रहतम् ।

पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणैः प्रयुञ्जीत ॥२४॥

परिघृष्टनलस्थेन तु घोटं मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च ।

पुनरेव शैलधारणमुद्घाटनमेव चाभिनयेन्^३ ॥२५॥

एवमेव प्रयोक्तव्यः स्त्रीषु^४ सामिनये करः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥२६॥

पत्राके तु यत्र वक्राङ्गनामिका त्वङ्गलिर्भवेत् ।

त्रिपताक स विज्ञेय कर्म चास्य निबोधन ॥२७॥

आवाहनमवनरणं विमर्जनं^५ वारणं प्रवेशश्च ।

उन्नामनं प्रणामो निर्दशनं विविधवचनं च ॥२८॥

माङ्गल्यद्रव्याणां स्पर्शः शिरसोऽथ सन्निवेशश्च ।

उष्णोपमुकुटधारणनासास्यओग्रसंवरणम् ॥२९॥

अस्यैव चाङ्गुलीभ्यामधोमुखप्रस्थिनोत्थितचलाम्ब्याम् ।

^६लघुल्लगपननस्रोतोमुजगभ्रमरादिकान् कुर्यान् ॥३०॥

अश्रुप्रमार्जननिलकविरचनरोचनालभनकं च ।

त्रिपताकानामिकया ^७स्पर्शनमलकस्य कार्यञ्च ॥३१॥

स्वस्तिकत्रिपताकौ [तौ] गुरुणा पादवन्दने ।

परस्परप्रसेदिलटौ कार्यावृद्धाहर्दशने ॥३२॥

विश्रुतौ [तौ] ललाटस्थौ कर्तव्यौ नृपदर्शने ।

निर्यक् स्वस्तिकमम्बद्वौ स्याता तौ^८ प्रहर्दशने ॥३३॥

तपस्विदर्शने कार्यावृद्धावुत्तानसम्मुखौ^९ ।

परस्पराभिमुखौ च कर्तव्यौ द्वारदर्शने ॥३४॥

23-26 (B 24-25, 27a ; G. 24-25, 27a) ^१ B बहु सथा B चोभावीध, ^२ G. बहुमत
^३ B G. add after is ददाच्छय इताच्छय सङ्घस्य व्यकृष्टेन । एतावान्नां तु दशाभ्यामभिनये
 प्रोक्तम् 26 31 (B G 27b-32) ^४ C लघु घटपवन . मुजगपननरादिकान् ^५ B. C. दर्शन-
 मलकम् . 32-34 (B G 33-35) ^६ G. यद्दर्शने. ^७ K. कार्यां पीथी चापि पराङ्मुखौ.

उत्तानाधोमुखौ ^१कार्याविमे वत्सस्य संस्थितौ ।
 वडवानलसंप्राप्ते मकराणां च दर्शने ॥३५॥
 अभिनेयस्त्वनेनैव वानरप्लवनोर्मयः ।
^२पवनश्च स्त्रियश्चैव नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ॥३६॥
 संमुखप्रसृताङ्गुष्ठं कार्यो वालेन्दुदर्शने ।
 पराङ्मुखस्तु कर्तव्यो याने नृणां प्रयोक्तृभिः ॥३७॥
 त्रिपताफे यद्वा हस्ते भवेत् पृष्ठावलोकिनी ।
 तर्जनी मध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुखः ॥३८॥
 पश्चिचरणरचनरस्त्रनरिङ्गणकरणान्यधोमुखेनैव ।
 ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्याद् दष्टं शृङ्गं च लेख्यं च ॥३९॥
 पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्तवितर्कितं तथा न्यस्तम् ।
 भिन्नवलितेन कुर्यात् ^१कर्तर्यास्याङ्गलिमुखेन ॥४०॥
 संयुतकरणो वा स्यादसंयुनो वा प्रयुज्यते तज्ज्ञैः ।
 हस्तचमरमहिपसुरगजवृषगोपुरशैलशिखरेषु । ४१॥
 यस्याङ्गुल्यस्तु विनता सहाङ्गुष्टेन चापवन्
 सोऽर्धचन्द्रो हि विज्ञेयः करः कर्मास्य वक्ष्यते ॥४२॥
 एतेन बालनरवः शशिलेखाकम्बुकलशवलयाणि ।
 निर्घटनमायस्तं मध्यौपम्य च पीनं च ॥४३॥
^४रशनाजघनकटीनामाननतालपत्रकुण्डलादीनाम् ।
 कर्तव्यो नारीणामभिनययोगोऽर्धचन्द्रेण ॥४४॥
 आद्या धनुर्लता कार्या कुञ्चितोङ्गुष्ठकस्तथा
 शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता ह्यारालाङ्गुलयः स्मृताः ॥४५॥
 एतेन सत्त्वशौण्डीर्यवीर्यधृतिकान्तिदिव्यगाम्भोर्यम् ।
 आशीर्वादाश्च तथा ^२भावा आहितसंज्ञकाः कार्याः ॥४६॥

35-38 (B G 36-39) ^१ G चते चकोवन्द् मययो, K -ते कुल्य च मयिनी.

^२ K. पतय 39-40 (B G 40 42) ^१ C -र्ध्वोङ्गुलीययुगलेन. 41 (B G 43)

42-41 (B G 44-45) ^२ G, - निवपन-45-46 (B G 46-47) ^३ C भावाभिनयसंज्ञका,

एतेन पुनः स्त्रीणां केजानां सप्रहस्तयोत्कर्षाः ।
 सर्वाङ्गिकं तथैव च निर्वर्णनमात्मनः कार्यम् ॥४७॥
 कौतुकविवाहयोगं प्रदक्षिणेनैव संप्रयोगं च ।
^१अङ्गुल्यप्रस्वस्तिक्रयोगान् कुर्यान् परिमण्डलेनैव ॥४८॥
 प्रादक्षिण्यं परिमण्डलं च कुर्यान् महाजनं चैव ।
 यच्च महीनलरचितं द्रव्यं तच्चाभिनेयं स्यात् ॥४९॥
^२आवाहने निवापे ^३निन्दाशेषाद्यनेकवचने च ।
 स्वेङ्गस्य चाभिनयने गन्धाघ्राणे शुमे चैव ॥५०॥
 त्रिपत्राकृद्दस्तज्जानि हि पूर्वं यान्यभिहितानि कर्माणि ।
 तानि त्वरालयोगान् स्त्रीभिः सम्यक् प्रयोज्यानि ॥५१॥
 अरालस्य यदा वक्राङ्गनामिकात्बङ्गलिर्मवेत् ।
 शुक्रतुण्डस्तु स करः कर्म चास्य निबोधन ॥५२॥
 एतेन त्वभिनेयं नाहं न त्वं न कृत्यमिति चार्थे ।
 आवाहने विमर्गे विगितिबचने च सावज्ञम् ॥५३॥
 बङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येष्वसंस्थिताः ।
 तासामुपरि चाङ्गुष्ठः स मुष्टिरिति संज्ञितः ॥५४॥
 एष प्रहारे व्यायामे निर्गमे स्तनपीडने ।
 संवाहनेऽसियष्टीनां कुन्तदण्डग्रहे तथा ॥५५॥
 अत्यैव तु यदा मुष्टेरुर्ध्वोङ्गुष्ठः प्रयुज्यते ।
 हस्तः स शिरसरो नाम तद्वा श्लेयः प्रयोक्तृभिः ॥५६॥
^१रश्मिकशाङ्कुगन्धुषां तोमरशक्तिप्रमोक्षणं चैव ।
 अधरोष्ठपादरञ्जनमलकस्थोत्सेपणं चैव ॥५७॥
 अत्यैव शिखराख्यस्य [ह्यङ्गुष्ठकनिषाडिना ।
 यदा प्रदेशिनी वक्रा स कपित्थस्तदा स्मृतः ॥५८॥

47-51 (B, 47-51 G; 48-53) ^१ C. चङ्गुल्यप्रस्वस्तिक्रयोगान्. ^२ G. आवाहने च हारणे
 विमर्गे चान्यदेकवचने च. 52-53 (B, G 53-54; G 54-55). 54-55 (B 55-56;
 G 56-57). 56-57 (B 57-58; G 58-59). ^३ G. रश्मिकशाङ्कुगन्धुषां. 58-59 (B 59-60;
 G 60-61).

अमिचापचक्रतोमरकुन्तगदाशक्तित्रजवाणानि ।
 शस्त्राण्यभिनेयानि तु कार्यं सत्यं च पथ्यं च ॥५६॥
 उत्तिक्ष्मवका तु यदानामिका सकनीयसी ।
 अस्यैव तु कपित्यस्य तदासौ कटकामुसः ॥६०॥
 होत्रं हव्यं छत्रं ग्रहपरिकर्षणं च व्यजनकम् ।
 आदर्शधारणं रण्डनं तथा पेपगं चैव ॥६१॥
 आयतदण्डग्रहणं मुक्ताप्रालम्बसंग्रहं चैव ।
 खगदामधारणं खलु वस्त्रान्नालम्बनं चैव ॥६२॥
 मन्थनशरावरुपणपुष्पावचयप्रनोदकार्याणि ।
 अङ्गुशरज्वाकर्षणस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥६३॥
 कटकालये यदा हस्ते तजनी सप्रसारिता ।
 हस्तं सूचीमुखो नाम तदा देव प्रोक्तृभिः ॥६४॥
 अस्य विविधान् प्रयोगान् वक्ष्यामि समासतः प्रदर्शिन्याः ।
 ऊर्ध्वनतलोलकम्पितविजृम्भितोद्वाहितचलायाः ॥६५॥
 चक्रं तडित्पनाकामञ्जर्यं कर्णचूलिकाश्चैव ।
 कुटिलभानयश्च सर्वे निर्देश्याः साधुवादाश्च ॥६६॥
 बालोरगपद्मधूपदीपवह्नीलनागिखण्डाश्च ।
 परिपतनकक्रमण्डलमभिनेयं चोर्ध्वलोलिनया ॥६७॥
 भूयश्चोर्ध्वविरचिना तारापोणैकदण्डयष्टिषु च ।
 विनता च पुनः कार्या दृष्टिषु तद्यास्ययोगेन ॥६८॥
 पुनरपि मण्डलगनया सर्वग्रहणं तथैव लोकस्य ।
^१प्रणतीकृता च ^२कार्याऽध्याये दीर्घे च दिवसे च ॥६९॥
 वदनाभ्यासे वक्रा विजृम्भणे वाक्यरूपणे च मुखे ।
 मेति वदेति च योज्या प्रसारितोत्कम्पितोत्ताना ॥७०॥

59 63 (p.41, B.59-63 ; G 61-65). 64-71 (B 64-70a ; G 66-72) *G.
 वदनाभ्यासे वक्रा विजृम्भणे वाक्यरूपणे च मुखे ।
 १ C. कार्याऽध्याये दीर्घे च. २ C. includes a variant of 70a as follows :
 वदनाभ्यासे वक्रा विजृम्भणे वाक्यरूपणे वाच्ये after 79

कार्या प्रकम्पिता रोपदर्शने 'स्वेदरूपणे चैव ।
 कुन्तलकुण्डलाङ्गदगण्डाश्रयमण्डनाभिनये ॥७१-७२॥
 गर्बेऽहमिति ललाटे रिपुनिर्देशे तथैव च क्रोधे ।
 कोऽसाविति निर्देशेऽय कर्णकण्ठयने चैव ॥७३॥
 संयुक्ता संयोगे कार्या विदलेपिता वियोगे च ।
 कलहे स्वस्तिकयुक्ता परस्परोत्पीडिता बन्धे ॥७४॥
 द्वाभ्यां तु 'वामपाद्वै दक्षिणतो दिननिशावसानानि ।
 अभिमुखपराङ्मुखाम्भ्यां विस्त्रिष्टाभ्यां प्रयुञ्जीत ॥७५॥
 पुनरपि च भ्रमिताग्रा 'रूपशीलाचर्तयन्तशैलेषु ।
 परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्यम्' ॥७६॥
 त्रिष्टा ललाटपट्टेऽधोमुखी शम्भुरूपणे कार्या ।
 शक्रस्याभ्युत्थानात् तज्जैस्तिर्यक्स्थिता कार्या ॥७७॥
 द्वाभ्यां सन्दर्शयेन्नित्य सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
 त्रिष्टा ललाटे शक्रस्य कार्याभ्युत्थानसंघिता ॥७८॥
 पश्चिमण्डलभ्रमितया 'मण्डलमार्दर्शयेच्च चन्द्रस्य ।
 हरनयने च ललाटे शक्रस्य च तिर्यगुत्थाना ॥७९॥
 यस्याहुत्यस्तु विरलाः सदाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः ।
 ऊर्ध्वा 'असंगताग्राश्च स भवेत् पञ्चकोशकः ॥८०॥
 वित्यकपित्थफलानां ग्रहणं कुचदर्शनं च नारीणाम् ।
 ग्रहणे ह्याभिपलामे भवन्ति ताः कुञ्चिताग्रास्तु' ॥८१॥
 देवार्चनबलिहरणे 'संहृते चाग्रापिण्डदाने च ।
 कार्यः पुष्पप्रकरश्च पञ्चकोशेन हस्तेन ॥८२॥
 मणिबन्धात्रिष्टाभ्यां प्रविरलचलिताङ्गुलीयुतकराभ्याम् ।
 कार्यो विवर्तिताभ्यां विकसितकमलोत्पलाभिनयः ॥८३॥

71-83 (B. 71b-82 ; G. 73-84. 1 G. स्वेदमार्जने. 2 C. वामगमन.
 3 G. शशिलापत्. 4 C. नित्य. 5 C. मण्डलयो. 6 G. असंगता. 7 B.
 adds a hem 8 G. समुद्भवे; B. समुद्भवे.

अद्भुत्यः संहताः सर्वा सहाङ्ग्येन यस्य च ।
 तथा निम्नतलञ्चैव स तु सर्पाशिराः कर ॥८४॥
 पप सलिलप्रदाने भुजङ्गतौ तोयसेचने चैव ।
 आस्फोटने च योज्यः करिकुम्भारफालनाद्येषु ॥८५॥
 यद्योमुधीनां सर्वोसामङ्गलीनां समागमः ।
 कनिष्ठाङ्गुलकावूर्ध्वौ स भवेन् मृगशीर्षकः ॥८६॥
 इह सांप्रतमस्त्यद्य शक्येच्छोत्थालनेऽक्षपाते च ।
 स्वेदापमार्जनेषु च कुट्टमिते प्रचलितस्तु भवेत् ॥८७॥
 श्रेताग्निसंस्थिता मध्या तर्जन्यङ्गुलकास्तथा ।
 काङ्गुलेऽनामिका चक्रा तथा चोष्वा कनीयसी ॥८८॥
 एतेन तरुणफलाणि नानाविधानि च लघूनि कार्याणि ।
 कार्याणि रोपजानि स्त्रीवचनान्यङ्गुलिक्षेपैः ॥८९॥
 आवर्तिन्यः करतले यस्याङ्गुस्यो भवन्ति हि ।
 पादवर्गता विकीर्णाश्च स भवेदलपद्मकः ॥९०॥
 प्रतिपेक्ष्यते योज्यः कस्य त्वन्नास्ति शून्यवचनेषु ।
 पुनरात्मोपन्यासः स्त्रीणामेतेन कर्तव्यः ॥९१॥
 तिस्रः प्रसारिता यत्र तथा चोष्वा कनीयसी ।
 तासां मध्यास्थिताङ्गुष्ठः स करश्चतुरा स्मृतः ॥९२॥
 नयविनयनियमस्तु निपुणबालानुरक्षाद्यकैतधार्येषु ।
 वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रशमे च विनियोज्यः ॥९३॥
 एकेन द्वाभ्यां वा किञ्चिन्मण्डलद्वयेन हस्तदण्डेन ।
 विवृतविचारितचरितं विवर्जितं लज्जितं चैव ॥९४॥
 नयनौपम्यं पद्मदलरूपणं हरिणकर्णनिर्देशः ।
 संयुतकरणैर्नैव चतुर्यणैतानि कुर्वीत ॥९५॥

84-95 (B. 84-96 ; G. 85-96). 1 B. adds : अरक्तवैदर्पादेः प्रदर्शनं
 कार्यम् (हृमनश्च च कर्तव्यम्) । प्राद्यं विद्यालभदमिति चैव प्रयोगेषु ; C. •वैदर्पादीनां
 निर्दर्शनम्. 2 C. प्रपणे. 3 C. विवृतविचारित. 4 C. विवर्जितं.

लीलां रतिं रतिं च स्मृतिबुद्धिविभावनाः क्षमां पुष्टिं च ।
 संशामाशां प्रणयं विचारणं सङ्गतं शौचम् ॥९६॥
 चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुखं शीलम् ।
 प्रश्नं वार्तायुक्तिं वेपं मृदुशाब्द्वलं स्तोकम् ॥९७॥
 विमवाविभवौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं गृहं दारान् ।
 नानावर्णाश्च तथा चतुरेणैवं प्रयुञ्जीत ॥९८॥
 सितमूर्ध्वेन तु कुर्याद्रक्तं पीतं च मण्डलकृतेन ।
 परिमृदितेन तु नीलं वर्णाश्चतुरेण हस्तेन ॥९९॥
 मध्यमाङ्गुष्ठसन्देशो चक्रा चैव प्रदेशिनी ।
 ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णे च अङ्गुल्यौ भ्रमरे करे ॥१००॥
 पद्मोत्पलकुमुदानामन्येषां चैव दीर्घवृन्तानाम् ।
 पुष्पाणां ग्रहणविधिः कर्तव्यः कर्णपूरश्च ॥१०१॥
 विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भस्तनाविषु ।
 'बलाबलेपे क्षीमे च ताले विश्वासने तथा ॥१०२॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्त्रेताग्रिस्था निरन्तराः ।
 भवेयुर्हंसचक्रस्य क्षेपे द्वे सम्प्रसारिते ॥१०३॥
 श्लक्ष्णावपशिथिललाघवनिस्तारार्थे मृदुतरवयोगेषु ।
 कार्योऽभिनयविशेषः किञ्चित्प्रस्पन्दिताग्रेण ॥१०४॥
 समाः प्रसारितास्तिक्ष्णस्तया बोध्यां कनीयसी ।
 अङ्गुष्ठः कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः ॥१०५॥
 'एष च निवापसलिले वातध्ये 'गन्धसंश्रये चैव ।
 कार्यः 'प्रतिग्रहाचमनभोजनार्थेषु विप्रणाम् ॥१०६॥
 आलिङ्गने महास्तम्भनिदर्शने रोमहर्षणे चैव ।
 स्पन्दोऽनुलेपनार्थे योज्यः संवाहने चैव ॥१०७॥

96-107 (B- 97-109 ; G. 97-109) 1 B C. बालालापे. 2 C. एष
 विधिः. 3 G. गजसंश्रये(१) B. गण्डसंश्रये. 4 C. प्रतिग्रहावमान.

पुनरेव च नारीणां स्तनान्तरस्थेन विभ्रमविशेषाः ।
 कार्या यथारसं स्युर्दुःखे हलुधारणे चैव ॥१०८॥
 तर्जन्यङ्गप्रसन्दंशो ह्यरालस्य यथा भवेत् ।
 आभुम्रतलमध्यश्च स सन्दंश इति स्मृतः ॥१०९॥
 सन्दंशास्त्रिविधा क्षेया 'अग्रतो' 'मुख[त]स्तथा ।
 तथा पार्श्वगतश्चैव रसभावोपवृद्धितः ॥११०॥
 पुष्पायचयग्रथने ग्रहणे कृणपर्णकेशसूत्राणाम् ।
 'शल्याययचग्रहणापकर्षणे चाग्रसन्दंशः ॥१११॥
 हृन्तात् पुष्पोद्धरणं यर्तिशलाकादिपूरणं चैव ।
 धिगिति च वचनं रोपात्' मुखसन्दंशस्य कर्माणि ॥११२॥
 'यद्योपवीतनि[धा]नवेधनगुणसूक्ष्मबाणलक्ष्येषु ।
 'योगे ध्याने स्तोके संयुतकरस्तु कर्तव्यः ॥११३॥
 'पेशलकुत्सासूयासदोपयचने च वामहस्तेन ।
 किञ्चिद् विवर्तिताग्रः प्रयुज्यते पार्श्वसन्दंशः ॥११४॥
 मालेस्यनेत्ररत्नवितर्कवृन्तप्रवालरचनेषु ।
 निष्पीडितं तथालक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥११५॥
 'समा नताग्राः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 ऊर्ध्वा हंसमुखस्यैव भवेन्मुकुलकः करः ॥११६॥
 देवार्चनवलिकरणे पद्मोत्पलमुकुलरूपणे चैव ।
 विटचुम्बने च कार्यो विकृत्सिते चिप्रकोर्णश्च ॥११७॥
 भोजनहिरण्यगणनामुखसंकोचप्रदानशोभेषु ।
 मुकुलितकुसुमेषु तथा तज्ज्वरेण प्रयोक्तव्यः ॥११८॥
 पद्मकोशस्य हस्तस्य अङ्गुल्यः कुञ्चिता यदा ।
 ऊर्णनामः स विज्ञेयः 'केशचौर्यग्रहादिषु ॥११९॥

108-119 (B. 110-120 ; G. 110-120). 1 B. स्तवप्रज्ञो. 2 mss.

मुखज. 3 C. शल्याययचग्रहणापकर्षणे. 4 BG. रोपे. 5 BgC. उपवीतनिधन-
 BG. पवीतधारण. 6 C. योगेऽध्ययने. 7 G.B. पेशलकुत्सा. 8 G.B. समागताग्रा.

शिरःकण्डूयने चैव कुष्ठव्याधिनिरूपणे ।
 सिद्धव्याधाद्यभिनये प्रस्तरग्रहणे तथा ॥१२०॥
 मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
 शेपे तलस्ये कर्तव्ये ताम्रचूडे करेऽङ्गुली ॥१२१॥
 विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भत्सनादिषु ।
 ताले विभ्वासने चैव शीघ्रार्थे संज्ञितेषु च ॥१२२॥
 तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु 'क्षणे तथा ।
 एष एव करः कार्यो 'यालालापनिमन्त्रणे ॥१२३॥
 अङ्गुल्यः 'सहिता वक्रा उपर्यङ्गुष्ठीपीडिताः ।
 प्रसारिता कनिष्ठा च ताम्रचूडः करः स्मृतः ॥१२४॥
 शतं सङ्कलं लक्षं च 'कनकं चापि दर्शयेत् ।
 क्षिप्रमुकाङ्गुलीभिस्तु स्फुलिङ्गान् विप्रपस्तथा ॥१२५॥
 असंयुक्ताः करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।
 पुनश्च संयुक्तान् हस्तान् गदतो मे नियोद्यत ॥१२६॥
 पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां संश्लेषादङ्गुलिः स्मृतः ।
 देयतानां गुरूणां च मित्राणां चाभिवादान् ॥१२७॥
 देयतानां शिरःस्थस्तु गुरूणामास्यसंस्थितः ।
 वक्षःस्थश्चैव मित्राणां शेपे त्वनियमो भवेत् ॥१२८॥
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामग्योऽग्न्यं पार्श्वसंग्रहात् ।
 हस्तः कपोतको नाम कर्म चास्य नियोद्यत ॥१२९॥
 'एष विनयाभ्युपगमे प्रणामकरणे गुरोश्च सम्भाषे ।
 शीते भये च कार्यो वक्षःस्थः कम्पितः स्त्रीभिः ॥१३०॥
 अयमेवाङ्गुलिपरिपृथ्यमाणमुक्तस्तु स्त्रिभवाक्येषु ।
 एतावदिति च कार्यो नेदानीं कृत्यमिति चार्थे ॥१३१॥

120 131 (B. 121-133a ; G. 121-132). 1 G. करो. 2 C. बलालाप.

3 G. संयुक्ता. 4 C. करोकेन. 5 B. adds after this स्थानान्यस्य पुनस्त्रीणि
 वक्षो वक्षं शिरस्तथा.

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य अन्योन्यान्तरनिःस्मृताः ।
 स कर्कट इति ज्ञेयः करः कर्म च वक्ष्यते ॥१३२॥
 एष मदनाङ्गमर्दे सुप्तोत्यविजृम्भणे 'बृहद्देहे ।
 हनुधारणे च योज्यः शङ्खग्रहणे च तत्त्वज्ञैः ॥१३३॥
 मणिवन्धनविन्यस्तावरालौ स्त्रीप्रयोजितौ ।
 उत्तानौ वामपादवस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥१३४॥
 स्वस्तिकविच्युतिकरणाद् दिशो घना स्रं वनं समुद्रश्च ।
 ऋतवो मही तथान्यद् विस्तीर्णं चाभिनेयं स्यात् ॥१३५॥
 कटकः कटके न्यस्तः कटकावर्धमानकः ।
 'शृङ्गारार्थे प्रयोक्तव्यः प्रमाणकरणे तथा' ॥१३५॥
 अरालौ तु विपर्यस्ताबुत्तानावूर्ध्वमानतौ ।
 उत्सङ्ग इति विज्ञेयः स्पर्शस्य ग्रहणे करः ॥१३७॥
 सनिष्पेपकश्चैव रोपेऽमर्पेऽपि च स्मृतः ।
 निष्पीडितः पुनश्चैव स्त्रीणामीप्याकृते भवेत् ॥१३८॥
 मुकुलं च यदा हस्तं कपित्थः परिवेष्टयेत् ।
 स मन्तव्यस्तदा हस्तो निषधो नाम नामतः ॥१३९॥
 संप्रहपरिग्रहो धारणं च समयश्च सत्यवचनं च ।
 संक्षेपः संक्षिप्तं निपीडितेनाभिनेतव्यम् ॥१४०॥
 'गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम् ।
 दक्षिणं चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरं न्यसेत् ॥१४०(क)॥
 स चापि दक्षिणो हस्तः सम्यक् मुष्टीकृतो भवेत् ।
 इत्येष निषधो हस्तः कर्म चास्य निबोधत ॥१४०(ख)॥

132-140kha (B. 133b-145; G. 133-141). 1 C. बृहद्देहे. 2 C.
 वर्ममान कौ. 3 C. शृङ्गारार्थेऽङ्गु योक्तव्यः. 4 G.B. add अन्ये चमुदोलचवन्तेषु
 कर्तव्यच्छब्दधारण्यु 5 B C. and Gg. read these as 140 ka-ga given above
 and also add अथवा, द्वेयो वै निषधो नाम हंसपक्षौ पराह्मुखा । जातवातादना-
 दीनां प्रयोक्तव्योऽभिषेधने.

एतेन घैर्यमदगर्वसौष्टवैस्तुक्त्यचिक्रमाद्येषा ।
 अभिमानावष्टम्भः स्तम्भस्यैर्यादयः कार्याः ॥१४०(ग)॥
 मंसौ प्रक्षिधिलौ मुक्तौ पताकौ प्रत्रिलम्बितौ ।
 यदा मवेतां करणे स दोल इति संज्ञितः ॥१४१॥
 संभ्रनविषादमूर्च्छितमदामिषाते तथैव चात्रेगे ।
 व्याधिस्तुते च 'शस्त्रक्षते च कार्याऽभिनययोग ॥१४२॥
 यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिस्तरः ।
 द्वितीयः पार्श्वसंश्लिष्टः स तु पुष्पपुटः स्मृतः ॥१४३॥
 'धान्यफलपुष्पमक्ष्याप्यनेन नानाविधानि युक्तानि ।
 ग्राह्याप्युपनेयानि तोयानयनापनयने च ॥१४४॥
 पताकौ तु यदा 'हस्तावृष्ट्याङ्गुष्ठावधोमुक्तौ ।
 उपर्युपरि विन्यस्तौ तदा स मकरः करः ॥१४५॥
 'सिंहव्यालह्रीपिप्रदर्शनं नक्रमकरमस्त्यानाम् ।
 ये चान्ये ऋग्यादा 'ह्यभिनेयास्तेऽर्थयोगेन ॥१४६॥
 कूर्परांसाञ्जितौ हस्तौ यदास्तां सर्पशीर्षकौ ।
 गजदन्तः स विज्ञेयः कर्म चास्य निगोधत ॥१४७॥
 'एष च वरयानवधूमदणे चातिमारयोगे च ।
 स्तम्भे ग्रहणे च तथा शूलशिलोत्पादने चैव ॥१४८॥
 शुक्रनुष्टौ कर्तौ कृत्वा वक्षस्पभिमुखाञ्जितौ ।
 शनैरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्य इति स्मृतः ॥१४९॥
 दौर्धस्ये निम्बवसिते गात्राणां दर्शने तनुत्वे च ।
 उत्कण्ठिते च तज्जैरभिनययोगस्तु कर्तव्यः' ॥१५०॥

1403-150 (B. 146-157; G. 142-151). 1 C. शराचते

2 C. धान्यफल, पुष्पाप्यनेन. C. धान्यफलं. 3 C. हस्तौ मूर्धाङ्गुष्ठा-. 4 C. सिद्धन्मात्रहिमद-. 5 C. ह्यभिनेयास्तेन हस्तेन. 6 G. भूषण-धवराणांमुद्रावहने, C. एष च वधवराणांमुद्रादे. 7 C. Go. add after this मुद्रान्तु यदा हस्तः कपित्थ-परिवेष्टितः । वर्धमानः स विज्ञेयः कर्म चास्य निगोधत ॥ मंग्रहपरिमद्धौ धाराणं च ममदय मल्लवचनं च । मंग्रहपतन मंग्रहमन्योहितेनाभिनेतव्यम् ।

विज्ञेयो वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
 जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्यो विघाटने ॥१५१॥
 उक्ता ह्येते द्विविधा ह्यसंयुताः संयुताश्च संक्षेपात् ।
 अभिनयकरा ये त्विह ते हान्यन्ताप्यर्थतः साध्याः ॥१५२॥
 'आकृत्या चेष्टया चिह्नैर्जात्या विधाय तत्पुनः ।
 स्थं 'वितर्क्य कर्तव्यं हस्ताभिनयनं बुधैः ॥१५३॥
 नास्ति कश्चित्तयाऽहस्तो नाट्यार्याभिनयं प्रति ।
 यस्य यद् दृश्यते रूपं बहुशस्तन्मयोदितम् ॥१५४॥
 अन्ये चाप्यर्थसंयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह ।
 छन्दतस्ते नियोक्तव्या रसमाधविचेष्टितैः ॥१५५॥
 देशं कालं प्रयोगं 'च अर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ।
 हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्याः स्त्रीणां नृणां विशेषतः ॥१५६॥
 सर्वेषामेव हस्तानां यानि कर्माणि सन्ति हि ।
 तान्यहं संप्रक्षयामि रसभाववृत्तानि तु ॥१५७॥
 उत्कर्षणं विकर्षणं तथा चैवापकर्षणम् ।
 परिग्रहो निग्रहश्च आह्वानं मोदनं तथा ॥१५८॥
 संश्लेषश्च वियोगश्च रक्षणं मोक्षणं तथा ।
 विक्षेपधूनने चैव 'विसर्गस्तर्जनं तथा ॥१५९॥
 छेदनं भेदनं चैव स्फोटनं 'मोटनं तथा ।
 ताडनं चेति विज्ञेयं तज्ज्ञैः कर्म करान् प्रति ॥१६०॥
 'उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च ।
 हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यनृत्तसमाश्रयः ॥१६१॥
 सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधि ।
 नेत्रभ्रूमुखरागैश्च कर्तव्या व्यञ्जिता बुधैः ॥१६२॥

151-162 (B. 158-170, G. 152-162). 1 G. प्रकृता 2 C. वितर्क्य.

3 B.G. चाप्यर्थः. 4 G. आकर्षणं पुनः. 5 C. विसर्गस्तर्जनम्. 6 C. मोहनं.

7 G. om. this couplet.

करणं कर्नं स्थानं प्रचारयुक्तिं क्रियां च संप्रेक्ष्य ।
 हस्ताभिनयः कार्यस्नञ्जैर्लोकोपचारेण ॥१६३॥
 उत्तमानां कराः कार्या ललाटक्षेत्रचारिणः ।
 वक्षःस्थानैश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः ॥१६४॥
 ज्येष्ठे स्वल्पप्रचाराः स्युर्मध्ये 'मध्यविचारिणः' ।
 अधमेषु प्रकीर्णास्तु हस्ताः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥१६५॥
 लक्षणव्यञ्जिता हस्ताः कार्यास्तूत्तममध्यमैः ।
 लोकक्रियास्वभावेन नीचैरप्यर्थसंश्रयाः ॥१६६॥
 अथयान्यादृशं प्राप्य प्रयोग कालमेव च ।
 विपरीताश्रया हस्ताः प्रयोक्तव्या 'बुधैर्नरैः' ॥१६७॥
 विषण्णे मूर्च्छिते 'ह्रीते जुगुप्साशोकपीडिते ।
 ग्लाने सुप्ते विहस्ते च निश्चेष्टे तन्त्रिते जडे ॥१६८॥
 व्याधिग्रस्ते ज्वराते च भयाते शीतविप्लवने ।
 मत्ते प्रमत्ते चोन्मत्ते चिन्तायां तपसि स्थिते ॥१६९॥
 'हिमवर्षगते घन्धे 'हारिणेष्ववसथिते ।
 स्वप्रायिते च सभ्रान्ते 'नखसंस्फोटने तथा ॥१७०॥
 'न हस्ताभिनयः कार्यं कार्यः 'सरस्य संग्रहः ।
 * तथा काकुविशेषश्च 'नानाभावसन्वितः ॥१७१॥
 यत्र ध्यप्रायुभौ हस्तौ 'तत्र दृष्टिर्विलोकिताः ।
 वाचिकाभिनये कुर्याद्विरामैर्यथेदर्शकैः' ॥१७२॥
 एवं ज्ञेया करा ह्येते नानाभिनयसंश्रिता ।
 अत ऊर्ध्वं प्रपक्ष्यामि 'हस्तान् नृत्तसमाश्रयान् ॥१७३॥

- 163-173 (B. 171 183, G 165-176) 1 B. मध्ये कुर्वीत मध्यमैः.
 2 B. बुधैर्नरा 3 C मोने 4 B हिमवर्षगते बद्धे 5 C. हरिणः, B.
 वारिणा. 6 G. नखसंस्फोटने. 7 C. तथा हस्ताभिनयः. 8 G. सत्त्वस्य सम्भवः,
 B. सत्त्वसमाश्रयः. 9 G. -रमान्वित, B. नानापरमभावकः. 10 B. तनदृष्टिविलोकिताः,
 C. चतदृष्टिः. 11 G.B. add two more sl. 12 B करान्

वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्यौ तु ग्राह्मुखौ कटकामुखौ ।
 समानकूर्परसौ तु चतुरथौ प्रकीर्तितौ ॥१७४॥
 हंसपक्षरुतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत् ।
 उद्धृताविति विज्ञेयावथवा तालवृन्तसौ ॥१७५॥
 चतुरथस्थितौ हस्तौ हंसपक्षरुतौ तथा ।
 तिर्यक्स्थितौ चाभिमुखौ ज्ञेयौ तलमुष्पाविति ॥१७६॥
 तावेव मणिवन्धान्ते स्वस्तिकाकृतिसंस्थितौ ।
 स्वस्तिकाविति विख्यातौ विच्युतौ विप्रकोर्णकौ ॥१७७॥
 भलपल्लवसंस्थानाद्युर्ध्वास्यौ पद्मकोशकौ ।
 अरालकटकार्यौ वा अरालकटकामुखौ ॥१७८॥
 भुजांसकूर्परग्रैस्तु कुटिलावर्तितौ करौ ।
 पराङ्मुखतलाविज्ञौ ज्ञेयावाविद्वयकूकौ ॥१७९॥
 हस्तौ तु सर्पशिरसौ मध्यस्याङ्गुष्ठकौ यदा ।
 तिर्यक् प्रसारितास्यौ च तदा सूचीमुखौ स्मृतौ ॥१८०॥
 रेचितौ चापि विज्ञेयौ हंसपक्षौ द्रुतभ्रमौ ।
 प्रसारितोत्तानतलौ रेचितावेव संज्ञितौ ॥१८१॥
 चतुरथो भवेद्ग्रामः सव्यहस्तश्च रेचित ।
 विज्ञेयो नृत्ततत्त्वज्ञैरर्धरेचितसंज्ञकौ ॥१८२॥
 अञ्जितौ कूर्परसौ तु त्रिपताकाकृतौ करौ ।
 किञ्चित्तिर्यग्गतावेतौ स्मृतावुत्तानवञ्जितौ ॥१८३॥
 मणिवन्धनमुखौ तु पताकौ पल्लवौ स्मृतौ ।
 याहुशोषोदिनिष्क्रान्तौ नितम्बाविति कीर्तितौ ॥१८४॥
 केशदेशाद्विनिष्क्रान्तौ परिपाश्वस्थितौ यदा ।
 विज्ञेयौ केशचन्दाप्यौ करावाचार्यसम्मतौ ॥१८५॥

174-185 (B. 184-197 ; G 177-190). 1 C. पराङ्मुखतया०.

2 G. वापि. 3 C. हसपक्षोद्धृतभ्रमौ 4 C. मस्थिता 5 B. G. संज्ञितौ.

6 B. परिपाश्वस्थितौ तथा.

तिर्यक् प्रसारितौ चैव पार्श्वसंस्थौ तथैव च ।
 लतारयौ च करौ ज्ञेयौ नृत्ताभिनयनं प्रति ॥१८६॥
 समुन्नतो लताहस्तः पार्श्वोत्पाद्वैविलोलितः ।
 त्रिपत्नाकोऽपरः कर्णे 'करिहस्तौ प्रकीर्तितौ ॥१८७॥
 कटिशीर्षनिविष्टाग्रौ त्रिपत्ताकौ यदा करौ ।
 पक्षवञ्चितकौ हस्तौ तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥१८८॥
 तावेव तु परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ स्मृतौ ।
 अधोमुखतलाविद्धौ ज्ञेयौ गरुडपक्षकौ ॥१८९॥
 हंसपक्षकौ हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 तथा' प्रसारितभुजौ दण्डपक्षाविति स्मृतौ ॥१९०॥
 ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्नाद्यूर्ध्वदेशधियर्तनात् ।
 तावेव पार्श्वधिन्यस्तौ पार्श्वमण्डलिनौ स्मृतौ ॥१९१॥
 उद्वेष्टितो भवेदेको 'द्वितीयश्चापवेष्टितः ।
 भ्रमितावुरसः स्थाने उरोमण्डलिनौ स्मृतौ ॥१९२॥
 अलपल्लवाकारालावुगोऽर्धभ्रमणकृमात् ।
 'पार्श्वार्धतश्च विज्ञेयावुरः पार्श्वार्धमण्डलौ ॥१९३॥
 हस्तौ तु मणिगन्धान्ते कुञ्चितावञ्चितौ यदा ।
 'कटकास्यौ कृतौ स्यातां मुष्टिरुखस्तिकौ तदा ॥१९४॥
 पद्मकौशौ यदा हस्तौ 'ध्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 मलिनीपद्मकौशौ तु तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥१९५॥
 करावुद्वेष्टिताग्रौ तु प्रविधायालपल्लवौ ।
 ऊर्ध्वप्रसारिताग्रौ विज्ञेयावुल्लवणाविनि ॥१९६॥
 पल्लवौ च शिरोदेशे संग्रासौ ललितौ स्मृतौ ।
 कूर्परुखस्तिरुगतौ लतारयौ वलिनापिति ॥१९७॥

186-197 (B. 198 209, G. 191-202) 1 B G करिहस्तौ प्रकीर्तित .

2 C. तथा. 3 C. द्वितीयश्च विवेष्टित . 4 BC पार्श्वार्धतश्च, 5 G. खटकास्यौ
 कृतौ, G. खटकास्यकृतौ, C. कटकास्यौ तु तौ 6 C. व्यावर्त-.

करणे तु प्रयोक्तव्या नृत्तहस्ता विशेषतः ।
 तथार्थाभिनये चैव पताकाद्याः प्रयोक्तृभिः ॥१९८॥
 सङ्करोऽपि भवेत्तेषां प्रयोगेऽर्धवशात् पुनः ।
 प्राधान्येन पुनः संज्ञा नाट्ये नृत्ते करेऽपिह ॥१९९॥
 वियुताः संयुताश्चैव नृत्तहस्ता प्रकीर्तिताः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि करणं 'हस्तमंथयम् ॥२००॥
 सर्वेषामेव हस्तानां 'नाट्यहस्तप्रवेदिभिः ।
 विज्ञातव्यं प्रयत्नेन करणं तु चतुर्विधम् ॥२०१॥
 'अथावेष्टितमेकं स्यादुद्धेष्टितमथापरम् ।
 व्याचर्तितं तृतीयं तु चतुर्थं परिवर्तितम् ॥२०२॥
 आवेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यथाक्रमम् ।
 अभ्यन्तरेण करणं तदावेष्टितमुच्यते ॥२०३॥
 उद्धेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यहिर्मुखाः ।
 क्रमशः करणं विप्रास्तदुद्धेष्टितमुच्यते ॥२०४॥
 व्याचर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या ङ्गुल्योऽभ्यन्तरेण तु ।
 यत्तु क्रमेण करणं तद्व्याचर्तितमुच्यते ॥२०५॥
 उद्धर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या बाह्यतः क्रमशो यदा ।
 अङ्गुल्यः करणं विप्रास्तदुद्धेष्टितमुच्यते ॥२०६॥
 नृत्तेऽभिनययोगे वा पाणिभिर्वर्तनाधरैः ।
 मुखभूनेत्रयुक्तानि करणानि प्रयोजयेत् ॥२०७॥
 'तिर्यगूर्ध्वगतं चैव तथाधोमुख एव च ।
 आविद्धश्चापविद्धश्च मण्डलस्त्वस्तिकस्तथा ॥२०८॥

198-208 (B 210-220, G. 203-213). 1 G. करणं कर०, B. करान्
 करणसंभ्रयान्. 2 G. नाट्यहस्त प्रवेदिभिः. 3 G. अपवेष्टितम्. 4 B G. read 208
 25 तिर्यगूर्ध्वगतं चैव तथाधोमुखश्चोऽपविद्धस्तु । नरदलगतित्यया स्वस्तिकश्च पृष्ठानु-
 सारी च

अञ्चितः कुञ्चितश्चैव पृष्ठगञ्चेति चोदितः ।

बाहुप्रकारौ दशधा नाट्यनृत्तप्रयोक्तृभिः^१ ॥२०९॥

हस्तानां करणविधिर्मया समासेन निगदितो विप्राः ।

अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये हृदयोदरपार्श्वकर्माणि^२ ॥२१०॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे हस्ताभिनयो नाम

नमोऽध्यायः ॥

१ B.G. read २०९ as

उद्देष्टः प्रसारित इत्येते वै स्मृताः प्रकारास्तु ।

बाह्वोरिति करणगता विज्ञेया नर्तकैर्नित्यम् ॥

२ B. does not stop and treats the chapter X as the part of the present chapter.

दशमोऽध्यायः

आभुशमथ निर्भुशं तथा चैव प्रकम्पितम् ।
 उद्धाहित समं चैव उरः पञ्चविधं स्मृतम् ॥१॥
 निम्नमुन्नतपृष्ठं च ध्याभुश्रांसं श्लथं कचित् ।
 आभुशं तदुरो धेयं कर्म चास्य नियोधत ॥२॥
 संभ्रमविपादमूर्छादोकमयव्याधिहृदयशल्केषु ।
 कार्यं शीतस्पर्शं येष 'लज्जान्वितेऽर्थवशान् ॥३॥
 स्तब्धं च निम्नपृष्ठं च निर्भुश्रांसं समुन्नतम् ।
 उरो निर्भुशमेतद्धि कर्म चास्य नियोधत ॥४॥
 स्तम्भे मानग्रहणे विस्रयदृष्टे च सत्यवचने च ।
 अहमिति च दर्पवचने 'गर्वोत्सेके च कर्तव्यम् ॥५॥
 ऊर्ध्वक्षेपैरुरो 'यत्र निरन्तररुतैः कृतम् ।
 प्रकम्पितं तु विज्ञेयमुरो नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥६॥
 'हसितरुदितेषु कार्यं भ्रमे भये ध्यासकासयोश्चैव ।
 'द्विपके तु ते च तथा नाट्यनैर्ययोगेन ॥७॥
 उद्धाहितमूर्ध्वगतमुरो धेयं प्रयोगनः ।
 दीर्घोच्छ्वासोन्नतालोके जृम्भणादिषु चेप्यते ॥८॥
 'सर्वैरेवाङ्गविन्यासैश्चतुरधकृतैः कृतम् ।
 उरः सम तु विज्ञेयं स्वस्थं सौष्टवसंयुतम् ॥९॥
 एतदुक्तं मया सम्यगुरसस्तु विकल्पनम् ।
 अत 'ऊर्ध्वं प्रपक्ष्यामि पादवैयोरिह लक्षणम् ॥१०॥

1-10 (B. IX. 223-233; G. 1-11). 1 C. लज्जायिते 2 C. सर्वोत्
 माहे. 3 G B. add one śl. 4 C यत्तु. 5 C. हसितरुदितादिसंभ्रममयभ्रमव्याधि-
 पोडितार्थेषु. 6 C. नानाभाषोपगत कार्यमुरोर्नाट्ययोगेषु 7 C. सर्वे सत्तोष्टवैरुतैः
 8 B.G. परं.

नतं समुन्नतं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
 'तथापसृतमेव तु पादर्वयोः कर्म पञ्चधा ॥११॥
 'कटो भवेत्तु व्याभुजा पादर्वमाभुगमेव च ।
 तथैवापसृतांस च किञ्चित् पाद्वं नतं स्मृतम् ॥१२॥
 नतस्यैवापरं पाद्वं विपरीनं तु युक्तितः ।
 'कटोपाद्वंभुजांसैवाप्युन्नतैरुन्नतं भवेत् ॥१३॥
 आयामनादुभयतः पाद्वयोः स्यात्पद्मारिणम् ।
 'परिचर्ते त्रिकस्यापि विवर्तितमिहेष्यते ॥१४॥
 'विवर्तितापनयनाद् भवेदपसृतं पुनः ।
 पाद्वलक्षणमित्युक्तं विनियोगं निबोधत ॥१५॥
 उपसर्पे नतं कार्यमुन्नतं चापसर्पणे ।
 प्रसारितं ग्रहणादौ 'परिवृत्ते विवर्तितम् ॥१६॥
 विनिवृत्ते त्वपसृतं पाद्वमर्धवशाद्भवेत् ।
 एतानि पाद्वकर्मणि जटस्य निबोधत १७॥
 क्षामं खल्वं च पूर्णं च संप्रोक्तमुदरं त्रिधा ।
 तनु क्षामं नतं खल्वं पूर्णमाभ्यातमुच्यते ॥१८॥
 क्षामं 'हासे च रुदिते निःश्वासे जृम्भणे भवेत् ।
 व्याधिते तपसि शान्ते क्षुधातं खल्वमिष्यते ॥१९॥
 पूर्णमुच्छसिते स्थूले 'व्याधितात्यशनादिषु' ।
 इत्येतदुदरस्योक्तं कर्म कट्या निबोधत ॥२०॥
 छिन्ना चैव निवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ।
 उद्धाहिता चेति कटो नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ॥२१॥
 कटोमध्यस्य चलनाच्छिन्ना संपरिकीर्तिता ।
 पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता स्याद्विवर्तिता ॥२२॥

११-२२ (B. IX. २३४-२४६, G. १२-२३). १ C. तथा प्रसृतमेवतु, २ C. कटिमवेत्. ३ B. ०भुजासैवाभ्युन्नतै०. ४ B. परिवर्ताद्, G. परिवर्त, C. परिवर्ति०. ५ G. विवर्तनाप०, B. निवर्तनाप०. ६ C. परिवर्ती. ७ B. G. हास्ये. ८ G. ०व्याधिताभ्यशना०, C. ०व्याधितन्द्राशना०. ९ B.G. add a hem.

सचेतो भ्रमणाद्यापि विज्ञेया रेचिता कटी ।
 'तिर्यग्गतागता क्षिप्रं' कटी ज्ञेया प्रकम्पिता ॥२३॥
 नितम्बपाश्वोर्द्वहनाच्छनैर्द्वह्यदिता कटी ।
 'कटीकर्म' मया प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ॥२४॥
 छिन्ना व्यायामसंभ्रान्तज्याघृतप्रेक्षणादिषु ।
 निवृत्ता वर्तने चैव रेचिता भ्रमणेषु च ॥२५॥
 कुञ्जधामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ।
 स्थूलेषूद्वाहिता योज्या स्त्रीणां लीलागनेषु च ॥२६॥
 कम्पनं चलनं चैव स्तम्भनोद्धर्तने तथा ।
 'निवर्तनं' च पञ्चैतान्यूलकमाणि कारयेत् ॥२७॥
 नमनोद्धमनात् पार्णोर्मुहुः स्यादूलकम्पनम् ।
 गच्छेदभ्यन्तरं जानु 'यत्र' तद्वलनं स्मृतम् ॥२८॥
 स्तम्भनं चात्र विज्ञेयम् 'अपवृत्तक्रियात्मकम्' ।
 धलिताचिद्वकरणादूर्ध्वोद्धर्तनं स्मृतम् ॥२९॥
 पार्णिरभ्यन्तरं गच्छेद्यत्र 'तत्तु' निवर्तनम् ।
 गतिप्यधमपात्राणां भवेद्यापि हि कम्पनम् ॥३०॥
 चलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वैरपरिक्रमे ।
 साध्यस्ते च विपादे च स्तम्भनं तु प्रयोजयेद् ॥३१॥
 व्यायामे ताण्डवे चैव कार्यमुद्धर्तनं युधैः ।
 निवर्तनं तु कर्तव्यं संभ्रमादिपरिक्रमे ॥३२॥
 'यथादर्शनमन्यच्च लोकाद्' ग्राह्यं प्रयोक्तृभिः ।
 इत्यूर्ध्वोर्लक्षणं प्रोक्तं लङ्गयोश्च निबोधत ॥३३॥
 धावतिर्न नतं क्षिप्तमुद्वाहितमथापि वा ।
 परिवृत्तं यथा चैव जङ्घाकमाणि पञ्चधा ॥३४॥

23-34 (B. IX. 246b-258a . G. 24-35). 1 C. गतागताक्षिप्तं.

2 B. G. read differently. 3 B. निवर्तनं. 4 B. यत्तु. 5 B. अपविद्धं.

5 C. तत्तु. 6 C. तथा.

वामो दक्षिणपादौ न 'दक्षिणश्चापि वामतः ।
 पादो यत्र ब्रजेद्विमास्तदायर्तितमुच्यते ॥३५॥
 'जानुनः' कुञ्चनाच्चैव नतं ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ।
 'विज्ञेपाच्चैव जङ्घायाः क्षितमित्यभिधीयते ॥३६॥
 उद्धाहितं च विज्ञेयमूर्ध्वमुद्धाहनादपि ।
 प्रतीपनयनं 'यत्तु परिवृत्तं' तदुच्यते ॥३७॥
 आयर्तितं प्रयोक्तव्यं 'विदूषकपरिक्रमे' ।
 नतं चापि हि कर्तव्यं स्यान्नासनगतादिषु ॥३८॥
 क्षिप्तं ध्यायामयोगेषु ताण्डवे च प्रयुज्यते ।
 तथा चोद्धाहितं 'कार्यमाविद्धगमनादिषु ॥३९॥
 ताण्डयादौ प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः ।
 इत्येतज्जङ्घयोः कर्म पादयोस्तु निरोधतः ॥४०॥
 उद्धटितः समश्चैव तथाप्रतलमञ्जरः ।
 भञ्जितः 'कुञ्चितश्चैव पादः पञ्चविधः स्मृतः ॥४१॥
 स्थित्वा पादतलाम्रेण पार्णिभूमौ निपात्यते ।
 यस्य पादस्य करणे भवेदुद्धटितस्तु सः ॥४२॥
 अयमुद्धटितकरणेष्वनुकरणार्थं प्रयोगमासाध ।
 'दुतमन्वयमप्रचारः सहृदसकृद्वा प्रयोक्तव्यः ॥४३॥
 स्वमावरचितो भूमौ समस्थानश्च यो भवेत् ।
 समपादः स विज्ञेयः स्वमावाभिनयाश्च यः ॥४४॥
 स्थिरस्वभावाभिनये नानाकरणसंश्रये ।
 घलितश्च पुनः कार्यो विधित्रैः पादरेचिते ॥४५॥

35-45 (B. IX. 258b-270a, G. 36-49). 1 B. दक्षिणाच्चापि. 2 G. जानुन. 3 C. कुञ्चनं वापि. 4 C. विज्ञे. 5 C. यतन्. 6 C. सम्प्रमातिपरिक्रमे
 7 C. कुर्यन्. 8 G. कुञ्चितं सूत्री पादः पोदा. 9 C. इतमन्वयः. 10 G. adds one
 sl. 11 B. adds 3 couplets.

उतक्षिता नु भवेत् 'पाणिंरञ्जितोऽङ्गुष्ठकस्तथा ।
 शङ्खस्यश्वाञ्जिताः सर्वाः पादेऽग्रतलसञ्चरे ॥४६॥
 'नोदननिकुट्टिते स्थितनिशुम्भिते भूमिताडने भ्रमणे ।
 विक्षेपविधारेचक'पाणिंस्ततगमनमेतेन ॥४७॥
 'पाणिंर्यस्य स्थिता भूमा- 'चूर्ध्वमग्रतलं तथा ।
 शङ्खस्यश्वाञ्जिताः सर्वाः स पादस्त्वाञ्जितः स्मृतः ॥४८॥
 पादाग्रतलसञ्चारे वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
 एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमरकेषु च ॥४९॥
 उतक्षिता यस्य पाणिः स्यादङ्गस्यः कुञ्जितास्तथा ।
 तथाकुञ्जितमध्यश्च स पादः कुञ्जितः स्मृतः ॥५०॥
 उदात्तगमने चैव वर्तितोद्वर्तिने तथा ।
 अतिक्रान्तकमे चैव प्रयोगस्तस्य कीर्त्यते^१ ॥५१॥
 पादजह्वोरुकरणं समं कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
 पादस्य करणे सवं जह्वोरुहृत्यमिष्यते ॥५२॥
 यथा पादः प्रवर्तते तथैवूरुः प्रवर्तते ।
 'अनयोः समानकरणात् पादचारी प्रयोजयेत् ॥५३॥
 इत्येदङ्गजं प्रोक्तं लक्षणं कमे चैव हि ।
 अतःपरं प्रचक्ष्यामि चारीच्यायामलक्षणम् ॥५४॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे शारीराभिनयो नाम
 दशमोऽध्यायः ।

46-54 (B IX. 273b-283; G. 50-58) 1 B. पाणिः प्रवृत्तोऽङ्गुष्ठकस्तथा.
 2 B. नोदननिकुट्टिते स्थितनिशुम्भने, G. ताडननिकुट्टितनिशुम्भने. 3 B. 'पाणि-
 कृताप्र०. 4 C. पाणिंर्यस्याञ्जिता. 5 C. ऊर्ध्वमग्रतलं, B. पादनमग्रतलं, 6 B.G.
 add one śī. and a half. 7 B.G. तयोः.

एकादशोऽध्यायः

- * एवं पादस्य जहाया ऊरोः कस्यास्तथैव च ।
 * 'समानकरणाच्चेष्टा चारीति परिकीर्तिता ॥१॥
 विधानोपगताश्चार्यो व्ययच्छन्ते परस्परम् ।
 यस्मादङ्गसमायुक्तस्तस्माद् व्यायाम उच्यते ॥२॥
 एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसंज्ञिता ।
 द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद् भवेत् ॥३॥
 करणानां समायोगः पण्ड इत्यभिधीयते ।
 पण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा 'संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥४॥
 चारीभिः 'प्रस्तुतं नृत्तं चारीभिश्चेष्टितं तथा ।
 चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिताः ॥५॥
 यदेतत् प्रस्तुत नाट्यं तच्चारीष्वेव 'संस्थितम् ।
 न हि चार्या विना किञ्चिन्नाट्ये दृष्टं प्रवर्तते ॥६॥
 तस्माच्चारीविधानस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 या यस्मिंस्तु 'यथा योज्या नृत्तं युद्धे गतौ तथा ॥७॥
 समपादा स्थितायतां शकटाद्या तथैव च ।
 भक्ष्यार्थिका चापगतिर्विच्यवा च तथापरा ॥८॥
 पङ्काक्रीडिता वद्धा ऊरुदृत्ता तथाङ्गिता ।
 'उत्स्यन्दिता च जनिता स्यन्दिता चापस्यन्दिता ॥९॥
 समोत्सारितमत्तह्री मत्तह्री चेति षोडश ।
 पता भौग्यः स्मृताश्चार्यः 'शृणुताकाशकीः पुनः ॥१०॥

1-10 (B X. 1-10 ; G. 1-10). 1 B. समानकरणे, Bch. समानकरणा.

2 B. संयुक्तैः. 3 B. प्रस्तुतं. 4 C. सङ्गितम् 5 C. प्रयोक्तव्या. 6 B.G.

वत्स्यन्दिता. 7 C. शृणुताकाशकी, B.G. आकाशिकी.

अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता पार्श्वक्रान्ता तथैव च ।
 ऊर्ध्वजानुश्च सूची च तथा नूपुरपादिका ॥११॥
 दोलपादा तथाभिन्ना 'आविद्धोद्धृतसंज्ञिते ।
 विघट्टान्ता ह्यलाता च भुजङ्गवासिता तथा ॥१२॥
 मृगप्लुता च दण्डा च भ्रमरी चेति षोडश ।
 आकाशम्यः स्मृता हेता लक्षणं च निमोघत ॥१३॥
 पादैर्निरन्तरकृतैस्तथा समनसैरपि ।
 समपादा तु सा चारी विज्ञेया स्थानसंश्रया ॥१४॥
 भूमिपृष्ठेन पादेन कृत्याभ्यन्तरमण्डलम् ।
 'पुनस्तसारयेदन्यं स्थितावतां तु सा स्मृता ॥१५॥
 निपण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसञ्चारम् ।
 उद्धाहितमुरः कृत्वा 'शकटास्यां प्रयोजयेत् ॥१६॥
 सव्यस्य पृष्ठतो धामश्चरणस्तु यदा भवेत् ।
 'तस्योपसर्पणं चैव ज्ञेया साध्याधिका बुधैः ॥१७॥
 पादः प्रसारितः सव्यः पुनश्चैवोपसर्पितः ।
 चाम सव्यापसर्पिं च चापगत्यां विधीयते ॥१८॥
 'विच्ययात् समपादाया 'विच्यवां सप्रयोजयेत् ।
 निकुट्टयंस्तलाग्रेण' पादस्य घरणीतलम् ॥१९॥
 तलसञ्चारपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतनं तु यत् ।
 'पर्यायदाश्च क्रियते एडकाक्रीडिता तु सा ॥२०॥
 अन्योन्यजङ्घासवेयात् कृत्या तु स्वस्तिरुं ततः ।
 ऊरुन्यां बलनं यस्मात् सा यद्धा चार्युदाहृता ॥२१॥
 तलसञ्चारपादस्य पार्श्विर्वाह्योन्मुखी यदा ।
 जङ्घाञ्जिता तथोद्धृता ऊरुद्धृतेति सा स्मृता ॥२२॥

११-२२ (B.X. ११-२२ ; G. ११-२२). १ C. व्याविद्धोद्धृतः. २ C. पुनस्त-
 सारयेदन्यं. ४ C. तस्योपसर्पणं. ५ C. वीच्ययात्. ६ C. विस्लेपं. ७ C.
 •सयाग्रेण. ८ C. पर्यायतश्च

अग्रतः पृष्ठतो वापि पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
 द्वितीयपादनिर्घृष्टो 'यत्तस्यादृष्टिता तु सा ॥२३॥
 शनैः पादो निवर्तते बाहोनाभ्यन्तरेण च ।
 यद्वेचकानुसारेण सा 'चार्युत्स्यन्दिता स्मृता ॥२४॥
 मुष्टिहस्तश्च यश्चस्थः करोऽन्यश्च प्रवर्तितः ।
 तलसञ्चरपादश्च जनिता चार्युदाहृता ॥२५॥
 पञ्चतालान्तरं पादं प्रसार्य 'स्यन्दितां न्यसेत् ।
 द्वितीयेन तु पादेन 'तथापस्यन्दितामपि ॥२६॥
 तलसञ्चरपादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः* ।
 समोत्तरितमत्तहो ध्यायामे समुदाहृता ॥२७॥
 उभाभ्यामपि पादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः ।
 उद्वेष्टितापविद्धैश्च हस्तैर्मत्तव्युदाहृता ॥२८॥
 एता भौम्यः स्मृताश्चार्यो 'नियुद्धकरणाश्रया ।
 'आकाशकीनां चारीणां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२९॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पुरतः संप्रसारयेत् ।
 उत्क्षिप्य पातयेच्चैनमतिक्रान्ता तु सा स्मृता ॥३०॥
 ऊरुभ्यां बलनं कृत्वा कुञ्चितं पादमुद्धरेत् ।
 पाद्वे 'विनिक्षिपेच्चैनमपक्रान्ता तु सा स्मृता ॥३१॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानु स्तनसमं न्यसेत् ।
 उद्वेष्टितेन पादेन पाद्वेकान्ता विधीयते ॥३२॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानु स्तनममं न्यसेत् ।
 द्वितीयं 'च क्रमः स्तब्ध ऊर्ध्वजानुः प्रकीर्तिता ॥३३॥

23-33 (B.X. 23-33 ; G. 23-33). 1 G यसा, B. यसा. 2 B.G.
 चार्युत्स्यन्दिता. 3 B.G. स्यन्दिता 4 B.G. तथापस्यन्दितामपि. 5 C. ०माना-
 पसर्पणैः. 6 C. नियुद्ध. 7. B.G. आकाशकीना, see note 7 in p. 156.
 8 C. विनिक्षिपेच्चैनम्. 9 B. च क्रमस्तब्धम्, C. च क्रमात् स्तब्धम्.

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानूध्वं संप्रसारयेत् ।
 पातयेच्चाप्रयोगेन सा सूची परिकीर्तिता ॥३४॥
 पृष्ठतो ह्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन नु ।
 द्रुतं निपातयेद्भूमौ चारी नूपुरपादिका ॥३५॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पाश्चात् पादयन्तु दोलयेत् ।
 पातयेदञ्चितं चैव दोलपादा प्रकीर्तिता ॥३६॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य आक्षिप्य त्वञ्चितं न्यसेत् ।
 जङ्घास्वस्तिरुसंयुक्ता 'बाक्षिता नाम सा स्मृता ॥३७॥
 स्वस्तिकस्याग्रतः पादः कुञ्चितश्च प्रसारितः ।
 निपतेदञ्चिताविद्धमाविद्धा नाम सा स्मृता ॥३८॥
 पादमाविद्धमावेष्ट्य समुत्प्लुत्य निपातयेत् ।
 परिवृत्य द्वितीयं च सोढृत्ता चार्युदाहृता ॥३९॥
 पृष्ठतो बलितं पादं शिरोपृष्टं प्रसारयेत् ।
 सर्वतो मण्डलाविद्धं विद्युद्भ्रान्ता तु सा स्मृता ॥४०॥
 पृष्ठप्रसारितः पादो बलिताभ्यन्तरीकृतः ।
 पार्णि प्रपतितश्चैव हलाता 'सा प्रकीर्तिता ॥४१॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य व्यधमूर्धं विवर्तयेत् ।
 कटीजानुविवर्ताच्च भुजङ्गतासिता भवेत् ॥४२॥
 अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा चोत्प्लुत्य विनिपातयेत् ।
 'जङ्घाञ्चिता परिक्षिता सा ह्येया हरिणप्लुता ॥४३॥
 नूपुरं चरणं कृत्वा पुरतः संप्रसारयेत् ।
 'क्षिप्रमाविद्धकरणं दण्डपादा तु सा स्मृता ॥४४॥
 अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 द्वितीयपादभ्रमणात्तलेन भ्रमरी स्मृता ॥४५॥

34-45 (B X. 34-45; G. 34-45). 1 C. उदक्षिता. 2 G. संप्रकीर्तिता.
 3 G. जङ्घाक्षितोपरिक्षिता. 4 G. *माविद्धचरणं.

आकाशस्यः स्मृता ह्येता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।

'धनुर्वज्रादिशस्त्राणां' प्रयोक्तव्यास्तु मोक्षणे ॥४६॥

'अप्रमो' समगौ वापि अनुमौ वापि योगतः ।

पादयोस्तु द्विजा हस्तौ कर्णव्यौ नास्त्रयोक्तृभिः ॥४७॥

यतः पादस्तनो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।

पादस्य निर्गमं कृत्वा तथोपाङ्गानि योजयेत् ॥४८॥

पादचार्यो यदा पादो धरणीमेव गच्छति ।

एवं 'हस्तश्चरित्वा तु कटीदेश समाश्रयेद् ॥४९॥

एताच्चार्यो मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।

स्थानान्यासां प्रवक्ष्यामि सर्वशस्त्रविमोक्षणं ॥५०॥

वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।

प्रत्यालीढं तथालीढं स्थानाभ्येतानि पण्णयाम् ॥५१॥

द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।

नयोः 'समुत्थितस्त्वेकस्त्रयश्चः पक्षस्थितोऽपरः ॥५२॥

किञ्चिदञ्चित्तज्जङ्घं च सौष्ट्वाङ्गपुरस्कृतम् ।

वैष्णवस्थानमेतद्धि विष्णुरत्नाधिदैवतम् ॥५३॥

स्थानेनानेन कर्तव्यः संलापस्तु स्वभावजः ।

नानाकार्यान्तरोपेतैर्नृमिरुत्तममभ्यर्चैः ॥५४॥

• चक्रस्य मोक्षणे चैव धारणे धनुषस्तथा ।

• 'घैर्व्योदास्ताङ्गलीलासु तथा क्रोधे प्रयोजयेत् ॥५५॥

इदमेव विपर्यस्तं प्रणयक्रोध इष्यते ।

उपालम्भरुते चैव 'प्रणयोद्वेगयोस्तथा ॥५६॥

46-56 (B. X. 46-56 ; G. 46-56). 1 B. धनुर्वज्राणि शस्त्राणां.

2 B. प्रयोक्तव्या विमोक्षणे, C प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः. 3 B. अप्रमो पृष्ठमौ. 4 C

इन्द्रः. 5 C. समस्थितः. 6 C. वैर्व्योदानाङ्गः. 7 C. प्रकर्षाधिबलस्तथा, G.

प्रदर्शद्वेगयोस्तथा.

शङ्काम्योग्रताचिन्तामतिस्मृतिषु चैव हि ।
 दैन्ये चपलातायां च 'गर्वाभीष्टेषु शक्तिषु ॥५७॥
 शृङ्गाराद्भुतवीमत्सवीर्याधान्ययोजितम् ।
 समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥५८॥
 स्वभाषसौष्टवोपेतौ ब्रह्मा चाक्षाधिदैवतम् ।
 अनेन कार्यं स्थानेन 'विप्रमङ्गलधारणम् ॥५९॥
 रूपणं पक्षिणां चैव 'वरं कौतुकमेव च ।
 स्वस्थानां स्यन्दनस्थानां विमानस्यादिनामपि ॥६०॥
 लिङ्गस्थानां घनस्थानां स्थानमेतत्तु कारयेत् ।
 तालास्त्रयोऽर्धतालश्च पादयोरन्तर भवेत् ॥६१॥
 तालांस्त्रीनर्धनालं च निषण्णोदं प्रकल्पयेत् ।
 श्यथौ 'पक्षस्थितौ चैव तत्र पादौ प्रयोजयेत् ॥६२॥
 चैशान्वस्थानमेतद्धि स्कन्दश्चात्ताधिदैवतम् ।
 स्थानेनानेन कर्तव्यमध्वानां वाहनं युवैः ॥६३॥
 व्यायामो निर्गमश्चैव स्थूलपक्षिभिरूपणम् ।
 'शरासनसमुत्कर्षव्यायामकृतमेव च ॥६४॥
 रेचकेषु च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तृभिः ।
 पेन्त्रे तु मण्डले पादौ चतुस्तालान्तरस्थितौ ॥६५॥
 व्यक्तौ पक्षस्थितौ चैव कट्योजान् समौ तथा ।
 घनूर्ध्वज्रादिशस्त्राणि मण्डलेन प्रयोजयेत् ॥६६॥
 'वाहनं कुञ्जराणां तु स्थूलपक्षिभिरूपणम् ।
 अम्यैव दक्षिणं पादं पञ्चतालान् प्रसार्य तु ॥६७॥
 घालीढं स्थानकं कुर्याद् रथश्चास्याधिदैवतम् ।
 अनेन कार्यं स्थानेन वीररौद्रकृतं तु यत् ॥६८॥

57-68 (B. X. 57-68 ; G. 57-68a) 1 G. गर्वाधिक्तेषु. 2 G.

*नङ्गलधारणम्. 3 G. वरकोतुक्म्. B. वरं कौतुकम्. 4 C. चक्ष.स्थितौ. 5 C.

शराणां च समुत्कर्षे. 6 B. धनुर्वज्राणि.

उत्तरोत्तरसंजल्पो रोपामर्थकृतश्च यः ।
 मल्लानां चैव 'संफोटः शत्रूणां च निरूपणम् ॥६९॥
 तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ।
 कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामपादं प्रसार्य च ॥७०॥
 आलीढपरिचर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।
 आलीढसहितं शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत् ॥७१॥
 नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्योऽनेन प्रयोक्तृभिः ।
 न्यायाश्चैवान्न विज्ञेयाश्चत्वारः शस्त्रमोक्षणे ॥७२॥
 भारतः सात्वतश्चैव धार्यगण्योऽय कौशिकः ।
 भारते तु कटिच्छेद्यं पादच्छेद्यं तु सात्वते ॥७३॥
 वधसो धार्यगण्ये तु शिरच्छेद्यं तु कौशिके ।
 एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायैर्नानाचारीसमुत्थिनैः ॥७४॥
 प्रविचाराः प्रयोक्तव्या नानाशस्त्रविमोक्षणे ।
 'न्यायं' स्थितैरङ्गद्वारैर्न्यायाच्चैव समुत्थितैः ॥७५॥
 यस्माद्युद्धानि 'नीयते' तस्मान्न्यायाः प्रवर्तिताः ।
 'वामहस्ते' विनिक्षिप्य खेटकं दक्षिणेन च ॥७६॥
 शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमथाचरेत् ।
 प्रसार्य च करौ सम्यक् पुनराक्षिप्य चैव हि ॥७७॥
 खेटकं भ्रामयेत् पश्चात् पाश्चात् पादवर्मथापि च ।
 शिरःपरिमश्रापि कार्यः शस्त्रेण योक्तृभिः ॥७८॥
 'कपोलांसान्तरे' वापि 'शस्त्रस्योद्धृष्टं' तथा ।
 पुनश्च खड्गहस्तेन ललितोद्धृष्टेन च ॥७९॥
 खेटकेन च कर्तव्यः शिरःपरिमो वृधैः ।
 एवं विचारः कर्तव्यो भारते शस्त्रमोक्षणे ॥८०॥

69-80 (B X. 69-80, G 69b-80a) 1 G. सस्फोटः 2 G.B.

न्यायाः. 3 CGg. नीयन्ते, B.G वर्तन्ते 4 C. वामहस्तेन निक्षिप्य 5 B.
 कपोलम्यान्तरे. 6 G शस्त्रस्योद्धृष्टं.

सात्वते च प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधि ।
 स पद्यं प्रविचारस्तु शस्त्रखेटकयोः स्मृत ॥८१॥
 केवलं पृष्ठनः 'शस्त्र' कर्तव्यं खलु सात्वते ।
 गतिश्च चार्पण्येऽपि सात्वतेन क्रमेण तु ॥८२॥
 शस्त्रखेटकयोश्चापि भ्रमणं संविधीयते ।
 'शिरः परिगमस्तद्वच्छस्त्रस्येह भवेत्तथा ॥८३॥
 उरस्युद्वेष्टनं कार्यं 'शस्त्रस्यांसेऽथवा पुनः ।
 भारते प्रविचारो यः कर्तव्यः स तु कैशिके ॥८४॥
 चिभ्रमव्य तथा शस्त्रं केवलं मूर्ध्नि पातयेत् ।
 प्रविचाराः प्रयोक्तव्या ह्येवमेतेऽङ्गलीलया ॥८५॥
 'धनुर्वेद्यादिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ।
 न भेद्यं नापि च छेद्यं न चापि रुधिरस्त्रुतिः ॥८६॥
 रङ्गे प्रहरणे कार्यं न चापि व्यक्तगातनम् ।
 संजामात्रेण कर्तव्यं शस्त्राणां मोक्षणं वुध्यैः ॥८७॥
 अथवाभिनयोपेतं कुर्याच्छेद्यं विधानतः ।
 अङ्गसौष्टवसम्पन्नैरङ्गहारैर्विभूषितम् ॥८८॥
 व्यायामं कारयेत् सम्यग् लयनालसमन्वितम् ।
 'सौष्टवे हि प्रयत्नस्तु कार्यो 'व्यायामसेविमिः' ॥८९॥
 न हि सौष्टवहीनाङ्गः शोभने नाट्यनुत्तयोः ।
 अथञ्चलमकुञ्जं च सन्नगात् तथैव च ॥९०॥
 नात्युच्चं चलपादं च 'सौष्टवाङ्गं प्रयोजयेत् ।
 वटो कर्णसमा यत्न १' कूर्परांसदिरस्तथा ॥९१॥

80-91 (B.X 81-92; G. 80b-92a). 1 B.d. खट्गं, C. शङ्कं. 2 G.C.
 शिरः परिगमादस्त्रिख्य (G. *स्तव). 3 C. शस्त्रस्यान्वेन. 4 B. धनुर्वेद्यानि.. 5 C.
 सौष्टवेन तु यत्नस्तु. 6 B. व्यायामवेदिमिः. 7 B.G. add a couplet.
 8 C.G. चासन्नगात्. 9 G. सौष्टवे चैव योजयेत्. 10 C. कूर्परांसदिरस्तथा.

समुन्नतमुखश्चैव सौष्ठवं नाम तद् भवेत्' ।
 कटीनाभिवरौ हस्तौ वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥९२॥
 वैष्णवं स्थानमित्यङ्गं चतुरश्रमुदाहृतम् ।
 परिमार्जनमादानं सन्धानं मोक्षणं भवेत् ॥९३॥
 धनुस्तु प्रयोक्तव्यं करणं तु चतुर्विधम् ।
 'प्रमार्जनं परामर्शं आदानं ग्रहणक्रिया ॥९४॥
 सन्धानं शरविन्यासो विश्लेषो मोक्षणं तथा ।
 तैलाभ्यर्क्तेन गात्रेण यद्वागूमृदितेन च ॥९५॥
 ध्यायामं कारयेद्दीमान् भित्तावाकाशके तथा ।
 योग्यायां मातृका भित्तिस्तस्माद्भित्तिं समाश्रयेत् ॥९६॥
 भित्तौ 'प्रसारिताङ्गं' तु व्यायामं 'कारयेन्नरम् ।
 यलाथं च निषेवेत नखं' 'वस्तिविधिं तथा ॥९७॥
 'स्निग्धान्यन्नानि च तथा रसकं पानकं तथा ।
 'आहारेऽधिष्ठिताः प्राणाः प्राणे योग्याः प्रतिष्ठिताः ॥९८॥
 तस्माद्योग्याप्रसिद्धर्यमाहारे यत्नवान् भवेत् ।
 अशुद्धकार्यं प्रह्लान्तमतीवश्रुत्पिपासितम् ॥९९॥
 अतिपीतं तथा भुक्तं ध्यायाम नैव कारयेत् ।
 'अचेलैर्मधुरै गात्रैश्चतुरश्रेण वक्षसा ।
 व्यायामं कारयेद्दीमान् नरमङ्गक्रियार्थिनम्' ॥१००॥
 एवं व्यायामसंयोगे कार्यश्चारीकृतो विधिः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मण्डलानां विकल्पनम् । १०१॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे चारीविधान नाम

एकादशोऽध्यायः ।

- 92-101 (B. X. 93-103 ; G 91b-103). 1 B G. add a couplet
 2 G.C. समार्जनं. 3 C. प्रसारिताङ्गस्तु. 4 C. कारयेद्बुधः. 5 C. च त्रिविधं.
 6 C om. this hem. 7 B G. आहाराधिष्ठिता. 8 MSS. अचलैः.
 9 C. अङ्गक्रियात्मकम्.

द्वादशोऽध्यायः

एताश्चायो मया प्रोक्ता यथावच्छलमोक्षणे ।
 चारीसंयोगज्ञानीह मण्डलानि निबोधत ॥१॥
 अतिक्रान्तं विचित्रं च तथा ललितसञ्चरम् ।
 सूचीविद्धं दण्डपाद विहृतालातके यथा ॥२॥
 'वामविद्धं सरलितं क्रान्तञ्चाकाशगानि च' ।
 'भ्रमरास्कन्दिते स्यातामावर्त' च यथाऽपरम् ॥३॥
 समोत्सरितमप्याहुरेदकाकीडितं तथा ।
 अङ्गितं शकटास्यं च तथाऽध्यर्धकमेव च ॥४॥
 पिष्टकुट्टं च विमेयं तथा आपगतं पुनः ।
 भूमिका मण्डला ह्येते लक्षणं च नियोधत' ॥५॥
 आद्यं पार्श्वं तु जनितं कृत्वोद्वाहितमावरेत् ।
 अलातं वामकं चैव पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ॥६॥
 सूचीं वामपदं दद्यात्पक्रान्तं च दक्षिणम्' ।
 सूचीं वामं पुनश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥७॥
 तथा 'दक्षिणमुद्धृतमलातं चैव वामकम् ।
 परिच्छिन्नं तु कर्तव्यं बाह्यभ्रमरकेण हि ॥८॥
 अतिक्रान्तं पुनर्गमं दण्डपादञ्च दक्षिणम् ।
 विज्ञेयमेतद् ध्यायामे त्वतिक्रान्तन्तु मण्डलम् ॥९॥

1-3 (B.XI, 1-3, G. 1-3) 1 C. वामवर्ध. 2 B adds here

मण्डलानि द्वित्र्येष्टा भूमिगानि निबोधत.

3-5 (B.XI, 4-7, G. 3-5) 1 Mss. sometimes wrongly

आसन्दित, cf note 1 on trans. of XI. 7-8. 2 B. reads 5b differently.

6-9 (B.XI, 7, 8b-11a, G. 6-9) 1 C. om. 7a, 9b. 2 C.

दक्षिणमुद्धृतम्.

आद्यं तु जनिनं कृत्वा तेनैव च निकुटनम् ।
 आस्कन्दितं तु वामेन पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम्^१ ॥१०॥
 भुजङ्गत्वासितं वाममतिक्रान्तं च दक्षिणम् ।
 उद्धृतं दक्षिणं चैव अलार्तं चैव धामकम् ॥११॥
 पार्श्वक्रान्तं पुनः सद्यं सूचीवामक्रमं यथा ।
 विक्षेपो दक्षिणस्य स्यादपक्रान्तं च धामकम् ॥१२॥
 बाह्यभ्रमरकं चैव विक्षेपं चैव योजयेत् ।
 विक्षेपमेतद्व्यायामे विचित्रं नाम मण्डलम् ॥१३॥
 'कृत्वोर्ध्वेजानुचरणमाद्यं सूचीं प्रयोजयेत् ।
 अपक्रान्तः पुनर्ग्राम आद्यः पार्श्वगतो भवेत् ॥१४॥
 वामं सूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
 पार्श्वक्रान्तं^२ पुनश्चाद्यमतिक्रान्तञ्च धामकम् ॥१५॥
 'सूचीमाद्यं पुनः कृत्वा ह्यपक्रान्तञ्च धामकम् ।
 पार्श्वक्रान्तं^३ पुनश्चाद्यमतिक्रान्तं च धामकम् ॥१६॥
 परिच्छिन्नं च ऊर्तव्यं बाह्यभ्रमणकेण हि ।
 एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो ललितसञ्चरे ॥१७॥
 सूचीं धामपदं दद्यात् त्रिकं च परिवर्तयेत् ।
 पार्श्वक्रान्तः पुनश्चान्यो धामोऽतिक्रान्त एव च ॥१८॥
 सूचीमाद्यं पुनर्दद्यादतिक्रान्तञ्च धामकम् ।
 पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यं सूचीविद्धे तु मण्डले ॥१९॥
 आद्यस्तु जनितो भूत्वा स च दण्डकमो भवेत् ।
 धामसूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥२०॥

10-13 (B XL. 11b-122. 133-15 ; G. 10-13). 1 B. adds here
 a hem and C. om. 10 and 112. 14-17 (B XL. 16-17, 19 ;
 G 14-16, 18) 1 C. कृत्वोर्ध्ववामचरणं 2 C. सूचीवामक्रमं. 3 C. पुनश्चान्यो.
 18-19 (B.XI. 20-21 ; G. 19-20). 20 (B.XI. 22 ; G. 21).

उद्धृतो दक्षिणश्च स्यादलातश्चैव वामकः ।

पाद्व्यक्रान्तः पुनश्चाद्यो भुजङ्गवासितस्तथा ॥२१॥

अतिक्रान्तः पुनर्वामो दण्डपादश्च दक्षिणः ।

वामसूची त्रिकाधर्तो दण्डपादे तु मण्डले ॥२२॥

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम् ।

आस्कन्दितं च वामेन उद्धृतं दक्षिणेन च ॥२३॥

अलातं वामकं पादं सूचीं दद्यात्तु दक्षिणम् ।

पाद्व्यक्रान्तः पुनर्वाम आक्षितो दक्षिणस्तथा ॥२४॥

'परिवृत्य त्रिकं चैव दण्डपादं प्रसारयेत् ।

सूचीं वामपदं दद्यात् त्रिकं तु परित्यजेत् ॥२५॥

भुजङ्गवासितश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।

एव चारीप्रयोगस्तु विहते मण्डले भवेत् ॥२६॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा चाऽपक्रान्तं च वामकम् ।

पाद्व्यक्रान्तस्ततश्चाद्योऽप्यलातश्चैव वामकः ॥२७॥

भ्रान्ता चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।

'यदसंख्यं पञ्चसंख्यं वा ललितैः पादविक्रमैः' ॥२८॥

अपक्रान्तः पुनश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।

पादभ्रमरकश्च स्यादलाते खलु मण्डले ॥२९॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।

आद्यो दण्डक्रमश्चैव सूचीपादस्तु वामकः ॥३०॥

कार्यल्लिकविवर्तश्च पाद्व्यक्रान्तश्च दक्षिणः ।

आक्षितं वामकं कुर्यादण्डपादं च दक्षिणम् ॥३१॥

21-22 (B.XI- 23-24; G. 22-23)

23-26 (B.XI. 25-28 ;

G. 24-27). 1 B. समावर्त्य.

27-29 (B XI. 29-30 ; 31b-32a ;

G. 28-30). 1 B. यदसंख्यं सप्तसंख्यं वा. 2 B. adds a hem.

30-31 (B XI. 32b-34a , G. 31-32).

ऊरुद्वत्तं च तेनैव कर्तव्यं दक्षिणेन तु ।
 सूचीवामक्रमश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥३२॥
 अलातश्च भवेद्द्वामः पार्श्वकान्तश्च दक्षिणः ।
 अतिक्रान्तः पुनर्वामो वामविष्टे तु मण्डले ॥३३॥
 सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा अपक्रान्तं च वामक्रमं ।
 पार्श्वकान्तं पुनश्चाद्यो भुजङ्गवासितस्तथा ॥३४॥
 अतिक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।
 अतिक्रान्तः पुनर्वाम ऊरुद्वत्तस्तथैव च ॥३५॥
 अलातश्च पुनर्वाम पार्श्वकान्तश्च दक्षिणः ।
 सूचीवामं पुनर्दद्यादपक्रान्तश्च दक्षिणः^१ ॥३६॥
 अतिक्रान्तं पुनर्वामः^२ आक्षिप्तो दक्षिणे तथा ।
 एष पादप्रसारस्तु ललिते मण्डले भवेत् ॥३७॥
 सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामक्रमं ।
 पार्श्वकान्तं पुनश्चान्यं वामं पार्श्वक्रमं तथा ॥३८॥
 भ्रान्त्या चारीभिरेताभिः पर्यायेणाय मण्डलम् ।
 वामसूचीं ततो दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ॥३९॥
 स्वभावगमने ह्येतन्मण्डलं संविधीयते ।
 क्रान्तमेतत्तु चित्रेयं नामतो नाट्ययोः स्तुमिः ॥४०॥
 एतान्याकाशगानीह द्रष्टव्येयं दशैव तु ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मौमानामिह लक्षणम् ॥४१॥
 आद्यन्तु जनितं कार्यो वामश्चास्कन्दितो भवेत् ।
 शकटास्यः पुनश्चाद्यो वामश्चापि प्रसारितः ॥४२॥

32-33 (B.XI. 34b-36a, G. 33-34). 34-37 (B.XI. 36b-37a; 38-40a; G. 35-37) 1 G. om. this hem. 2 G. om. this hem. 3 C कार्यो ललितसंज्ञक. 38-40 (B.XI. 40b-43a; G. 38-40). 41-42 (B.XI. 43b-45a; G. 41-42)

आद्यो भ्रमरकः कार्यस्त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।

आस्कन्दितः पुनर्वामः शकटास्यश्च दक्षिणः ॥४३॥

वामः पृष्ठापसर्पी च दद्याद् भ्रमरकं तथा ।

स द्वास्कन्दितः कार्यस्त्वेतद् भ्रमरमण्डलम् ॥४४॥

आद्यो भ्रमरकः कार्यो वामश्चैवाङ्कितो भवेत् ।

कार्यस्त्रिकविवर्तश्च शकटास्यश्च दक्षिणः ॥४५॥

ऊरुदृत्तः स एव स्याद् वामश्चैवापसर्पितः ।

कार्यस्त्रिकविवर्तश्च दक्षिणः स्कन्दितो भवेत् ॥४६॥

शकटास्यो भवेद्द्वामस्तदेवास्कोटनं भवेत् ।

एतद्वास्कन्दितं नाम व्यायामे युद्धमण्डलम् ॥४७॥

आद्यन्तु जनितं कृत्वा वामश्चैव निकुट्टनम् ।

शकटास्यः पुनश्चाद्य ऊरुदृत्तः स एव च ॥४८॥

पृष्ठापसर्पी वामश्च स च चापगतिर्भवेत् ।

आस्कन्दितः पुनः 'सव्यः शकटास्यश्च वामक ॥४९॥

आद्यो भ्रमरकश्चैव त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।

पृष्ठापसर्पी वामश्चेत्यावर्ते मण्डले भवेत् ॥५०॥

समपादं बुधः कृत्वा स्थानं हस्तौ प्रसारयेत् ।

निरन्तरावृध्वेतलावावेष्ट्योद्देष्ट्य चैव हि ॥५१॥

कटीतटे विनिक्षिप्य आद्यमावर्तयेत् क्रमम् ।

तथा क्रमं पुनर्वागमावर्तेन प्रसारयेत् ॥५२॥

चार्या चानया भ्रान्त्या तु पर्यायेणाथ मण्डलम् ।

समोत्सारितमेतच्च कार्यं व्यायाममण्डलम् ॥५३॥

43-44 (B.XI. 44b-47a ; G. 43-44)

47b-50a ; G. 45-47). 1 C. om. 45b-47a.

50b-53a ; G. 48-50). 1 C. सौख्यं

G. 51-53).

45-47 (B.XI.

48-50 (B.XI,

51-53 (B.XI.53a-56a ;

पादैस्तु भूमिसंयुक्तैः सूचीविद्वैस्तथैव च ।
 पङ्कटाक्रीडितश्चैव तूर्णैः स्त्रिकविवर्तितैः ॥५४॥
 सूचीविद्धापविद्धैश्च क्रमेणावृत्य मण्डलम् ।
 पङ्कटाक्रीडितं विद्यात् खण्डमण्डलसंश्रितम् ॥५५॥
 सव्यमुद्धटितं कृत्वा तेनैवाचर्तमाचरेत् ।
 तेनैवास्कन्दितः कार्यः शकटास्यश्च वामकः ॥५६॥
 आद्यः पृष्ठापसर्पौ च स च बापगतिर्भवेत् ।
 अश्रितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापसर्पितः ॥५७॥
 वामो भ्रमरकः कार्य आद्यश्चास्कन्दितो भवेत् ।
 तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदश्रितमण्डलम् ॥५८॥
 आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम् ।
 स एव शकटास्यश्च वामश्चास्कन्दितो भवेत् ॥५९॥
 पादैश्च शकटास्यस्यैः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
 विज्ञेयं शकटास्यश्च तु ध्यायामे युद्धमण्डलम् ॥६०॥
 आद्यस्तु जनितो भूत्वा स एवास्कन्दितो भवेत् ।
 अपसर्पो पुनर्वाम शकटास्यश्च दक्षिणः ॥६१॥
 भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
 अर्धमेतद्विज्ञेयं नियुद्धे चारिमण्डलम् ॥६२॥
 सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ।
 भुजङ्गतासिञ्चाथ एष एव तु वामकः ॥६३॥
 भुजङ्गतासितैर्भ्रान्त्वा चारैरपि च मण्डलम् ।
 पिष्टकुट्टन्तु विज्ञेयं नियुद्धे चारिमण्डलम् ॥६४॥

54-55 (B.XI. 56b-58a ; G. 54-55)   56-58 (B.XI.
 58b-61a ; G. 56-58)   59-60 (B.XI. 61b-63a ; G. 59-60). 61-62
 (B.XI. 63b-65a ; G. 61-62).   63-64 (B.XI. 65b-67a , 63-64).

सर्वे श्यामगतेः पादैः परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।

एतच्चापगतं विद्याग्निपुद्धे चारिमण्डलम् ॥६५॥

नानाचारीसमुत्थानि मण्डलानि समासतः ।

उक्तान्यतः परं चैव समचारो नियोजयेत् ॥६६॥

समचारीप्रयोगो यस्तत्समं नाम मण्डलम् ।

आचार्यबुद्ध्या तानीह कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥६७॥

एतानि स्रग्धानि समण्डलानि

युद्धे नियुद्धे च परिक्रमे च ।

लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि

कार्योणि वाद्यानुगतानि तज्जे ॥६८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे मण्डलविधानं नाम

द्वादशोऽध्यायः ।

65 (B.XI. 67b-68a ; G. 65).

66 (B XI. 68b-69a ;

G. 66).

67 (B.XI. 69b-70a ; G. 67).

68 (B.XI.

70b-71a ; G. 68).

त्रयोदशोऽध्यायः

ऐवं व्यायामसंयोगे कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥१॥
 तत्रोपबहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।
 'यथामार्गकलोपेतं प्रकृतीनां' प्रवेशनम् ॥२॥
 ध्रुवायां संप्रयुक्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
 कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससम्भवः ॥३॥
 स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे यथा^१ ।
 समुन्नतं समं चैव चतुरस्रमुत्तथा ॥४॥
 यादुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
 ग्रीवाप्रदेशं कर्तव्यो मयूराश्रितमस्तकः ॥५॥
 कर्णादष्टाङ्गलिस्थे च यादुशीर्षे प्रयोजयेत् ।
 उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥६॥
 हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटीनाभितटस्थितौ ।
 दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु घामः कटितटस्थितः ॥७॥
 पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
 पादोत्क्षेपस्तु कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥८॥
 चतुस्तालो द्वितालश्च एकतालस्तथैव च ।
 चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥९॥
 द्वित्रालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचलिङ्गिनाम्^२ ।
 चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा लोककलः पुनः ॥१०॥

1-10 (B XII. 1-10). 1 Ag. (v. l.) वत्तोपेतं, B.G. रसोपेतं,

2 B. प्रवेशने, 3 C. यथा. 4 G. •सद्विनाम्.

चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ।
 तथा चैककलः पातो नीचानां संप्रकीर्तितः ॥११॥
 स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयत्रयम् ।
 यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ॥१२॥
 धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां

मध्या गतिर्मध्यमसंमतानाम् ।

द्रुता गतिश्च प्रचुराद्यमानां

लयत्रयं सत्त्वयशेन योज्यम् ॥१३॥

एष एव भुवि ज्ञेयः कलाताललये विधिः ।
 पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुनानयाः ॥१४॥
 स्वभावे तूत्तमगतौ कार्यं ^१जानु कट्टीसमम् ।
 युद्धचारीप्रयोगेषु ^२पुनः स्तनसमं भवेत् ॥१५॥
 पाद्वैकान्तैः सललितैः पादैर्बाधान्यितैरथ ।
 रङ्गकोणोन्मुखो गच्छेत् सम्यक् पञ्चपदानि तु ॥१६॥
 वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन तु ।
 परिधृत्य द्वितीयं तु गच्छेत् कोणं ततः परम् ॥१७॥
 तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो दक्षिणेन च ।
 ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत् तान्येव तु पदानि च ॥१८॥
 एयं गतागतैः कृत्वा पदानामेकविंशतिम् ।
 वामवेधं ततः कुर्यात् विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥१९॥
 रङ्गे विरुद्धे भरतेन कार्यो

गतागतैः पादगतिप्रचारः ।

^३व्यस्तस्त्रिकोणे चतुरस्तरङ्गे

गतिप्रचारश्चतुरस्त्र एव ॥२०॥

11-20 (B XII. 11-20 ; G. 11-20). 1 G. जानुकट्टीसमम्. 2 C.

जानु स्तनसमं. 3 G. व्यस्त्रे विक्षेपे.

यः समैः सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः ।
 चतुष्कलोऽथ द्विकल [अथ] वैककलः पुनः ॥२१॥
 अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेद्यः परिवारितः ।
 'चतुष्कलमयार्घ्यं' च तथा चैककलं पुनः ॥२२॥
 'देवदानययक्षाणां नृपपद्मगरक्षसाम् ।
 चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याय गतिर्वुधैः ॥२३॥
 द्विचौकसां तु 'क्षेपाणां मध्यमा गतिरिष्यते ।
 तत्रापि 'चोद्धता ये तु तेषां देवैः समा गतिः ॥२४॥

अथ ऊचुः—

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिः कथम् ।
 अत्रोच्यते कथं नैषा गती राज्ञां भविष्यति ॥२५॥
 इह प्रकृतयो दिव्या तथा च दिव्यमानुषी ।
 मानुषी चेति विज्ञेया नाट्यनृत्तक्रियां प्रति ॥२६॥
 देवा हि प्रकृतिर्दिव्या राजानो दिव्यमानुषी ।
 या त्वन्या लोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥२७॥
 'देवांश्चाजास्तु राजानो देवाभ्यात्मसु कीर्तिताः ।
 एवं देवानुकरणे दोषो ह्यत्र न विद्यते ॥२८॥
 अयं विधिस्तु कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ।
 संभ्रमोत्पातरोपेषु प्रमाणं न विधीयते ॥२९॥
 *सर्वासां प्रकृतीनां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।
 *उत्तमाधममध्यानां गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥३०॥
 चतुर्द्विकलं वा स्यात् तथार्धकलमेव च ।
 अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद् गतिविचेष्टितम् ॥३१॥

21-24 (B.XII. 21-24 ; G. 21-24). 1 Bd. 'मयोधं'. 2 BG.
 देवदानव. 3 BC. सर्वेषां, Bp क्षेपाणां. 4 C. चोर्ध्वम्.
 25-28 (B.XII. 25-28 ; G. 25-28) 1 C. देवात्वाजास्तु.
 29-31 (B XII. 29-33 ; G. 29-33))

ल्येष्टे 'चतुष्कलं यत्र 'द्विकलं मध्यमे ततः ।
 द्विकलं चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककलं भवेत् ॥३२॥
 कलिकं मध्यमे यत्र नीचेऽर्धकलं भवेत् ।^१
 एवमर्धार्धहानिं तु 'कलानां संप्रयोजयेत् ॥३३॥
 उत्तमानां गतिर्यां तु न तां मध्येषु योजयेत् ।
 मध्यमानां गतिर्यां तु न तां नीचेषु योजयेत् ॥३४॥
 ज्वराते च श्रुघाते च तपःश्रान्ते मयान्विने ।
 'विस्सये चावहित्ये च तथौत्सुन्यसमन्विते ॥३५॥
 शृङ्गारे चैव शोके च खण्ड्यन्दगमने तथा ।
 'गतिः स्थितलया कार्याधिकलान्तरपातिता' ॥३६॥
 पुनश्चिन्तान्विने चैव गतिः कार्या चतुष्कला^२ ।
 अस्वस्थे कामिते चैव मये चित्रासिते तथा ॥३७॥
 आवेगे चैव हर्षे च कार्ये यच्च त्वरान्वितम् ।
 अनिष्टश्रवणे चैव 'क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥३८॥
 अपि चात्ययिके कार्ये 'तयैव शा' मार्गणे ।
 अपरादानुसरणे श्वापदानुगनौ तथा ॥३९॥
 एतेष्वेवं गतिं प्राप्नोति 'द्विकलां संप्रयोजयेत् ।
 गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वस्वकामितसंभवा ॥४०॥
 द्वितीर्दशमार्गस्तु प्रविशेद्रहमण्डलम् ।
 सूत्रया चाप्यभिनयं कुर्यादर्थसमाश्रयम् ॥४१॥

- 32-33 (B. XII. 29-33 ; G. 29-33). १ G. चतुष्कला. २ G. द्विकला.
 3 G. read this hem. as यद्येतमस्य द्विकला मध्यमत्वेऽस्ति तथा. 4 G. this
 hem. as मध्यमत्वेऽस्ति यत्र नीचेऽर्धकला ततः. 5 B. जडानां.
 34 (B XII. 39b-40a ; G. 34). 35-36 (B.XII. 34-35a ;
 G. 35-36). १ G. विज्ञते. २ G. om. his hem. 37-40 (B.XII.
 36b-39a ; G. 37-29). १ G. om. 37a. २ C. क्षेपेऽद्भुत- 3 B.C. दुःखिते.
 40-41 (B XII. 40b-44 ; G 40b-44a). १ B. विज्ञतां.

हृद्यैर्गन्धैस्तथा चस्तरलङ्कारैश्च भूषितः ।
 नानापुष्पसुगन्धामिर्मालामिः समलंकृतः ॥४२॥
 गच्छेत् सललितैः पादैरतिक्रान्तैः स्थितैस्तथा ।
 तथा सौष्ठवसंयुक्तैर्यतालसमन्वितैः ॥४३॥
 पादयोरनुगौ हस्तौ नित्यं कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।
 उत्क्षिप्य 'सह पादेन 'पादयोश्च विपर्यय ' ॥४४॥
 प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो नियोधत ।
 विसर्जितजनस्तत्र तथा दूतीसहायघान् ॥४५॥
 निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः ।
 वेलासदृशश्च सह दुत्या शनैस्तथा ॥४६॥
 प्रजेत् प्रच्छन्नकामैस्तु पादैर्निशब्दमन्दगैः ।
 'शब्दशङ्कयुत्सुकश्च स्यादवलोकनतत्परः ॥४७॥
 वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रस्सलन् मुहुः ।
 रसे रोद्रे तु वक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान् प्रति ॥४८॥
 एक एव रसस्तेषां स्थायो रौद्रो द्विजोत्तमाः ।
 नैपथ्यरौद्रो विज्ञेयस्त्वङ्गरौद्रस्तथैव च ॥४९॥
 तथा स्वभावजश्चैव द्विधा रौद्रः प्रकीर्तितः ।
 रुधिरह्निप्रदेहो यो रुधिरार्द्रमुखस्तथा ॥५०॥
 'तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नेपथ्यजस्तु सः ।
 बहुबाहुर्वहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥५१॥
 स्थूलकायस्तथा प्राङ्मुखरौद्रः प्रकीर्तितः ।
 रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च असितो विरुनस्वरः ॥५२॥

42-44 (B.XII. 40b-44 ; G. 40b-49a) 1 B. हस्तं पादेन ;
 2 C. पतनेन ; 3 B. विपर्यात्. G. om. 44b. 45-48. (B.XII.
 45-48a ; G. 44b-47). 1 C. शब्दशङ्कयुत्सुकश्च. 48 52 (B.XII.
 48b-52 ; G. 48 52). 1 C. तथापि शिरहस्तश्च.

'रुक्षो निर्भत्सनपरो रौद्रः सोऽथ स्वभावजः ।
 चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः पादैश्चान्तरपातितैः' ॥५३॥
 गतिरेवं प्रकर्तव्या तेषां ये चापि तद्विधाः ।
 अहद्या प्र मही यत्त इमशानरणकमला ॥५४॥
 गतिं तव प्रयुज्जीत यीमत्सामिनयं प्रति ।
 क्वचिदासन्नपतितैः विकृष्टपतितैः क्वचिन् ॥५५॥
 पङ्काक्रीडितैः पादैरुपयुग्परिपातितैः ।
 तेषामेवानुगैर्हस्तैर्योभरसे गतिरिष्यते ॥५६॥
 अथ वीरे प्रकर्तव्या पादविशेषसंयुता ।
 'द्रुता प्रहरणादिद्वा नानाचारीसमाकुला ॥५७॥
 'पादयैकान्तैस्तथाविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च ।
 'कलाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद् गतिम् ॥५८॥
 उत्तमानामयं प्रायः प्रोक्तो गतिपरिक्रमः ।
 मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः ॥५९॥
 विसृजे चैव हर्षे च 'विभ्रितपद्भिक्रमा ।
 असाद्य तु रसं हास्यमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥६०॥
 पुनश्च करणे कार्या गतिः स्थिरपदैरथ ।
 बाष्पाभ्युद्भूतयतः सन्नगावस्तथैव च ॥६१॥
 उन्मिषतपातितकरस्तथा सखनरोदनः ।
 'गच्छेत्तथाप्यधिकया प्रत्यग्राहितसंश्रये ॥६२॥

- 53-54 (B.XII. 53-55² ; G. 52-53). 1 C. रुक्षे. 2 B. 'स्वन्तरे-
 गतिरे' 54-56 (B.XII. 55-57² ; G. 54-55). 57 (B.XII.
 57b-58a, p. 145 ; G. 56) 1 G. द्रुतप्रचराविदा. B 'प्रचाराधिगता.
 58 (B XII. 57b 58a ; G. 57). 1 G.B. पादयैकान्तैः द्रुताविद्धैः
 2 G. कालाकालगतैः. 59-60 (B.XII 58b-60a ; G 58-59).
 1 C. विक्षिप्त. 61-63 (B.XII. 60b-62a ; G. 60-61a).
 1 C. गच्छेत्तथाविद्धायाः. 2 C. G. प्रत्याग्राहितसंश्रये. Gp. प्रत्याग्राहितसंश्रये.

एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वे तथैव च ।
 उत्तमानां तु कर्तव्या सघैर्यं चाप्यसगता ॥६३॥
 निश्चासैरायतोत्कृष्टैस्त्वयैश्वेर्धनिरीक्षितैः ।
 न तत्र सौष्टवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥६४॥
 मत्स्यानामपि सत्त्वग्नैर्गत्योऽन्या विधानतः^१ ।
 उरुपातगतोत्साहः शोकव्यामूढचेतनः ।
 नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेद् दृष्टव्यधुनिपातने ॥६५॥
 गाढप्रहारे कार्या च शिथिलांसमुजाश्रया ।
 विधूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ ॥६६॥
 शीतेन चाभिभूतस्य वर्णेणाभिहतस्य च ।
 गतिः प्रयोक्तृभिः कार्या स्त्रीनीचप्रकृताश्रय ॥६७॥
 पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ।
 कतौ वक्षसि निक्षिप्य कुक्षीभूतस्तथैव च ॥६८॥
 दन्तोष्ठस्फुरणं चैव त्रिविकृत्य तु कम्पनम् ।
 कार्यं शनैश्च गन्तव्यं शीताभिनयने गतौ ॥६९॥
 तथा भयानके चैव गतिः कार्या विचक्षणैः ।
 स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥७०॥
 विस्फारिते चले नेत्रे विधुतं च शिरस्तथा ।
 भयसंयुक्त्या दृष्ट्या पादप्रयोश्च त्रिलोकनैः ॥७१॥
 द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव बद्धा हस्तं कपोतरुम् ।
 प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठस्वलितं व्रजेत् ॥७२॥
 'एषानुकरणे कार्या तर्जने त्रासने तथा ।
 सत्त्वं च विहृतं दृष्ट्वा ध्रुत्या च विहृतं स्वरम् ॥७३॥

63-66 (B.XII. 62b-66a ; G. 61b-65). १ C. om. this hem.
 but G.p. मत्स्यानामपि तर्ज गति शोधा विधानतः. 2 G. C. शिथिलाङ्ग-
 मुजाश्रया. 67-69 (B.XII 67-69 ; G. 66-68). 70-73
 (B.XII. 70-75 ; G. 69-74). १ B. एषानुकरणे.

एषा स्त्रीणां प्रकर्तव्या नृणाञ्चाश्रितविक्रमा ।

कचिदासन्नपतितैर्विरुप्रपतितैः क्वचित् ॥७३॥

पडकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरिपातितैः ।

एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिं मीनेषु योजयेत् ॥७४॥

वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावज्ञा ।

अतिक्रान्तैः पदैर्विमा द्वितालान्तरगामिभिः ॥७५॥

हृत्या नामिनरे हस्तमुत्तानं 'कटकामुखम्' ।

आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यात्पार्श्वं 'तदन्तरे ॥७६॥

न निपण्यं न च स्तब्धं न चापि परिबाहितम् ।

हृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ॥७७॥

यतीनां भ्रमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः ।

तेषां कार्या गतिर्विमा नेष्टिकं वनमाश्रिता ॥७८॥

अन्तोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्रनिरीक्षणः ।

उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥७९॥

अवञ्चलमनाश्चैव 'तथा लिङ्गं' समाश्रितः ।

विनीनवेपथ्व भवेन् कपायवसनस्तथा ॥८०॥

प्रथमं समपादेन कृत्वा स्थानेन वै युधः ।

हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं 'प्रसारयेन् ॥८१॥

प्रसन्नं यदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगः ।

अनिपण्णेन गात्रेण गतिं 'गच्छेदतिक्रमात् ॥८२॥

उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।

एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ॥८३॥

74-75 (B.XII.70-75 ; G. 69-74).

76-78 (B.XII. 76-78 ;

G. 75-77). 1 C. मुहूर्तकटा. 2 G. तयान्तरे, B. न्नान्तरे.

79-84 (B.XII.

79-86; G. 78-85).

1 G. यथावलिङ्गमाश्रिता.

2 C. प्रयोजनम्.

3 G. गच्छेदतिक्रमात्, B. गच्छेद्यतिक्रमात्.

तथा व्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः ।
 विभ्रान्ता वाप्युदात्ता वा विभ्रान्ता निभृतापि वा ॥८५॥
 शकटास्यस्थितैः पादैरतिक्रान्ततैस्तथैव च ।
 कार्यं पाशुपतानां च गतिर्यद्भ्रान्तगामिनी ॥८६॥
 'अन्धकारेऽथ याने च गतिः कार्यं प्रयोन्तुभिः ।
 भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तैर्मांगप्रदर्शिनैः ॥८७॥
 रथस्यस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदैरथ ।
 समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥८८॥
 घनुरगृहीत्वा चैकेन तथा चैकेन कुर्यम् ।
 सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रव्रहाकुलः ॥८९॥
 बाह्नानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागशः ।
 द्रुतैश्चूर्णपदैस्तैव गन्तव्यं रङ्गमण्डले ॥९०॥
 विमानस्यस्य कर्तव्या एषैव स्यन्दनी गतिः ।
 'भारोदुमुद्धेद् गात्र किञ्चित् स्यादुन्मुखस्थिनम् ॥९१॥
 अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ।
 अधोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ॥९२॥
 आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोन्तुभिः ।
 स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि ॥९३॥
 व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेद्गतिम् ।
 क्रज्जायतोद्यताननैः कुटिलावर्तितैरथ ॥९४॥
 भ्रम्यतश्च तथाकाशादपविद्धमुजा गतिः ।
 विकीर्णवसना चैव नथा भूगनलोचना ॥९५॥

85-86 (B. XII. 79-86 ; 78-85). 87 (B. XII. 87 ; G. 86).

2 C. अन्धकारेऽन्धयाने. 88-92 (B. XII. 88-92 ; G. 87-91).

1 C. आस्तमु*. 92-95 (B XII. 93-95 ; G. 92-94)

1 C. om. this hcm.

प्रासादद्रुमशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ।
 वारोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद् बुधैः ॥९६॥
 प्रासादारोहणं कार्यमतिकान्तैः पदैरथ ।
 उद्वाह्य गच्छं पादञ्च 'सोपाने निक्षिपेन्नरः ॥९७॥
 तथावतरणं चैव गात्रमानमथ रेचयेत् ।
 अतिकान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्जितेन च ॥९८॥
 प्रासादरोहणं यत्तु तदेयाद्रिषु कारयेत् ।
 केवलमूर्ध्वनिम्नोपमद्रिष्वङ्गे भवेद्य ॥९९॥
 द्रुमे चारोहणं 'कार्यमतिकान्तैः स्थितैः पदैः ।
 सूचीचिह्नैरपक्रान्तैः पादयुक्तैस्तथैव च ॥१००॥
 एतदेवावतरणं सरित्स्वपि नियोजयेत् ।
 प्रासादे यन्मया 'प्रोक्ता प्रतारे केवलं भवेत् ॥१०१॥
 जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ।
 तीरेऽल्पे 'वसनोत्कर्षः प्राज्ये पाणिविरूपणैः ॥१०२॥
 किञ्चिन्नताप्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ।
 प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविरूपणैः ॥१०३॥
 तिर्यक् प्रसारिता चैव ह्रियमाणस्य वारिणा ।
 'अशेषाङ्गाकुलापूरदना द्रुतैरिष्यते ॥१०४॥
 नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या 'गतिदचूर्णपञ्चैर्गतैः ।
 अनेनैव विधानेन कर्तव्यं गतिषेष्टितम् ॥१०५॥
 संक्षामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ।
 कस्मान् मृत इति प्रोक्ते किं मर्तव्यं प्रयोक्तृभिः ॥१०६॥

96-98 (B XII. 96-98a ; G. 95-97) १ B.G. न्यसेत्सोपानपङ्क्तिषु.
 99-100 (B XII. 103-104 ; G. 103-104). २ C. 'मतिकान्तोत्थितैः.
 101-104 (B. XII. 105a, 98b-101 , G. 98-101) ३ B.G. प्रोक्तः
 प्रतारः. केवलः. २ B.G. वसनोत्कर्षः. ३ G. 'कुलाधृतवदना.

105-106 (B. XII. 102a, 105b ; G. 102b, 105a-106).

अङ्गदशग्रहणाग्रागं खलीनग्रहणाद्वयम् ।
 मग्रदशग्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि ॥१०७॥
 अथयाने गतिः कार्या वैशाखस्यानकेन तु ।
 यथा चूर्णपदैश्चित्तरूपयुपरिपातितैः ॥१०८॥
 पन्नगानां गतिः कार्या पादैः 'स्वस्तिकसंघितैः ।
 पार्श्वकान्तं पदं कुर्यात् स्वस्तिकं रेचयेद्दिह ॥१०९॥
 विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविक्रमा ।
 पादैराकुञ्चितैः किञ्चित् तालाभ्यन्तरपातितैः ॥११०॥
 स्वसौष्ठवसमायुक्तौ तथा हस्तौ पदानुगौ ।
 कटकावर्धमानौ तु कृत्वा विटगतिं व्रजेत् ॥१११॥
 'काञ्चुकीयस्य कर्तव्या धयोऽवस्थाविशेषतः ।
 अष्टवृद्धस्य प्रयोगस्तो गतिमेवं प्रयोजयेत् ॥११२॥
 अर्धतालोल्यितैः पादैर्विष्कम्भैः ऋजुमिस्तथा ।
 समुद्रहस्तयाङ्गानि पङ्कलग्न इव व्रजेत् ॥११३॥
 अथ वृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका ।
 'विष्कम्भनकृतप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ॥११४॥
 कृशस्याप्यभिनेया वै गतिर्मन्दपदक्रमा ।
 'व्याधिग्रस्तस्य तथा च तपःश्रान्तस्य चैव हि ॥११५॥
 विष्कम्भनकृतप्राणः कृशः क्षामोदरस्तथा ।
 'क्षामस्वरश्चैव भवेद् दीननेत्रस्तथैव च ॥११६॥

107 (B.XII. 107 ; G. 106)

108 (B.XII. 108 ;

G. 107).

109 (B.XII 109 ; G. 108).

1 B.G. स्वस्तिक-

सयुतैः.

110 (B. XII. 110 ; G. 109).

1 B.G. ललितविक्रमा-

111 (B. XII. 111 ; G. 110).

112-113 (B. XII. 112-113 ;

G. 111-112).

1 B.G. काञ्चुकीय

114 (B. XII. 114 , G. 113).

1 C.

विष्कम्भेन.

115-116 (B. XII. 115-116 ; G. 114-115).

1 B.G.C.

व्याधिग्रस्ते जराते च---लुषान्विते. We with Bd. 2 B G C. क्षामस्वरकपोलध.

शनैल्लक्षेपेण चैव कर्तव्यं हस्तपादयोः ।
 कम्पनं चैव गात्राणां धलेशनं च तथैव च ॥११७॥
 दूराध्वानं गतस्यापि गतिर्मन्दपदक्रमा ।
 विकृपनं च गात्रस्य जानुनोश्च विमर्दनम् ॥११८॥
 स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ।
 समुद्रदहनभूयिष्ठा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ॥११९॥
 विष्कम्भगामी च भवेन्निश्वासबहुलास्तथा ।
 भ्रमस्वेदामिभूतश्च ब्रजेच्चूर्णपदैस्तथा ।
 मत्तानां तु गतिः कार्या मदे तल्लग्नमध्यमे ॥१२०॥
 वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानाऽपसर्पणैः ।
 अपकृष्टे मदे चैव ह्यनवस्थितपादिका । १२१
 विधूर्गितशरीरा च पदैः प्रस्थलितैरथ ।
 उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिश्चानियतक्रमा^१ ॥१२२॥
 बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ।
 रुक्षस्फुटितकेशश्च रजोध्यस्तननुस्तथा ॥१२३॥
 अनिमित्तप्रकथनो बहुभापी विकारवान् ।
 गायत्यकस्ताद्वमति सङ्गे चापि न सज्जमे ॥१२४॥
 नृत्यत्यपि च संहृष्टो वाद्यत्यपि वा पुनः ।
 कदाचिद्धावति जथात् कदाचिद्वतिष्ठते ॥१२५॥
 कदाचिदुपविष्टस्तु^२ शयानः स्यान् कदाचन ।
 नानावीर्यरश्मैव रस्यास्त्रनियतालयः ॥१२६॥

११७-११८ (B.XII. ११७-११८ ; G. ११६-११७). ११९ (B.
 XII. ११९ ; G. ११८). १२० (B.XII. १२० ; G. ११९).
 १२१ (B.XII. १२१ ; G. १२०). १२२ (B.XII. १२२ ;
 G. १२१). १ C. नियतक्रमा. १२३-१२६ (B. XII. १२३-१२६ ;
 G. १२२-१२५). १ C. शयितः

उन्मत्तो भवति होप तस्यैतां कारयेद् गतिम् ।
 स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ॥१२७॥
 बद्धा चारीं तथा चैव कृत्वा स्वस्तिकमेव च ।
 अनेन चारीयोगेन परिक्रम्य चतुर्दिशम् ॥१२८॥
 बाह्याभ्रमरकं चैव रङ्गकोणे प्रसारयेन् ॥१२९॥
 त्रिकं सुवलितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ।
 विपर्ययगतैर्हस्तैः पङ्क्त्यां सह गतिर्मयेत् ॥१३०॥
 त्रिविधा तु गतिः कार्या खञ्जरङ्गकवामनैः ।
 विकलाङ्गप्रयोगेण कुहकाभिनयं प्रति ॥१३१॥
 एकः खञ्जगतौ नित्यं स्तब्धो वै चरणो भवेत् ।
 तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽप्रतलसञ्चरः ॥१३२॥
 स्तब्धेनोत्थापनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ।
 गमनेन निषण्णः स्यादन्येन चरणेन तु^१ ॥१३३॥
 इतरेण निपीदेद्य क्रमेणानेन वै व्रजेन् ।
 एषा खञ्जगतिः कार्या^२ तलशान्यक्षतेषु च ॥१३४॥
 पादेनाप्रतलस्थेन अङ्घ्रिनेन व्रजेत्तथा ।
 'निषण्णदेहा पङ्क्तोन्तु मनजङ्गा तथैव च ॥१३५॥
 सर्वसंकुचिताङ्गा च वामने गतिरिष्यते ।
 न तस्य विक्रमः कार्या^३ विक्षेपश्चरणस्य वा ॥१३६॥
 सोद्गाहिता चूर्णपदा सा कार्या कुहकात्मिका ।
 विद्रुषकस्यापि गतिर्हान्यक्षयसमन्विता ॥१३७॥
 'अङ्गवाक्यवृत्तं हास्यं हास्यं नेपथ्यजं तथा ।
 दन्तुर' खलतिः कुब्जः खञ्जश्च विवृताननः ॥१३८॥

१२७-१३६ (B.XII. १२७-१३६ ; G. १३०-१३५). १ G. om. this hem.
 २ C. तालसह्य. ३ G निषण्णदेहो. १३७-१३८ (B.XII. १३७-१३८ ;
 G १३५b-१३६). १ B.G. अङ्गवाक्यवृत्तं.

य ईदृशः प्रवेश म्यादङ्गदास्यं तु तद्भवेत् ।
 यदा तु यमवद् गच्छेदुल्लोकिनविलोकितैः ॥१३३॥
 अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गदास्यो भवेत्स तु ।
 'वाभ्यदास्य तु विक्षेपमसंबद्धप्रभाषणात् ॥१३०॥
 अनर्थकैर्बहुविधैस्तथा चाङ्गीलभाषितैः ।
 चीरचर्ममयीमल्लगैरिकाद्यैस्तु मण्डित ॥१३१॥
 यस्मादृशो भवेद्विधा द्वास्यो नैपथ्यजस्तु सः ।
 तस्मात्तु प्रकृतिं ज्ञात्वा 'माघः कार्यस्तु तत्पुनः ॥१३२॥
 गतिप्रचारं चिन्तयेन् नानावस्थान्तरारमकम् ।
 स्वभाषजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ॥१३३॥
 तथा दक्षिणहस्ते च कुर्याच्चतुरकं ततः ।
 पाद्वर्गमेकं शिरश्चैव हस्तोऽयं चरणस्तथा ॥१३४॥
 पर्यायतः सद्यमेन लयतालवशानुगः ।
 स्वभाषजा तु तस्यैषा गतिरस्या विकारजा ॥१३५॥
 अलभ्यलामाद् भुक्तस्य स्तब्धा तस्य गतिर्भवेत् ।
 *कायां चेद्य हि नीचानां चेदादीनामनुक्रमात् ॥१३६॥
 अथमा इति ये रयाता नानाशीलाश्च ते पुनः ।
 पाद्वर्गमेकं शिरश्चैव करः सचरणस्तथा ॥१३७॥
 गतौ नमेन चेदानां दृष्टिश्चार्थविचारिणी ।
 यस्माभरणसंस्पर्शमिहमहुरवेक्षितैः ॥१३८॥
 *गात्रेर्विकारविशिष्टैर्लम्बयस्त्रयैस्तथा ॥
 गर्विता चूर्णपदा च शकारस्य गतिर्भवेत् ॥१३९॥

१३९-१४२ (B. XII. १३९-१४२; G. १३७-१४१) १ B. G. काव्यशास्यं.

२ B G माघं कार्यं तु.

१४३ १४६ (B. XII. १४३-१४६; G. १४१b-१४४).

१ Gg. महस्य C. महस्य. १४६-१४८ (B. XII. १४६b-१४७; G. १४५-१४६).

१ B.G. add here a hem. १४८-१४९ (B. XII. १४९-१५०; G. १४७).

१ G om. but Gg. has it.

*जात्या नीचेषु योक्तव्या विलोकनपरा गतिः ।
 *असंस्पर्शाच्च^१ लोकस्य स्वाङ्गानि विनिगूह्य च ॥१५०॥
 म्लेच्छानां जातयो यास्तु पुलिन्दशयरादयः ।
 तेषां देशानुरूपेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ॥१५१॥
 पक्षिणां श्वापदानां च पशूनां च द्विजोत्तमाः ।
 स्वस्वजातिसमुत्थेन 'स्वभावेन गतिर्भवेत् ॥१५२॥
 सिंहर्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः^२ ।
 या 'पुरा च कृता सम्यग् विष्णुना प्रभविष्णुना ॥१५३॥
 आलोढं स्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ।
 जानूपरि कर्तुं चैकमपरं यक्षसि स्थितम् ॥१५४॥
 अवलोक्य दिश 'कृत्वा त्रियुक्तं बाहुमस्तके ।
 गन्तव्यं विक्रमैर्विप्रा पञ्चतालान्तरोत्थितैः ॥१५५॥
 *नियुक्तसमये चैव रक्षावतरणे तथा ।
 *सिंहादीनां प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ॥१५६॥
 शेषाणामर्थयोगेन गतिं स्थानं च योजयेत् ।
 घाह्यनार्थयोगेषु रक्षावतरणेषु च ॥१५७॥
 एवमेताः प्रयोक्तव्या नराणां गतयो बुधैः ।
 नोक्ताश्च या मया ह्यत्र ग्राह्यास्ता अपि^३ लोक्तः ॥१५८॥

१५० (B.XII. 150b-151a ; G 148). १ G. असंस्पर्शाच्च.

१५१ (B.XII. 151b-152a ; G 149). १ C. गतिविचारेण.

१५२-३ (B.XII. 152b-154a ; G. 151) १ G. भावेन प्रतिपादयेत्.

२ B.G. या कृता नरसिंहेन, We with Bbh. १५४-१५५ (B.XII.

१५४b-१५६a ; G. 152-153). १ B. सर्वाः. १५६ (B.

XII. 156b-157a ; G 154). १५७-१५८ (B.XII. 157b-159a ;

G. 156). १ B. साध.

अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ।
 स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वामापनेषु च ॥१५९॥
 आयतं चावहित्यं च अश्वक्रान्तमथापि च^१ ।
 दक्षिणस्तु समः पश्चात् ज्येष्ठः पश्चस्थितोऽपरः ॥१६०॥
 घामः समुन्नतकटिश्चायते स्थानके भवेत् ।
 मावाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ॥१६१॥
 चिन्तायां चावहित्ये च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ।
 रक्तावतरणारम्भः पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ॥१६२॥
 मम्मथेर्ध्वोर्द्वयं कोपं तर्जन्याङ्गुलिमोटनम् ।
 निपेद्यगर्वगाम्भीर्यमौनं मानावलम्बनम् ॥१६३॥
 स्थानेऽस्मिन् संविधातव्यं दिगन्तरनिरूपणम् ।
 समो यत्र स्थितो घामस्त्र्यम्बः पश्चस्थितोऽपरः ॥१६४॥
 समुन्नतकटिर्घामस्त्र्यवहित्यन्तु तद्भवेत्^२ ।
 स्त्रीणामेतत् स्मृतं स्थानं संलापे तु स्वभावजे ॥१६५॥
 निश्चये परितोषे च चित्तकं चिन्तने तथा ।
^३विलासलीलालावण्ये शृङ्गारादिनिरूपणे ॥१६६॥

- 159-160 (B.XII. 159b-161a ; G. 156c-157). 1 B adds
 स्थानान्येतानि नारोयामप लक्षणमुच्यते घामः स्वभावतो यत्र पादो विरचितः समः ॥ ताल-
 मात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यम्बः पश्चस्थितोऽपरः । प्रथममाननमुरः सम यत्र समुन्नतम् ॥ लतानि-
 तम्बगौहस्ती स्थानं ज्ञेयं तदायतम्. 160-164 (B.XII 163b-167a ;
 G. 158-161) 164-166 (B.XII. 167b-172a ; G. 162-166).
 1 B.G. add after this: पुरो विचलितव्रजसम्पदन्योऽप्यसुतः समः । पाद-
 स्तलान्तरन्यस्तत्रिक्रमीयत् समुन्नतम् । पाणिर्ललाटयो यदैकस्वदन्यस्तु नितम्बगः ।
 अवहित्यं समाख्यातं स्थानमागमभूषणैः and also C. almost the same.
 2 C. विवाहलीला.

स्थानमेतत्प्रयोज्यं^१ तथा भार्गावलोकने ।
 पादः समुत्थितश्चैक एकश्चाग्रनलाञ्जितः ॥१६७॥
 सूचीविद्धमविद्धं वा तदम्बक्रान्तमुच्यते^२ ।
 शाखावलम्बने कार्यं स्तवकग्रहणे तथा ॥१६८॥
 विश्रामेष्वथ^३ नीचानां नराणाञ्चार्थयोगतः ।
 स्थानकं तावदेव स्याद् यावच्चक्षेष्टा प्रवर्तते ॥१६९॥
 भग्नं च स्थानकं नृत्ते चारी चेन् समुपस्थिता ।
 एवं स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामपि च ॥१७०॥
 पुनश्च संप्रवक्ष्यामि गतिं प्ररुतिसंस्थिताम् ।
 कृत्वाऽवहित्यं स्थानन्तु वामञ्चाधोमुखं करम् ॥१७१॥
 नामिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च कटकामुग्रम् ।
 ततः सललितं पादं तालमात्रसमुत्थितम् ॥१७२॥
 दक्षिणं वामपादस्य बाह्यपादर्थं विनिश्चितेत् ।
 तेनैव समकालञ्च लतास्यं वामकं भुजम् ॥१७३॥
 दक्षिणं विनमेत्पाद्वं^४ न्यसेन्नाभितटे ततः ।
 नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तञ्चोद्वेष्ट्य वामकम् ॥१७४॥
 ततो वामपदं दद्यात्तदाहस्तं च दक्षिणम् ।
 लीलयोद्वाहितेनाथ शिरसोऽनुगनेन च ॥१७५॥
 किञ्चिन्नतेन गात्रेण गच्छेत् पञ्चपदीं ततः ।
 यो विधिः पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिक्रमे ॥१७६॥

167-168 (B.XII. 172b-173a ; G. 167). १ B. मर्त्त- . २ B adds.

सललितं धूर्णितं चैव गतिताम्बरधारणम् ॥ कुसुमन्तवकादानं परिरक्षवृमेव च ।

विज्ञासनं सललितं तद्व्याख्यावलम्बनम् ॥ स्थानेऽस्मिन् संविधानीयं स्त्रीणानेतद् प्रयोज्यमिः.

168-169 (B.XII. 175b-176a , G. 168). १ C. देवाणा दाराणा.

169-171 (B. XII 176b-178a ; G. 169-170). 171-176 (B.XII.

178b-183a ; G. 171-175). 176-177 (B XII. 183b-184a ;

G. 176).

स एव प्रमदानां चै कर्तव्यो नाट्ययोद्धमिः ।
 पट्कलं तु न कर्तव्यं तथाष्टकलमेव च ॥१७७॥
 पादस्य पतनं तज्जैः सेदनं तद्गजेत्त्रियाः ।
 सयौजनानां नारीपामेयं कार्या गतिर्युधैः ॥१७८॥
 'स्ववीथसीनामेतासां संप्रवक्ष्याम्यह गतिम् ।
 'हृत्वावहित्यं स्थानन्तु वामं न्यस्य कटोतटे ॥१७९॥
 'आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यान्नामिस्तनान्तरे ।
 न निपज्जं न च स्तब्धं न चापि परिव्राहितम् ॥१८०॥
 हृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु ।
 प्रेष्यापामपि कर्तव्या गतिरुद्गान्तगामिनी ॥१८१॥
 'किञ्चिदुन्नमितैर्गात्रैराद्यिद्वगनिविशना' ।
 स्थानं हृत्वाऽवहित्यञ्च वामञ्चाधोमुखं भुजम् ॥१८२॥
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य सन्यञ्च कटुकामुखम् ।
 वर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुसाभ्यां विमिश्रिता ॥१८३॥
 उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्ललासमन्वितैः ।
 या पूर्वमेवामिहिता ह्युत्तमानां गतिर्मया ॥१८४॥
 स्त्रीणां कापुरुषाणाञ्च ततोऽर्धावर्धञ्च योजयेत् ।
 मध्यमोत्तमनीचानां नृणां यद् गतिचेष्टितम् ॥१८५॥
 स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदविक्रमैः ।
 'यालानामपि कर्तव्यं स्वच्छन्दगीतिप्रसङ्गः' ॥१८६॥

- 177-179 (B. XII. 184b-186a ; G. 177-178). १ G. स्थानीया या-
 क्षिस्तामान्. 179-181 (B. XII. 186b-188a ; G. 179-180).
 १ C. हृत्वापविर्द्धः २ C. आद्यश्चारालमुत्ताना- 181-183 (B. XII.
 188b-190a ; G. 181-182). १ C. इत्तिदुन्नमिः. २ B. भुजविक्रमा-
 183-184 (B. XII. 190b-191a ; G. 183). 184 186 (B. XII.
 191b-193a ; G. 184-185).

न तस्याः सौष्टवं कार्यं प्रमाणं न प्रयोक्तृभिः ।
 *तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसकम् ॥१८७॥
 *नरस्वमावाधमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ।
 विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसके ॥१८८॥
 स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्वाच्यमनादिह ।
 व्याजेन 'सेय्या वाऽपि तथा भूयश्च वञ्चनात् ॥१८९॥
 स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरगोऽपि वा ।
 घैर्योदारेण सत्त्वेन युद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥१९०॥
 स्त्री पुमांसं त्वभिन्नयेद् वेपथाम्यविचेष्टितैः ।
 स्त्रीवेपभाषितैर्युक्तं 'प्रेक्षितप्रेक्षितैस्तथा ॥१९१॥
 'मृदुमन्दगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
 विजातीयास्तु या नार्यः पुलिन्दशयराङ्गनाः ॥१९२॥
 याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ।
 घनस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथैव च ॥१९३॥
 स्वस्थानाञ्चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ।
 उद्धता येऽङ्गद्वाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि च ॥१९४॥
 तानि नाट्यप्रयोगत्रैर्न कर्तव्यानि योषिताम् ।
 मयासनविधिः कार्यो नृणां स्त्रीणां विशेषतः ॥१९५॥
 नानाभावसमायुक्तस्तथा च शयनाश्रय ।
 विष्कम्भेनाञ्चितौ पादौ विकं किञ्चिन्समुन्नतम् ॥१९६॥

186-187 (B.XII. 193b-194a ; G. 186).

187-188 (B.

XII. 194b-195a ; G. 187).

188-189 (B.XII. 195b-196a ;

G. 188).

189-192 (B.XII. 196b-199a ; G. 189-191).

1 G. कीदृया. 2 C. प्रेषिताप्रेषितैः. 3 BG. नृदुसन्नगति.

192-193

(B XII. 199b-200a ; G. 192).

193-194 (B XII. 200b-201a ;

G. 193).

194-195 (B.XII. 201b-202a ; G. 194).

हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने ।
 पादः प्रसारितः किञ्चिदेकस्त्वैवासनाश्रयः ॥१९७॥
 शिरः पाद्वर्गं चैव सचिन्त उपवेशने ।
 चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः ॥१९८॥
 संग्रणध्नेन्द्रियमनाः शोकौत्सुक्योपवेशने ।
 प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा 'चोपाश्रयाश्रितः' ॥१९९॥
 मोहमृच्छामदग्लानिविषादेष्टपवेशयेत् ।
 सर्वेपिण्डीकृताङ्गस्तु संयुक्तः पादजानुभिः ॥२००॥
 व्याधिश्रीडितनिद्रास्तु श्यामे चोपविशेन्नरः ।
 तथा 'चोत्कटिकं स्थानं स्फिकृपाष्णीनां समागमः' ॥२०१॥
 पिण्डे निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि च ।
 धिक्कम्भितं पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥२०२॥
 प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ।
 महीगताभ्यां जानुभ्यामघोमुपमवस्थिनम् ॥२०३॥
 देवाभिगमने चैव रुपितानां 'च सान्त्वने ।
 शोके चाक्रन्दने तीव्रे मृतानां चैव दर्शने ॥२०३॥
 क्षासने च कुसत्त्वानां नीचानाञ्चैव याचने ।
 होमयज्ञक्रियायाञ्च प्रेष्याणाञ्चैव कारयेत् ॥२०५॥
 मुनीनां नियमेष्वेव भवेदासनजो विधिः ।
 अथासनविधिः कार्यो विविधो नाटकाश्रयः ॥२०६॥

- १९५-१९६ (B.XII. 202b-203a ; G. 195). 196-197 (B XII.
 203b-204a ; G. 196). 197-198. (B XII. 204b-205a ; G.
 197). 198-199 (B.XII. 205b-206a ; G. 198). 1 B. चापाश्र०.
 199-200 (B.XII. 206b-207a ; G. 199). 200-201 (B.XII.
 207b-208a ; G. 200). 201-202 (B.XII. 208b-209a ; G.
 201). 1 G. चोत्कटिकं स्थानम्. 202-203 (B.XII. 209b-210a ; G. 202)
 203-206 (B. XII. 210a-213a ; G. 203-205) 1 BC. प्रसादने.

स्त्रीणाञ्च पुरुषाणाञ्च बाह्याभ्यन्तरस्तथा ।

*आभ्यन्तरस्तु नृपतेर्वाह्यो बाह्यगतस्य च ॥२०७॥

देवानां नृपतीनाञ्च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः ।

पुरोधसाममात्यानां भवेद्वेत्तासनं तथा ॥२०८॥

मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ।

'मुण्डासनं द्विजातीनां' कुमारानां कुथासनम् ॥२०९॥

एवं राजसभा प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।

स्त्रीणाञ्चाप्यासनविधिं संप्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥२१०॥

सिंहासनन्तु राज्ञीनां देवीनां मुण्डमासनम् ।

पुरोचोऽमात्यपत्नीनां दद्याद् वेत्तासनं तथा ॥२११॥

भोगिनीनां तथा चैव वस्त्रं चर्मं कुथापि वा ।

*ब्राह्मणीनां यतीनाञ्च पट्टासनमथापि च ॥२१२॥

वैश्यानाञ्च प्रदातव्यमासनञ्च 'मसुरकम्' ।

शैषाणां प्रमदानान्तु भवेद्भूम्यासनं द्विजा- ॥२१३॥

एवमाभ्यन्तरो ज्ञेयो बाह्याभ्यन्तरजो विधिः ।

तथा स्वर्गद्वार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥२१४॥

नियमस्थो मुनीनां च भवेदासनजो विधिः ।

लिङ्गिनामासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥२१५॥

'दण्डमुण्डवृषीशायं वेत्तासनमथापि वा ।

होमे यज्ञक्रियायाञ्च पित्र्यर्थे च प्रयोजयेत् ॥२१६॥

स्थानीया ये च पुरुषाः कुलविद्यासमन्विताः ।

तेषामासनसत्कारः कर्तव्य इह पार्थिवैः ॥२१७॥

206-207 (B.XII. 213b-214a ; G. 206).

201-210 (B.XII.

214b-217a ; G. 207-210a). 1 C कुजा (मुजा?) सनं, B. काष्ठामनं ब्राह्मणाना

2 C. कुमारीणा.

210-214 (B.XII. 217b-221 ; G. 210b-214).

215 (B.XII. 222 ; G. 215).

216 (B.XII. 223 , G. 216)

1 B. व्र सीमुण्डासनप्राय.

217 (B.XII. 224 ; G. 217).

समे समासनं दद्यान्मध्ये मध्यममासनम् ।
 अतिरिक्तोऽतिरिक्तञ्च हीने भूम्यासनं भवेत् ॥२१८॥
 उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरुणामप्रतो बुधैः ।
 भूम्यासनन्तथा कार्यमथवा काष्ठमासनम् ॥२१९॥
 नौनागरययानेषु तथा^१ काष्ठासनेषु च ।
 सदासनं न दुष्येत गुरुपाध्यायपार्थिवैः ॥२२०॥
 आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविधर्तने ।
 उद्वाहितं समञ्चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥२२१॥
 'स्वैरमाकुञ्चितैरद्वैः शल्याखिड्ये^२ तु जानुनी ।
 स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥२२२॥
 उत्तानितमुखं चैव 'स्वस्तमुककं तथा ।
 समं नाम तु सुतस्य स्थानकं संविधीयते ॥२२३॥
 एकं भुजमुपाध्याय संप्रसारितजानुकम् ।
 स्थानं प्रसारितं नाम 'खलु सुतस्य कारयेत् ॥२२४॥
 मघोमुखस्थितञ्चैव विगर्तितमिति स्मृतम् ।
 शस्त्रभ्रतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥२२५॥
 अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
 उद्वाहितस्तु विज्ञेयं लीलायां यवने प्रभोः ॥२२६॥
 ईपत्प्रसारिते जंघे यत् 'स्वस्तौ कराबुभो ।
 आलस्यभ्रमसेदेषु ननं स्थानं विधीयते ॥२२७॥

- २१८ (B.XII. 225 ; G. 218). 219 (B.XII. 226 ; G. 219). 220 (B.XII. 227 ; G. 220) । B. भूमि०. 221 (B. XII. 228 ; G. 221), 222 (B.XII. 229 ; G. 222) । B. सङ्को०. 223 (B. XII. 230 ; G. 223). । B. प्रसङ्गमुक्त०. 224 (B.XII. 231 ; G. 224). । B. सुख०. 225 (B. XII. 232 ; G. 225). 226 (B.XII. 233 ; G. 226). 227 (B.XII. 234 ; G. 227). । G. छट्टी.

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं

नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः ।

यतः परं रङ्गपरिक्रमस्य^१

वक्ष्यामि ^२कक्षां प्रविभागयुक्ताम् ॥२२८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ।

228 (B.XII. 235 , G. 228). १ C. रङ्गविधिक्रमस्य. २ B. कक्षान्तर-

चतुदशोऽध्यायः

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तास्त्रयो वै नाश्व्यमण्डपाः ।

तेषां विभागं विज्ञाय ततः 'कक्षां प्रयोजयेत् ॥१॥

ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते ।

तयोर्माण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोन्मृभिः ॥२॥

कक्षाविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिक्रमात् ।

परिक्रमेण रङ्गस्य कक्षा दान्या विधीयते ॥३॥

कक्षाविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।

'उद्यानारामसरित आध्रमा अदची तथा ॥४॥

पृथिवी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

वर्षाणि सप्त द्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥५॥

'अलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।

दैत्यनागालयश्चैव गृहाणि 'च चनानि च ॥६॥

'नगरे वा घने वापि वर्षे वा परंतेऽपि वा

यत्त धार्ता प्रवर्तेत तत्त कक्षां प्रवर्तयेत् ॥७॥

वाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुनः ।

दूरं वा समीकृष्टं वा देशं तु परिकल्पयेत् ॥८॥

पूर्वं प्रविष्टा ये रङ्गे ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरा' बुधैः ।

पश्चात्प्रविष्टा विज्ञेयाः कक्षाभागे तु बाह्यतः ॥९॥

तेषां तु दर्शनेच्छुर्यः प्रविशेद्वह्नमण्डलम् ।

दक्षिणामिमुखं सोऽथ कुर्यादात्मनिवेदनम् ॥१०॥

1-10 (B.XIII. 1-12, G. 1-12). 1 BC. always कक्षा- 2 C.

उद्यानारामसहितो देशो ग्रामो 3 BC. अलोकश्च, 4 G. भुवनानि च. 5 C.

तथा सप्त समुद्राश्च वर्षा चैव पर्वतास्तथा. 6 BC. अभ्यन्तरे.

यतो मुखं भवेद् भाण्डं द्वारं नेपथ्यकस्य च ।
 सा मन्तव्या तु दिक् पूर्वा नाट्ययोगेन नित्यशः^१ ॥११॥
 निकामेद्यापि यस्तत्र नरः कार्येण केनचित् ।
 स निष्क्रमेत्तु तेनैव कृतं येन 'निवेशनम्' ॥१२॥
 निष्क्रान्तोऽर्थवशाद्यापि प्रविशेद्यदि तद् गृहम् ।
 यतः प्राप्तः स पुरुषस्तेन मार्गेण निष्क्रामेत्^२ ॥१३॥
 अथचार्यवशाद्यापि तेनैव सह गच्छति ।
 तथैव प्रविशेद् गेहमेकाकी सहितोऽपि वा ॥१४॥
 तयोश्चापि प्रविशतोः 'कक्षामन्यां विनिर्दिशेत्' ।
 परिक्रमेण रक्तस्य त्वन्या कक्षा विधीयते ॥१५॥
 समैश्च सहितो गच्छेन्नीचैश्च परिवारितः ।
 अथ प्रेक्षणिकाद्यापि विज्ञेया ह्यग्रतो गतौ ॥१६॥
 सैव भूमिस्तु बहुभिर्विरुष्टा स्यात्परिक्रमैः ।
 मध्या वा सन्निवृष्टा वा तेषामेव 'विकल्पयेत्' ॥१७॥
 नगरे वा घने वापि सागरे पथेतेऽपि वा ।
 दिव्यानां गमनं कार्यं 'द्वीपे पथेऽपि वा पुनः' ॥१८॥
 आकाशेन विमानेन माययाप्यथ वा पुनः ।
 विविधाभिः क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः ॥१९॥
 नाटकेच्छन्नवेपाणां दिव्यानां भूमिसञ्चरः ।
 मानुषैः कारणादेपां यथा भवति दर्शनम्^३ ॥२०॥

11-12 (B XIII 11-13, G, 11-13). 1 C. has it after 61.

2 BG. निवेदनम्. 3 B. read the couplet differently. 4 Mss. निष्क्रमेत्.

14-20 (B.XIII. 14-20; G 14-20). 1 BC. वक्ष्याम्. 2 G. विकल्पनात्.

3 G. द्वीपपथेषु. 4 GB. add भारते त्वय ह्येमे (हिमे) वा हरिवर्षे इलाहते ।

रम्ये किम्पुरुषे वापि कुरुपूतरेषु वा.

दिव्यानां छन्दगमनं 'सर्ववर्षेषु कारयेत् ।
 भारते मानुषाणाञ्च गमनं संविधीयते ॥२१॥
 'गच्छेद्यदि विकृष्टं तु 'देशं कार्यवशाच्चर ॥
 अङ्गच्छेदेन चान्यस्मिन् निर्दिशेद्दि प्रवेशके' ॥२२॥
 'अथप्रमाणं गत्वा तु कार्यलामं विनिर्दिशेत् ।
 'तथाऽलामे तु कार्येऽस्य अङ्गच्छेदो विधीयते ॥२३॥
 क्षणो मुहूर्तो यामो वा दिवसो वापि नाटके ।
 एकाद्वे संविधातव्यो बीजव्याघं वशानुगः ॥२४॥
 अङ्गच्छेदे 'पुनर्दत्तं मासं वा वर्षमेव वा ।
 नोप्ये' वरात्तु कर्तव्यं कार्यमङ्गसमाश्रयम् ॥२५॥
 एवं तु भारते वर्षे कक्षा कार्या प्रयोगतः ।
 मानुषाणां 'गतियां तु दिव्यानां तां निरोधत ॥२६॥
 हिमवत्पृष्ठसंस्थे तु कैलासे परेतोत्तमे ।
 यज्ञाच्च गुह्यकाश्चैव धनदानुचराश्च ये ॥२७॥
 रत्नःपिशाचभूताश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।
 हैमकूटे च गन्धर्वा विनेयाः साप्सरोगणाः ॥२८॥
 सर्वे नागाश्च निषये शेषवासुकिक्षकाः ।
 महामेरौ त्रयस्त्रिंशद् देव्या देवगणास्तथा ॥२९॥
 नीले तु वैदूर्यमये 'सिद्धा ब्रह्मरूपस्तथा ।
 दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्यंत इत्यने ॥३०॥
 पितरस्यापि विनेया शृङ्गवन्तं समाश्रिताः ।
 इत्यने परेताः श्रेष्ठा दिव्याग्रास्ताः प्रकीर्तिताः ॥३१॥

२१-२६ (B. XIII. २२-२७ ; G. २२-२७). १ G. सर्वेवेतेषु. २ BG. विकृष्टं
 यस्तु गच्छेद्दि ३ G. देशकालवशान्तरः. ४ G. विप्रवेशिके, C. प्रविवेशके. ५ G.
 अङ्ग (B. अङ्ग) प्रनारां. ६ BG. तथा लामे ७ BG. तु निर्दत्तं ८ C. गतो देवा.
 २७-३१ (B. XIII. २८-३२ ; G. २८-३२). १ C. सिद्धब्रह्मरूपस्तथा

तेषां कक्षाविभागश्च जम्बूद्वीपे भवेद्यम् ।
 तेषां तु चेष्टितं कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥३२॥
 परिच्छेदविशेषस्तु तेषां मानुषलोचयन् ।
 तेषान्तवनिमित्तत्वं यत्तत्र कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
 इह भावा रसाश्चैव दृष्टावेव प्रतिष्ठिताः ॥३४॥
 दृष्ट्या हि सूचितो भावः पुनरङ्गैर्विभाव्यते ।
 एवं कक्षाविभागस्तु मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ॥३५॥
 पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनां तु लक्षणम् ।
 चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगतः ॥
 आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चौडूमागधी ॥३६॥

अत्राह—प्रवृत्तिरिति कक्षादिति । उच्यते—पृथिव्यां नानादेशेष्वभाषा-
 चारा वार्ताः 'प्रत्यापयन्तीति प्रवृत्तिः । वृत्तिश्च निवेदने । अत्राह—यथा
 पृथिव्यां बहवो देशाः सन्ति, कथमासाञ्चतुर्विधत्वमुपपन्नं, समानलक्षणश्चासां
 प्रयोगः । उच्यते—सत्यमेतत् समानलक्षण प्रयोगः किन्तु नाना देशेष्व-
 भाषाचारो लोच इति कृत्या 'लोकानुमतेन वृत्तिसंश्रितस्य नाट्यस्य मया
 चतुर्विधत्वमभिहितम् [१] भारती-सात्वती-कैशिन्यारभटी-वृत्ति-संश्रितेषु
 प्रयोगेषु अभिरता देशाः, यतः 'प्रवृत्तिचतुष्टयमभिनिवृत्तं, प्रयोगश्चेत्पादितः ।

तत्र दाक्षिणात्यास्तावत् बहुनृत्तगीतवाद्या कैशिकीयाद्याः चतुरमधुर-
 ललिताङ्गाभिन्नाश्च । तद्यथा—

महेन्द्रो मलयः सहो मेकलः कालपञ्जरः ।

एतेषु ये श्रिता देशाः स द्वयो दक्षिणापथः ॥३७॥

32-36 (B.XIII 33-38 , G. 33-38). 1 Bd. प्रत्यापयति, BC.
 प्यापयति. 2. C. लोकानुमतेऽनुवृत्ति. 3 BG. वृत्तिसंश्रितैश्च प्रयोगैरभिहिताः,
 Bd. Gg. वृत्तिसंश्रितेषु प्रयोगेषु, Bd. C. add अमीषु प्रयोगेषु

37 (B.XIII. 39 ; G. 39). 1 C. मेखः. 2 C. कालपञ्जरः ;
 G. पालपिञ्जरः, B. पालमञ्जरः.

कोसलासोसलाश्चैव कलिङ्गा एव मोसलाः ।
 'द्रमिडान्ध्रमहावेण्णा ये चैव वानवासिकाः ॥३८॥
 दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
 ये देशाः संधितास्तेषु दाक्षिणात्या तु नित्यशः ॥३९॥
 'आवन्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
 सैन्धवास्तथ सौवीरा 'आनर्ताः सार्वदेयकाः ॥४०॥
 दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै 'मार्तिकावनाः ।
 कुर्यन्त्यावन्तिहीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥४१॥
 सात्वर्तो कैशिको चैव वृत्तिमेते समाश्रिताः ।
 भवेत् प्रयोगो 'नान्यत्र स च कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥४२॥
 अह्ना यह्ना '[उत्]-कलिङ्गा वत्साश्चैवौड्रमागधाः ।
 पौण्ड्रा 'नैपालकाश्चैव अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ॥४३॥
 तथा 'प्रवहमाहेन्द्रमलदामलवर्तकाः ।
 ब्रह्मोत्तमभृतयो मार्गवा मार्गवास्तथा ॥४४॥
 प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
 'प्राङ्मभृतयश्चैव युञ्जन्ति चौड्रमागधीम् ॥४५॥
 अन्येऽपि देशाः प्राच्या ये पुराणे संप्रकीर्तिताः ।
 तेषु प्रयुज्यते त्वेषा प्रवृत्तिश्चौड्रमागधी ।
 [भारतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेवा समाश्रिताः ।]^१ ॥४६॥

- 38-39 (B XIII. 40-41 ; G. 40-41). 1 Bc. एव मोसलाः, Gp. एव
 मोसलाः, G. यवनोसलाः. 2 Gp. महावेण्णा, C. महाराष्ट्रावेण्णा, B. महाराष्ट्र
 वैण्णा. 40-41 (B XI 42-43 ; G. 42-43). 1 G. आवर्तका.
 2 C. आवर्ता. 3 G. वर्तिकावता. 42 (B XIII 44 ; G. 44). 1 Bd.
 नाव्ये च. 43-45 (B XIII. 45-47 ; G 45-47). 1 Mss. कलिङ्गाव.
 2 G. नैपालिका. 3 G. प्रवहमानेया, Gp. वहसमा ज्ञेया 4 G. प्राच्य प्रवृत्तयः, C.
 प्राशुप्रवृत्तयः. 46 (B.XIII 48 ; G. 48). 1 For the justification
 of this restoration see Introduction to the text.

पाञ्चाला सौरसेनाश्च काश्मीरा ह्यस्तिनापुराः ।
 बाह्लीका 'शा[ल्व-]का-श्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥४७॥
 हिमवत्संश्रिता ये तु गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम् ।
 ये श्रिता वै जनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमाः ॥४८॥
 पाञ्चालमध्यमायां तु सात्त्वत्यारमदी 'स्तृता ।
 प्रयोगस्त्यल्पगीतार्थं आविद्धगतिविक्रमः ॥४९॥
 द्विधा क्रिया भयत्यासां रङ्गपीठपरिक्रमे ।
 प्रदक्षिणप्रवेशा च तथा चाप्यप्रदक्षिणा ॥५०॥
 आवर्त्ती दाक्षिणात्या च प्रदक्षिणपरिक्रमे ।
 अपसव्यप्रवेशा तु पाञ्चाली चौद्रमागघी ॥५१॥
 आवर्त्त्यां दाक्षिणात्यायां 'योज्यं द्वारमथोत्तरम् ।
 पाञ्चाल्यामौद्रमागघ्यां योज्यं द्वारन्तु दक्षिणम् ॥५२॥
 एकीभूता पुनश्चैताः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ।
 'पर्वदं देशं कालञ्चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ॥५३॥
 'येषु देशेषु या पूर्वं प्रवृत्तिः परिकीर्तिता ।
 तद्वृत्तिकानि रूपाणि तेषु तद्वजः प्रयोजयेत् ॥५४॥

- 47-48 (B.XIII 49-50, G. 50-51) 1 C. शास्त्राश्चैव, Gd.
 शास्त्राश्चैव, G. शास्त्रनस्तथा, Bd. शास्त्रका, C. मध्यमाः. 49 (B.XIII.
 51; G. 49). 1 C. श्रिताः. 50 (B.XIII. 52; G. 52).
 51 (B.XIII. 53; G. 53) 52 (B.XIII. 54; G. 54).
 1 B. पार्वद्वारः. 53 (B.XIII. 55; G. 55). 1 C. वर्द्व
 देशञ्चाप्यर्थयुक्तिं कालमवेक्ष्य, G. पार्वदं देशकालौ चाप्यर्थ. 54 (B.XIII.
 56; G. 56). 1 GB येषु देशेषु च या कार्या प्रवृत्तिः, 2 BC.G. add
 एकीभूताः पुनस्तवेता नाटकादौ (C. गानकादौ) भवन्ति हि । अवेक्ष्य वृत्तिबाहुल्यं तत्तत्क
 मंसमानरेत् ॥ सार्थं बाहुल्यमेकस्य शेषाणामथ बुद्धिमान् । देशमन्यस्य बाहुल्यं
 प्रवृत्तिं प्रयेतदा.

प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाटकाश्रयः ।
 सुकुमारस्तथाऽऽविद्धो नाट्यशुक्तिसमाश्रयः ॥५५॥
 'सत्त्वाविद्धाङ्गहारन्तु द्वेयभेदाद्वत्तमम् ।
 मायेन्द्रजालवहुलं 'पुस्तनेपथ्यसंयुतम् ॥५६॥
 पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पस्त्रीकं तथैव च ।
 सात्त्वत्यारमटीप्रायं' नाट्यमाचिद्धसंज्ञितम् ॥५७॥
 डिमः समयकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
 एतान्याचिद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥५८॥
 एषां प्रयोगः कर्तव्यो 'दैत्यदानवराक्षसैः ।
 उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यबलान्विताः ॥५९॥
 नाटकं सप्रकरणं भाणो यीश्वरङ्गनाटिके ।
 सुकुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाधितानि तु ॥६०॥
 धर्मी या द्विविधा प्रोक्ता मया पूर्वं द्विजोत्तमाः ।
 लौकिकी नाट्यधर्मी च तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥६१॥

55 (B.XIII. 59 ; G. 59).

56-57 (B.XIII. 60-61, G.60-61).

1 G.B. यत्त्वाविद्धा, तत्त्वाविद्धा. 2 C. पुंमोनेपथ्य. 3 C. मटीयुक्त. 58 (B. XIII. 62 ; G. 62). 1 B. देव. 59 (B.XIII. 63 ; G. 63). 60 (B. XIII. 64 ; G. 64). 1 B. repeats here 11, and B.G. add अथ बाह्यप्रयोगे तु प्रैङ्गाण्डविजिर्विते । विदिक्षन्ति मवेद्रङ्गं कराविद् भर्तुरादया । पृष्टे कृत्वास्व कुतप नाट्यं सुदृक्ते यतो मुखं भरतः । सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकाले तु नाट्यतै ॥ द्वाराणि षट् चैव भवन्ति चास्य रत्नस्य दिग्भागनिनिश्चितानि । नाट्य-प्रयोगेन खलु प्रवेरो प्राच्या प्रतोच्यां च दिशि प्रवेशः । विधान्यनुक्तस्य यथात्र रङ्गे विना प्रमाणाद्विदिश. प्रयोगे । द्वारान्तु यन्मात् सन्तुदत्तमाहं प्रार्त्ता दिश ता मनसाऽध्यवस्येत् ॥ यतोऽनुस्यः प्रयत्नं तु वेगो वेगानुस्यथ गतिप्रचारः । गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुस्योऽभिनयश्च कार्यः. 61 (B.XIII. 70 ; G. 65).

स्वभावाभावोपगतं शुद्धं त्वविकृतं तथा ।
 लोकवाताक्रियोपेतमङ्गलीलाचिवर्जितम् ॥६२॥
 स्वभावाभिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
 यदीदृशं भवेन्नाट्यं लोकधर्मी तु सा स्मृता ॥६३॥
 'अतिवाक्यक्रियोपेतमतिसत्त्वातिभाषितम् ।
 लीलाङ्गहारामिनयं नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥६४॥
 स्वरालङ्कारसंयुक्तं [स्वः]-स्वर्गपुरुषाश्रयम्' ।
 यदीदृशं भवेन्नाट्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६५॥
 'लोके प्रसिद्धं द्रव्यन्तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते ।
 'मूर्तिमत्' 'सामिलापं च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६६॥
 'आसन्नोक्तं तु यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम् ।
 अनुक्तं ध्रूयते वाक्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६७॥
 शैलवानविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः ।
 मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥६८॥
 य एकां भूमिकां कृत्वा कुर्वीतैकान्तरेऽपराम् ।
 कौशल्यादेककथाया नाट्यधर्मीति सा स्मृता ॥६९॥
 याऽगम्या प्रमदा भूत्वा गम्याभूमिषु युज्यते ।
 गम्याभूमिष्वगम्या वा नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७०॥

- 62-63 (B.XIII. 71-72 ; G. 66-67). 64-66 (B.XIII
 73-75; G. 68-70). 1 C. अतिसत्त्व० ; Chh. अतिवाक्यं 2 C. *मङ्गलं पु-
 रुषाश्रयम्. G. अश्वत्थपुरुषाश्रयम्. 3 C. लोकप्रसिद्धं, B. लोके यदभिधीयते च
 पदमेवोपयुज्यते, G. लोके यदभिधीयते तु मद्रमत्तोपयुज्यते. 4 C. इतिमत्. 5 Gp.
 सामिलापं, GC. सामिलापच. 67 (B.XIII 76 ; G. 71). 1 G.
 असौक्तं चैव. 68 (B.XIII. 77 ; G. 72). 69 (B.XIII.
 78 ; G. om.). 70 (B.XIII. 79 ; G. om.)

ललितैरङ्गविन्यासैस्तयोत्क्षिप्तपदक्रमैः ।

नृत्यते गम्यते यच्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७१॥

योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः ।

सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो नाट्यधर्मी तु सा स्मृता^१ ॥७२॥

यश्च कक्षाविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः ।

रङ्गपीठगतः प्रोक्तो नाट्यधर्मी तु सा भवेत् ॥७३॥

नाट्यधर्मीप्रवृत्तं हि सदा नाट्यं प्रयोजयेत् ।

न ह्यङ्गाभिनयात् किञ्चिद्वृत्ते 'रागः प्रवर्तते ॥७४॥

सर्वस्य सहजो भावः सर्वो 'ह्यभिनयार्थजः ।

'अङ्गालङ्कारचेष्टा तु नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥७५॥

एवं कक्षाविभागस्तु 'धर्मी युक्तय एव च ।

विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः प्रयोक्तव्याश्च तत्त्वतः ॥७६॥

उक्तो 'मयाऽङ्गाभिनया यथाव-

'ञ्छास्वाकृतो 'यश्च 'कृतोऽङ्गहारः ।

पुनश्च वाक्याभिनय यथावद्

वक्ष्ये स्वरव्यञ्जनवर्णयुक्तम् ॥७७॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रवृत्तिधर्मीव्यञ्जको नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ।

71 (B.XIII. 80 ; G. 73).

72 (B.XIII. 81 ; G. 74).

1 B. add यथेतिहासवेदार्थो प्रक्षणा समुदाहृतः । दिव्यमानुषरत्नार्थं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता.

73 (B.XIII. 83 ; G. 75).

74 (B.XIII.

84 , G. 76). 1 C. नाट्यं.

75 (B.XIII. 85 , G. 77). 1 G.

अभिनयोत्थितः. 2 C. अङ्गालङ्कार चेष्टाभिर्नाट्यं. 3 C. धर्मयुक्ताः प्रकीर्तिताः.

76 (B.XII. 86 ; G. 78).

77 (B.XIII. 87 ; G. 79). 1 B

मयेहाभिनयो. 2 G. शास्त्राकृतो. 3 B. यस्तु. 4 B. कृतोऽङ्गहारैः, C. कृताङ्गहारैः.

पञ्चदशोऽध्यायः

यो वागभिनयः प्रोक्तो मया पूर्वं द्विजोत्तमाः ।
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामि स्वव्यञ्जनसंभ्रम् ॥१॥
 वाचि यत्तस्तु कर्तव्यो 'नाट्यम्येषा तनुः' श्रुता ।
 'अद्वनेपथ्यसत्त्वानि वाच्यार्थं' व्यञ्जयन्ति हि ॥२॥
 घाङ्मयानीह शास्त्राणि घाङ्निष्ठानि तथैव च ।
 तस्माद्वाचः परं नास्ति वाग्धि सर्वस्य कारणम् ॥३॥
 'नामाज्यातनिपातेरुपसर्गसमासतद्धितैर्युक्तः ।
 'सन्धिबिभक्तिषु युक्तो विज्ञेयो वाचिकभिनयः ॥४॥
 द्विधिधं हि स्मृतं पाठ्यं' सस्कृतं प्राकृतं तथा ।
 तयोर्विभागं वक्ष्यामि यथायदनुपूर्वशः ॥५॥
 व्यञ्जनानि स्वराश्चैव सन्धयोऽप्य विभक्तयः ।
 नामाज्यातोपसर्गाश्च निपातस्तद्धितास्तथा ॥६॥
 एतैरङ्गविधानैस्तुः नानाधातुसमाश्रयम् ।
 विज्ञेयं संस्कृतं पाठ्यं' तद्वक्ष्यामि नमासतः ॥७॥
 अकाराद्याः स्वरा ज्ञेया औकारान्ताश्चतुर्दशः ।
 हकारान्तानि कादीनि व्यञ्जनानि विदुर्वधाः* ॥८॥

- 1-8 (B.XIV. 18 ; C. 1-8). 1 C. नाट्यम्येषां 2B. अद्वनैपथ्य
 3B. 'निपातोपसर्ग'... 'तद्धितैर्युक्तः' 4B. सन्धिबिभक्तिषु युक्तो 5. This couplet
 comes after इति व्यञ्जनवर्गः 6. B. adds कादीनि व्यञ्जनानि. 7. B. om
 व्यञ्जनानि यथा 8. B. adds: अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरन्था ।
 जिह्वामूर्धं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ अङ्गुहविसर्जनीयानां कण्ठ्याः,
 इक्षुयशा स्तालव्ती* ; अङ्गुरा मूर्धन्याः, लुलुसा दन्त्याः, लपुपमनीया ओष्ठ्याः
 * इत्युपध्यानीयः, * इतिजिह्वामूर्तीयः एते कण्ठतालव्यौ ओष्ठौ कण्ठोष्ठौ, कण्ठो दन्तोष्ठौ.
 दन्तणनमा अनुनासिकाः विसर्जनीयम्यौरव्य इत्येके । सर्वमुखस्थानमवर्णमिदमेतत् । द्वौ द्वौ
 वर्णौ तु वर्गयोगौ शेषमात्रं तयोऽपरे । अघोषा घोषवन्तस्तु ततोऽन्ये परिकल्पिताः

तत्र खराश्चतुर्दश*--अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ इति खरा ज्ञेयाः ॥

'व्यञ्जनानि यथा—क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह इति व्यञ्जनवर्गः' ॥

वर्गे वर्गे समाप्यातौ द्वौ वर्णौ प्रागधस्थितौ ।

अघोपा इति ये त्वन्ये सघोपा संप्रकीर्तिता ॥९॥

एते घोपाऽघोपाः 'कन्ठ्योष्ठदन्त्यजिब्वह्णानुनासिकाः ।

ऊष्माणस्तालव्या विसर्जनीयाश्च योद्धव्याः ॥१०॥

गघङ-जझञ-डढण-दधन-यभमस्तथैव यरलवहा घोपाः ।

कख-चछ-टठ-तथ-पफ-'शपसा इति वर्गेष्वघोपाः स्युः ॥११॥

'कखगघडा कण्ठस्थास्तालुस्थानास्तु चछजझजाः ।

टठडढणा मूर्धन्यास्तथदधनाश्चैव दन्तस्थाः ॥१२॥

पफयभमास्तगोष्ठ्याः स्युर्दन्त्या लृलसा अहौ च कण्ठस्यौ ।

तालव्या[हि] इचुयशा स्युः ऋदुर्वा मूर्ध्नि स्थिता ज्ञेया ॥१३॥

'ओऔ कण्ठोष्ठ्यौ[वै] एऐकारौ च कण्ठतालव्यौ ।

कण्ठ्यो विसर्जनीयो जिह्वामूलोद्गमःकःपयोः ॥१४॥

पफयोरोष्ठ स्थानं 'भवेदुकारस्तथा खरोऽविवृता ।

स्पृष्टाः काद्या भान्ताः शपसहकारास्तथा विवृताः ॥१५॥

मन्त स्थाः 'संवृता [हि] ङजणनमा नासिकोद्गमा ज्ञेया ।

ऊष्माणश्च शपसहा यरलववर्णास्तथैव चान्तःस्थाः ॥१६॥

9 (B.XIV. 12, C 9). 1 C. places this just after 8. 10 (B.XIV.

13 ; 10) 1 BC. कण्ठ्योष्ठदन्त्यजिब्वह्णानुनासिक्य (B. *जिह्वानासिक्या.).

11 (B XIV. 14 ; C. 11). 1 C om. शपसा.. 12 (B XIV, 15 p. 228

C. 12). 1 C. xxx कण्ठस्तालुस्थाना मतास्तु 13 (B XIV 15 , C. 13).

14 (B.XIV. 16 ; C. 14). 1 B. लृलस्यौ before this. 15 (B .XIV.

17 ; C. 15). 1 C. भद्रेन्द्रकारखराविद्ध. 16 (B.XIV 18 ; C. 16).

1 B. संवृतजा.

जिह्वामूलीयः कः प उपध्मानीयसंज्ञया ज्ञेयः ।
 कचदतपाः स्वरिता^१ स्युः खल्लथपा स्युः सदा कण्ठ्याः ॥१७॥
^२कण्ठ्योरस्यान् विद्याद् ^३गजडद्वान् ^४पाठ्ययोगे तु ।
 वेद्यो विसर्जनीयो ^५जिह्वास्थाने स्थितो वर्ण ॥१८॥
 एते व्यञ्जनवर्गाः समासतः संज्ञया मया कथिताः ।
^६शब्दप्रयोगविषये स्वरांस्तु भूयः प्रवक्ष्यामि ॥१९॥
 य इमे स्वराश्चतुर्दश निर्दिष्टास्तत्र वै दश समानाः ।
 पूर्वो ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घो विधातव्यः ॥२०॥
 एभिर्व्यञ्जनयुक्तैर्नामाप्यातोपसर्गनिपातैः ।
 तद्धितसन्धिविभक्तिभिरधिष्ठितः शब्द इत्युक्तः ॥२१॥
 पूर्वाचार्यैरुक्तं शब्दानां लक्षणन्तु विस्तरशः ।
 पुनरेव संक्षेपार्थं लक्षणतः संप्रवक्ष्यामि ॥२२॥
^७स्वाद्याद्यधिकारगुणैरर्थविशेषैर्विभूषितन्यासम् ।
 प्रातिपदिकार्थलिङ्गयुक्तं^८ पञ्चविधं नाम ज्ञेयम् ॥२३॥
 तत्प्राहुः सप्तविधं ^९पदकारकसंयुतं प्रथितसाध्यम् ।
 निर्देशसम्प्रदानापादानप्रभृतिसंज्ञाभिः ॥२४॥

- 17-18 (B XIV 20-21 ; C 17-18). 1 C. om. स्वरिता. 2 C. कण्ठ्येन रसान् 3 C. पक्कडपभान्. 4 B. पाठ्यमंग्रयोगे तु. 5 C विद्यास्थान for जिह्वास्थाने. 19 (B XIV. 22 ; C. 19). 1 C. शब्दविषयेप्रयोगे, 2 B adds after this यस्मिन् स्थानेषु समो विशेषो य सवर्णसंज्ञोऽसौ. 20 (B. XIV. 22b-231, C. 20). 21 (B. XIV. f.n. 4 p. 231 ; C. 21). 1 B. इत्थ व्यञ्जनयोगे. खरैश्च साध्यतनामपदविहितैः । काव्य-निबन्धाश्च स्युर्धातु- निपातोपसर्गस्तु (23b-241). 22 (B XIV. f.n. 5 p. 231 ; C 22). 1 B. (24b-25a) उद्दिष्टं शब्दानां लक्षणमेतत् समासयोगेन । प्रकरणवशादि तदहं विस्तरत् संप्रवक्ष्यामि. 23 (B XIV. 28 ; C. 25). 1 C. स्वाद्यलधि..... भूषितन्यासा 2 B. .... लिङ्गैर्युक्तम्. 24 (B. XIV. 25b-261 ; C. 23) 1 C. पदकारक संयुतं.

'संप्रत्यतीतकालक्रियादिसंयोजितं' प्रथितसाध्यम् ।

'वचनानां यतियुक्तं' 'पुरुषविभक्तं' तदाख्यातम् ॥२५॥

* पञ्चशतधातुयुक्तं पञ्चगुणं पञ्चविधमिदं ज्ञेयम्^१ ।

आख्यातं पाठ्यकृतं ज्ञेयं 'नानार्थाश्रयविशेषम्' ॥२६॥

'प्रातिपदिकार्थयुक्ता' 'धात्वर्थान्युपसृजन्ति ये स्वार्थः' ।

'उपसर्गां ह्युपदिष्टास्तस्मान्' 'संस्कारशास्त्रेऽस्मिन्' ॥२७॥

प्रातिपदिकार्थयोगाद्धातुच्छन्दोनिष्कयुक्त्या च ।

यस्माद्विपतन्ति पदे तस्मात्प्रोक्ता निपातास्तु ॥२८॥

प्रत्ययविभागजनितान्^२ प्रकर्षसंयोगसत्त्ववचनैश्च ।

यस्मात्पूर्यतेऽर्थान् प्रत्यय उक्तस्ततस्तस्मात् ॥२९॥

'लोपप्रवृत्तिप्रत्ययविभागसंयोगतत्त्ववचनैश्च' ।

'तांस्तान्' 'पूर्यतेऽर्थान्' 'हितान्' यतस्तद्धितस्तस्मात् ॥३०॥

एभ्यः बहूनां वा धातोर्लिङ्गस्य वा पदानां वा ।

विभजन्त्यर्थान् यस्मात् विभक्तयस्तेन ताः प्रोक्ताः^३ ॥३१॥

विशिष्टाश्च^४ स्वरा यत्र व्यञ्जनं वापि योगतः ।

सन्धीयते पदे यस्मात् तस्मात् सन्धिः प्रकीर्तितः ॥

- 25 (B.XIV. 26b-27a ; C. 24). 1 C. 'कालयोजितः क्रियादि-
संयोगः. B. 'क्रियादिसंयोजितं' प्रथित-साध्यम्. 2 B. वचनं नागतयुक्तं, 3 B.C.
सुमहता (C. सहरा) संयौगनाविमहम्. 26 (B.XIV. 27b, 29a ; C. 26a).
1 C. om. this hem. 2 C. नानार्थाश्रयविशेषम्, B. नानाश्रयविशेषम्.
27 (B.XIV. 30 ; C. 26bc). 1 B. प्रातिपदिकार्थयुक्ता. 2 C. धात्वर्थानु-
सृजन्ति. 3 उपसर्गाण्युपदिष्टा. 4 B. संस्कारवत्तस्मिन्. 28 (B.XIV.
31 ; C. 27). 29 (B.XIV. 32 ; C. 28). 1 Mss.-जनितः.
30 (B.XIV. 33 ; C. 29). 1 B. लोके प्रकृतिः. 2 B. 'वचनेषु. 3 C. तस्मात्.
B. तां स्तान् पूर्यन्ते. 4 Bn. 'र्थान्' हितो यतो, C. 'र्थांस्ततोऽवत्स, B. 'र्थांस्तेषु
हि. 31 (B.XIV. 34 ; C. 30). 1 B. यस्माद्विभजन्त्यर्थान् विभक्तयः कीर्ति-
तास्तस्मान्. 32 (B.XIV. 35). 1 Mss. विशिष्टाश्च. 2 C. om this couplet.

वर्णक्रममग्रन्धः^१ पदैकयोगाच्च वर्णयोगाच्च^२ ।
 सन्धोयने च यम्मात्तन्मात् 'सन्धिः समुद्दिष्टः ॥३३॥
 लुप्तविभक्तिर्नाञ्जामेकार्थं^३ 'संहरन् ममासोऽपि ।
 तत्पुरुषादिकस्त्वन्नैर्निर्दिष्टः पद्विधः सोऽपि ॥३४॥
 एभि शब्दविधानैरिस्तादव्यञ्जनार्थसंयुक्तैः^४ ।
 पदवन्धा वर्तन्त्या 'वृत्तनियन्धास्तु चूर्णा वा ॥३५॥
 विभक्त्यन्तः पदं द्वेयं^५ 'निबद्धं चूर्णमेव च ।
 तत्र चूर्णपदन्येह 'वह्निर्योवत लक्षणम् ॥३६॥
 'धनिरद्धं पदवृत्तं तथा चानियताक्षरम् ।
 अर्थापेक्षाक्षरयुतं^६ द्वेयं चूर्णपदं युधैः ॥३७॥
 नियद्वाक्षरयुक्तं^७ 'यनिच्छेदसमन्वितम् ।
 नियद्धं तु पद द्वेयं 'प्रमाणनियताक्षरम् ॥३८॥
 एयं नानार्थसंयुक्तैः^८ 'पादैरेणविभूषितैः ।
 चतुर्भिस्तु 'भवेद्युक्तं छन्दो वृत्ताभिधानरत् ॥३९॥
 पद्विदाति 'स्मृतानोह पादैः छन्दांसि संप्रयया ।
 समञ्चार्यममन्त्रैर तथा विभममेव च ॥४०॥

-

- ३३ (B XIV. 36 ; C. 31). १ B वर्णरदक्रममग्रन्धः. २ C, पदैकयोगोऽग्रन्धः. ३ B. तपदिशते सन्धिः. ३४ (B. XIV. 37 ; C. 32).
 १ C. सहरन्ति सहेपात्. ३५ (B. XIV. 38 ; C. 33). १ C.
 'व्यञ्जनात्', B 'व्यञ्जनार्थः'. २ B. निबद्धवन्धास्तु. ३६ (B. XIV. 39 ;
 C. 34). १ C. विभज्यैक्यं. २ C निबन्धः. ३. B. संविचोयत. ३७ (B.
 XIV. 40 ; C. 35) १ B. अनिवदपदं छन्दः. २. B अर्थापेक्षाक्षरयुतं.
 ३८ (B XIV. 41 ; C. 36) १ C. पदच्छेदः. २ B. प्रमाणनियताक्षरम्.
 ३९ (B. XIV. 42 ; C. 37) १ C. पदैः, २ C. भवेद्युतं ४० (B. XIV.
 43 ; C. 38). १ B. स्मृतानेभिः, २ C. पादैः.

'छन्दोयुक्तं' समासेन 'नियद्धं वृत्तमिष्यते ।
 'नानावृत्तविनिष्पन्नं शब्दमूलं तु तत्स्मृतम् ॥४१॥
 छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति नच्छन्दः शब्दवर्जितः ।
 'तस्मात्सूत्रे संयुक्ते' नाद्वयोद्योतके स्मृते ॥४२॥
 एकाक्षरं भवेदुक्तम् अत्युक्तं द्व्यक्षरं भवेत् ।
 मयं ध्वक्षरमित्याहुः प्रतिष्ठा चतुरक्षरा ॥४३॥
 सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्च गायत्री षड् भवेदिह ।
 सप्ताक्षरा भवेदुष्णिग् अष्टौ चानुष्टुबुच्यते ॥४४॥
 नवाक्षरा तु गृहती पङ्क्तिश्चैव दशाक्षरा ।
 एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् अगनी द्वादशाक्षरा ॥४५॥
 त्रयोदशाऽतिजगती शकरी तु चतुर्दश ।
 'अतिशकरी पञ्चदश षोडशाष्टिः प्रकीर्तिता ॥४६॥
 'अत्यष्टिः स्यात्सप्तदश घृतिरष्टादशाक्षरा ।
 एकोनविंशतिघृतिः कृतिविंशतिरेव च ॥४७॥
 प्रकृतिश्चैकविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्तथा ।
 विकृतिश्च त्रयोविंशा चतुर्विंशा च स्कृतिः ॥४८॥
 पञ्चविंशत्यतिकृतिः' षड्विंशत्युक्तिकृतिर्भवेत्' ।
 अतोऽधिकाक्षरं 'यत्तु मालावृत्तं तदिष्यते ॥४९॥
 छन्दसां तु 'भेदेभ्यो भेदोऽनेकविधः पृथक् ।
 असंख्यपरिमाणानि वृत्तान्याहुस्ततो बुधाः ॥५०॥

41 (B.XIV. 44 ; C. 39). 1 B. छन्दो ज्ञेयं. 2 B. त्रिविधं. 3 B.C.
 नानावृत्तिविनिष्पन्ना शब्दस्यैवा तत्रः स्मृताः, We with Bm. 42-49 (B.
 XIV. 45-52 ; C. 40-47). 1 B. एवं त्रयसंयोगो, C. उभयसंयुक्ते.
 2 B नादस्योद्योतकः स्मृतः. G नाद्वयोद्योतके, 3 B. दशपदानिरुक्तार्थं 4 B. तथा
 सप्तदशालष्टि, 5 B. 'विंशत्यधिकृतिः, 6 B. षड्विंशत्युक्तिकृति, 7 B. छन्दो
 मालावृत्तमिति स्मृतम्. 50 (B.XIV. 53 ; C. 58b-59a). 1 B. तथा
 द्वेते भेदाः प्रत्यारयोगतः,

गायत्रीप्रभृतित्वेषां प्रमाणं ^१संविधीयते ।

प्रयोगजानि सर्वाणि ^२प्रायस्तानि भवन्ति[न] ॥५१॥

x* ^३वृत्तानां हि चतुष्पष्टिर्गायत्री परिकीर्तिता ।

x* शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिगयोच्यते ॥५२॥

x* षट्पञ्चाशच्छतं चैव वृत्तानामप्यनुष्टुभः ।

x* शतानि पञ्चवृत्तानां बृहत्यां षादशैव च ॥५३॥

x* ^४पङ्क्तेः सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव च ।

x* ^५त्रिष्टुभो ^६द्वे सहस्रे च चत्वारिंशत्तथाष्ट च ॥५४॥

x* सहस्राण्यपि चत्वारि नवती च षडुत्तरा ।

x* जगत्याः ^७समवर्णानां वृत्तानामिह स्र्दशः ॥५५॥

x* शतमष्टौ सहस्राणि द्व्यधिका नयतिः पुनः ।

x* जगत्यामतिपूर्वायां वृत्तानां परिमाणतः ॥५६॥

x* शतानि त्रीण्यशीतिश्च सहस्राण्यपि षोडश ।

x* वृत्तानि चैव चत्वारि शक्याः परिसंख्यया ॥५७॥

x* द्वात्रिंशच्च सहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।

x* अष्टौ षष्टिश्च वृत्तानि द्वाधयन्त्यतिशकरीम् ॥५८॥

x* पञ्चषष्टिसहस्राणि सहस्रार्धं तु संख्यया ।

x* षट्त्रिंशच्चैव ^८वृत्तानां अष्टौ निगदितानि च ॥५९॥

x* एकत्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानां च द्विसप्ततिः ।

x* तथा शतसहस्रञ्च छन्दम्यत्यष्टिसंज्ञिते ॥६०॥

x* घृत्यामपि च पिण्डेन ^९वृत्तमाकलितं मया ।

x* तथा शतसहस्रे द्वे शतमेकं तथैव च ॥६१॥

51-61: (B.XIV. 54-64; C. 59b-70a). 1 B. संप्रवक्षन्ते 2 B. प्रायगो न भवन्ति हि. 3 B. शतानि च, 4 B. षट्कृपां, 5 B. त्रैष्टुभे, 6 द्वे सहस्रे C. त्रिसहस्रे, 7 C. समवर्णानां 8 B. शतानि तथाप्या, 9 B. वृत्तान्वाद्यलितानि तु,

- x* द्विपष्टिंश सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगतः ।
 x* चत्वारिंशच्चैव वृत्तानि 'समसंख्यानि यानि तु ॥६२॥
 x* अतिधृत्यां सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च ।
 x* तथा शतसहस्राणि पञ्च वृत्तशतद्वयम् ॥६३॥
 x* अष्टाशीतिश्च वृत्तानि वृत्तशै कथितानि च ।
 x* कृतौ शतसहस्राणि दश प्रोक्तानि संख्यया ॥६४॥
 x* चत्वारिंशत्तथा चाष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
 x* पञ्चपट्सप्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणतः ॥६५॥
 x* तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्भवेत् ।
 x* सप्त वै गदितं ह्यत्र नवतिश्चैव संख्यया ॥६६॥
 x* सहस्राणि 'शतञ्चैकं 'द्वौ पञ्चाशत्तदन्तरम् ।
 x* वृत्तानि परिमाणेन वृत्तनैर्गदितानि तु ॥६७॥
 x* चत्वारिंशत्तथैकं च सहस्राणां शतानि तु ।
 x* तथा चेह सदस्राणि नवतिश्चतुस्तरा ॥६८॥
 x* शतत्रयं समाख्यातं ह्यारुह्यां चतुस्तरम् ।
 x* शेषा शतसहस्राणामशीतिर्यधिका बुधै- ॥६९॥
 x* अष्टाशीति सहस्राणि वृत्तानां पट्छतानि च ।
 x* अष्टौ चैव तु वृत्तानि विहृत्यां गदितानि तु ॥७०॥
 x* तथा शतसहस्राणि सप्तपष्टिंश सप्तति- ।
 x* सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वे शते तथा ॥७१॥
 x* कोटिश्चैवेह वृत्तानि संकृतौ कथितानि वै ।
 x* तथा शतसहस्राणि पंचत्रिंशच्च संख्यया ॥७२॥
 x* तिस्रः कोट्य सहस्राणि चतुःपञ्चाशदेव च ।
 x* शतानि चत्वारि नया ह्यत्रिंशत् प्रविभागत- ॥७३॥

62-73 (B XIV. 65-76, C 70b-77a). 1 C. शतमख्यानि यानि,

B. समयसहस्राध्यायि. 2 C. शतञ्चैव. 3 ॥ द्विपञ्चाशत्तथैव च.

- x* वृत्तान्यतिरुतौ चैव छन्दोद्वैः कथितानि वै ।
 १* पटकोट्यस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकसप्ततिः ॥७३॥
 x* अष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
 x* चतुःपटिस्तु वृत्तानि ह्युक्त्यापि संख्यया ॥७४॥
 x* उक्तान्युत्कृतिजातानि वृत्तसंख्या विचक्षणैः ।
 x* एतेन च विकल्पेन वृत्तान्येतानि निर्दिशेत् ॥७५॥
 x* 'सर्वेषां छन्दसां पिण्डं कोटयोऽत्र त्रयोदश ।
 x* शतानि सप्त सप्तैव सहस्राणि दशैव च ॥७६॥
 x* तथा शतसहस्राणां द्विचत्वारिंशदत्र हि ।
 x* पट्विंशतिश्च वृत्तानामित्य' चान्यत् समुच्यते ॥७७॥
 x* समानि गणनायुक्तिमाश्रित्य कथितानि वै ।
 x* सर्वेषां छन्दसामेवं वृत्तांशं कथितं मया ॥७८॥
 x* एतेषान्तु पुनर्ज्ञेयं त्रिकैर्वृत्तप्रवर्तनम् ।
 x* एक वा विंशतिर्वापि सहस्रं कोटिमेव च' ॥७९॥
 x* सर्वेषां छन्दसामेषां 'त्रिकैर्वृत्त प्रयोजयेत् ।
 x* 'ज्ञेयाश्चाष्टौ त्रिकास्तत्र संज्ञाभिः स्थानमक्षरम् ॥८०॥

74-81 (B XIV. 77-83 ; C. 79b-82b 83a) : C lost many couplets and gives the rem. ones as : चत्वारिंशत्तर्क्य लक्षणास्य संख्यया ॥ विज्ञेयाश्चसहस्राणा नवतिश्च पटुतरा । शततयं समाख्यातं संकुला परिमाणतः ॥ कोटिलयबामिकुला पञ्चविंशद्विरन्वित । पञ्चाशद्विः महथैश्च चतुर्भिरधिचैस्तथा ॥ चतुर्थं शतानाथ द्वात्रिंशद्विः समन्वितः । पटकोट्यल्लयोत् कृत्या लक्षणास्यैक-सप्ततिः ॥ चतुःपटिशतान्यष्टौ सहस्राण्यष्ट एव च. 2 B सर्वेषां छन्दसामेवं वृत्तानि कथितानि वै । तिलः कोट्यो दश तथा सहस्राणा शतानि तु ॥ चत्वारिंशत्तथा द्वे च सहस्राणि दशैव तु । मसमि सहितान्येव सप्त चैव शतानि च ॥ पटविंश-रिहान्यानि व्याख्यातानि ममासतः. 3 C om this hem 4 B om. 80. 5 C. वृत्ताना वा द्विजोत्तमा 6 B. ज्ञेयाश्चाष्टौ त्रिकास्तत्र संज्ञाभिः स्थान-मक्षरम्.

- x* त्रीण्यक्षराणि विभ्रेयस्त्रिकोऽशः परिकल्पितः ।
 x* गुफ्लघ्वक्षरकृतः सर्ववृत्तेषु नित्यदाः ॥८२॥
 x* गुरुपूर्वो भकारः स्यान्मकारस्य गुरुत्विकम् ।
 x* जकारो गुरुमध्यस्थः सकारोऽन्तगुरुस्तथा ॥८३॥
 x* लघुमध्यस्थितो रेफस्तकारोऽन्तलघुः परः ।
 x* लघुपूर्वो यकारस्तु नकारस्तु लघुत्वयम् ।
 x* पते हाष्टौ त्रिका 'आक्षैविषेया ब्रह्मसम्भवाः ॥८४॥
 x* लाघवार्थं पुनरमी छन्दोमानमवेक्ष्य च ।
 x* अक्षराः सस्वराश्चैव प्रोच्यन्ते वृत्तलक्षणे ॥८५॥
 x* गुर्वेकं गिति विज्ञेयं तथा लघु लिति स्मृतम् ।
 x* नियतः पदविच्छेदो यतिरित्यभिधीयते ॥८६॥
 x* गुरु द्विधिं प्लुतश्चैव संयोगपरमेव च ।
 x* सानुस्वारयिसर्गश्च तथान्यथ लघु कश्चित् ॥८७॥
 x* संपद्धिरामपादश्च दैवतस्थानमक्षरम् ।
 x* 'वर्णः खरोऽधिक वृत्तमिति छन्दोगतो विधिः ॥८८॥
 x* नैयातिरिक्तं द्वौ न चा यत्त संपद्यते क्रमः ।
 x* विधानाच्छन्दसामेयां संपदित्यभिसंज्ञिता ॥८९॥
 x* यत्रार्थस्य समाप्तिः स्यात् स धिराम इति स्मृतः ।
 x* पादश्च पद्यते घातोश्चतुर्भाग इति स्मृतः ॥९०॥
 x* अन्यादि दैवतं प्रोक्तं स्थानं द्विविधमुच्यते ।
 x* शरीराश्रयसंभूतं 'दिगाश्रयमपि च ॥९१॥
 x* शरीरं मन्त्रसंभूतं छन्दोगायत्रसंज्ञितम् ।
 x* क्रुष्टे मध्यंदिनं प्रोक्तं त्रैपुर्भं परिकीर्त्यते ॥९२॥

82-88 (B.XIV. 84-90 ; G. 80b-81a; 102a). 1 B. नाम्ना 2 B. adds
 after this eleven couplets which are spurious. See Introduction.
 89-92 (B.XIV. 102b-106 ; C. 48-52). 1 B. वर्णः खरा विधिर्द्वैतम्.
 2 C. त्रिहाश्रयम्.

- x* तृतीयसवनञ्चापि दीर्घण्यं जायतं हि यत् ।
 x* 'ह्रस्वदीर्घस्तुनैश्चैव त्रिविधञ्चाक्षरं स्मृतम् ॥९३॥
 x* श्वेतादयस्तथा वर्णा विज्ञेयाश्छन्दसामिह ।
 x* तारश्चैव हि मन्द्रश्च मध्यमस्त्रिविधः स्वरः ॥९५॥
 x* ध्रुवाविधाने चैवास्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 x* 'विधिः कालकृन्दश्चैव तथैवार्थकृनो भवेत् ॥९६॥
 x* 'वृत्तमर्धसमं चैव विपमं सममेव च ।
 x* 'छन्दसो यस्य 'पादः स्याद्धीनो वाऽधिक एव वा ॥९७॥
 x* 'वृत्तं निवृद्धिर्नि प्रोक्त' 'भूरुक्' चेति द्विजोत्तमा ।
 x* अक्षराभ्यां यदा द्वाभ्यामधिकं हीनमेव वा ॥९८॥
 x* तच्छन्दो नामतो ज्ञेयं स्वरादिति विराडपि ।
 x* सर्वेषामेव वृत्तानां तज्ज्ञैर्ज्ञेया गणास्त्रयः^१ ॥९९॥
 x* दिव्यो दिव्येतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ।
 x* गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च ॥१००॥
 x* त्रिष्टुप् च जगती चैव दिव्योऽयं प्रथमो गणः ।
 x* तथातिजगती चैव शकरी चातिशकरी ॥१०१॥
 x* अष्टित्यष्टिरपि च धृतिश्चातिधृतिर्गणः ।
 x* कृतिश्च प्रकृतिश्चैव ह्याकृतिर्विहृतिस्तथा ॥१०२॥
 x* संकृत्यमिहृती चैव उत्कृतिर्दिव्यमानुषः ।^२
 x* गुरलघ्वक्षराणीह सवृच्छन्दस्सु दर्शयेत् ॥१०३॥

93-99 (B XIV. 107-112; C. 53-58a; 91b) 1 C ह्रस्वदीर्घस्तुनै०.

2 C. विधिकाल०, B विधिगणकृत०. 3 C. वृत्तमर्धवृत्त 4 C छन्दसो यस्य.

5 B पादे स्याद्धीनं वाधिकमेव वा 6 C. अक्षरं तन्निश्च प्रोक्तं 7 B. भूरुक्

चेति द्विजातिभि, C गुरुं कैचित् द्विजोत्तमा 100-103 (B XIV. 113-116a;

C. 92-95a) 1 B त्रिकाः 2 C adds 22 and a half ślokas (95b-117);

Corresponding passages in B. are 92-97a and 116b-132. These

are spurious. See Introduction

xx इति छन्दांसि 'यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।

xx 'वृत्तान्ये[तानि] नाट्येऽस्मिन् प्रयोज्यानि निबोधत ॥१०४॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकाभिनये च्छन्दोविभागो नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ।

पोडशोऽध्यायः

१आद्ये पुनरन्त्ये द्वे द्वे शुष्णी चेत् ।

घृत्तं तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥१॥

यथा—२सन्त्यक्तविभूषा भ्रष्टाञ्जननेत्रा ।

३हस्तापितगण्डा किं त्वं तनुमध्या ॥२॥

लघुगण ४आद्यो भवति चतुष्के ।

शुष्पुगमन्ते मकरकशीर्षा ॥३॥

यथा—स्वयमुपयान्तं भजसि न कान्तम् ।

भयकरि किं त्वं मकरकशीर्षा ॥४॥

पङ्क्षरकृते पादे लघु यत्र द्वितीयकम् ।

शेषाणि तु गुरुणि स्युः मालिनी सा मता यथा^१ ॥५॥

यथा—१स्नानगन्धसन्निभैरुभूषायोगै ।

व्यक्तमेवैषा त्वं मालिनी प्रख्याता ॥६॥

* द्वितीयं पञ्चमं चैव लघु यत्र प्रतिष्ठितम् ।

* शेषाणि च गुरुणि स्युर्मालती नाम सा यथा^१ ॥७॥

यथा—* शोभते यद्गया पट्पदाविद्धया ।

* मालतीमालया मानिनी लीलया ॥८॥

द्वितीयं च चतुर्थं च पञ्चमं च यदा लघु ।

यस्याः सप्ताक्षरे पादे सा ज्ञेया तूद्धता यथा^१ ॥९॥

१-४ (B.XV. 2-5 ; C. 2-5). १ B C practically repeat before this the last couplet of XV. २ C. सन्त्यक्त भूषणा ३ C. हस्तापितवद्वा किञ्चित्तनु मध्या ४ B आद्यो. ५-६ (B.XV. 7-8 , C. 6-7). १ B स्नानगन्धाधिक्ये. ७-८ (B.XV. 9-10) १ C om. ७-८ 9-10 (B XV. 11, 13 ; C 8-9). १ B. कुन्तकृताङ्ग.

यथा—'दन्तघातकृताङ्गं व्याकुलालकशोभम् ।

शंसतीव तयास्य 'निर्मरं रतयुद्धम् ॥१०॥

आदौ द्वे निघने चैव गुरुणी यत्र वै सदा ।

पादे सप्ताक्षरे शैया सा तु भ्रमरमालिका ॥११॥

यथा—नानाकुसुमचित्ते प्राप्ते सुरभिमासे ।

एषा भ्रमति 'पुष्पे मत्ता भ्रमरमाला ॥१२॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं तथा ।

गुरुण्यष्टाक्षरे पादे 'सिंहलीलेति सा स्मृता ॥१३॥

यथा—यस्यया ह्यनेकभावाच्चेष्टितं रतं सुगात्रि ।

तन्मनो मम प्रविष्टं वृत्तमत्र 'सिंहलीलम् ॥१४॥

चतुर्थं च द्वितीयं च पष्ठमष्टममेव च ।

गुरुण्यष्टाक्षरे पादे 'वदन्ति मत्तचेष्टितम् ॥१५॥

यथा—'मदावधूर्णितेक्षणं धिलम्बितालकाकुलम् ।

असंस्थितैः पदैः प्रिया करोति मत्तचेष्टितम् ॥१६॥

अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि ।

गुरुणि यसिन् सा नाम्ना 'विद्युल्लेखेति संज्ञिता ॥१७॥

यथा—'सान्द्राम्भोभिर्नानाम्भोदैः श्यामाकारैर्व्याप्ते व्योम्नि ।

आदित्यांशुस्पर्धिन्येषा दिक्षु भ्रान्ता 'विद्युल्लेखा ॥१८॥

10 (B XV. 11, 13 ; C, 8-9). 2 Clh. युद्धयुद्ध-वेशम् । 11-12 (B. XV. 14, 16 ; C. 10-11). 1 B. मत्ता कान्ते. 13-14 (B XV. 17-19 ; C. 12-13). 1 B. सिंहलेखेति 2 B सिंहलेखम्. 15-16 (B XV. 20, 22 ; G. 14-15). 1 C. यत्रतन्. 2 B चरावधूर्णितेक्षणं. 17-18 (B. XV. 93, 25 ; C. 16-17). 1 B. विद्युन्मालेति कीर्तिता, 2 B. साम्भो-भारैरानर्द्धि. श्यामाम्भोदै. 3 B. विद्युन्माला.

* 'पञ्चमं सप्तमं चान्त्यं' गुरु पादेऽष्टके तथा ।

* छन्दोऽत्रैर्वैयमेतत्तु वृत्तं चित्तविलासितम् ॥१९॥

यथा—* स्मितवशविप्रकाशैर्दशनपदैरमीभिः ।

* वरतनु पूर्णचन्द्रं तव मुखमावृणोति ॥२०॥

नवाक्षररुते पादे त्रीणि स्युर्नैघनानि तु ।

गुरुणि यस्यां सा नाम्ना 'भवेन्मधुरी यथा ॥२१॥

यथा—कुसुमितमभिपद्यन्ती विविधतल्लग्नैश्छन्नम् ।

'घनमनिलसुगन्धाद्य' भ्रमति मधुरी हृष्टा ॥२२॥

दशाक्षररुते पादे त्रीण्याश्च त्रीणि नैघने ।

यस्या गुरुणि सा श्रेया पट्किंरूपलमालिनी ॥२३॥

यथा—'अस्मिंस्ते भ्रमरनिभे कान्ते नानारत्नरचितभूषाद्रे ।

शोभामावहति शुभा मूर्ध्नि प्रोत्फुल्ला कुवलयमालेयम् ॥२४॥

द्वितीयं च चतुर्थं च षष्ठमष्टमेव च ।

ह्रस्वं दशाक्षरे पादे यत्र सा शिखिसारिणी ॥२५॥

यथा—नैव तेऽस्ति सङ्गमो मनुष्यैर्नास्ति कामभोगचिह्नमन्यद् ।

गर्भिणीव हृदयसे हनार्ये किं मयूरसारिणी 'त्वमेव ॥२६॥

'प्रथमं च चतुर्थं च सप्तमं दशमं गुरु ।

'अन्त्यं च त्रैष्टुभे पादे यत्र स्याद् दोषकं तु तत् ॥२७॥

19-20 (B XV 26-28) 1 C om. the two 21-22 (B.XV. 29, 31 . C. 18-19). 1 B श्रेया. 2 C. नवनलिनसुगन्धाद्य', B. वनमनिलसुगन्धाद्य' we with Bd. 23-24 (B.XV. 31, 33 ; 20 22) 1 B उत्पलमालिका. 2 B अस्मिंस्ते शिरसि तदा कान्ते वैदूर्य-स्फटिक-मुवर्णादये । शोभा सा न वहति सा वदा मुच्छिष्टा कुवलयमालेयम्. 25-26 (B XV. 34, 36 , G 22-23) 1 B नापि 2 B. त्वमेव 27 28 (B.XV. 37, 39 ; G 24-25) 1 B. आद्य चतुर्थमन्त्य'. 2 B. गुरुणि.

यथा—प्रस्खलिताप्रपदप्रविचारं मत्तविधूर्णितगात्रविनामम् ।

पद्य विलासिनि कुञ्जरमेनं 'दोधकवृत्तमयं' प्रकरोति ॥२८॥

आदौ द्वे पंचमं चैवाप्यष्टमं नैघनं तथा ।

गुरूण्येकादशे पादे यत्र तन्मोडकं यथा ॥२९॥

यथा—एषोऽम्बुदनिःस्वनतुल्यरवः 'क्षीयः' स्पलमानविडम्बगतिः ।

श्रुत्वा घनगर्जितमद्रितटे वृक्षान् प्रति मोटयति द्विरदः ॥३०॥

नवमं सप्तमं पष्ठं तृतीयं च 'भवेत्तु' ।

'यत्रैकादशके पादे इन्द्रवज्रेति सा यथा ॥३१॥

यथा—'त्वं दुर्गिरीक्ष्या 'दुरितस्वभावा दुःसैकसाध्या कठिनैरुभावा ।

सर्वास्ववस्यासु च कामतन्त्रे योग्यासि किं वा बहुनेन्द्रवज्रे ॥३२॥

एभिरेव तु संयुक्ता लघुमिस्त्रैष्टुमी यदा ।

उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया लघ्वादाविह कैवलम् ॥३३॥

यथा—'श्रिया च वर्णेन विशेषेण लितेन कान्त्या सुकुमारभावात् ।

अमी गुणा रूपगणानुरूपा भवन्ति ते किं त्वमुपेन्द्रवज्रा ॥३४॥

आद्यं तृतीयमन्यच्च सप्तमं नवमं तथा ।

गुरूण्येकादशे पादे यत्र सा तु रथोद्धता ॥३५॥

यथा—किन्त्वया सुभद्र ^१[धुर्यं]—वर्जितं नात्मनो न सुहृदां प्रियं कृतम् ।

यत्पलायनपरायणस्य ते याति घूलिरधुना रथोद्धता^२ ॥३६॥

- 28 (B.XV. 87. 39 ; G. 24-25). 3 C. वृत्तगतिं. Mss कुञ्जरमेनं.
29-30 (B.XV. 40. 41 ; G. 26-27). 1 C. क्षयः. 31-32 (B.XV. 42, 43 ; G. 28-29). 1 C. लघून्यय. 2 B. एकादशाक्षरे. 3 C चन्द्र' निरोद्धा. 4 B. दुरतिप्रभावा. 33-34 (B. XV. 44, 45 ; C. 30 31)
1 B. प्रिये भिन्ना वर्णः. 35-36 (B.XV. 46-47 ; G. 32-33). 1 B. C वर्जितं नात्मनो, Bb वर्जितात्मना. 2 B. adds another example किं त्वया कुमतिपद्मया सदा नाङ्गेन सुहृदा प्रियं कृतम् इदं दृष्ट्वा दूचनरोपकम्पिता याति तूर्णमवलाराथोद्धता.

आद्यं तृतीयमन्त्यञ्च सप्तमं ^१तथा ।

^२गुरुणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा स्वागता यथा ॥३७॥

यथा—अद्य मे स फलमायतनेत्वे जीवितं मदनसंश्रितभावम् ।

स्वागतासि^३सदनं मम यस्मात् स्वागतं तव वरोरु निपीद ॥३८॥

पष्ठञ्च नवमं चैव ^४लघु स्यात् त्रैष्टुभे यदि ।

^५चतुर्भिराद्यैर्विच्छेदः सा द्वेया शालिनी यथा ॥३९॥

यथा—^६शीलभ्रष्टे निर्गुणे याऽप्रकोपा

लोके धैर्यादप्रियं न प्रवीषि ।

^७आद्यं शीलं साध्यि हे तेऽनुवृत्तं

^८माधुर्याद्या सर्वदा शालिनी त्वम् ॥४०॥

पष्ठं तृतीयं नवमं गुरुण्यन्त्यमद्यापि वा ।

यत्र तु द्वादशे पादे तज्ज्ञेयं तोटकं बुधैः ॥४१॥

यथा—किमिदं कपटाश्रयदुर्विग्रहं ^९बहुशास्त्रमथोव्यणरुक्कयम् ।

स्वजनप्रियसज्जनभेदकरं ननु तोटकवृत्तमिदं कुरुष्वे ॥४२॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं पष्ठमेव च ।

तथोपान्त्यं जगत्यां च गुरु चेत् कुमुदप्रभा^{१०} ॥४३॥

यथा—कुमुदनिभा त्वं कामवाणविद्धा किमसि नतभ्रूः शीतव्यातदग्धा ।

^{११}सृदुनलिनीवापाण्डुवनतरोभा ^{१२}कथमसि जाता अग्रतः सखीनाम् ॥४४॥

37-38 (B XV. 49-50, G 34-35) 1 B गुरु. 2 B यस्यास्तु. 3 B. भवनं.

39-40 (B XV. 51-52, G. 36-37). 1 B लघुनी. 2 B गुरएदन्यानि पादे.

3 B दु.शीलं वा निर्गुणं चापरं वा 4 B तस्माच्छीलं साधुहेतो संवृत्तं 5 B C.

माधुर्यात् स्यात् सर्वथा; we with Bd. 41-42 (B.XV. 53, 55; C 38-39).

1 C. बहुगर्जमिवोद्गण. 43-44 (B.XV. 56, 60; C. 40-41). 1 C.

40-41) 1 C. gives the def. with triads only. B. gives an add.

cx. मन्मथेन विद्धा सललितमावा नृत्तगीतयोगा प्रविकसिताङ्गी । निन्दनय किं त्वं

विगलितरोभा चन्द्रपादयुक्ता कुमुदवती च

द्वादशाक्षरके पादे सप्तमं दशमं लघु ।

आदौ 'पञ्चाक्षरे हेदध्दलेलेति सा यथा ॥४५॥

यन्त्रं सौम्यं ते पञ्चपद्मायताक्षं

'कामस्यावासं' सुध्रुवोश्चावमासम् ।

कामस्यापीदं काममाहर्तुंकाम

'कान्त्या त्वं कान्ते चन्द्रलेखेव भासि ॥४६॥

तृतीयमन्त्यं नवमं पञ्चमञ्च यदा गुरु ।

द्वादशाक्षरके पादे 'तदा स्यात् प्रमिताक्षरा ॥४७॥

यथा—'स्तितमाग्निणी क्षपलाऽपक्ष्वा

निभृतापधादविमुखी सततम् ।

'यदि कस्यचिद्युवतिरस्ति सुप्ता

प्रमिताक्षरा स हि पुमाञ्जयति ॥४८॥

द्वितीयमन्त्यं दशमं चतुर्थं पञ्चमाष्टमे ।

गुरुणि द्वादशे पादे वंशस्थं जगती नृ सा ॥४९॥

यथा—न मे प्रिया 'यद् बहुमानवर्जिता

'कृताप्रिया तैः पर्याभिमापणैः ।

तथा च पद्याभ्यहमय 'सा ध्रुवं

'क्षणेन वंशस्थगतिं करिष्यति ॥५०॥

चतुर्थमन्त्यं दशमं सप्तमञ्च यदा गुरु ।

भवेद्धि जागते पादे तदा स्याद्वरिणस्तुता ॥५१॥

- 45-46 (B XV. 61-62 ; C. 42-43). 1 B. पञ्चाक्षरच्छेदः. 2 C. कामसामानं.
3 B. सुध्रुवोच्चप्रधानम्. 4 B. कान्ते कान्त्या त्वं. 47-48 (B XV. 63-64 ; C.
44-45). 1 B. यत्र सा. 2 C. स्तितहामिनी. 3 B अग्नि. 49-51 (B XV. 65,
67-68 ; C. 46-48). 1 B त्वं बहुमानवर्जितं = C, कृता प्रिये ते. B प्रियं
प्रिया ते. 3 Bbb. सा ध्रुवं, B विप्रहं, C विप्रमं 4 Bbb. क्षणेन, B.C. ध्रुवं हि.

यथा—पर्यवाक्यकशाभिहता त्वया

भयविलोकनपार्श्वनिरीक्षणा ।

वरतनुः प्रततप्लुनसर्पणै-

रनुकरोति गतैर्हरिणप्लुतम् ॥५२॥

सप्तमं नवमञ्चान्त्यमुपान्त्यं च यदा गुरु ।

द्वादशाक्षरके पादे 'कामदत्तेति सा स्मृता ॥५३॥

यथा—करजपदधिभूषिता यथा त्वं

सुदति दशनचिक्षताधरा च ।

गतिरपि चरणावलग्नमन्दा

त्वमसि 'मृगगमाक्षि 'कामदत्ता ॥५४॥

आद्यं चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा लघु ।

द्वादशाक्षरके पादे अग्रमेया तथाहि सा ॥५५॥

यथा—न ते काचिदन्या समा दृश्यते स्त्री

'गुणैर्या द्वितीया तृतीयापि चास्मिन् ।

'ममेयं मतिलोकमालोक्य सद्यं

जगत्प्रमेयासि 'सृष्टा विधात्रा ॥५६॥

द्वितीयं पञ्चमं चैव अष्टमैकादशं तथा ।

पादे यत्त लघूनि स्युः पद्मिनी नाम सा यथा ॥५७॥

देहतोयाशया यस्तपस्रोऽञ्जला

नेत्रभृङ्गाकुला दन्तहंसैः 'सिता ।

52 (B.XV. 69 ; C, 49) 53-54 (B.XV. 70-71 ; C. 50-51).

1 C काममता. 2 B. सगुणिमाक्षि 3 C. काममता. 55-56 (B.XV.

72-73 ; G 52-53). 1 B पादे तु जागते. 2 B मृलोके विशिष्ट गुणैरद्वितीयैः-

3 B विलोक्या गुणान्यान् समाह्वय सर्वान् 4 B. दृष्टा 57-58 (B.XV. 74,

76 ; C 54-55). 1 B. दन्तहंससिता. C दन्तहंसैः स्थिता.

‘केशपत्रच्छदा चक्रवारुस्तनी

पद्मिनीय प्रिये भासि मे सर्वदा’ ॥५८॥

आदौ षट् दशमं चैव पादे यत्र लघून्यथ ।

शेषाणि तु गुरुणि स्युर्जागते ^१पटुसंज्ञिता ॥५९॥

यथा—उपवनसलिलानां बालपद्मैः—

भ्रमरपरभृतानां कण्ठनादैः ।

‘समद्गनिविलासैः कामिनीनां

कथयति ^२पटुवृत्तं पुष्पमासः ॥६०॥

‘द्वितीयान्त्ये चतुर्थञ्च नवमैकादशे गुरु ।

विच्छेदोऽतिजगत्याञ्च चतुर्भिः सा प्रभावती ॥६१॥

यथा—कथन्निधमं कमलविशाललोचने

गृहं धनैः पिहितक्रे ^३निशाक्रे ।

अचिन्तयन्त्यभिनववर्षविद्युत-

स्तृमागता सुतनु यथा प्रभावती ॥६२॥

ब्रीण्यादावष्टमोपान्त्ये दशमं ^४नैधने तथा ।

गुरुण्यतिजगत्यां तु त्रभिदच्छेदैः ^५प्रहर्षणी ॥६३॥

यथा—भावस्यैर्मधुरकथैः सुभापितैस्त्व

सादोषस्वलितविलम्बितैर्गतैश्च ।

‘नानांगैर्हंसि मनांसि कामुकानां

सुव्यक्तं ^६हासि जगति ^७प्रहर्षणीय ॥६४॥

2 C. केशपत्रच्छदा. see B. 77. 3 B. adds a variant of this (B. 77).

58 (B.XV. 74-76 ; C. 54-55). 59-60 (B.XV. 78, 80 ; C.

56-57). 1 BC. पुट. 2 B. मदनमदविलासैः. 3 BC. पुट. 61-62 (B.XV.

81-82 ; C. 58-59). 1 C द्वितीयध. 2 B. दिवाक्रे. 63-64 (B.XV.

83-34 ; C. 6061). 1 C. नैधन, B. नैधनद्वयम्. 2 B. प्रहर्षिणी. 3 B. शोभाब्धेः.

B. हतिजगति. 4 B. प्रहर्षिणी.

पष्ठञ्च सप्तमञ्चैव दशमैकादशं लघु ।

तपोदशाक्षरे पादे द्वेयं मत्तमयूरकम् ॥६५॥

यथा—विद्युन्नद्धा सेन्द्रधनुर्वीतितदेहा^१

यातोद्धृता श्वेतवलाकाकृतशोभाः ।

एते मेषा गर्जितनादोज्ज्वलचिह्नाः

प्राचुट्कालं 'मत्तमयूरं' कथयन्ति ॥६६॥

आदौ द्वे च चतुर्थञ्चाप्यष्टमैकादशे गुरु ।

अन्त्योपान्त्ये च 'शङ्कर्या' वसन्ततिलका यथा ॥६७॥

चित्रैवे सन्तकुसुमैः कृत्तकैश्च हस्ता

अगदाममाल्यरचना सुविभूषिताङ्गी ।

'नागावतंसकविभूषितकर्णपाली

साक्षाद्वसन्ततिलकेव धिभाति नारी ॥६८॥

पञ्चादौ शङ्करीपादे गुरुणि त्रीणि चान्ततः ।

पञ्चाक्षरादौ च यतिरसंवाधा तु सा स्मृता ॥६९॥

यथा—'मानी लोकज्ञः श्रुतबलकुलश्रीलाटरी

यस्मिन् सम्मानं न सदृशमनुपश्येद्धि ।

गच्छेत्तं त्यक्त्वा द्रुतगतिरपरं देशं

कीर्णं नानार्थैरवतिरियमसंवाधा ॥७०॥

'आदौ चतुर्गुरुणि स्युर्दशमैकादशे तथा ।

अन्त्योपान्त्ये तु शङ्कर्याः पादे तु शरभा यथा ॥७१॥

- 65-66 (B.XV. 85-86 , C. 62-63). १ B. 'धनुरजितदेहा'. २ C. मत्त-
मयूरः. 67-68 (B. XV. 87-88 ; C. 64-65). १ B. शङ्कर्या.
२ B. नानावतंसकविभूषितकर्णपाशः, C. 'भूषितगण्डपानी. 69-70 (B.XV.
89-90 ; C. 66-67) १ C. मानालोकः श्रुतबलः. 71 (B.XV. 91 ;
C. 68) १ B. चत्वार्यादौ.

पपा कान्ता मजति 'ललितं वेपमाना
'गुह्यैश्च' 'वनमुखगैः संप्रविद्धम् ।

हा हा कष्टं किमिदमिति नो वेद्यि मूढो
व्यक्तं 'क्रोधाच्छरभललितं कर्तुंकामा ॥७२॥

आदौ पद् दशमं चैव लघूनि स्युस्त्रयोदश ।
'यत्प्रातिशाक्करे पादे श्रेया नान्दीमुखी तु सा ॥७३॥

यथा—न खलु तव कदाचित्कोपताम्रायताक्षं
भ्रुकुटिवलितभङ्गं दृष्टपूर्वं मयास्यम् ।
किमिह यहुभिस्तैर्यां ममेच्छा हृदिस्था
त्यमसि मधुरवाक्या देवि नान्दीमुखीव ॥७४॥

आद्यं षष्ठं चतुर्थं च नैधनं च गुरुण्यथ ।
षोडशाक्षरके पादे गजविलसितं तु नत् ॥७५॥

यथा—'तोयधरः' 'सुधीरघनपटुपट्टहरवः'
'सर्जकदम्बनीपकुटजकुसुमसुरभिम् ।
कन्दलसेन्द्रगोपकरचितमशनितलं
वीक्ष्य करोत्यसौ वृषभगजविलसितरुम् ॥७६॥
आद्यात् पराणि पञ्चैव द्वादशं सप्तयोदशम् ।
अन्ये द्वे यत्र दीर्घाणि प्रवरं ललितं हि तत् ॥७७॥

यथा—नघालीढं गात्र 'दशनविहृत चोष्ठगण्डं
शिरः पुष्पोन्मिथ्रं प्रविलुलितकेशालकान्तम् ।

- 72 (B XV. 92; C. 69) 1 C. ललिता 2 C. गुह्यैश्चन'.
3 B. वनमभिनेत्रै . 4 B. कान्ते शरभललितत्वात् करोपि. 73-74 (B. XV. 93-94,
C 70 71). 1 C. यत् षष्ठदशे 75-76 (B XV. 95, 97, C 42-73).
1 B तोयधरै . 2 B. पटुपट्टहरवै. 3 Mss. सुरभिः 77-78 (B XV 98, 100, C. 74-75). 1 C. दशननिहितं, B दशनखचितं, Bdh दशनविहृतं.

गतिः खिन्ना चैवं वदन्नमपि संभ्रान्तनेत्र-

मद्वो श्वाभ्यं वृत्तं प्रवरललितं 'कामचेष्टम् ॥५८॥

आद्यात्पराणि पञ्चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।

अन्त्यं सप्तदशे पादे शिखरिण्यां गुरुणि च ॥५९॥

यथा—महानद्याभोगे^१ पुलिनमिव ते भाति जघनं

तथास्थं नेत्राभ्यां भ्रमरसद्वितं पङ्कजमिव ।

^२तनुस्पर्शश्चायं सुतनु सुकुमारो न पश्यः

स्तनाभ्यां तुङ्गाभ्यां शिखरिणिनिभा भासि 'दयिते ॥६०॥

यत्र पञ्च लघून्यादौ त्रयोदशचतुर्दशे ।

षोडशैकादशे चैव तत्स्थात् वृषभचेष्टितम् ॥६१॥

यथा—'जलजनिनदं^३ श्रुत्वा गर्जन्मदोच्चयदर्पितो

विलिखति महीं^४ शृङ्गाक्षेपैर्मृगः प्रतिनर्द्य च ।

खयुवतिवृतो गोष्ठाद् गोष्ठं प्रयाति च निर्मयो

वृषभललितं चित्रं वृत्तं करोति च शाङ्खले ॥६२॥

चत्वार्यादौ च दशमं गुरु यत्र त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं तथान्त्ये द्वे चेकादशमथापि च ॥

यदा सप्तदशे पादे क्षेपाणि च लघून्यथ ।

भयन्ति यस्मिन् सा ज्ञेया धीधरा नामतो यथा^१ ॥६३॥

ज्ञानैश्चूर्णैः सुखसुरभिभिर्गण्डलेपैश्च धूपैः^२

पुष्पैश्चान्यैः शिरसि रचितैर्वस्त्रयोगैश्च तैस्तैः ।

२ C. गतिमन्दा. ३ C. कामवेष्टम्. 78 (B.XV. 98, 100 ; C. 74-75)

79-80 (B XV. 101, 103 , C 76-77) १ B. भोग. २ B. स्पर्शश्चाय.

३ B. वनिते 81-82 (B. XV. 104, 106 , C. 78-79). १ B. जलधररत्न.

२ B. श्रुत्वा मदोच्चय ३ B. शृङ्गैर्वृष., C. शृङ्गैर्मृद्भुः. 83-84 (B.XV.

107-108, 110 ; C. 80-81). १ C. om. this def. २ B. गन्धदासेश्च धूपैः.

नानारत्नैः 'कनकस्रवितैरङ्गसम्भोगसंस्थै-

र्व्यक' कान्ते कमलनिलया 'ध्रीधरेवातिभासि ॥८४॥

व्याद्यं चतुर्थं पद्यं च दशमं नैघनं गुरु ।

तद्वंशपत्रपतितं दशभिः सप्तमिर्यतिः ॥८५॥

यथा—एष गजोऽद्रिमल्लकृतदे कलमपरिवृतः

क्रीडति वृक्षगुल्मगह्वने कुसुममरनने ।

मेघरथं निशम्य 'मुदितः पवनजवत्समः

सुन्दरि वंशपत्रपतितं पुनरपि कुरुते ॥८६॥

द्वितीयमन्त्यं षष्ठं चाप्यष्टं द्वादशं तथा

चतुर्दशं पञ्चदशं पाद सप्तदशाक्षरे ।

भवन्ति यत्र दीर्घाणि शेषाणि च लघून्पत्र

विलम्बितगतिः सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥८७॥

विधूर्णितविलोचना 'पृथुविधूर्ण'द्वारा पुनः

प्रलम्बरसना चलत्स्वलितपादमन्दरुमा^१ ।

न मे प्रियमिदं जनस्य बहुमानरागेण यन्-

मदेन चित्रशा विलम्बितगतिः कृता त्वं प्रिये ॥८८॥

पञ्चादौ पञ्चदशकं द्वादशौकादशे गुरु ।

चतुर्दशं यथाऽन्ये द्वे चित्रलेखा 'शुचैः स्मृता ॥८९॥

यथा—नानारत्नाद्वैर्बहुभिरधिकं भूषणैरङ्गसंस्थै-

नानागन्धाढ्यैर्नैदजननैरङ्गरागैर्विचित्रैः^१ ।

केशैः 'क्षानाङ्गैः कुसुमरचिनैर्वस्त्ररामैश्च तैस्तैः

कान्ते संज्ञेपात् किमिह बहुना चित्रलेखेव भासि ॥९०॥

3 C. कनकरचितैः. 4 Bb. ध्रीधरा त्वं विमामि, Bp. ध्रीधरेवातिभासि.
85-86 (B.XV. 111-112 ; C. 82-93). 1 C. पवनजवत्समात्. 87-88 (B.
XV. 113-114. 116 ; C. 84-85). 2 C. पृथुविधूर्णद्वारा. 2 B. मन्दरुमा.
89-90 (B.XV. 117-119 ; C. 87-87). 1 B. वृक्षौ. 2 B. क्षानाङ्गैः.

अन्त्यं सतदशं चैव षोडशं च चतुर्दशम् ।

द्वादशं सानुगं चैव षष्ठमष्टममेव च ॥९१॥

तोष्यादौ च गुरुणि स्युर्यस्मिंस्त्वेकोनविंशके ।

पादे लघूनि शेषाणि 'शादूलिक्रीडितं तु तत्' ॥९२॥

यथा—नानाशस्त्रशतज्जितोमरहताः प्रभ्रष्टस्त्र्यायुधाः

'निर्मिथोदरबाहुवक्त्रनयना 'निर्भस्त्रिताः शत्रवः ।

धैर्येन्साहपराक्रमप्रभृतिभिस्त्रैस्त्रैर्विचित्रैर्गुणै-

र्वृत्तं ते रिपुघाति भाति समरे शादूलिक्रीडितम् ॥९३॥

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं सचतुर्दशम् ।

तथा पञ्चदशं चैव षोडशं नैघनं तथा ॥९४॥

एतानि तु गुरुणि स्युः शेषाणि तु लघून्यथ ।

पादे यत्त दृत्तौ श्रेया नाज्ञा सुयदना तु सा ॥९५॥

यथा—नेत्रे 'लीलालसे ते कमलदलनिभे 'भ्रूचापनिहिने

गण्डोष्ठ' पीनमध्यं 'समसहितधना स्निग्धाश्च दशनाः ।

'कर्णावंसप्रलम्बौ चिबुकमपि 'नतं श्रोणा सुरचिरा

'सर्पेस्तिन् मर्त्यलौके वर्तन्तु 'विदितास्येका सुयदना ॥९६॥

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं च चतुर्दशम् ।

अष्टादशं सतदशं तथा पञ्चदशं पुनः ॥९७॥

अन्त्योपान्त्ये गुरुण्यत लघून्यन्यानि सयंदा ।

एकविंशतिके पादे स्रग्धरा नाम सा यथा ॥९८॥

91-93 (B XV. 119-120, 122 ; C. 88-89). 1 B. द्वादशं द्वादशं.

C. द्वादशं सानुगं 2 C. तच्छादूलिक्रीडितं 3 B. निर्भिथोदरपादबाहुवदना. 4 B.

निर्गोषिता. 5 B. adds another def. 94-96 (B.XV. 124-125, 127 ;

C. 90 93). 1 B. लालालमान्ते 2 B. भ्रूचापनिहिते. 3 C. समनहितधन. 4 C. वरीं

पादार्वावलम्बौ. 5 C. नती. 6 ॥ व्यक्तं त्वं, 7 C. विदितास्येका. 97-99 (B.XV.

128-129, 131, C. 94-96)

यथा—चूताशोकारविन्दैः कुरवकतिलकैः कर्णिकारैः शिरीषैः

पुत्रागैः पारिजातैर्बकुलकुवलयैः किंशुकैः सातिमुक्तैः ।

एतेनानामकारैरधिस्तुरभिभिर्विप्रकीर्णैश्च तैस्तै-

यामन्तैः पुष्पवृन्दैर्नरवर वसुधा स्रग्धरेवाद्य भाति^१ ॥९९॥

चतुर्थमाद्यं पठं च दशमं द्वादशं तथा ।

पौडशाष्टादशे चैव नैद्यनं च गुरुण्यथ ॥१००॥

द्वाविंशत्यक्षरे पादे शेषाणि तु लघूनि च ।

भवन्ति यत्र तज्ज्ञेयं मद्रकं नामतो यथा ॥१०१॥

^१उद्यतमेकहस्तवरणं ^२द्वितीयकररेचनं ^३सुविनतं

कशमृदङ्गवाद्यमधुरं ^४विचित्ररूपान्विनं बहुविधम् ।

मद्रकमेतदथ ^५सुभगे विदग्धगनिचेष्टितैः सललितै-

र्तृत्यसि विभ्रमाकुलपत्रं ^६बरोह ललितक्रियं समरसम् ॥१०२॥

^१एकादशं सप्तदशं सप्तमं सत्रयोदशम् ।

^२अन्त्यमेकोनविंशं च पञ्चमं च गुरुण्यथ ॥१०३॥

शेषाणि तु लघूनि स्युर्विहृतौ चरणेषु च ।

धृतं तदभ्वललितं विज्ञेयं नामतो यथा ॥१०४॥

^१रथहयनागयोधपुल्लैः सुसंकुलमलं यलं समुदितं

शरशतशक्तिकुन्तपरिधास्तियष्टिविवृतं^२ बहुमहरणम् ।

^३रिपुशतमुक्तशस्त्ररवमीतशङ्कितमदं मयाकुलदिशं

कृतमभिवीक्ष्य संयुगमुत्ते ^४समीप्सितगुणं ^५त्वयाभ्वललितम् ॥१०५॥

- 99 (B XV. 128-29, 131; C. 94-96) 100-102 (B XV. 132-133, 135; C 97-99) 1 B. उत्प्लुत. 2 B. कररेचितं. 3 C. सललितं. 4 B. विचितकरणानुगं. 5 B. सुभगे. 6 B. विविक्तरसभावितं शशिमुत्ति. 103-105 (B.XV. 136-137, 139; C. 100-102). 1 B. transposes the two hem. 2 *Ibid.* 3 B. विविधतुरङ्गनागरथयोध. 4 B. यष्टिविततं. 5 C. रव-शङ्कितमदं भिन्नदृष्टशत्रु नाशि मयाकुलमिदं. 6 B. समर्पितगुण. 7 C. तदथ.

पडादावष्टमं चैव 'एकादशचतुर्विंशे ।

विंशं सप्तदशं चैव त्रयोविंशं तथैव च ॥१०६॥

एतानि तु लघूनि स्युः शेषाणि च गुरुण्यथ ॥१०७॥

'चतुर्विंशाक्षरे पादे मेघमालेति सा यथा ॥१०८॥

'पवनबलसमाहृता 'तीव्रगम्भीरनादा 'बलाकावलीमेखला

क्षितिधरसदृशोच्चरूपा महानीलधूमायमानान्धुगर्भोद्गहा' ।

सुरपतिधनुर्गजलावद्धकक्ष्या तडिद्योतसन्नाहपट्टोज्वला

गगनतलविसारिणी 'प्रावृषेण्योन्नता मेघमालाधिकं शोभते ॥१०९॥

धाद्यं चतुर्थं च तथा पञ्चमं षष्ठमेव च ।

नवमं दशमं चैव अन्त्यं चैव गुरुण्यथ ॥१०९॥

'लघून्यन्यानि शेषाणि पादे स्युः पञ्चविंशके ।

वृत्तैः सा तु विज्ञेया क्रौञ्चपादीति नामतः' ॥११०॥

या किल दाक्षं विद्रुतसोमं क्रतुवरमचमसमपगतकलशं

पातितयुषं क्षितचवालं विचयनमसमिधमपशु रुमचरकम् ।

कार्मुकमुन्तेनाशु चकार व्यपगतसुरगणपितृगणमिषुणा

नित्यमसौ ते दैत्यगणारिः प्रदहतु मखमिव रिपुगणमखिलम् ॥१११॥

अष्टावादौ गुरूणि स्युस्तथा शैकोनविंशकं ।

एकविंशं तथा चैव चतुर्विंशं सनैधनम् ॥११२॥

एतानि 'गुरुसंज्ञानि पादे पञ्चविंशकाक्षरे ।

यत्र नाम्ना तथा क्षेत्र्यं तद् भुजङ्गविजृम्भितम् ॥११३॥

106-108 (B.XV, 140-141, 143 ; C, 103-105). 1 B छेदादद्य.

2 B चतुर्विंशतिके. 3 C. 'समाहृता. 4 C. तीव्रनादा. 5 C. 'मेखलाशोभिता.

6 B 'गर्भोद्गता. 7 B. प्रावृषेण्या दट. 109-111 (B.XV. 144-145, 147 ;

C, 106-107) 1 B. पञ्चविंशतिके० पादे शेषाणि च लघून्यथ. 2 C's ex. is

spurious ; see Ag. II p.279 f.n. 3 C. om. this ex. 112-113 (B.

XV. 149-150, 152 ; C. 109-110). 1 B. च विज्ञेयं. 2 B. गुरुसंज्ञानि.

रूपोपेतां देवैः 'सृष्टां समदगजविलसितगतिं' निरीक्ष्य तिलोत्तमां

प्रादक्षिण्यात् 'प्राप्तां द्रष्टुं' बहुवदनमवलनयन 'शिरः कृतवान्' हरः ।

दीर्घं नि श्वस्यान्तर्द्वं 'सनवदनजघनधचिरां' निरीक्ष्य तथा पुनः

'पृष्ठे न्यस्त' देवेन्द्रेण ¹⁰प्रवरमणिगणकवलरं मुजङ्गविजृम्भितम् ¹¹ ॥११४॥

- एतानि समवृत्तानि मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।
- विपमार्धसमानां तु पुनर्निक्ष्यामि लक्षणम् ॥११५॥
- यत्र पादास्तु विपमा नानावृत्तसमुद्भवाः ।
- ग्रथिताः पादयोगेन तद्वृत्तं विपमं स्मृतम् ॥११६॥
- द्वौ समौ द्वौ च विपमौ वृत्तेऽर्धविपमे तथा ।
- सर्वपादैस्तु विपमैर्वृत्तं विपममुच्यते ॥११७॥
- ह्रस्वाद्यमथ दीर्घाद्यं दीर्घं ह्रस्वमथापि वा ।
- युग्मौजविपमैः पादैर्वृत्तमर्धसमं स्मृतम् ॥११८॥
- पादे सिद्धे समं सिद्धं विपमं स्वार्पादिकम् ।
- द्वयोरर्धसमं विद्यादेप 'हेदस्तु पादयः' ॥११९॥
- 'हेदस्तु मया 'प्रोक्त' समवृत्तविरूपवत् ।
- त्रिकैर्विपमवृत्तानां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१२०॥
- सौ गौ च प्रथमे पादे सौ लौ चापि द्वितीये ।
- 'एवं युग्मौजकौ ज्ञेयौ पद्यावृत्ते त्रिकौ यथा ॥१२१॥

114 (B XV. 149-150, 152, C. 109-110). 4 C सृष्टा 5 C प्राप्ता द्रष्टुं बहुवदनमवलनयन 6 C. तिलोत्तमान्. 7 B. हरिः. 8 C. लक्षण कलिता 9 C. पृष्ठमन्या 10 B अणिकनकवलय 11 B, C. add two couplets which are spurious; see R Kasi's note on B. XV. 153-154. 115-119 (B. XV. 155-159; C 114-118) 1 C. हेदस्तु 2 C. adds पादद्वयस्य समिद्धो मिदमर्धसम पुनः 120-121 (B. XV 160-162; C. 119-120). 1 C. हेदास्तु ये 2 C. प्रोक्ताः समवृत्तविरूपवत्. 3 B. युग्मेऽर्ध-विपमे पादे ज्ञेया पद्या तु सा त्रिकैः.

- * प्रियदैवतमित्रासि 'प्रियसंवन्धिवान्धवा ।
- * 'प्रियदानरता पश्या 'दयिते त्व प्रियासि मे ॥१२२॥
- * औ गौ च प्रथमे पादे य्सौ ग्लौ चापि द्वितीयके ।
- * रमौ लगौ तृतीये च चतुर्थे^१ तु 'तसौ लगौ' ॥१२३॥
- * यथा—'नैवाचारो न ते मित्रं न सम्वन्धिगुणक्रिया ।
- * सर्वथा सर्वेषिणमा पश्या न भवसि प्रिये ॥१२४॥
- * 'अयुजोर्लक्षणं ह्येनद् विपरीतन्तु यन्न तु ।
- * पश्या हि विपरीता सा विलेया नामतो बुधैः ॥१२५॥
- * यथा—कृते[च] 'रमणस्य किं' 'सखि' 'रोपेन तेऽप्यर्थम् ।
- * 'विपरीता' न पश्यासि 'त्व' जडे केन मोहिता ॥१२६॥
- * चतुर्थादक्षराद्यत्र त्रिलघुस्यादयुक्तः ।
- * 'अनुष्टुप् विपुला सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥१२७॥
- * न खल्वस्याः 'प्रियतमः श्रोतव्य व्याहृतं सत्या ।
- * नास्दस्य प्रतिवृत्तिः 'ध्यते विपुला हीयम् ॥१२८॥
- * विपुला वा युजि क्षेया लघुत्वात् सप्तमस्य तु ।
- * सर्वत्र 'सप्तमस्यैव केषाञ्चिद् विपुला तु सा ॥१२९॥

122 (B XV. 163, 121). 1 C. प्रियदैवत. 2 C. ७दानवरा.
 3 C ययपि 123-124 (B. XV. 165-65 ; C. 133-134). 1 This
 is spurious. 2 Ibid. See Introduction. 125-126 (B. XV. 165-167;
 C 122-123) 1 C. दुग्मयोर्लक्षण. 2 C. मरणं यन्म. 3 C. रोपेतेतेल, B. रोपेण
 तेऽप्यर्थं 4 C चरितानपन्न्यासि, C. this in 4th foot. 5 C अलेकी मोहितापि,
 C. this in 3rd foot. 127-128 (B XV. 168-169 ; C 124-125).
 1 B. अनुष्टुप् चपला 2 C. प्रियतमे. 3 C. सदा. 4 B. कथ्यते चपला हीयम् ।
 129-131 (B.XV. 170-172 ; C 126-128). 1 C. सप्तमस्यैव केषाञ्चिद्
 विपुला तु सा यथा.

* यथा—संक्षिता 'वज्रमध्ये हे हेमकुम्भनिभस्तनी ।

* विपुलासि प्रिये 'श्रोण्यां पूर्णचन्द्रनिमानने ॥१३०॥

* यथा वा—गङ्गेव मेघोपगमे आप्लावितवसुन्धरा ।

* कूलवृक्षानारूजन्ती' स्रवन्ती 'विपुलाचलात् ॥१३१॥

* एष'विविधयोगास्तु पथ्यापादा भवन्ति द्वि ।

* 'युग्मौजविपरमैरथः पादैः शेषैरन्यैस्त्रिकैस्तथा ॥१३२॥

* गुर्यन्तक. सर्वलघुस्त्रिको नित्यं द्वि नेप्यते ।

* प्रथमादक्षराद्यन्त चतुर्धात् प्रागल्घु स्मृतम् ॥ ३३॥

* पथ्यापादं समास्थाप्य स्त्रीण्यन्ते तु गुरूण्यथ ।

* भवन्ति पादे सततं यत्र तद्वृत्तमिष्यते ॥१३४॥

* यथा—दन्तक्षताघरं सुधु 'जागरग्लाननेत्रं च ।

* 'प्रातः सम्भोगचित्रं' ते 'दर्शनीयतमं यक्षन्तम् ॥१३५॥

* इत्येषा सर्वविधमा नामतोऽनुष्टुबुध्यते ।

* 'तद्विदां मतचैषम्यं' त्रिकादक्षरतस्तथा ॥१३६॥

* इजौ सौ च प्रथमे पादे यथा चैव तृतीयके ।

* केतुमत्यां गणाः प्रोक्ता औ नौ गश्च सदा युधैः ॥१३७॥

* यथा—स्फुरिताघरं 'चलितनेत्रं' रक्तकपोलमभ्युज्ज्वलाक्षम् ।

* किमिदं खपापहनशोभं 'केतुमतीसर्भं घद् मुखं ते ॥१३८॥

130-131 (BXV. 170-172; C. 126-128). 2 B. वज्रमध्ये.

3 C. कक्षा शरच्चन्द्र. 4 C. *रजती. 5 C विपुला वनात्, B. adds another ex. 132-135 (B. XV. 174-177; C. 129-132) 1 C. विपुल-

योगास्तु पथ्यापादे 2 B. सगुर्यन्तः. 3 B *माननेतान्तं. 4 B. रतिसंभोग.

5 B. दर्शनायनरं. 136-138 (B. XV. 181, 182; C. 139-141).

1 C. द्विधा मतं द्वि. 2 C त्रिकादक्षरगणा. 3 B. चकित, C. कलित; we with

Bd. 4 C. केतुमदिसुखाकृति-

- * स्त्रावादौ च तथा स्त्रौ च नसजा गश्च युग्मके ।
- * भ्नौ ज्लौ तृतीये स्युः स्त्रौ स्त्रौ गश्च तुरीयके ॥
- * एते त्रिकाः क्रमप्राप्ता उद्गतायां प्रकीर्तिताः^१ ॥१३९॥
- * यथा—तव रोमराजिरतिभाति सुतनु मदनस्य मञ्जरीम् ।
- * नाभिकमलविवरोत्पतिता भ्रमरावलीव 'कुसुमात् समुद्रता ॥१४०॥
- * स्त्रौ 'स्त्रौ च ललिता 'पादे न्सौ जौ गश्च द्वितीयके ।
- * नौ सौ चैव तृतीये तु द्वि स्त्रौ गश्च चतुर्थके' ॥१४१॥
- * यथा—'ललिताकुलभ्रमितचारुधसनकरणलुवा 'हि मे ।
- * प्रविकसितकमलकान्तमुखी प्रतिभासि देवि सुगन्धश्चमातुरा ॥१४२॥
- * प्रथमे च तृतीये' च नौ रेफः ल्गौ च कीर्तिताः ।
- * गणाध्यापरवन्त्रे तु नजौ जौ द्विचतुर्थयोः ॥१४३॥
- * यथा—सुतनु 'जलदपरीतलोचनं 'जलदनिन्द्यमिवेन्दुमण्डलम् ।
- * किमिदमपरवन्त्रमेव ते 'मम तु तथापि मनोहरं सुखम् ॥१४४॥
- * नोर्यौ तु प्रथमे पादे नजौ जौ गस्तथापरे ।
- * पादे 'तु पुष्पिताप्राया यथैतावपरौ तथा ॥१४५॥
- * यथा—'पवनस्यविधूतचारुशापं प्रमुदितकोकिलरुण्डनादरम्यम् ।
- * 'मधुकररवगीयमानवृक्षं भरतनु पश्य वनं सुपुष्पिताग्रम् ॥१४६॥

139 140 (B.XV. 188-189; C. 135-136). 1 B. स्त्रौ स्त्रौ चादौ यथा न्त्सौ जगौ भ्नौ ज्लौ गश्च तथा पुनः । स्त्रौ स्त्रौ गश्च त्रिका ख्येते उद्गतायाः प्रकीर्तिताः । 2 C. कुसुमे. 141-142 (B XV. 190-191 ; C. 137-138). 1 C जय. 2 C पादे 3 B rewrites this def. 4 C. 'अमिवाहवसन', B. 'वरवाह पल्लवा. 5 B om हि मे. 143-144 (B XV. 184-185 ; C. 142-143). 1 B. नौ र्लौ गश्च प्रकीर्तिताः, C. रेफः ग्लाय कीर्तिताः. 2 C. लोचने. 3 C. जलम-निन्द. 4 B शशिवदनेऽथ मुखं पराद्मुखम् 145-146 (B.XV. 186-187 ; C. 144-145). 1 B. तु पुष्पिताप्राया शेषं तु पूर्ववत्. 2 B. पवन बलविधूव. 3 B. मधुकरपरिगीयमानशब्दः.

- पादे षोडश 'मात्राः स्युर्गोर्धांशकविकल्पिताः ।
- चतुर्भिरंशकैर्नैया वृत्तैर्वानवासिका ॥१४७॥
- यथा—असंस्थितपदा 'सुविह्वलाङ्गी मदस्खलितचेष्टितैर्मनोऽङ्गा ।
- क यास्यसि घरोह सुरतकाले विषमा किं वानवासिका त्वम् ॥१४८॥
- एवमेतानि वृत्तानि समानि विषमाणि च ।
- नाटकादिषु काव्येषु प्रयोक्तव्यानि सुरिभिः ॥१४९॥
- सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि यान्युकानीह 'पण्डितैः ।
- न च तानि प्रयोज्यानि 'न शोभां जनयन्ति यत् ॥१५०॥
- 'यान्यतः परमत्र स्युर्गोतकैस्तानि योजयेत् ।
- 'ध्रुवाविधाने व्याख्यास्ये 'तेपाञ्चैव विकल्पनम् ॥१५१॥
- 'वृत्तलक्षणमेतत्तु समासेन मयोदितम् ।
- अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 'भार्याणामपि लक्षणम् ॥१५२॥
- पथ्या च विपुला चैव चपला मुखतोऽपरा ।
- जघने चपला चैव आर्याः 'पञ्चविधाः स्मृताः ॥१५३॥
- 'आसाञ्चैव प्रवक्ष्यामि यतिमात्राविकल्पनम् ।
- 'लक्षणैर्नियतांशैश्च चिरुल्यान् गणसंश्रितान् ॥१५४॥
- 'यतिच्छेदश्च 'विनेयश्चतुर्मात्रो गणस्तथा ।
- द्वितीयान्त्यौ युजौ पादौ शेषौ चैवायुजौ स्मृतौ ॥१५५॥

147-148 (B XV. 179-180 ; C. 146-147). 1 C. मात्रा. सुविह्वलाङ्गी, Bbl. गम्या नित्यं भवन्ति हि. 2 C. विह्वलाङ्गी. 149-153 (B. XV. 192-196 ; C. 148-152). 1 B. पिण्डशः. 2 B. Ag. इतरगोमानि तानि हि. 3 B. यान्यतः प्रतिपिदानि. 4 B. ध्रुव यौगे तु वक्ष्यामि. 5 B. वेपामेव. 5 B. लक्षणमेव. 7 B. भार्याणामपि. 8 B. पञ्च प्रकृतितः. 154-156 (B. XV. 197-199 ; C. 153-155). 1 B. आसा तु संप्रवक्ष्यामि. 2 B. लक्षणं नियमं चैव विस्मृत्युपसंश्रमम्. 3 B. यतिच्छेदस्तु. 4 C. 'चतुर्मात्रागणस्तथा, B. मात्रो गणः स्मृतः.

- * गुरुमध्यविहीनस्तु 'चतुर्गणसमन्वितः ।
- * अयुग्गणो विधातव्यो 'युग्गणस्तु यथेप्मितः ॥१५६॥
- * अर्धाष्टमगणार्धा च सर्वैर्धार्या प्रकीर्तिता ।
- * पष्ठश्च द्विविकल्पस्तु नैधने ह्येकसंश्रिते ।
- * 'पञ्चार्धं यो गणः पष्ठ एकमात्रः स उच्यते ॥१५७॥
- * द्विविकल्पस्तु 'पष्ठोऽत्र गुरुमध्यो भवेत्तु स ।
- * 'तथा सर्वलघुश्चैव 'यतिः सप्त्यासमाश्रिता ॥१५८॥
- * 'सा द्वितीया द्विलघूका 'सप्तमे सप्तमाद्यतिः ।
- * 'प्रथमादि तथान्ते च पञ्चमे तु विधीयते ॥१५९॥
- * गणेषु त्रिषु 'पादे तु यस्या. पथ्या तु सा भवेत् ।
- * अतश्च विपुलान्या तु वितेयाऽयतिलक्षणा ॥१६०॥
- * यथा—'रक्तमृदुपद्मनेत्रासितदीर्घबहुलमृदु[कुञ्चित]-केशी' ।
- * कस्य तु पृथुमृदुजघना 'तनुबाह्वंसोदराऽपथ्या ॥१६१॥

- 156 (B XV 197-199; C. 153-155) 5 B. चतुर्गुणसमन्वितः.
 6 C युग्गणो पठ चैव हि 157 (B.XV 208, 209a, 200, C. 156).
 1 C. om this hem. 2 B पष्ठश्च द्विविकल्पस्तु नैधने एकसंश्रितः, पष्ठो वै द्विविकल्पस्तु
 नैधनो ह्येकसंश्रितः, C. नैधने ह्येकसंश्रितः. 3 B. पञ्चाद्वा, पञ्चादर्थ, Ag. पञ्चादर्थ.
 158 (B XV. 209b-210a, 201; C. 157). 1 B. य पष्ठो, पष्ठो यो.
 2 B. यथा. 3 B. यतिसप्त्या, B. यतिसंज्ञा, C. यति संज्ञाः समाश्रिता.
 159 (B.XV. 210b, 202; C. 158). 1 C. सा द्वितीया द्विलघूनि,
 B. साद्वितीया-द्विलघुका, द्वितीयादिलघुर्जय, Bdh. स द्वितीया द्विलघुनी. 2 Bdh.
 सप्तमे सप्तमाद्यदि, C. सप्तमे प्रथमाद्यतिः, B. सप्तमे प्रथमे (सप्तमे) यतिः, Bbh. सप्तमे
 वा यतिलया. 3 B. प्रथमादिरथान्त्ये च, C. प्रथमादि तथान्त्ये च. 160 (B.
 XV. 203; C. 159). 1 B. पादस्य, C. पादेषु; we with Bn. 2 Bn.
 b, dh. and c. प्रथमे च द्वितीये च सा त्वार्था (त्वन्या) विपुला मता.
 161 (B. XV. 113; C. 160). 1 Before 161 B. reads 162.
 2 C. बहुलमृदुकेशी. 3 B.C. तनुबाह्वंसोदरी पथ्या.

- * प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशमात्रौ भवेत्तु सा पथ्या ।
- * विपुलान्या खलु गदिता पूर्वोदितलक्षणोपेता ॥१६२॥
- * विपुला यथा—विपुलजघनऽद्वन्द्वस्तननयनैस्ताम्राधरोष्ठरुचरणैः ।
- * आयतनासागण्डैर्ललाटकर्णैः शुभा कन्या ॥१६३॥
- * अयुजः सनेगुरवो गुरुमध्यागणा युजः ।
- * यस्यास्युः पादयोगे तु विज्ञेया चपला हि सा ॥१६४॥
- * द्वितीयश्च चतुर्थश्च 'जकारौ गुरुमध्यगौ ।
- * 'यस्या स्यात्पादयोगे तु विज्ञेया 'चपला 'च सा ॥१६५॥
- * मुलेऽस्य मुखचपला स्यादन्यत्र जघने तथा ।
- * उभयोरर्धयोरेतत्क्षणं दृश्यते यदि ।
- * वृत्तज्ञेः सा तु विज्ञेया सर्वतश्चपला तथा ॥१६६॥
- * मुखचपला यथा—'आर्यां मुले तु चपला तथापि चार्यां न मे यतः सा तु ।
- * दक्षा गृहहृत्येषु तथा दुःखे भवति दुःखार्ता ॥१६७॥
- * जघनचपला यथा—'वरसृगनयने चपलासि वरोरु शशाङ्कदर्पणनिमास्ये ।
- * कामस्य सारभूतेन[१] पूर्वमश्चरुजघनेन ॥१६८॥
- * [सर्वतश्चपला]—'उद्ग[र्ह]-गामिनी पथ्यमापिणी कामचिह्नकृतवेपा ।
- * या नातिमांसयुक्ता सुराप्रिया सर्वतश्चपला ॥१६९॥
- * कार्यौ द्वादशमात्रौ च पादावाद्यौ तृतीयकौ ।
- * अष्टादशं द्वितीयं च तथा पञ्चदशोत्तमाः ॥१७०॥

162-163 (B.XV. 212, 214). 164 (B XV. 204) 1 B. चपला, Bd. विपुला 2 B. om. this. 165 (B XV. 215, C. 161). 1 B. गुरुमध्यगतौ भवेत् 2 B. उभयोरर्धयोर्ध्वत्त. 3 C विपुला च सा. 4 B. तथा. 166 (B XV. 220, C. 162-1632). 1 B. (217) reads for this पूर्वार्धे लक्षणं ह्येतदस्याः सा च मुलेन तु । पश्चिमार्धे तु चपला यस्याः सा जघनेन तु. 167 (B.XV. 218). 1 C. om. this. 168 (B.XV. 219). 1 C. om. this. 169 (B XV. 216), 1 C. om. this. 170 (B XV. 221

- * 'त्रिंशन्मातास्तु पूर्वार्धे विंशतिः सप्त चापरे ।
- * उभयोरर्धयोर्ज्ञेयो मात्रापिण्डो विभागशः ॥१७१॥
- वृत्तैरेवं तु विविधैर्नानाच्छन्दःसमुद्भवैः ।
- काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः षट्त्रिंशल्लक्षणान्विताः ॥१७२॥
- इति भारतीये नाट्यशास्त्रे छन्दोविचितिर्नाम
- षोडशोऽध्यायः ॥

Bdls. न द्वितीया

प्रथमे (सप्तमे)

बान्यानि

171 (B.XV. 206, C. 163b-164a) reads this त्रिंशत्तयाथ यदि
सुरेतानि द्विगुणानि । त्रिंशत्तयाथ यदि बान्यानि न्यस्य संख्याविभागशः. 2 This
is followed in C. by 43 couplets which are spurious ; see the
Introduction. 172 (B.XV. 227b-228a, C. 168-169).

सप्तदशाऽध्यायः

भूषणाक्षरसद्वातौ शोभोदाहरणे तथा ।
 हेतुसंशयदृष्टान्ताः प्राप्यभिप्राय एव च ॥१॥
 निदर्शनं निरुक्तं च सिद्धिश्चाथ विशेषणम् ।
 गुणातिपातातिशयो तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥२॥
 'दिष्टं चैवोपदिष्टं च' विचारस्तद्विपर्ययः ।
 भ्रंशश्चानुनयो माला दाक्षिण्यं गर्हणं तथा ॥३॥
 अथापत्तिः प्रसिद्धिश्च पृच्छा सारूप्यमेव च ।
 मनोरथश्च लेशश्च 'संक्षोभो गुणकीर्तनम् ॥४॥
 'क्षेया' ह्यनुकसिद्धिश्च प्रियं वचनमेव च ।
 षट्त्रिंशल्लक्षणान्येवं काव्यबन्धेषु निर्दिशेत् ॥५॥
 अलङ्कारैर्गुणैश्चैव 'बहुभिः समलङ्कृतम् ।
 भूषणैरिव 'विन्यस्तैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥६॥
 यत्तात्पर्यैरक्षरैः श्लिष्टैर्विविधमुपवर्णयते' ।
 'तमप्यक्षरसद्वातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥७॥
 सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः 'प्रयुज्यते ।
 यत्र 'श्लिष्टविशिष्ट्यर्थं' सा शोभेत्यभिधीयते ॥८॥
 यत्र 'तुल्यार्थयुक्तो वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
 साध्यन्ते निपुणैरर्थस्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥९॥

NB. For XVI. see pp. 348 ff of B.II.

- 1-9 (B.XVI. same, C. 1-9). 1 B. दिष्ट' 2 B. विचारोऽपः 3 C क्षोभोऽप.
 4 B. क्षेयाभ्यनुक्त. 5 Ag. बहुयदलंकृतम् 6 Ag. विन्यस्ते. B.C. चित्तार्थैः
 7 Ag. 'मुपवर्णनम्. 8 B. तमप्य. 9 B प्रमाप्यते. 10 C श्लिष्ट' विशिष्ट्यर्थं.
 Bp. श्लिष्टा विचित्रार्था. Ag. B, श्लक्ष्णा विचित्रार्था. 11 Ag. 'मिसंज्ञिता, B.
 शोभेति विधीयते. 12 C. त्वत्पार्थ.

यत् प्रयोजनसामर्थ्याद् वाक्यमिष्टार्थसाधकम्^१ ।
 समासोक्तं मनोग्राहि स हेतुरिति संक्षिप्तं ॥१०॥
 अपरिज्ञाततत्त्वार्थं वाक्यं यत्न समाप्यते ।
 अनेकत्वाद्विचाराणां स संशय इति स्मृतः ॥११॥
 सर्वलोकमनोग्राहि 'यस्तु पक्षार्थसाधकः' ।
 हेतोर्निर्दर्शनकृतः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥१२॥
 दृष्ट्वा वाचयवान् काञ्चिद् भाषो यन्नानुमीयते ॥
 प्राप्तिं^२ 'तामपि जानीयात्क्षणं नाटकाश्रयम् ॥१३॥
 अभूतपूर्वो^३ योऽप्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः ।
 लोकस्य हृदयग्राही सोऽभिप्राय इति स्मृतः ॥१४॥
 यत्राथानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
 परापेभाव्युदासार्थं^४ तन्निर्दर्शनमुच्यते ॥१५॥
 निरवयवस्य वाक्यस्य 'पूर्वोक्त-[स्य] प्रसिद्धये ।
 यदुच्यते तु घञं निरुक्तं तदुदाहृतम् ॥१६॥
 यद्गुणानां च^५ प्रयुक्तानां नाम यत्राभिकीर्त्यते ।
 'अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं' सा सिद्धिरभिधीयते ॥१७॥
 सिद्धान् यद्गुणं प्रधानार्थान्^६ उक्त्वा यत्न प्रयुज्यते ।
 विशेषयुक्तं घञं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥१८॥
 गुणामिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः^७ ।
 गुणातिपातो^८ 'मधुरोऽनिष्टुरार्थो भवेदयः'^९ ॥
 यद्गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसम्मचान् ।
 विदोषः कीर्त्यते^{१०} 'यस्तु द्वेयः सोऽतिशयो बुधैः ॥२०॥

- १०-१२ (B XV, same, C १०-१२) १ Ag. 'साधनम्. २ C पक्षः.
 १३-२० (B. XVI same; C. १३-२०). १ B. तामभि. २ B. यो ह्यर्थः,
 Ag. द्वयो यः. ३ B. इतिरितः. ४ Ag. पूर्वोक्तार्थः. C. पूर्वोक्ता वृ ५ B.
 प्रधानाना. ६ B. एकार्थसाधनकृतं, ७ Ag. लक्ष्णा ८ Ag. विविधार्थयोजितैः.
 ९ B. Ag. मधुरैर्निष्टुरार्थैः (•निष्टुरैर्वा). १० Ag. भवेदयः, B. भवेदया. ११ Ag. यत्न.

'रूपकैरूपमानैर्वा तुल्यार्थाभिः' प्रयोजितः ।
 'अप्रत्ययार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥२१॥
 चहृनां च प्रयुक्तानां 'पदानां बहुभिः पदैः ।
 उच्चयः सदृशार्थो य स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥२२॥
 यथादेशं यथाकालं यथारूपं स वर्ण्यते ।
 यत्प्रत्ययं परोक्षं वा दिष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥२३॥
 परिगृह्य च शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।
 विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥२४॥
 पूर्वोदायसमानार्थैरप्रत्ययार्थसाधनैः ।
 अनेकापोहसंयुक्तो' विचारः परिकीर्तितः ॥२५॥
 विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टोपयोगतः ।
 सन्देहात्कल्प्यते' यस्तु 'स विज्ञेयो विपर्ययः ॥२६॥
 वाच्यमर्थं परित्यज्य 'द[त्त]-दिमिरनेकधा ।
 अन्यस्मिन्नेव पतनादिह भ्रंशः स इष्यते ॥२७॥
 उभयो 'प्रीतिजननोर्विरुद्धाभिनिविष्टयोः' ।
 'अर्थस्य साधकश्चैव विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः ॥२८॥
 'ईप्सितार्थप्रसिद्ध्यर्थं कीर्त्यन्ते यत्र सूरिभिः ।
 प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंस्तिता ॥२९॥
 'दृष्टेः प्रसन्नवदनैर्दत्परस्यानुवर्तनम् ।
 क्रियते 'वाक्यचेष्टाभिस्तद्वा'-क्षिप्यमिति स्मृतम् ॥३०॥

B.XVI. 21-27, C. 21-27) 1 Ag. 'हृत्मानिर्वा. 2 Ag. प्रयोजितैः,
 C. प्रयोक्तृभिः. 3 B. Ag. अप्रत्ययार्थं. 4 C. पदानां, Ag. gives a v.l. पादोभागाः.
 5 B. अनेकोपाधिसंयुक्ता. 6 B. दृष्टोपदिष्टयोः, Ag. दृष्टोपदिष्टयोः. 7 B. सन्देहाज्जायते
 यत्र. 8 Ag. सविज्ञेयो. 9 B.C. दृष्टा, Ag. दृष्ट्या. 28-41 (B XVI.
 28-30; C. 28-30) 1 C. प्रीतिजननोर्वि. 2 Ag. विरुद्धाविनिवेशयोः. 3 Ag.
 अर्थः प्रमादजनको ज्ञेयस्त्वनुनयः. 4 B. अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं. 5 Ag. द्वितैः
 प्रसन्नवदनैः. 6 C. वाक्यचेष्टाभिः. 7 Ag. दाक्षिण्यमुदाहृतम्

यत्र संकीर्तयन् दोषं गुणमर्थेन^१ दर्शयेत् ।
 गुणातिपाताद्^२ दोषाद्वा गृहणं नाम तद्वेत् ॥३१॥
 अयान्तरस्य कथने यत्नान्योऽर्थः प्रतीयते ।
 वाक्यं माधुर्यसंयुक्तं^३ सार्यापत्तिरुदाहृता^४ ॥३२॥
 वाक्यैः^५ 'सातिशयैरुक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः ।
 लोकप्रसिद्धैर्वहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥३३॥
 'यत्राकारोद्भवैर्वा^६ स्वैरात्मानमयवा परम् ।
 'पृच्छ[ति] 'चामिषत्तेऽर्थे^७ सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥३४॥
 'दृष्टानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम् ।
 सादृश्य क्षोभजननं^८ 'सारूप्यमिति संज्ञितम् ॥३५॥
 हृदयस्थस्य^९ वाक्यस्य गृह्यार्थस्य विभावकम् ।
 अन्यापदेशैः कथनं मनोरथ इति स्मृतः ॥३६॥
 यद्वाक्यं^{१०} 'वादकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
 'सदृशार्थाभिनिष्पन्नं^{११} 'स लेश इति कीर्तितः ॥३७॥
 पदोपैर्विचित्रार्थैरन्नात्मा परिकीर्त्यते ।
 'अदुष्टोऽन्योऽपि वा कश्चित् स संक्षोभ^{१२} इति स्मृतः ॥३८॥
 लोके गुणातिरिक्तानां^{१३} 'गुणानां यत्र नामभिः ।
 'एकोऽपि शब्दते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥३९॥
 प्रस्तावेनैव दोषोऽर्थः कृन्त्रो यत्र प्रतीयते ।
 वचनेन^{१४} 'विना जातु सिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥४०॥

- B XVI. 31-40 ; C. 31-40). 1 Ag. योजयेत् । 2 Ag. दोषं वा. 3 C. वाक्यमाधुर्यसंयुक्तं. B. •माधुर्यसम्पन्ना. 4 Ag. •रिति स्मृता. 5 B.C. सातिशयैरुक्ता, Ag. सातिशयैरुक्ता. 6 C. आकरो. 7 C. पृच्छयते, B. पृच्छन्निवामि. 8 B. चामिषते, C. चामिषते. 9 C. •कथनाभिः. 10 C. सादृश्यजननं. 11 C. हृदयस्थस्य. 2 B. Ag. वाक्यकुशलैः. 3 Ag. •भिनिष्पत्त्या, C. •विनिष्पन्नः. 4 Ag. अनुज्ञो, B. अदृष्टो, C. अदृष्टा, 5 B.Ag. नु क्षोभः C. नु दोषः. 6 Ag. बहुना, 7 B. Ag. हि. 8 Ag. विना जातु, C. विज्ञानातु. B. विनानुक्तसिद्धिः.

यत्प्रसन्नेन मनसा 'पूज्यं पूजयितुं धचः ।

हर्षप्रकाशनार्थं' तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता^{१०} ॥४१॥

एतानि च 'काव्यस्य लक्षणानि पट्विशदुद्देश्यनिर्देशनानि ।

'प्रबन्धशोभाकराणि तज्जैः सम्यक् प्रयोज्यानि 'यथारसानि ॥४२॥

•• विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च च शोभामिमानौ गुणकीर्तनं च ।

•• प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं गुणानुवादोऽतिशयश्च हेतुः ॥४२क॥

•• सारूप्यमिध्याल्यवसायसिद्धिपदोचयाक्रन्दमनोरथश्च ।

•• ध्यायानयाज्ञा प्रतिषेधपृच्छादृष्टान्तनिर्मासनसंशयाश्च ॥४२ख॥

•• भाशीः प्रियोक्तिः कपटं क्षमा च प्राप्तिश्च पञ्चाक्षरं तथैव ।

•• अर्थानुवृत्तिर्गुणप्राप्तियुक्ती कार्यानुनीती परिदेवनं च ॥४२ग॥

•• पट्विशदेतानि हि लक्षणानि प्रोक्तानि वै भूषणसमितानि ।

•• काव्येषु भाषार्थगतानि तज्जैः सम्यक् प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥४२घ॥

[अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलंकृतम् ।

भूषणैरिष्य विन्यस्तैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥४२घ१॥

यत्रात्परक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।

तमप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥४२घ२॥

सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रसाध्यते ।

यत्त श्रुत्वा विचित्रार्था सा शोभेत्यभिसंज्ञिता ॥४२घ३॥]

•• धार्यमाणस्तु बहुभिर्येचनैः कार्ययुक्तिभिः ।

•• न यः पर्यवतिष्ठेत सोऽभिमानस्तु संज्ञितः ॥४२ङ॥

•• कीर्त्यमानैर्गुणैर्यत्त विविधार्थसमुद्भवैः ।

[लोके गुणातिरिक्तानां बहूनां यत्त नामभिः ।

एकोऽभिप्रेक्ष्यते यस्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥४२ङ१॥]

9 Ag. पूजान्. 10 For another version of the Lakṣaṇas see below 42 ka-42sa 42 (B.XVI. 42. p. 364, C. 42). 1 C.

वा अन्वयविभूषणानि 2 C. काव्येषु सोदाहरणानि. 3 C. बलानुरूपम्.

- ॥ उत्साहजननैः स्पष्टैरर्थैरौपम्यसंश्रयैः ।
- ॥ प्रसिद्धैरणूढं च क्षेयं प्रोत्साहनं वुधैः ॥४२चा॥
- ॥ यत्रैकस्यापि शब्दस्य दर्शनात्सुबहून्यपि ।
- ॥ यान्ति सिद्धिमनुक्तादि तदुदाहरणं स्मृतम् ॥४२छा॥
- ॥ निरुक्तं द्विविधं प्रोक्तं तथ्यं वाऽतथ्यमेव वा ।
- ॥ सिद्धिप्रसाधितं तथ्यमतथ्यं चाप्रसाधितम् ॥४२जा॥
- ॥ गुणानुधादो हीनानामुत्तमैरुपमाकृतः ।
- ॥ उत्तमार्थाद्विशिष्टो यः स चाप्यतिशयः स्मृतः ॥४२का॥
- ॥ बहूनां भाष्यभाणानामनेकार्थविनिर्णयात् ।
- ॥ सिद्धौ समानवचनं हेतुरित्यभिसंज्ञितः ॥४२ख॥
- ॥ अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
- ॥ लक्षणसमानकरणात् सारूप्यं तत्तु निर्देश्यम् ॥४२ग॥
- ॥ अभूतपूर्वं यत्रार्थं तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः ।
- ॥ स मिथ्याप्यवसायस्तु प्रोच्यते कान्यलक्षणे ॥४२घ॥
- [बहूनां तु प्रधानानां मध्ये यन्नाम कीर्त्यते ।
- पकार्यसाधनकृतं सा सिद्धिरिति कीर्त्यते ॥४२ङ१॥]
- ॥ गुणैर्बहुभिरेकार्थैः पदैर्यः संप्रशस्यते ।
- ॥ पदोष्यं तु तं विद्यान्नानर्थक्यनात्मकम् ॥४२डा॥
- ॥ आत्मभाषमुपन्यस्य परसादृश्ययुक्तिभिः ।
- ॥ तीव्रार्थभाषणं यत् स्यादाक्रन्दः स तु कीर्तितः ॥४२ड॥
- [हृदयस्थस्य भावस्य सुस्पष्टार्थप्रदर्शनम् ।
- अन्यापदेशकथनैर्मनोरथ इति स्मृतः ॥४२ड१॥]
- ॥ अष्टैरथवा ष्टैर्निर्णयः कियते तु यः ।
- ॥ आख्यानमिति तज्ज्ञेयं लक्षणं नाटकाद्ययम् ॥४२ण॥
- ॥ आदौ यत् क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।
- ॥ यत्तु प्रियं पुनर्यावयं सा याञ्चा परिकीर्तिता ॥४२त॥
- ॥ कार्येषु विपरीतेषु यदि कश्चित् प्रवर्तते ।
- ॥ निवार्यते च कार्यद्वैः प्रतिपेद्य प्रकीर्तितः ॥४२थ॥

[यत्ताकारोद्धवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।

पृच्छन्निवामिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥४२४॥]

०० सिद्धं पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमुपपादयेत् ।

०० निदर्शनरुतस्तज्ज्ञैः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥४२५॥

०० अनेकयुक्ति यद्वाग्यमनेकार्थप्रसाधकम् ।

०० अनेकवाग्यसंयुक्तं भासनं नाम, तद्ववेत् ॥४२६॥

[अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यत्र वाग्यं समाप्यते ।

अनेकत्वाद्विचाराणां संशयः परिकीर्तितः ॥४२७॥]

०० यत्र शास्त्रार्थसम्पन्नां मनोरथसमुद्भवाम् ।

०० अपार्थनीयामन्यां वा विदुस्तामाशिर्यं बुधाः ॥४२८॥

०० आदौ यत् क्रोधजननमन्ते हर्षप्रयर्धनम् ।

०० तत् प्रियं वचनं श्रेयमाशीर्वादसमन्वितम् ॥४२९॥

०० अद्भ्यं दिव्यमपि वा कृत्वा रूपविपर्ययम् ।

०० अविद्वान् वंच्यते येन कपटं तदुद्धादितम् ॥४३०॥

०० दुर्जनोदाहृतै रूक्षैः सभामभ्येऽमिताडितः ।

०० अक्रोधः क्रोधजननैर्वानवैर्यः सा क्षमा भवेत् ॥४३१॥

०० दृष्टैर्वाच्यधैः कश्चिद्वायो यत्तानुमीयते ।

०० प्राप्तिं तामभिजानीयाल्लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥४३२॥

०० अकार्यं सहसा कृत्वाऽकृत्वा कार्यमथापि वा ।

०० सन्तापो मनसो यस्तु पश्चात्तापः प्रकीर्तितः ॥४३३॥

०० प्रश्रयेणार्थसंयुक्तं यत्परस्यानुवर्तनम् ।

०० स्नेहादाश्लिष्ययोगाद्वा सानुवृत्तिस्तु संज्ञिता ॥४३४॥

०० प्राप्तानां यत्र दोषाणां क्रियते शमनं पुनः ।

०० सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥४३५॥

०० साध्यते योऽर्थसम्बन्धो महद्भिः समवायतः ।

०० परस्परानुकूल्येन सा युक्तिः परिकीर्तिता ॥४३६॥

०० यत्तापसारयन् दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।

०० गुणातिवादं दोषाद्वा कार्यं तदिह संज्ञितम् ॥४३७॥

- अपूर्वक्रोधजनितमपराधं प्रमृज्य यत् ।
- सेवार्थं मधुरं वाक्यमनुनीतिः प्रकीर्तिता ॥४२॥
- यद्दोषैरन्यनामोक्तैः प्रसिद्धार्थैः प्रयोजितम् ।
- अन्यत्रार्थेन सम्यक्त्वं धेयं तत्परिदेवनम् ॥४२॥

उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

‘काव्यस्यैते ललकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥४३॥

यत्किञ्चित् काव्यग्रन्थेषु सादृश्येनोपमीयते ।

उपमा नाम विज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया ॥४४॥

एकस्यैकेन सा ‘कार्यानेकेनाप्यथवा पुनः ।

अनेकस्य तथैकेन बहूनां बहुमिस्रया ॥४५॥

तुल्यं ते ‘शशिना यक्षूमिति ह्येककृता भवेत् ।

शशाङ्कवत् प्रकाशन्ते ज्योतिषोति भवेत्तु या ॥४६॥

[‘अनेकस्यै]-कविनया सोपमा परिकीर्तिता ।

इयेनवर्हिणभासानां ‘तुल्याक्ष इति या भवेत् ॥४७॥

एकस्य बहूभिः सा स्यादुपमा नाटकाश्रया ।

बहूना बहुमिज्ञेया घना इव गजा इति ॥४८॥

प्रदांसा रौघ निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।

किञ्चिच्च सदृशी मेऽहं तुपमा पञ्चधा ‘वृधैः ॥४९॥

दांसा यथा—दृष्ट्या तु तां विद्यालक्ष्मीं तुतोप मनुजाधिपः ।

मुनिभिः साधितां कृच्छ्रात् सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥५०॥

- 43-45 (B.XVI. 40-42 ; C 43-45) : C उपमा रूपकं चैव 2 C. मलङ्कारास्तु विज्ञेया चत्वारो नाटकाश्रयाः. 3 B. कार्या एनेकेनाप्यथवा. 46-47 (B. XVI 43-44, C 46-48a). 1 H शशिना बहुमिग्न्येकेनेक मंथया. 2 The next hem. in C is redundant. 3 B.C एकस्यानेकविनया, B. bh एकानेक, 3d. एकेन सा त्वनेकेषामु. 4 B.C. तुल्याक्ष. 48 (B XVI. 45 ; C. 48b-49). 1 Next hem in C. is redundant. 49-55 (B.XVI 46-49 ; C. 50-53). 1 B पुनः.

निन्दा यथा—मा तं सर्वगुणैर्हनिं सखजे कर्मशब्दमिम् ।

घने कण्ठस्मिन् बह्वी दावदग्धमित्र द्रुमम् ॥५१॥

कल्पिता यथा—क्षरन्तो दानसलिलं लीलामन्थरगामिनः ।

मत्तङ्गजा विराजन्ते जङ्गमा इव पर्वताः ॥५२॥

सदृशी यथा—यत्प्रयाऽद्य कृतं कर्म पतचित्तानुरोधिना ।

सदृशं तत्तवैव 'स्यादितिमानुपक्रमेण ॥५३॥

किञ्चित्सदृशी—संपूर्णचन्द्रजदना नीलोत्पलदलेक्षणा ।

मत्तमातङ्गगमना संप्राप्तेय सखी मम ॥५४॥

उपमाया बुधैरेते 'भेदा ज्ञेयाः समासतः ।

ज्ञेया ये लक्षणैर्नोक्ताः सप्ताध्यास्तेऽपि लोभ्य ॥५५॥

स्वविकल्पेन रचितं तुल्यावयवलक्षणम् ।

किञ्चित्सादृश्यसंपन्नं यद्रूपं रूपम् तु तत् ॥५६॥

यथा—पद्माननास्ताः 'कुमुदप्रभासा विकासिनीलोत्पलवासनेना ।

धापीस्त्रियो' हंसकुलैर्नन्दभिर्गिरेजुस्त्वोन्ममिवाह्वयः ॥५७॥

'नानाधिकरणस्याना शब्दानां 'संप्रदीपन ।

एकानान्येन सयोगो 'यस्तद्दीपकमुच्यते' ॥५८॥

यथा—सतांसि हंसैः कुसुमैश्च वृक्षा मत्तैर्द्विरेफैश्च सरोरहाणि ।

गोष्ठीभिर्व्याननानि चैव तस्मिन्ननूयानि सदा क्रियन्ते ॥५९॥

2 C. कण्ठगत. 3 B. स्यादितिमानुप. 4 B. ज्ञेया भेदाः. 5 B. ते प्राज्ञा लोकाभ्यत, C. ते प्राज्ञा बाभ्यनोक्त. Bd. संप्रायास्तेऽपि लोकाः. 56-59 (B XVI. 53 54, 56, 58, C 58-61). 1 C. 57 and B. 57 give another def. नानाध्वानुरागायेर्यदौनम्यगुणभयम्. हानिर्वर्णनायुक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम्. 2 B. कुमुदप्रभासा. 3 B. कुलैः सनद्भिः 4 B. अन्यमिहालपन्त्य, B p. इवालपन्त्य 5 B. करणार्थानां 6 B. संप्रदीपकम्. 7 B. तद्दीपकमिहोच्यते 8 B. gives one additional def. प्रयुतं मधुरं चापि शुलैः सर्वैरलंकृतम्. काव्ये यत्रादौ विप्रान्दीपकमिति स्मृतम्.

शब्दाभ्यासस्तु यमकं पादादिषु चिरुत्पितम् ।

विशेषदर्शनञ्चास्य गदतो मे निबोधत ॥६०॥

पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च ।

समुद्रयमकं चैव चिकान्तयमकं तथा ॥६१॥

यमकं चक्रवालं च सन्दृष्टयमकं तथा ।

पादादियमकञ्चैव^१ आम्नेडितमथापि च ॥६२॥

चतुर्व्ययसितञ्चैव मालायमकमेव च ।

एतद्दशविधं ज्ञेयं यमकं नाटकाश्रयम् ॥६३॥

चतुर्णां^२ यत्र पादानामन्ते स्यात्सममक्षरम् ।

तद्वै पादान्तयमकं विज्ञेयं नामतो यथा ॥६४॥

दिनक्षयात् संहनरदिमण्डलं दिवीव लग्नं तपनीयमण्डलम् ।

विभाति ताम्रं दिवि सूर्यमण्डलं यथा तदण्याः स्तनमारमण्डलम्^३ ॥६५॥

^१पादस्यान्ते यथा चादौ स्यातां^४ यत्र समे पदे ।

तत्काञ्चीयमकं चैव विज्ञेयं सूरिभिर्यथा ॥६६॥

^२यामायामाश्चन्द्रयतीनां द्रवतीनां

व्यक्ताव्यक्ता सारजनीनां रजनीनाम् ।

फुल्ले फुल्ले सभ्रमेरे वाभ्रमेरे वा

रामा रामा विस्रयते च सयने च ॥६७॥

अर्थेनैकेन यद्वृत्तं सधमेव समाप्यते ।

समुद्रयमकं नाम तज्ज्ञेयं^५ पण्डितैर्यथा ॥६८॥

^३केतकीमुकुलपाण्डरदन्तः शोभते प्रधरकाननहस्ती ।

केतकीमुकुलपाण्डरदन्तः शोभते प्रधरकाननहस्ती ॥६९॥

60-64 (B.VI. 59-63, C. 62-66). 1 B. तथाप्नेडितमेव च. 2 B. adds another ex. 65-69 (B.XVI. 64, 66-69, C. 67-71). 1 B. पादस्यादौ तथान्ते च यत्र स्याता पाद समे. 2 C. तत्र. 3 B. याम यामं, C. माया माया. 3 B नामतो यथा 4 B. केतकी मुकुलपाण्डर 5 B. *ibid.*

एकैकं पादमुत्क्रम्य द्वौ पादौ सदृशौ 'यदि ।
 यिकान्तयमकं नाम 'तद्विज्ञेयमिदं यथा ॥७०॥
 स पूर्वं 'चारणो भूत्वा द्विशृङ्ग इव पर्यतः ।
 भगवद्दन्तवैकल्याद् 'विशृङ्ग इव पर्यतः ॥७१॥
 पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यदा समः ।
 यकवचकवालं 'तु विज्ञेयं नामतो यथा' ॥७२॥
 '[शरै]-र्यथा शत्रुभिराहता हता
 हताश्च 'याणैरनुपुल्लगैः खगैः ।
 खगैश्च सर्वैर्यधि 'सञ्चिताञ्चिता-
 ञ्चिताधिरुडा 'हि हतास्तलैस्तलैः ॥७३॥
 भादौ द्वौ यत्त 'पादौ तु भवेतामक्षरे समे ।
 सन्दृष्टयमकं नाम विज्ञेयं 'तद् युधैर्यथा ॥७४॥
 'पश्य पश्य रमणस्य मे गुणान्
 येन येन वशागां करोति माम् ।
 येन येन हि 'ममैति दर्शनं
 तेन तेन वशागां करोति माम् ॥७५॥
 भादौ पादस्य यत्त स्यात् समावेशः समाक्षरः ।
 पादादियमकं नाम तद्विज्ञेयं युधैर्यथा ॥७६॥
 विष्णुः सृजति भूतानि विष्णुः संहरति प्रजाः ।
 विष्णुः प्रसूते त्रैलोक्यं विष्णुर्लोकधिदैवतम् ॥७७॥

70-73 (B XVI. 70-74, C 72-75). 1 B. यदा. 2 B. विज्ञेयं
 नामतो यथा. 3 C. वानरो. 4 C द्विशृङ्ग. 5 B. तत्. 6 B. adds another
 def. 7 B. शैलान्ध्या, C. शैला यथा. 8 C. अनुपुड्खपुड्खैः. 9 C सञ्चिताञ्चिता.
 10 C. हि हता हता नरा. 74-77 (B.XVI. 75-78, C. 76-78). 1 C.
 पादौ तु भवेतामक्षरैः समौ. 2 B. नामतो यथा. 3 C यस्य यस्य. 4 C समैति

पादस्यान्तं पदं ^१यच्च द्विद्विरेकमिहोच्यते ।
 पादन्तवाघ्रेडितं नाम ^२विधेयं निपुणैर्यथा ॥७८॥
 विजृम्भितं निःश्वसितं मुहुर्मुहुः

^३यथामिधानं स्वरणं पदे पदे ।

यथा च ते ध्यानमिदं पुनः पुनः

^४तथा गता ^५[तां] रजनीं विना विना ॥७९॥

सर्वे पादाः समा यत्र भवन्ति नियताक्षरा ।

^६चतुर्ध्वसितं नाम तद्विज्ञेयं धुधैर्यथा ॥८०॥

^७धारणानामयमेव कालः

धारणानामयमेव कालः ।

धारणानामयमेव कालः

धारणानामयमेव कालः ॥८१॥

नानारूपैः स्वरैर्युक्तं यत्नेकं व्यञ्जनं भवेत् ।

तन्मालायमकं नाम चित्रेयं ^८पण्डितैर्यथा । ८२॥

हली यली 'हली माली' 'दूली' 'सेली' 'लली जली' ।

यलो यलोचलोलाक्षो मुसलो त्वाभिरक्षतु ॥८३॥

असौ हि रामारतिचिप्रहप्रिया

रहःप्रगल्भा रमणं रहोगतम् ।

रत्नेन 'रात्रि' [ग]मयेत् परेण वा

न चेद्बुद्ध्यत्यर्थः पुरो रिपुः ॥८४॥

78-80 (B XVI, 79 80, C. 79-80) 1 B. यत्न. 2 B यमकं वत्तु
 सूरिभिः. 3 B. अर्थं विधेयस्वरणं 4 B ध्रुव गता. 5 mss. ते. 81-84 (B.
 XVI, 81-85; C 81-85). 1 C. चतुर्ध्वसितं 2 B all the feet
 as साधारणानामयमेव 3 B. काव्यकोविदैः. 4 C. लनी. 5 B. सेली माली.
 6 B. सली 7 C. विप्रहः प्रिया 8 C रात्रि' रमयेत्, B. रात्रौ रमयेत्.

स पुष्कराक्षः क्षतजोक्षिताक्षः

क्षरत् क्षतेव्यः धनजं दुरीक्षम् ।

धनैर्गवाक्षैरिव संवृत्ताक्षः

साक्षात् सहस्राक्ष इवावभाति ॥८५॥

एभिरर्थक्रियापेक्षैः 'कार्यं' काव्यं तु लक्षणैः ।

अन ऊर्ध्वं तु वक्ष्यामि काव्यदोषांस्तथाविधान् ॥८६॥

'गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् ।

न्यायादपेत विषमं विसन्धि शब्दच्युतं वै दश काव्यदोषा ॥८७॥

पर्यायशब्दाभिहित 'गूढार्थमभिसन्धितम् ।

अवर्ण्यं वर्ण्यते यत्र तदर्थान्तरमिष्यते ॥८८॥

अर्थहीनं त्वसम्बद्धं 'सावशेषार्थमेव च ।

भिन्नार्थमभिधित्वेयमसम्भं प्राग्यमेव च ॥८९॥

विवक्षितोऽन्य एवार्थो यत्रान्यार्थेन 'मिच्यते ।

भिन्नार्थं तदपि प्राहुः काव्यं काव्यविवक्षणाः ॥९०॥

'एकार्यस्याभिधानं यत् तदेकार्थमिति स्मृतम् ।

अभिप्लुतार्थं विज्ञेयं यत् 'पादेन समस्यते ॥९१॥

न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम् ।

वृत्तभेदो भवेद्यत्र विषमं नाम तद्भवेत् ॥९२॥

'अनुपल्लिष्टशब्दं यन् तद्विसन्धीति ^{१०}काशितम् ।

^{११}शब्दच्युतं च ^{१२}विज्ञेयम[प]शब्दस्य योजनान् ॥९३॥

एते दोषा हि काव्यस्य मया सम्यक् प्रकीर्तिताः ।

गुणा विपर्ययादेर्षा माधुर्योदायलक्षणाः ॥९४॥

- 85-94 (B.XVI 87-95 , C. 97-95) 1 B. काव्यं कुर्यात् 2 B गुणा-
स्त्रया. 3 C. अगूढमयो. 4 B गूढार्थमिति संज्ञितम् 5 C ना त्वशेषा. 6 B. विद्यते.
7 B. अविशेषाभिधानं 8 B. पदेन. 9 C. अनुपल्लिष्टा 10 B. कीर्तितम्.
11 C. शब्दहीनं. 12 C विज्ञेयमशब्द ; B. विज्ञेयमवर्णस्वरयेननात्.

श्लेषः प्रसादः समता समाधिमाधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।
 अर्थस्य च व्यकिरदारता च कान्तिश्च काव्यस्य गुणा दशैते ॥९५॥
 ईप्सितेनार्थजातेन सम्बद्धानां परस्परम् ।
 श्लिष्टता या पदानां हि श्लेष इत्यभिधीयते ॥९६॥
 अप्यनुक्तो युधैर्द्युः शब्दोऽथो वा प्रतीयते ।
 'सुखशब्दार्थसम्बोधात् प्रसादः परिकीर्त्यते ॥९७॥
 अन्योन्यसदृशा यत्र तथा ह्यन्योन्यभूषणाः ॥
 अलङ्कारगुणाश्चैव समासात् समता यथा ॥९८॥
 'उपमाद्युपदिष्टानामर्थानां यद्वतस्तथा ।
 प्राप्तानां चातिसंयोग समाधिः परिकीर्त्यते ॥९९॥
 बहुदो यच्छ्रुतं वाक्यमुक्तं वापि पुनः पुनः ।
 नोद्वेजयति यस्माद्धि तस्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥१००॥
 'अवगीतोऽपि हीनोऽपि स्यादुदात्तावभाषकः ।
 यत्र शब्दार्थसम्पत्तिस्तदोजः परिकीर्तितम् ॥१०१॥
 सुखप्रयोज्यैच्छन्दैर्युक्तं सुश्लिष्टसन्धिभिः ।
 सुकुमारार्थसंयुक्तं सौकुमार्यं नदुच्यते ॥१०२॥

95-96 (B.XVI. 96-97, C. 96, 98) 1 B 98, C. 97 add
 विचारमहन यन्म्यात्स्फुटं चैव खभावतः । खन सुप्रतिबद्धं च श्लिष्टं तत् परिकीर्तितम्.
 97-98 (B.XVI. 99, 101, C. 99-100). 1 B. शब्दार्थसंयोगात्.
 2 B स तु कीर्त्यते. 3 C मदर्शं 4 C भूषणम्. 5 B. ममाः स्युः समया मता.
 6 B another def. नातिचूर्णपदैर्युक्ता न च व्यर्थमिधाविभिः । दुज्जोधनैश्च न कृता
 समत्वात् समता मता. 99-100 (B.XVI. 103, 104, C. 101-102). 1 C.
 उपमास्त्रिहिष्टानां. 2 B. चापि मन्त्रेणात् समाधिनिर्णयो यतः. 3 B adds def.
 अभियुक्तैर्विशेषस्तु योऽर्थस्यैवोपलक्ष्यते । तेन चार्थेन संपन्नः ममाधिः परिकीर्तितः.
 101-102 (B.XVI. 126-107, C. 103-104). 1 C. अवगीताऽहि-
 हीनोपि. 2 B. सत्तावभाषकः, 3 B. संप्रत्या.

यस्यार्थोऽनुप्रवेशेन मनसः परिकल्प्यते ।

'अनन्तरं प्रयोगस्य साऽर्थव्यक्तिसदाहता' ॥१०३॥

अनेकार्थविशेषैर्यत् सूक्तैः सौष्टवसंयुतैः ।

उपेतमतिचिन्तार्थं 'उदात्तं तच्च कीर्त्यते ॥१०४॥

'यो मनश्चोन्नविषयः प्रसादजनको भवेत् ।

शब्दयन्धो प्रयोगेण स कान्त इति भण्यते ॥१०५॥

एवमेते ह्यलङ्कारा गुणा दोषाश्च कीर्तिताः ।

प्रयोगमेपां च पुनर्वक्ष्यामि रससंश्रयम् ॥१०६॥

लघ्वक्षरप्रायकृतं उपमारूपकाश्रयम् ।

काव्यं कार्यं तु 'काव्यजैर्वीररौद्राद्भुनाश्रयम् ॥१०७॥

गुणैक्षरप्रायकृतं धीभक्ते कल्पे तथा ।

कदाचिद्रौद्रवीराभ्यां यदावर्षणजं भवेत् ॥१०८॥

* रूपदीपकसंयुक्तमार्यावृत्तसमाश्रयम् ।

'शृङ्गारे तु रसे कार्यं' 'मृदुवृत्तं तथैव च ॥१०९॥

उत्तरोत्तरसंयुक्तं धीरे 'पाठ्यं तु यद्भवेत् ।

जगत्यातिजगत्यां वा संकृत्यां 'वापि तद्भवेत् ॥११०॥

'तथैव युद्धसंस्फेडा उत्कृत्यां सप्रकीर्णितौ ।

कल्पे शकरी क्षेया तथैवातिधृतिर्भवेत् ॥१११॥

103-104 (B.XVI. 109, 111, C. 105-106). 1 B. अनन्तप्रयोगस्य.

2 B (108) adds def. मुप्रमिदाभिधाना तु लोकर्मव्यवस्थिता । या क्रिया क्रियते काव्ये सार्वभ्यक्तिं प्रकीर्त्यते. 3 C. उदात्तं तच्च. 105 (B.XVI. 112 ; C.107).

1 B. यन्मनःश्रोत्रविषयमादादयति हिन्दुवत् । लीलायर्थोपपन्ना वा ता कान्ति स्वरयो विदुः 106-112 (B. XVI. 113-119 ; C. 108-114). 1 B. नाख्यजैर्वीर.

2 C. शृङ्गारे रमकार्यं तु. 3 C. काव्यं स्यात्तदाश्रयम्. 4 C. काव्यं. 5 B. चैव योजयेत्. 6 B. युद्धसंस्फोटयोन्यजैरुत्कृतिः.

यद्दीरे कीर्तितं छन्दस्तदौद्रेऽपि प्रयोजयेत् ।
 शेषाणामर्थयोगेन छन्दः कार्यं प्रयोस्तुभिः ॥११२॥
 त्रिविधं ह्रस्वं 'कार्यं' कविमिनां टकाश्रयम् ।
 ह्रस्वं दीर्घं 'प्लुतञ्चैव' 'रसभावविभावकम्' ॥११३॥
 एकमात्रं भवेद् ह्रस्वं द्विमात्रं दीर्घमिष्यते ।
 प्लुतं चैव त्रिमात्रं स्यादक्षरं 'स्वरयोजनात्' ॥११४॥
 स्मृते 'चासूयिते चैव तथा च परिदेविते ।
 पठतां ब्राह्मणानां च प्लुतमक्षरमिष्यते ॥११५॥
 'भा-कारस्तु स्मृते कार्यं ऊ-कारश्चाप्यसूयिते' ।
 परिदेविते तु हा कार औ-कारोऽव्ययने तथा ॥११६॥
 ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभावं यथारसम् ।
 'काव्ययोगेषु सर्वेषु ह्रस्वराणि तु योजयेत् ॥११७॥
 'ये बन्धा पूर्वमुद्दिष्टा विपर्ययसमाः समाः ।
 'उदारदाब्दैर्मधुरैः कार्यास्तेऽर्थवशानुगा ॥११८॥

शब्दानुदारमधुरान् 'प्रमदाभिधेयान्
 'नाट्याश्रयास्तु कृतिषु प्रयत्नेन कर्तुम् ।
 'तैर्मूषिता 'बहु विभ्रान्ति हि काव्यबन्धाः
 पद्माकरा विकसिता इव राजहंसैः ॥११९॥

- 113-117 (B.XVI. 122-126 ; C. 115-119). 1 C. काव्यं विज्ञेयं.
 2 B पदबन्धसमाश्रयम्. 3 B. वर्णसश्रयम्. 4 C. चाख्युते. 5 C. अकारस्तु.
 6 C. ०प्यसूचिते. 7 B. काव्यबन्धेष्वशेषेषु. C. काव्ययोगेषु सर्वेषु ह्रस्वराणि कृत्वो-
 जयेत्. 118-121 (B.XVI. 120-121, 127-128 ; C. 120-123). 1 B.
 यच्छन्दः पूर्वमेवोक्तं विपर्ययसमम्. 2 B. उदारमधुरैः शब्दैस्तत्कार्यं तु रसानुगम्.
 3 C. प्रमदामिनेयान् 4 C. नाट्याश्रयास्तु. 5 B. तैर्मूषिता, C. तैर्मूषिता.
 6 B. भुवि.

'चेन्नीडितप्रभृतिभिर्विहृतैस्तु शब्दै-

र्युक्ता न भान्ति ललिता भरतप्रयोगाः ।

'कृष्णाजिनाक्षरुचर्मधरै'-धृतैः-

^{१०}वेद्या द्विजैरिव कमण्डलुदण्डहस्तैः ॥१२०॥

मृदुललितपदार्थं गूढशब्दार्थहीनं

^{११}जनपदसुखमोग्यं ^{१२}बुद्धिमन्नुत्तयोग्यम् ।

^{१३}बहुरस्तरुतमार्गं सन्धिसन्धानयुक्तं

भवति जगति योग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम् ॥१२१॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे धागभिनयो नाम

सप्तदशोऽध्यायः ।

- 7 C. चेन्नीडितप्रभृतिभिर्विहृतैस्तु. 8 B. Ag. यत्क्रियेव, C. कृष्णाजिनाक्ष.
9 C. वृद्धर्मधुरैः. 10 C. विप्रधा. 11 C. बुधजनसुखयोग्य. 12 B. बुद्धिमन्नुत्त,
C. नृत्तयोग्यम्. 13 B. बहुरमकृत.

अष्टादशोऽध्यायः

एवं तु संस्कृतं पाठ्यं मया प्रोक्तं 'द्विजोत्तमाः ।
 'प्राकृतस्य तु पाठ्यस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१॥
 एतदेव विपर्यस्तं संस्कारगुणवर्जितम् ।
 विज्ञेयं प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥२॥
 त्रिविधं तच्च विज्ञेयं नाट्ययोगे समासतः ।
 समानशब्दं विभ्रष्टं देशीगतमथापि च' ॥३॥
 कमलामलरेणुतरङ्गलोलसलिलादिवाङ्मयसंपन्नम् ।
 प्राकृतवन्धेष्वेवं 'संस्कृतमिव प्रयोगमुपयाति ॥४॥
 ये वर्णाः संयोगात् 'स्वरवर्णान्यन्तवन्मून्तां चापि
 'गच्छन्ति पदन्यस्तास्ते विभ्रष्टा इति ज्ञेया' ॥५॥

- 'एओआरपराणि अ अंआर परं अ पाअप णत्थि ।
- वसआरमज्झिमाइ अ कच्चग्गतवग्गणिइणाइ' ॥६॥
- वच्चन्ति कगतदधयथा लोपं अत्थं च से बहति सरा ।
- खयधधभा उण हत्तम् उवेन्ति अत्थममुंचता ॥७॥

1-3 (B XVII. 1-3 ; C. 1-3) 1 B समासतः. 2 C. प्राकृतस्यापि.
 3 B adds पाठ्यमेकं ॥ विज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं यथा. 4 (B.XVII. 4b-5a ;
 C. 4). 5 (B.XVII. 5b-6a ; C. 5). 1 B. संस्कृतमपि. 2 B. वर्णान्यत्वमून्ता
 चापि. 3 B. यान्त्वपदादौ प्रायो विभ्रष्टास्तान् बिदुर्विभ्रा. 4 B adds ये वर्णा
 वर्णगता व्यञ्जनयुक्ताश्च ये स्वरान् नियताः । तानपरस्परवृत्ते प्राकृतयुक्त्या प्रवक्ष्यामि यथा.
 6-9 (B.XVII. 7-10 ; C. 6-8). 1 C. ए ओ आरपराणिअकारपरी चवा
 अएणापि वसआरममि माइतवर्णे त वर्णनिर्गमं ॥ वच्छन्ति कटतदवयवा लोत्स

- २० उपपरहुत्तरभारो हेतुहुत्तौ भ पाअण णत्थि ।
 २१ मोत्तूण भद्रवोद्गह पद्रहद चन्द्र जाईस ॥८॥
 २२ खयधभाण हमार मुहमेहकहा बहु पहणसु ।
 २३ कगतदयघाण णिच्च वीयम्मि ढिओ सरो होइ ॥९॥

छ 'इति पकारो नित्यं बोद्धव्यः षट्पदादियोगे 'तु ।
 किलशब्दो 'रेफान्तो भवति, यथा क्वृत्ति खलुशब्दः ॥१०॥
 ड इति भवति टकारो 'भट्कटककुटीनटाद्येषु ।
 सत्वञ्च भवति दापयोः सर्वत्र 'यथा विसं संका ॥११॥
 अस्पष्टश्च टकारो भवति अनादौ तकार 'इतराद्यः ।
 यडया तडागतुल्यो भवति डकारोऽपि 'रुकारः ॥१२॥
 'यधमधुशब्दे च तथा धकारवर्णो हकारतां याति ।
 सर्वत्र च प्रयोगे भवति नकारोऽपि च णकारः ॥१३॥
 आपाणं आवाणं भवति पकारे बत्वयुक्तेन ।
 अयथातथादिकेषु 'धकारवर्णो व्रजति हत्यम् ॥१४॥
 पर्यं फलसं विद्यात् पकारवर्णोऽपि कन्वमुपयाति ।
 यस्तु मृगः सोऽपि मओ यस्तु मृनः सोऽपि तथैव ॥१५॥
 ओकारत्व' गच्छत्यौकारश्चौपधादिषु नियुक्तः ।
 'प्रचयाविराचलादिषु चकारवर्णोऽपि च यकारः ॥१६॥

वक्ष्येव से बहति मरा । खप्पनुमलाऊणइहत्थ उपतिअं अमुचंता उच्चउरयरोहे । ए
 हुंतो अक्खण्णत्थि मोहूपअवेअवहभ्रुदुगबन्दरारुंक्क कगतिवाण अपिबनोपजमपिओ
 सरोहोल श्चो. 13-11 (B.XVII. 11-12 ; C. 9-10). C. इति ध. 2 B. दु.
 3 B. 'अन्तो रेफो. 4 C. मट्कटकुटि. 5 C. तथाहि सग आदेशः 12-13 (B
 XVII. 13-14 ; C. 11-12). 1 C. इतराद्ये. 2 B. ककारः. 3 B.
 वर्धनगते च भावे धकारवर्णोऽपि हत्वमुपयाति. Bg. शठपाठपौडिकादिषु ठकारवर्णोऽपि
 टत्वमुपयाति. 14-16 (B.XVII. 15-17 ; C. 12-15). 1 B. भकारवर्णो.
 2 B. गच्छेदौ. 3 B. प्रचला.

अपरस्वरनिष्पन्ना ह्येवं प्राकृतसमाश्रया वर्णाः ।

संयुक्तानां च पुनर्वक्ष्ये परिवृत्तिसंयोगम् ॥१७॥

१७ 'अतस्त्वस्याः' उ इति व्यहृयोर्मवति तु ज्मकारः ।

१८ 'एः टः स्तः रथः प्मो म्ह ण्णस्नक्षणां ण्हः हः' 'स्वकाररूपः ॥

'आश्चर्यं मात्सर्यं' चेतनयोर्यस्य रियं वै तथा ।

'उन्साहश्चोच्छाहो' पथ्यं पच्छं च विज्ञेयम् ॥१९॥

तुभ्यं तुभ्यं मद्यं मज्मं विष्यञ्च भवति 'विंज्म इति ।

'दृष्टो दृष्टो इति तथा हस्तोऽपि [तु] हत्य इत्येवम् ॥२०॥

ग्रीष्मो गिम्हो च तथा ऋक्षं लण्हं सदा तु विज्ञेयम् ।

कृष्णः कण्हो यक्षो जङ्गलो च पल्लङ्ग पर्यङ्गे ॥२१॥

'विपरीतं ह्रमयोगो ब्रह्मादौ स्याद् बृहस्पती फत्यम् ।

यक्षश्च भवति जण्णो भीष्मो' भिम्मो हि विज्ञेयः ॥२२॥

'उपरिगतोऽधस्ताद् वा भवेत् कलारादिकस्तु यो वर्णः ।

स हि संयोगविहीनः' शुद्धः कार्यः प्रयोगेऽस्तिन् ॥२३॥

एवमेव तु विज्ञेयं प्राकृतं संस्कृतं तथा ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषाविरूपनम् ॥२४॥

भाषा चतुर्विधा ज्ञेया दशरूपप्रयोगतः ।

संस्कृतं प्राकृतं चैव यत्त वाक्यं प्रयुज्यते ॥२५॥

17-24 (B.XVII 17-26a ; C. 15b-13a) 1 C. अतस्त्वस्या च्छ.

2 C. ए टः स्त रथ प्णान्न. 3 C. स्वकाररूपो हि. B. स्वकाररूपोऽपि.

4 B. आश्चर्यं अश्चरिय निश्चयमिवदन्ति निश्चयं च यथा वत्सं वच्छ च यथा अप्सरसं तदच्छरस्र. 5 B. उक्साहो उच्छा हो. 6 B. विंज्मोति 7 B. दृष्टो दृष्टोति वहा.

C. हृष्टो दन्न इति स्यात् 8 C. विपरीतमयोगेन. 9 B.C. भिष्मोति. 10 C.

उपरिगते तोऽधस्तात्. 11 C. शुद्धं कार्य. 25 (B.XVII. 26b-27a . C.

23b-24a) 1 C. देशरूपप्रयोगतः.

'अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च ।
 तथा 'योऽन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ॥२६॥
 अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भूभुजाम् ।
 'संस्कारगुणसंयुक्ता 'सप्तद्वीपप्रतिष्ठिता ॥२७॥
 'द्विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ।
 'श्लेच्छदेशप्रयुक्ता च 'भारतवर्षमाश्रिता ॥२८॥
 अथ 'योऽन्यन्तरीभाषा ग्राम्यारण्यपट्टद्वया ॥२९॥
 नानाविहंगजा चैव नाट्यधर्मोपयोगतः ॥२९॥
 जातिभाषाश्रयं पाठ्यं द्विविधं समुदाहृतम् ।
 प्राकृतं संस्कृतं चैव चातुर्यण्यसमाश्रयम् ॥३०॥
 घोरोद्धते 'धीरललिते धीरोदात्ते तथैव च ।
 धीरप्रदान्ते च तथा पाठ्यं योज्यं तु संस्कृतम् ॥३१॥
 'एषामेव तु सर्वेषां नायकानां 'प्रयोगतः ।
 कारणव्यपदेशेन प्राकृतं संयोजयेत् ॥३२॥
 'पेश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्रेण प्लुतस्य च ।
 'उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं संयोजयेत् ॥३३॥
 'व्याजलिङ्गप्रतिष्ठानां धमणानां तपस्विनाम् ।
 'भिन्नुचक्रवराणाञ्च प्राकृतं संयोजयेत् ॥३४॥

- 26-28 (B.XVII. 27b-30a; C. 24b-27a). 1 Bcb अतिभाषा.
 2 C. जालन्तरी. 3 B.C. संस्कारपाठ्यमंयुक्ता. 4 B.C. सम्यङ्न्याय(न्याय्य)-
 प्रतिष्ठिता, we with Bbh. 5 Bcd. विविधा. 6 B.C. श्लेच्छशब्दोपचारा,
 we with Bbh. 7 Bbh तथा भारतमंथया. 29-32 (B.XVII. 30b-34a;
 C. 27b-31a). 1 C. या जालन्तरी. 2 B. सललिते. 3 B. एतेषामपि.
 4 B. प्रयोगजम् 33-34 (B XVII. 34b-36; C. 31b-33a). 1 B.
 precedes this by दारिद्र्याप्ययनाभावयहृद्धादिगिरेव च. 2 B. अनधीतोतमानां.
 3 B. •लिङ्गप्रविष्टानां. 4 C. भिन्नुचाट.

'वाले ग्रहोपसृष्टे च स्त्रीणां स्त्रीग्रहनौ तथा ।
 नीचे मत्ते सलिङ्गे च प्राकृतं पाठ्यमिष्यते ॥३५॥
 परिव्राण्मुनिशाक्येषु 'चौक्षेपु श्रोत्रियेषु च ।
 'द्विजा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ॥३६॥
 राजराश्च गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च
 'कार्यावस्थान्तरकृतं योग्यं पाठ्यन्तु संस्कृतम् ॥३७॥
 'सन्धिविग्रहसम्पन्नं तथा 'प्राप्तवाग्गतिम् ।
 ग्रहनक्षत्रचरितं खगानां क्तमेव च ॥३८॥
 सबमेतद्धि वित्तेयं 'यसाद्रात्र. शुभाशुभम् ।
 नृपपत्न्या 'स्मृतं तस्मात् काले पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥३९॥
 क्रीडार्थं सर्वलोकस्य प्रयोगे तु सुखाश्रयम् ।
 'कलाम्यासाश्रयं चैव पाठ्यं वेद्यासु संस्कृतम् ॥४०॥
 'कलोपचारज्ञानार्थं क्रीडार्थं पार्थिवस्य तु ।
 निर्दिष्टं 'शिल्पकार्यास्तु नाटके संस्कृतं वचः ॥४१॥
 भाषायासिद्धं सर्गासां शुभं चाप्सरसां वचः ।
 संसर्गाद्देवतानां वै तद्धि लोकोऽनुवर्तते ॥४२॥
 छन्दतः प्राकृतं 'पाठ्यं स्मृतमप्सरसां भुवि ।
 मानुषाणां च कर्तव्यं कारणार्थव्यपेक्षया ॥४३॥
 न यथैरकिरातान्धद्रमिलाद्यासु जातिषु ।
 नाट्ययोगे तु कर्तव्यं 'पाठ्यं भाषासमाश्रयम् ॥४४॥

35-39 (B.XVII. 37-41, C. 33b-38a). 1 B. reads 35 as
 भागवततापसोन्मत्तबालनीचग्रहोपसृष्टेषु । स्त्रीनां चजातिषु तथा नपुंसके प्राकृत योग्यम्
 2 B. चौक्षेपु, C. चैक्षेपु Bm चौक्षेपु. 3 B. शिष्टा. 4 B. क्लावरूपतर. 5 C.
 •विग्रहसम्बन्धं. 6 C. चाप्यशुभं शुभम्. 7 C. कार्यबन्धे. 8 C. नृपपत्न्या भवेत् पाठ्यं
 संस्कृतम्. द्विजमत्तमा. 40-45 (B XVII. 42-47; C 38b-44a).
 1 B. प्रयोगे च 2 C क्रीडानीलार्थक 3 C. लोकोपचार. 4 C. शिल्पकार्येषु.
 5 C. वाक्यं. 6 C. काव्यं.

'सर्वास्वेव हि शुद्धास्तु जातिषु द्विजसत्तमाः ।
 'शौरसेनीं समाधित्य भाषा कार्या तु नाटके ॥४५॥
 अथवा छन्दः कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभिः ।
 नानादेशसमुत्थं हि कार्यं भवति नाटके ॥४६॥
 मागध्वयन्तिजा प्राच्या 'शौरसेन्यर्धमागधी ।
 बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥४७॥

- ०० शकाराभीरचण्डालशबरद्विडान्धूजाः^१ ।
 ०० हीना घनेचराणाञ्च विभाषा नाटके स्मृता ॥४८॥
 मागधी तु 'नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिनाम् ।
 चेडानां राजपुत्राणां श्रेष्ठीनां चार्धमागधी ॥४९॥
 प्राच्या विडूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा ।
 नायिकानां सखीनां च शौरसेन्यविरोधिनी ॥५०॥
 'यौधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या च दीव्यताम् ।
 बाह्लीकभाषोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥५१॥
 ०० 'शकाराणां शकादीनां तत्समावश्च यो गणः ।
 ०० शकारभाषा योक्तव्या 'चाण्डाली पुलकतादिषु ॥५२॥
 ०० 'अक्षारकारक्याधानां काष्ठपत्रोपजीविनाम् ।
 ०० योज्या 'शबरभाषा तु किञ्चिद्धानौकसी तथा ॥५३॥
 ०० 'गजाध्याजायिकोप्पादिधोपस्थाननिवासिनाम् ।
 ०० आभीरोक्तिः शायरी च द्रामिडी 'घनचारिषु ॥५४॥

7 B सर्वास्वेव हि शुद्धास्तु 9 C शौरसेनी. 46-50 (B XVII. 48-52 ; C. 44b-49a) 1 B. शौरसेनी, C. सूरसेनी. 2 B. शकाराभीर-चण्डाल-शबरद्विमिताम्भजाः, C. शवराभीरचण्डालसचरद्विडोदजाः. 3 B. नरेन्द्राणामन्तः-पुरसमाधयाः, C. नराणाञ्चैवान्तपुरनिवासिनाम् 4 C. योज्या भाषा. 5 C. नगरिका-दीना. 51-54 (B XVII. 53-56, C 49b-52, 54a). 1 C. शवराणा, B. शकारघोषकादीना 2 C. पाण्डाली. 3 B. अक्षारकारक्याधकाष्ठपत्रोपजीविनाम्. 4 B. शकारभाषा. 5 B. गजाध्याजायिको. 6 C. द्विडादिषु

‘सुरङ्गखनकादीनां’ सन्धिकाराभ्यस्तताम् ।

व्यसने ‘नायिकादीनामात्मरक्षासु’ मागधी ॥५५॥

०० गङ्गासागरमध्ये तु ये देशाः संप्रकीर्तिताः ।

०० एकारवहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥५६॥

०० विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशाः श्रुतिमागताः ।

०० नकारवहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥५७॥

०० सुताष्ट्रावन्तिदेशेषु ‘वेत्तवत्यन्तरेषु’ च ।

०० ये देशास्तेषु कुर्वीत ‘चकारवहुलामिह’ ॥५८॥

०० हिमयत्तिसन्धुसोबीरान् ‘येऽन्ये’ जनाः समाधिताः ।

०० उकारवहुलां ‘तेषु’ नित्यं भाषां प्रयोजयेत् ॥५९॥

०० चर्मण्यतीतदीतीरे ये चाचुंदसमाधयाः ।

०० ओकारवहुलां नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥६०॥

एवं भाषाविधानन्तु कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ।

अथ नोक्तं मया यच्च लोकाद् ब्राह्मं युयैस्तु तत् ॥६१॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भाषाविधानं नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥

55 (B.XVII. 57 . C. 54b-55a). 1 C. सुरङ्गखनका, B. सुरङ्गाखनका.

2 C. औष्ट्रिकाना च रक्षताम्, B. सन्धिकाराभ्यस्तताम्. 3 C. नायिकादीना.

56-57 (B.XVII. 59-60 ; C. 55b-56a, 53). 58 59 (B. XVII.

61-62 ; C. 56b-58a). 1 B. वेत्तवत्यन्तरेषु. 2 B. चकारवहुलामिह.

3 C. येऽन्यदेशान्, B. ये जनाः समुपधिताः 4 B. चर्मण्येषु 60 (B.XVII.

63 ; C. om.). 61 (B.XVII. 64 ; C. 48b-49).

एकोनविंशोऽध्यायः

एवं भाषाविधानं तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः^१ ।
 'पुनर्वीर्यविचारं तु लौकिकं संनिबोधत ॥१॥
 उत्तमैर्मैत्र्यमैर्नैर्चर्यै संभाष्या यथा नराः ।
 समानोत्कृष्टहीनाश्च नाटके तादृशोद्यत ॥२॥
 देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः ।
 भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषां योषितस्तथा ॥३॥
 देवाश्च लिङ्गिनश्चैव 'नानाश्रुतिधराश्च ये ।
 भगवन्निति ते वाच्याः पुरुषैः स्त्रीभिरेव च ॥४॥
 आयेंति ब्राह्मणं ब्रूयान् महाराजेति पार्थिवम् ।
 उपाध्यायेति वाचायं घृष्टं तातेति चैव हि ॥५॥
 'छन्दतो नामभिर्वाच्या ब्राह्मणैस्तु नराधिपाः ।
 तत्क्षाम्यं 'तु महीपालैर्यस्मात् पूज्या 'द्विजाः स्मृताः ॥६॥
 ब्राह्मणैः सचिवो वाच्यो ह्यमात्य सचिवेति वा ।
 शेषैरन्यैर्जनैर्वाच्यो हीनैरायेंति नित्यश ॥७॥
 समैः संभाषणं कार्यं येन नास्मा तु संहितः ।
 हीनैः 'सपरिहारं तु नास्मा संभाष्य उत्तमः ॥८॥
 नियोगाधिष्ठाता 'ये तु पुण्या योषितस्तथा ।
 'कारकाः शिल्पिनश्चैव संभाष्यास्ते तथैव हि ॥९॥
 मान्यो^{१०} भाषेति वक्तव्यो किञ्चिदूनस्तु^{११} 'मारिप' ।
 समानो^{१२} हि वयस्येति^{१३} 'हहो हण्डे इति वाऽधमः ॥१०॥

१-११ (B. XVII. 65-75 ; C. 1-11) १ B. continues the ch. XVII. २ B. वाङ्मयविधानं. ३ B धृतः. ४ B नाम्ना राजेति वा. ५ B. हि
 ६ B. द्विजाः स्मृताः ७ B. Ag. सपरिवारं, Ag. also सपरिहारं. ८ B. श्रैव
 ९ C. कारकाः १० C. मान्यो. ११ B. मारिप. १२ B. हहय. १३ B हहो
 हण्डेति C. हो हं वा

आयुप्रभिति वाच्यस्तु रथी सूतेन सर्वदा ।
 ११ तपस्वी च प्रशान्तश्च साधो इति हि शब्धते ॥११॥
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवं द्वेपूर्वं चाधमं वदेत् ॥१२॥
 यद्यस्य कर्म शिर्षं वा विद्या वा जातिरेय वा ।
 स तेन नाम्ना संभाष्यो नाटकादौ प्रयोक्तृभिः ॥१३॥
 वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा पुनः ।
 वाच्यः शिष्यः सुतो वाऽथ पित्रा वा 'गुरुणाऽथवा ॥१४॥
 संभाष्याः शास्यनिर्ग्रन्था 'भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ।
 'वामन्त्रणैस्तु पापण्डाः 'शेषाः स्वसमयाश्रितैः ॥१५॥
 देवेति नृपतिर्वाच्यो भृत्यैः प्रहृतिभिस्तथा ।
 भट्टेति सार्वभौमस्तु नित्यं परिजनेन हि ॥१६॥
 राजन्नित्ययिभिर्वाच्यः ह्यपत्यप्रत्ययेन वा ।
 वयस्य राजन्निति वा भवेद्वाच्यो महीपतिः ॥१७॥
 विद्रूपकेन राज्ञी च 'वदी च भवतीत्यपि ।
 नाम्ना वयस्येत्यपि वा राज्ञा वाच्यो विद्रूपकः ॥१८॥
 सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्यः आर्यपुत्रेति यौवने ।
 अन्यदा पुनरायैति 'वाच्यो राक्षसापि भूपतिः ॥१९॥
 आयैति पूर्वजो भ्राता वाच्यः पुत्र इवानुजः ।
 पुत्रयाभापणं होवं नाट्ये कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२०॥
 'पुनस्त्रीणां च वक्ष्यामि संभाषां नाटकाश्रयाम् ।
 तपस्विन्यो देवताश्च वाच्या भगवतीति च ॥२१॥

- १४ ॥ तपस्वीति. १२-१४ (B XVII. 76-78 ; C 12-14) १ B.
 गुरुणापि वा १५-२७ (B. XVII. 79-91a ; C 15-27a). १ Bg. भद्रं वे
 २ C. वामन्तरोयु. ३ C शेषास्तु समयाश्रितैः. ४ C. चेष्टा च. ५ B.
 महाराजेति भूपतिः. ६ B adds शोषिद्विरथ काम्येति , राजपुत्रेति यौवनेः.
 ७ B. पुनः स्त्रीणां प्रवक्ष्यामि यथाभाष्यास्तु नाटके.

गुरुभार्या च वक्तव्या स्थानीया भवतीति च ।
 गम्या मद्रेति वक्तव्या 'वृद्धाम्बेति च नाटके ॥२२॥
 राजपत्न्यश्च संभाष्या सर्पाः परिजनेन तु ।
 भट्टिनी स्वामिनी देवी ^१'इत्येवं नाटके बुधैः ॥२३॥
 देवीति महिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन च ।
 भोगिन्य ^२'परिशिष्टास्तु स्वामिन्य इति वा पुनः ॥२४॥
^३'कुमार्यश्चैव वक्तव्याः प्रेष्याभिर्भर्तृदारिकाः ।
 ससेति भगिनी वाच्या ^४'ज्येष्ठा वत्सेति चानुजा ॥२५॥
 ब्राह्मण्यार्थेति वक्तव्या लिङ्गस्था मतिनी च वा ।
 पत्नी चार्येति संभाष्या पितुर्नाम्ना सुतस्य वा ॥२६॥
 समानामिस्तथा सस्यो ^५'हला भाष्याः परस्परम् ।
 प्रेष्या हञ्जेति वक्तव्या स्त्रिया ^६'या वृत्तमा भवेत् ॥२७॥
 अज्जुकेति ^७'भवेद्देश्या वाच्या परिजनेन तु ।
^८'या त्यक्त वृद्धा सा त्यक्ता भाष्या ^९'परिजनेन च ॥२८॥
 प्रियेति भार्या शृङ्गारे वाच्या राज्ञेतेरेण वा ।
 पुरोधःसार्थवाहानां ^{१०}'भार्यास्त्वार्येति ^{११}'नित्यशः ॥२९॥
^{१२}'तल्लिङ्गस्थानि नामानि कार्याणि कविभिर्द्विजाः ।
 औत्पत्तिकानि यानि ^{१३}'स्युर्न प्रख्यातानि नाटके ॥३०॥

- 8 C. वृद्धा वाच्येति 9 B. दे. 10 B. 'त्येवं वै नाटके बुधैः. 11 C.
 इति शेषास्तु. 12 C. om. this hem. 13 B. वत्सेति च यवीयसी. 14 B
 हलेति स्मात् परस्परम्. 15 B. यत्तुत्तमा गवेत्. 28-30 (B XVII. 92b-95a ;
 C 27b-30a). 1 B. च वक्तव्या वैश्या परिजनेन च. 2 B अत्तेति गणिकामाता
 वाच्या परिजनेन हि 3 C. नाट्यजनेन. 4 C नार्यं. 5 B C सर्वदा. we with
 Bbh. 6 B. तल्लिङ्गस्थानि. 7 B सदा for द्विजा. 8 B स्युर्प्रख्यातानि.

'ब्रह्मक्षत्रस्य नामानि गोत्रकर्मानुरूपतः ।
 काव्ये कार्याणि कविभिः शर्मवर्मवृत्तानि च ॥३१॥
 दत्तप्रायाणि नामानि 'घणिजां तु प्रयोजयेत्' ।
 शौर्योद्देशानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत् ॥३२॥
 विजयार्थानि नामानि 'राजस्त्रीणां तु नित्यशः ।
 दत्ता मित्रा च 'सेनेति' वेद्यानामानि 'योजयेत् ॥३३॥
 नानाकुसुमनामान' प्रेप्याः कार्यास्तु नाटके ।
 मङ्गलार्थानि नामानि श्रेष्ठानामपि कारयेत् ॥३४॥
 गम्भीरार्थानि नामानि 'योजयेदुत्तमेषु च ।
 यस्माद्नामानुसदृशं कर्म तेषां भविष्यति ॥३५॥
 जातिश्रेष्ठानुरूपाणि शेषाणामपि 'योजयेत् ।
 नामानि पुरुषाणां तु स्त्रीणां चोक्तानि तत्त्वतः ॥३६॥
 एवं 'नामविधानं तु कर्तव्यं कविभिस्त्वथ ।
 एवं भाषाविधानानि ज्ञात्वा 'सर्वमशेषतः ॥३७॥
 ततः पाठ्यं प्रयुज्जीत पङ्कटद्वारमंयुतम् ।

पाठ्यगुणानिदानीं वक्ष्यामः । तद्यथा सप्त स्वरा, त्रीणि स्थानानि, चत्वारो
 वर्णाः, द्विविधा काकुः, पङ्कटद्वारा, पङ्कटानि । तेषामिदानीं 'लक्षणाग्यमि-
 व्याख्यास्यामः । तत्र सप्त स्वराः पङ्कटर्पभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाः ।
 एते रसेषूपपाद्याः । यथा—

हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ॥३८॥

31-37 (B.XVII 95-102, C 30b-37a). 1 C. ब्राह्म०. 2 C.
 ०न्तु प्रयोजयेत्. 3 B. adds बापानिवासु पण्डितान्तनामानः समुदाहृताः. 4 C. रादा
 स्त्रीणां च कारयेत्. 5 B. सेना च. 6 C. कारयेत्. 7 B. सुत्तमात्रा प्रयोजयेत्.
 8 C. कारयेत्. 9 C. नामाभिधानं. 10 B. वर्गोऽप्यशेषतः. 38 (B.XVII.
 103 ; C. 37b-38a). 1 B. लक्षणम्.

पङ्जर्णमौ तथा चैव ^१वीररौद्राद्भुतेषु तु ।
 गान्धारश्च निपादश्च कर्तव्यौ कर्णे रसे ॥३९॥
 धैर्यश्चैव कर्तव्यो धीमत्से समयानके ।
 त्रीणि स्थानान्युर कण्ठशिरांसीति ^२भवन्त्यपि ।
 शरीर्यामथ वीणायां त्रिभ्य स्थानेभ्य एव च ॥४०॥
 उरसः शिरसः कण्ठात् स्वरः काकुः प्रवर्तते ।
 आभाषणं तु दूरस्थे शिरसा समयोजयेत् ॥४१॥
^३नातिदूरेऽपि कण्ठेनाप्युरसा चापि पार्श्वतः ।
 उरसोदाहृतं धाम्न्यं शिरसा दीपयेद् बुधः ॥४२॥
 कण्ठेन क्षमनं कुर्यात्पाठ्ययोगेषु ^४नित्यश-
 उदात्ताश्चानुदात्तश्च स्वरितः कम्पितस्तथा ।
 वर्णाश्चत्वार एव स्युः पाठ्ययोगे तपोधनाः ॥४३॥

तत्र हास्यमृङ्गारयो ^१स्वरितोदात्तैः, ^२वर्णैः पाठ्यमुपपाद्यम् वीर-
 रौद्राद्भुतेषूदात्तकम्पितैरिति, कर्णयात्सत्यप्रयानकेषूदात्तस्वरितकम्पितैरिति ।

द्विविधा काकुः साकांक्षा निराकांक्षा चेति धाम्न्यस्य साकांक्षनिराकांक्ष-
 त्वात् ।

अनियुक्तार्थकं वाक्यं साकांक्षमिति सशितम् ।

नियुक्तार्थं तु यद्दाम्न्यं निराकांक्षं तदुच्यते ॥४४॥

तत्र साकाङ्क्षं नाम तारादिमन्द्रान्तम् अनियुक्तार्थम् अनिर्गमित-

- 39-40 (B. XVII. 104-061, C. 38b-40) 1 B. भूतेष्वथ. 2 B
 भवन्त्यपि च (B. reads the item. as prose). 40-43 (B XVII.
 106b-109; C. 40-43). 1 B. नातिदूरे च 2 B कण्ठेन ह्युरसा चैव
 3 B. पाठ्ययोगेषु. 4 B.C. सर्वदा, we with Bbh. 44 (B XVII.
 110-111; C. prose and 44). 1 C. om वर्णैः पाठ्यमुपपाद्यम् 2 B.
 कम्पितैरिति. 3 C. adds वर्णैः पाठ्यमुपादयेदिति. 4 C. कम्पितैः.

वर्णालङ्कारं कण्ठोरस्थानगतम्, निराकाङ्क्षं नाम नियुक्तार्थं निर्यातित
वर्णालङ्कारं शिरस्थानगतं मंद्रादितारान्तमिति । अथ षडलङ्काराः—

उचो दीप्तश्च मन्द्रश्च नीचो द्रुतविलम्बितौ ।

पाठ्यस्यैते ह्यलङ्काराः लक्षणञ्च निबोधन ॥४॥

उचो नाम शिरस्थानगतस्तारस्वर, स च दूरस्थाभाषणविस्रयोत्तरोत्तर-
संज्ञकपुराह्वानत्रासनावाधाद्येषु^१ । दीतो नाम शिरस्थानगतस्तारस्वर, स चाक्षेप
कलहचिन्तादामर्षोत्प्रेषार्थपाकोधशौर्यदर्पतीक्ष्णरूक्षाभिधाननिर्भर्त्सनाक्रन्दि-
तादिषु^२ । मन्द्रो नाम उरस्थानगतो^३ निर्वेदग्लानिशङ्काचिन्तौत्सुक्यदैन्या-
वैगुह्यार्थवचनव्याधिगाढशस्त्रक्षतमूर्च्छामदादिषु^४ । नीचो नाम उरस्थानगत
मन्द्रस्वरः^५ स्वभावाभाषणव्यधितपथिश्चान्तरत्नस्तपतितमूर्च्छितादिषु । द्रुतो
नाम 'कण्ठगतः स च स्वरितः' लल्लनमन्मनमदनभयशीतज्वरत्नस्तायस्तागृह-
कायवेदनादिषु^६ । विलम्बितो नाम कण्ठस्थानगत 'मन्द्रः' "शृङ्गारविनर्कि-
त्रिचारमर्षास्तुयिताव्यक्तार्थप्रवादलज्जाचिन्तातर्जनविस्रयदोषानुकीर्तनदीर्घरो-
गनिपीडनादिषु^७ ।

अत्रानुबन्ध्याः श्लोका भवन्ति

उत्तरोत्तरसंज्ञके^८ पटपाक्षेपे तथा ।

तीक्ष्णरूक्षामिनयने आधेगे प्रन्दिते तथा ॥४६॥

परोक्षस्य समाह्वाने तर्जने त्रासने तथा ।

दूरस्थाभाषणे चैव तथा निर्भर्त्सनेषु च ॥४७॥

- 45 (B XVII 113, C 45) 46 (B XVII 114-115, C
prose anb 46) 1 C सामनार्थं वाद्येषु 2 C निर्भर्त्सनादिषु 3 C om.
शङ्का after ग्लानि, B om आवेग after दैन्य 4 C om शुचाथवचन after
मूर्च्छामदः 5 C. व्यधितपथि, B व्यधिशमभ्रमार्तध्वन्त्र 6 C कण्ठगतस्वलित
7 Ag C स्वलितवेलेन for लल्लनमन्मन, and तस्तायन्तात्त्रिककार्यवेदना after
ज्वर, C. कार्यवेदनासु 9 B अनुमन्द्र. 10 B add कक्ष after शृङ्गार.
10 C दीर्घरोष for दीर्घरोग. 11 B. पटपाक्षेपेषु च.

भावेष्चेतेषु नित्यं हि 'नानारससमाश्रयात् ।
 उद्या दीप्ता द्रुता चैव काकुः कार्या प्रयोन्मृमि ॥४८॥
 व्याधिने च ज्वराते च 'शोके च क्षुत्पिपासिते ।
 नियमस्ये वितर्के च गाढशस्त्रभूतेषु च ॥४९॥
 गृहार्थवचने चैव चिन्तायां तपसि स्थिते ।
 मन्द्रा नीचा च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोन्मृमिः ॥५०॥
 'हस्ते च मन्मने चैव भयाते 'शीतविप्लुते ।
 मन्द्रा द्रुता च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोन्मृमिः ॥५१॥
 'दृष्टानष्टानुसरणे 'इष्टानिष्टभ्रुतौ तथा ।
 इष्टार्थाव्यापने चैव 'चिन्ताध्याने तथैव च ॥५२॥
 'उन्मादेऽसूयने चैव उपालम्भे तथैव च ।
 मध्यकार्थे 'प्रवादे च 'कथायोगे तथैव च ॥५३॥
 उत्तरोत्तरसंज्ञके कार्येऽतिशयसंयुते ।
 'विज्ञते व्याधिने त्वङ्गे 'दुःखे शोके तथैव च ॥५४॥
 विलम्बिता च दीप्ता च काकुर्मन्द्रा च चैव भवेन् ॥५५॥
 लघ्वक्षरप्रायकृते गुर्वक्षरकृते तथा ।
 उद्या दीप्ता च कर्तव्या काकुस्तत्र प्रयोन्मृमिः ॥५६॥
 यानि सौम्यार्थयुक्तानि सुखभावकृतानि च ।
 मन्द्रा विलम्बिता चैव तत्र काकुर्विधीयते ॥५७॥

- 47-48 (B. XVII. 116-117 ; C. 47-48). 1 B. नानारससमाश्रया-
 49-50 (B. XVII. 118-119 ; C. om). 1 B. भयाते शीतविप्लुते.
 51-52 (B. XVII. 120-121 ; C. 49-50). 1 C. मन्त्रे च मन्त्रे.
 2 C. चित्तविप्लुते. 3 C. अनष्टानुसरणे. 4 B. इष्टानिष्टभ्रुते. 5 C. चिन्तयाने.
 53-55 (B. XVII. 122-124 ; C. 51b-53a, 51a, 53b). 1 B. उन्मादेऽसूयिते.
 2 C. प्रवादे. 3 C. तथालोके. 4 B. विज्ञते. 5 C. दुःखशोके. 56-57 (B.
 XVII. 125-126 ; C. 55, 56.

यानि स्युस्लोक्षणरूपाणि दीप्ता चोद्या च तेष्वपि ।
 एवं नानाध्रयोपेनं पाठ्यं योज्यं प्रयोक्तुमिः ॥५८॥
 हास्यशृङ्गारकल्पेष्वाद्या काकुर्विलम्बिता ।
 वीररौद्राद्भुतेष्वद्या दीप्ता चापि प्रशस्यन्ते ॥५९॥
 भयानके सयोभत्से द्रुता नीचा च कीर्तिता ।
 एवं भावरसोपेता 'काकुर्वीज्या प्रयोक्तुमिः ॥६०॥

अथाह्वानि' । विच्छेदोऽर्पणं विसर्गोऽनुबन्धो दीपनं प्रशमनमिति पटङ्गानि ।
 तत्र विच्छेदो नाम विरामकृतः । अर्पणं नाम 'लीलावर्णस्वरेणापूरयदिव 'अङ्ग-
 परपठ्यते' । विसर्गो नाम वान्यन्यासः । अनुबन्धो नाम 'पदान्तरेण्यविच्छेदः
 अनुच्छृण्वनं वा । दीपनं नाम त्रिस्थानशोभि वर्धमानस्वरञ्च' । प्रशमन
 नाम तारं गतानां 'स्वराणामवैस्वर्येणाद्यतरणमिति । एषाञ्च रसगतः प्रयोगः ।
 तत्र 'हास्यशृङ्गारयोर्पणविच्छेददीपनप्रशमनयुक्तं पाठ्यं' काव्यं, 'कथनवीराद्भ-
 भुतेषु समाकाङ्क्षाविच्छेदप्रशमनार्पणदीपनानुबन्धनबहुलं पाठ्यं' प्रयोज्यं,
 वीमत्सभयानकयोर्विच्छेदार्पणयुक्तमिति । सर्वेषामप्येषां "मन्द्रमध्यतार-
 व्यवस्थायां त्रिस्थानगतः प्रयोगः । तत्र दूरस्थामाशने "तारं शिरसा नातिदूरे
 मध्यं कण्ठेन, पार्श्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत् पाठ्यमिति "मन्द्रात्तारं न
 गच्छेत्ताराद्वा मन्द्रमिति । एषाञ्च "द्रुतमध्यविलम्बितास्त्रयो लया रसेषूपपाद्या-

58-59 (B. XVII 127-128, C 55, 57b-58a). 1 B. चापि. 60 (B.
 XVII 129-132, C 58bc-59). 1 B. काकु. वार्त्ता 2 B. अपाह्वानि पटु
 3 B. लीलावर्णानुबन्धुरवल्याना स्वरेण पूरयतेव. 4 Miss. रङ्गं. 5 B. adds
 तदर्पणम्. 6 B. पदान्तरेष्वपि विच्छेदः अनुच्छृण्वनं वा, C. अपवि-
 च्छेदानुच्छृण्वनं वा 7 B. स्वरखेति. 8 B. स्वराणां प्रशमन्यताम् -- एषावतारणम्.
 9 B. ०रेव आकाङ्क्षायाम् 10 C. वाक्यं 11 B दीपनप्रशमनयुक्तं चरितेविच्छेद-
 प्रशमनदीपनानुबन्धनबहुलं वीररौद्राद्भुतेषु विसर्गविच्छेदयुक्तं वीमत्सभयानकयोरिति. 11 B.
 मन्द्रमध्यतारकृत प्रयोगः त्रिस्थानगतः । 12 C. तारं शिरसो । 13 C. मद्रतारं
 गच्छेत्ताराद्वा. 14 C. -विलम्बितास्त्रयो वर्णाः.

तत्र हास्यशृङ्गारयोर्मध्यलयः करणे विलंबितो वीररौद्राद्भुतवीर्यभयानकेषु
द्रुत इति ।

अथ विरामः । अर्थसमाप्तौ कार्यवशात् छन्दोवशात् दृश्यन्ते हि
एकद्वित्रिचतुरक्षरा विरामाः । यथा—

किं गच्छ मा विश सुदुर्जन वारितोऽसि

कार्यं त्वया न मम सर्वजनोपमुक्तं ।

सुचासु बाहुरगतेऽत तथोपचारे-

ष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये ॥६१॥

एवं विरामः प्रयत्नतोऽनुष्ठेय । कस्माद्, 'विरामोऽर्थानुदर्शको' भवति ।

'अपि च श्लोकः—

विरामे 'तु प्रयत्नो हि नित्यं कार्यः प्रयोऽस्तमिः ।

'कस्मादभिनयो 'हासादर्थपेक्षी यतः स्थितः' ॥६२॥

यत्र व्यप्राप्तुमौ हस्तौ तत्र दृष्टिसमन्वितः ।

वाचिकभिनयः कार्यो विरामैरर्थदर्शिमिः' ॥६३॥

प्रायो वीरे च रौद्रे च करौ प्रहरणाकुलौ ।

वीर्यभये कुत्सितत्वाच्च भवतः कुञ्चितौ करौ ॥६४॥

हास्ये चोद्देशमात्रेण करणे च प्रलम्बितौ ।

अद्भुते 'विस्मयात् स्तब्धौ भयानकौ च भयानके ॥६५॥

एवमादिषु 'सर्वेषु अधिकारेषु हस्तयोः ।

अलङ्कारविरामाभ्यां साध्यते हार्थनिश्चयः ॥६६॥

ये विरामाः स्मृता 'वृत्ते तेऽलङ्कार इष्यते ।

समाप्तेऽर्थे पदे वापि तथा प्राणवशेन च' ॥६७॥

61-62 (B.XVII. 132-133 ; C. 59-60). 1 B. •युक्तम्, C. •युक्तः.

2 C. विरामार्थानुदर्शकः. 3 B. om. भवति 4 B. अत्र श्लोकः. 5 B. •तु प्रयत्नो हि.

6 C. हासादभिनये 7 B. हास्यमर्थपेक्षी. 8 B. स्तब्ध. 63-67 (B XVII.

134-138; C. 61-65) 1 B. अर्थदर्शकैः. 2 C. विस्मयस्तब्धौ. 3 B. चान्येषु

प्रविचारेऽप्य. 4 C. एते, Bbh. वृत्ते. 5 B. वा

पदवर्णसमासे च द्रुते यद्वयसङ्कटे ।
कार्यो विरामः पादान्ते तथा प्राणवशेन वा
शेषमर्थवशेनैव विरामं संप्रयोजयेत् ॥६८॥

‘अथ च रसभावानुगतानि कृप्याप्यक्षराणि बोद्धव्यानि । तद्यथा—

‘[ओ]कारैकारसयुक्तमैकारैकारसंयुक्तम् ।
व्यञ्जनं यद्भवेदीर्घं लघ्वं तत्तु ‘मवेदिह ॥६९॥
विषादे च विवर्ते च प्रदने ‘वाऽमर्षणे तथा ।
कलाकालममाणेन कार्यं पाठ्यं प्रयोन्तुमिः ॥७०॥
शेषाणामर्थयोगेन ‘विरामे विरमेदिह ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्च पटकलं च विलम्बितम् ॥७१॥
विलम्बिते ‘विरामे च ‘यदा गुपेक्षरं भवेत् ।
पण्णां ‘कलानां परतो ‘लम्बनं न विधीयते ॥७२॥
अथवा कारणोपेतं प्रयोगं कार्यमेव च ।
समीक्ष्य वृत्ते कर्तव्यो विरामो रसभावतः ॥७३॥
‘ये विरामाः स्मृताः १० काव्ये वृत्तपादममुद्भवाः ।
उक्तमपि ध्रुवं तज्जैः कार्यास्तेऽर्थवशास्तथा ॥७४॥
नापश्यन् पठेत् तज्ज्ञो ‘मिष्वृत्तं न चैव हि
‘विभ्रमेष्वाविरामेषु ‘द्वैभ्ये काकुं न दीपयेत् ।
एवमेतत् स्वरकृतं कलाकाललयान्वितम् ॥७५॥

68-74 (B XVII 139-145, C 66 73a) 1 C. कलावृत्तानि
चत्वार्यक्षराणि, B अथ च भावगतानि रसगतानि च कृप्याक्षराणि बोद्धव्यानि
2 C. आकारैः, B. आकारैः 3 B. विधीयते 4 B. ‘यामर्ष एव च. 5 C.
विरामो. 6 C. विरामे च विलम्बे च. 7 B. सदा. 8 C. पदानां. 9 C.
लंपनं, B विलम्बो. 10 B. पाठ्ये. 11 C. ‘दक्षरात्पदा. 75 (B.XVII
146-149a; C. 73b-74). 1 C. मिष्वृत्तेन, B मिष्वृत्तं तदर्थे. 2 C.
विभ्रमेष्वा. 3 C. न काकुं रसार्थान्कम् 4 C. repeats here the 77a.

'व्यपेतं काव्यदोषैस्तु लक्षणाद्व्य' गुणान्वितम् ।
 खरालङ्कारसंयुक्तं पठेत् 'काव्यं यथाविधि ॥५५॥
 'अलङ्कारा विरामा ये संस्कृतपाठ्यसंश्रयाः ।
 ते सर्वे संप्रकर्तव्याः स्त्रीणां पाठ्ये 'त्वसंस्कृते ॥६६॥
 पयमेतन् 'स्वरयुतं कलाताललयान्वितम् ।
 दशरूपविधाने तु योज्यं पाठ्यं प्रयोक्तृभिः ॥७७॥
 उक्तं काकुविधानं तु यथावदनुपूर्वशः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दशरूपविकल्पनम् ॥७८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे धागङ्गाभिनये काकुत्स्वरव्यञ्जको
 नाम एकोनविंशोऽध्यायः ।

5 B. वर्जितं. 6 B. पाठ्यः. 6 C. काव्यदोषैस्तु. 7 B. अलङ्कारा विरामाद्य
 ये पाठ्ये संस्कृते स्मृता. 8 C. तु. 9 B. स्वरयुतं कलाताललयान्वितम्

विंशोऽध्यायः

वर्तयिष्याम्यहं विप्राः दशरूपविकल्पनम् ।
 नामतः कर्मतश्चैव तथा चैव प्रयोगतः ॥१॥
 नाटकं सप्रकरणमङ्गो व्यायोग एव च ।
 भाणः समवकारश्च वीथी ग्रहसनं डिम ॥२॥
 ईदामृगश्च चिद्यो दशमो नाट्यलक्षणे ।
 यतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥३॥
 सर्वेषामेव काव्यानां नाटका वृत्तयः स्मृताः ।
 आभ्यो 'विनिःसृतं' होतृद्वयरूपं प्रयोगतः ॥४॥
 जातिभिः धृतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः ।
 यथा 'तथा वृत्तिभेदैः काव्यवन्धा भवन्ति हि ॥५॥
 ग्रामौ पूर्णस्वरौ द्वौ तु 'यथा चै पङ्कजमध्यमौ ।
 सयैवृत्तिविनिष्पन्नौ 'काव्यवन्धे तथात्वमौ ॥६॥
 द्वेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च ।
 'सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं' 'नामावस्थासमाश्रयम् ॥७॥
 'भाणः समवकारश्च 'वीथी चेदामृगस्तथा ।
 उत्सृष्टिकाङ्क्षो व्यायोगो^{१०} डिमः ग्रहसनं तथा ॥८॥
 कैशिकीवृत्तिहीनानि रूपाण्येतानि कारयेत् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यवन्धविकल्पनम् ॥९॥
 प्रख्यातयस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकं चैव ।
 राजपर्विदशचरितं^{११} तथा च दिव्याश्रयोपेतम् ॥१०॥

१-११ (B XVIII १-११ ; C १-११). १ C ईदामृगश्च विज्ञेय दशम नाट्य
 लक्षणम् २ C विनिःसृता. ३ C. यथा for तथा. ४ C तथा for यथा ५ B
 काव्यवन्धौ ६ B. •विनिष्पन्नौ ७ C नाट्यावस्था•. ८ B वीथी for भाणः. ९ B
 तपेदामृग एव च १० B. भाण ग्रहसनं डिम. ११ B. तथैव

११ नानाविभूतिसयुतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चापि ।

१२ "मद्भ्रमवेदाकाटः भवति" ॥ हि तत्राटकं नाम ॥११॥

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावचेष्टिनैर्बहुधा ।

सुखदुःखोत्पत्तिरुत्तं तज्ज्ञेयं नाटकं नाम ॥१२॥

१३ नानावस्थान्तरितो विन्दोः सं- [चा-] रमात्रमधिकृत्य ।

१४ 'कर्तव्योऽद्वोऽप्येवं' स तु सम्यङ् नाटके तज्ज्ञै ॥१३॥

यद्भ्रम इति रुद्धिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।

नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदद्भ्रमः ॥१४॥

१५ भद्रसमाप्तिः 'कार्या' 'काव्यच्छेदे न योजनसंहारः ।

वस्तुन्यापी विन्दुः काव्यसमुत्थोऽत्र नित्यं स्यात् ॥१५॥

यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र '[न] योजस्य भवति संहारः ।

किञ्चिद्वल्लभविदुः सोऽद्भ्रम इति सदाऽवगन्तव्यः ॥१६॥

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।

१७ 'नानावस्योपेतः कार्यस्त्वद्भोऽ' विरुष्टस्तुः ॥१७॥

१८ 'नायकदेवीशुरुज्जनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।

नैकरसाम्तरविहितो ह्यद्भ्रमः 'स्वतु वेदिन्यः सः' ॥१८॥

कोचप्रसादशोकाः शापोत्सर्गोऽथ विद्रवोद्वाहौ ।

१९ 'अद्भुतसंश्रयदर्शनमद्भे[ऽ]प्रत्यक्षज्ञानि स्युः ॥१९॥

12 B. •विभूतिभिर्युतम्. and •गुणैश्चैव. 13 C. मद्भ्रमवेदाकाटम्.

12-15 (B.XVIII. 12-15; C. 12-15). 1 B. •चेष्टितं बहुधा. 2 B. भवति

हि. 3 B. अस्मात्सोपेवं कार्यं प्रमनोदय, विन्दुवितारात्. 4 C. कर्तव्याद्वेऽप्येवं, H

कर्तव्योऽद्भः सोऽपि. 5 B. तु गणान्वितं नाट्यतज्ज्ञैः 6 C. om. कार्या. 7 C. काव्यच्छेदो

न, B. काव्यच्छेदेन योजनः. 16-19 (B.XVIII. 16-20; C. 16-20). 1 Miss, व

2 C. नानावस्थान्तरित 3 C. यथार्थरसः. 4 C. देवीपतिः. 5 B. इति न

वेदितव्यम्. 6 B.C. add पञ्चावरा दशपरा ह्यद्भ्राः स्युर्नाटके प्रकरणे च ।

निष्कानः सर्वेषां यस्मिन् न विद्येय. 7 C. •मद्भ्रमप्रत्यक्षज्ञानि. B •मद्भे

प्रत्यक्षज्ञानि.

युद्धं राज्यभ्रंशो मरणं नगररोपधनञ्चैव ।
 'अप्रत्यक्षकृतानि प्रवेशकैः संविधेयानि ॥२०॥
 'अङ्गे प्रवेशके वा प्रकरणमाश्रित्य नाटकं चापि ।
 न धध- 'कर्तव्यः स्यात् 'यस्तत्र तु नायकः ख्यातः ॥२१॥
 अपसरणमेव कार्यं ग्रहणं वा 'सन्धिरेव वा 'योऽप्य' ।
 'तेस्तैः कार्यदलेषैः प्रवेशकैः 'सूचयेच्चैव ॥२२॥
 एकदिवसप्रवृत्तः कार्यस्त्वङ्गोऽप्य वीजमधिकृत्य ।
 आधश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥२३॥
 एकाङ्के न कदाचित् बहूनि कार्याणि योजयेद्दीमान् ।
 आधश्यकाविरोधेन तत्र 'कार्याणि कार्याणि ॥२४॥
 रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्कामः ।
 वीजार्थयुक्तियुक्तं कृत्वा 'कार्यं यथार्थरसम् ॥२५॥
 ज्ञात्वा 'दिवसावस्थां 'क्षणयाममुहूर्तलक्षणोपेताम् ।
 विभजेत् सर्वमशेषं पृथक् पृथक् 'कार्यमङ्गेषु ॥२६॥
 दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।
 अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥२७॥
 अङ्कच्छेदं 'कुर्यात् भासकृतं वर्षसञ्चितं चापि ।
 तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥२८॥

२०-२८ (B. XVIII. ३८-४०, २०-२३, २५, C. २१-२९). १ B. प्रत्यक्षाणि ■ नाट्ये प्रवेशकैः २ C. अङ्गप्रवेशके च. ३ C. तस्य for कर्तव्यः. ४ C. यत् तु, B. योऽप्युदयी; we with Bph, d. ५ C. सन्धिरेव वा. ६ C. नित्यम्. ७ Bbh. तेस्तैः काव्यरलेषैः, B. काव्य-रलेषैर्वहुभिर्यथारमं नाट्यतत्त्वज्ञैः, Bm. एभि. कार्यविशेषैः. ८ Bm. सूचयेद्वापि. Bd. सूचयेच्चैव. ९ C. काव्यानि. १० C. काव्यं. ११ B adds: न बहूनीह कार्याणि त्वेकाङ्के विनिश्चययेत्. आवस्यकाणां कार्याणां विरोधो हि तथा भवेत्. १२ C. दिवसावसानम्. १३ C. लक्षणोपेतान् १४ C. काव्यमङ्गेषु १५ B कृत्वा for कुर्यात्

यः कश्चित् कार्यवशाद् गच्छति पुरः प्रकृष्टमघ्यानम् ।
 तत्राप्यङ्गच्छेद् कर्तव्यः पूर्ववत् तज्जैः ॥२९॥
 सन्निहितनाथकोऽङ्गः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे च ।
 परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको वापि कर्तव्यः ॥३०॥
 'अङ्गान्तराधिकारी' सङ्क्षेपमथाधिकृत्य [सन्धी]नाम् ।
 प्रकरणनाटकविषये प्रवेशको भवति काव्येषु ॥३१॥
 नोत्तममध्यमपुरवैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृतः ।
 प्राकृतमोपाचारः प्रयोगमासाद्य कर्तव्यः ॥३२॥
 'कालार्थान्तरगतित्वस्यासारम्भकार्यविषयाणाम् ।
 'अर्थाभिधानपूर्वः प्रवेशकः स्यादनेकार्थः ॥३३॥
 बह्वाश्रयमप्यथं प्रवेशकैः सङ्क्षिपेच्च सन्धिषु वा ।
 'बहुचूर्णपदैर्युक्तं जनयति यत्नं प्रयोगस्य ॥३४॥
 यत्रार्थस्य समाप्तिर्न भवेद्दुः प्रयोगवाहुल्यात् ।
 'बहुवृत्तान्तोऽल्पकथैः प्रवेशकैः संविधातव्यः ॥३५॥
 'मध्यमपात्रैः कार्यो नित्यं विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
 संस्कृतवचनानुगतः सङ्क्षिप्तार्थः प्रवेशकवत् ॥३६॥
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधः 'यत्तु नाटके प्रयोगतैः ।
 'मध्यमपात्रः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृत ॥३७॥

- 29-30 (B. XVIII 32, 28; C. 30-31). 2 B. वा for व.
 3 C. प्रवेशके. 31-34 (B XVIII 33-36; C. 32-35). 1 C B.
 अङ्गान्तराधिकारी, we with Ch. and Bd 2 C सङ्क्षेपमथाधिकृत्य विन्दुनाम्.
 B. संक्षेपार्थमधिकृत्य विन्दुनाम्. 3 Ms. विन्दुनाम् 4 B संविधातव्य. 5 Bd.
 कालार्थान्तरसगतिं, B कालोत्थाननगिरसो व्याख्यासंरम्भकार्य. 6 B अर्थाभिधानशुक्त.
 7 C. बहुचूर्णपदैर्युक्तं. 35-37 (B XVIII. 37, 54-55; C. 36-38).
 1 B. वृत्तान्तस्वरूपकथैः. 2 B. सोऽभिधातव्यः. 3 B मध्यमपुरवैरित्य' योज्यो
 विष्कम्भकोऽत एव हैः. 4 C संक्षिप्तार्थः. 5 B. विष्कम्भकोऽपि कर्तव्यः. 6 C मध्यमपात्रैः.

अङ्कान्तरे मुखे वा प्रकरणमाश्रित्य नाटके वाऽपि ।

विष्कम्भकस्तु नियतः कर्तव्यो मध्यमैरधमैः ॥३८॥

न महाजनपरिवार कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।

ये तत्र 'कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा ते स्युः ॥३९॥

* व्यायोगेहामृगममवकारडिमसंहितानि काव्यानि ।

• दशभिर्द्वादशभिर्वा [ङ्कैः] कार्याणि [प्रयोगैः] ॥४०॥

• न त्वद्यतरण कार्यं रङ्गे रथगजयाजिदिमानानाम् ।

• तेषामाकृतिवैषैर्विधानमुक्तं 'गतिविचारैः ॥४१॥

• अथवा पुस्तकृतानि तु गजवाजिविमानशैल्यानानि ।

• कर्तव्यानि विधिर्नैस्तथा 'चाद्रव्यप्रहरणानि ॥४२॥

• यदि '[कार]णोपपन्ना स्कन्धाचारप्रवेशनं कुर्यात् ।

• 'कर्तव्यमत्रगमनं' पुरुषैः पङ्क्तिश्चतुर्भिर्वा ॥४३॥

• 'अल्पपुरुषाश्चवाहनमल्पपरिच्छेदमल्पसञ्चारम् ।

• कार्यं दर्शनरूपं 'क्षेत्रे न नदानां हि राज्यविधिः ॥४४॥

'कार्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं 'काव्यबन्धमासाद्य ।

ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥४५॥

सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।

निर्यद्वेगे कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्जैः ॥४६॥

नाटकलक्षणमेतन्मया समासेन कीर्तितं विधिवत् ।

प्रकरणमतः परमहं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥४७॥

38 (C 39) 1 Instead of this B. (56) अङ्कान्तरालविहितं प्रवेशच्छेदार्थ-

क्रिया समभिधीक्ष्य । संक्षेपात् मन्थीनामर्थानां चैव कर्तव्याः. 39 (B.XVIII. 41 ;

C. 40). 1 C. कार्याः पुरुषाः. 40-44 (B.XVIII. om. ; C. 41-45).

1 A part of this hem. is lost. 2 C गतिविचारैः 3 C. चाद्रव्यप्रहराणि.

4 C. करणोपपन्ना. 5 C. कर्तव्यमन्त्रगमनं. 6 C *पुरुषार्थवाहनम्, *परिच्छेदम्.

7 C क्षेतेन. 45-47 (B XVIII. 42-44 ; C 46-48) 1 B Ag.

काव्यं. 2 B. कार्यबन्धं.

यत् 'कवितात्मशक्त्या वस्तु शरीरञ्च 'नायकं चैव ।
 सौत्यक्तिकं प्रकुलने 'प्रकरणमेतद् युधैर्ज्ञेयम् ॥४८॥
 'यदनार्पनाय रुढार्यकाज्यं प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् ।
 उत्पन्नशीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥४९॥
 यद्वाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं 'रसाश्रयोपेतम् ।
 सत् प्रकरणेऽपि योज्यं 'केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् ॥५०॥
 विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 चरितं यदनेकविधं 'तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥५१॥
 नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगम् ।
 बाह्यजनसंप्रयुक्तं 'विज्ञेयं प्रकरणं तज्ज्ञैः ॥५२॥
 दासचिदध्रेष्ठियुतं वेशस्युपचारकारणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं कार्यं काव्यं प्रकरणे तु ॥५३॥
 सचिवध्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 गृह्यधार्ता यत्न भवेत्त तत्र वेद्याङ्गना कार्यः ॥५४॥
 यदि वेशयुवतियुक्तं न 'कुलस्त्रीसङ्गमो भवेत्तत्र ।
 अथ कुलजनप्रयुक्तं न वेशयुवतिर्भवेत्तत्र ॥५५॥
 यदि वा कारणयुक्त्या 'वेशकुलस्त्रीसङ्गमो[ऽय]वा स्यात् ।
 अविरुतभाषाचारं तत्र तु पाटनं प्रयोक्तव्यम् ॥५६॥
 प्रकरणनाटकविषये 'कविभिः पञ्चाद्या 'दशावराश्च ।
 'अङ्काः कर्तव्याः स्युर्ज्ञानारसभावसयुक्ताः ॥५७॥

48-53 (B.XVIII. 45-50, C. 49-54). 1 C. आरमसयुद्धया. 2 C
 नाटकज्ञैव. 3 B प्रकरणमिति तद्. 4 B यदनार्पमथाहार्य. 5 B. च वृत्तिवेदाश्च.
 6 B. सलक्षणं सर्वसन्धिषु तु. 7 B ज्ञेयं तत्. 8 B. तज्ज्ञेयं. 54 56 (B.XVIII.
 51-53; C. 55-57). 1 B. कुलस्त्रीसङ्गमोऽपि स्यात्. 2 B. वेशकुलस्त्रीकृतोपचार
 स्यात्. C. वेशकुलस्त्रीसङ्गमो न स्यात्. 57 (B XVIII. 29, C. 58).
 1 B. om. कविभिः. 2 B. दशपरा मवन्लङ्का., C. दशपराश्च. 3 B अष्टान्तर-
 सन्धिषु च प्रवेशकास्तेषु तावन्त.

अङ्कान्तरालविहितः 'प्रवेशकोऽर्थक्रियां समभिधीक्ष्य ।

'सङ्क्षेपायं सन्धिष्वर्थानां संविधातव्यः ॥५८॥

०० अनयोश्च 'बन्धयोगादन्यो भेदः प्रयोक्तृमितीयः' ।

०० 'प्रत्यातस्त्वितरो वा नाटकयोगे प्रकरणे च' ॥५९॥

०० प्रकरणनाटकभेदादुत्पन्नं वस्तु 'नायको नृपतिः ।

०० यन्त पुरस्ङ्गोपकथानांमधिरूप्य कर्तव्या ॥६०॥

०० स्त्रीप्राया चतुर्द्धा ललिताभिनयाग्निका 'सुविहिताया ।

०० 'यदुत्तगीनपाठ्या रतिसम्भोगात्मिका चैव ॥६१॥

०० 'राजोपधारयुक्ता 'प्रसादनकोषमंथुना चापि ।

०० 'नायकदेवीदूतौसपरिजना नाटिका द्वेया' ॥६२॥

'प्रकरणनाटकलक्षणमुक्तं 'विप्रा मया समाप्तेन ।

वक्ष्याम्यतः परमहं 'लक्षणयुक्तं समनकारम् ॥६३॥

देवासुरवीजकृत प्रत्यातोदात्तनाम्नश्चैव ।

अङ्कस्तदा त्रिकपटस्त्रिविद्रयः स्यात् त्रिशृङ्गारः ॥६४॥

छादशनायकयुक्तो 'छाष्टादशनाटिकाप्रमाणश्च ।

यद्यप्यन्याङ्कविधिं 'यावत्सो नाटिका यत्न' ॥६५॥

- 58 (B.XVIII 56, C. 59). 1 C. 'क्रियामभिधीक्ष्य. 2 B. मन्त्रोपात् मन्धोनामर्थानां चैव कर्तव्य. 59-60 (B.XVIII. 57-58; C. 60a, 61b, 60b, 61a). 1 C. 'योगादेशो 2 B. कार्यः for नियः. 3 C. प्रचाक्ष्यात्. 4 B. वा. 5 B. नायकं नृपतिन्. 61-63 (B.XVIII. 59-62; C. 62-65). 1 C. विहितार्था 2 C. प्रवृत्तगीत. 3 C. कामोपचार. 4 C. प्रसाधन, B. प्रसाधनकोषदम्भ. 5 B. नायक देवीदूति सपरिजना. 6 B.C. add. अन्तर्भावगतयोषा भावयोधमनोरपि. अथ दयैतानि स्वापि इत्युदितानि तु. 7 C. 'नाटकनाटालक्षण. 8 C. om. विप्रा. 9 B. लक्षणयुक्त्या. 64-65 (B.XVIII. 63-64; C. 66-67). 1 C. 'नाटिकाप्रमाण 2 C. वनान्या. 3 C. कार्य

'श्रेयं तु नाडिकाख्यं मानं कालम्य यन्मुहूर्तार्धम् ।
 तन्नाडिकाप्रमाणं यथोक्तमद्वेषु संयोज्यम्' ॥६६॥
 'अद्वेस्तु सप्रहसनः सविद्रवः सरूपः 'सरोध्यङ्गः ।
 'द्वादशनाडिकयुक्तः प्रथमः कार्यो 'यथोक्तस्तु ॥६७॥
 'कार्यस्तथा द्वितीयः समाश्रितो नाडिकाध्वतस्तु ।
 'यस्तुप्रमाणविहितो द्विनाडिक स्यात् तृतीयस्तु ॥६८॥
 यद्वोऽङ्गुलमन्यार्यं कर्तव्यं काव्यग्रन्थमासाद्य ।
 अर्थं हि समप्रकारे 'ह्यप्रतिमन्यानमिच्छन्ति ॥६९॥
 युद्धजलसन्मग्नो वा 'वाय्वग्निजैन्द्रसन्मग्नो वाऽपि ।
 नगरोपरोधजो वा रिमेयो विद्रवस्त्रिभिः ॥७०॥
 यस्तु गतिकमजिहितो वैश्वशाहो परप्रभुको वा ।
 सुखदुःखोपसिक्तुनस्त्रिभिः 'कपटोऽन्न श्रेयः ॥७१॥
 विरिधश्चार्त्रिभिर्नै पृथक् पृथक् कार्ययोगविहितार्थः ।
 'त्रिभिर्वाहतिशृङ्गारो श्रेयो धर्मार्थकामदृष्टः ॥७२॥
 'यत्र तु धर्मे प्रार्थितमान्महित मनसि 'साधितं बहुधा ।
 'प्रतिनियमनपोयुक्तं ज्ञेयोऽसौ धर्मशृङ्गारः ॥७३॥

66 (B XVIII 67 ; C 72a, 68b). 1 B. नाडिकाया ज्ञेया. C reads
 66b as अद्वेस्तु सप्रहसनः कालम्ययन्मुहूर्तमिति 2 B C. add या नाडिकेति तथा
 कान्विभागे किनानिमग्नना । कार्यं च मा प्रयत्नाद्यथाक्रमेणैव शास्त्रोक्ता. 67 (B.
 XVIII 65, C. ०). 1 C. यद्वेस्तु 2 B मनाथोक्त 3 B. द्वादशनाडिकोविहितः.
 4 C यथास्तु 68 (B XVIII. 66, C 71). 1 C. कार्यस्तथा. 2 B
 वस्तुमनापनविहिता 69 (B XVIII 69, C 72 b, 73). 1 B.
 ह्यप्रतिमन्मग्नः. 70-72 (B XVIII. 70 72 ; C. 74-76) 1 C.
 वाय्वग्निजैन्द्रसन्मग्नो. 2 C. कपटाधना. 3 B. शृङ्गारः कर्तव्या धर्मे चाये
 च काम च. 73 (B XVIII. 73 ; C. 77). 1 C. यत्र तु धर्मे
 प्रार्थितमात्र हित, B. यस्मिन् धर्मप्राप्तकमत्सहितं. 2 B साधन 3 B. व्रतनिपन.

अर्थस्येच्छायोगाद् बहुधा चैवार्थतोऽर्थशृङ्गारः ।
 स्त्रीसंप्रयोगविषयेष्वयथार्थमपीष्यतेऽभिरतिः ॥७२॥
 कन्याविलोभनं वा प्राप्तं स्त्रीपुंसयोस्तु रम्यं वा ।
 निभूतं वा सावेगं जानीयात् कामशृङ्गारम् ॥७३॥
 'उष्णिग्मायज्याद्या[द]-न्यानि यन्वकुटिलानि ।
 वृत्तानि समवकारे 'कविमिस्तानि प्रयोज्यानि ॥७४॥
 एवं कार्यस्तज्ज्ञैः सुसद्गुःखसमाश्रयः समवकारः ।
 चक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमीदामृगस्यापि ॥७५॥
 दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः ।
 सुविहितस्तु निबन्धो 'विप्रत्ययकारकश्चैव ॥७६॥
 उद्धतपुरुषप्रायः स्त्रीरोपप्रथितकाव्यबन्धश्च ।
 संक्षोभविद्वचकृतः संफोटकृतस्तथा चैव ॥७७॥
 स्त्रीभेदनापहरणावमर्दसम्प्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।
 ईदामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥७८॥
 यद् ध्यायोगे कार्यं ये पुरुषा 'वृत्तयो रसाश्चैव ।
 ईदामृगेऽपि ते स्युः 'केवलममरस्त्रियो ह्यस्मिन् ॥७९॥
 यत्तु वधेप्सितानां 'वधोऽप्युदयो भवेत्तु पुरुषाणाम् ।
 सिद्धिद् ध्याजं कृत्वा तेषां युद्धं शमयितव्यम् । ८०॥
 ईदामृगस्य लक्षणमिदमित्युक्तं मया समासेन ।
 द्विमलक्षणं च भूयो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥८१॥
 प्रत्यातवन्तुविषयः प्रत्यातोदात्तनायकोपेनः ।
 पद्मसलक्षणयुक्तश्चतुरङ्को वै द्विम कार्यः ॥८२॥

- 74-76 (B XVIII. 74-76 ; C 78-80). 1 B. उष्णिग्मायज्याद्यान्यन्यानि,
 C. उष्णिग्मायज्यो वा यानि तथान्यानि. 2 C. कविमिन्व, Ckb कविमिः सम्यक्-
 77-79 (B. XVIII. 77-79 ; C. 81-83). 1 C. विप्रत्यय०. 80-84 (B.
 XVIII 80-84 ; C. 84a, 85a 88). 1 C. ये रसाश्च निर्दिष्टाः. 2 B.
 अमरस्त्रियो योगः. 3 C. वधोऽप्युदयो, B वधोऽप्युदयो.

शृङ्गारहास्यवर्जः 'शेषैरन्यैः रसैः समायुक्तः ।
 दीप्तरसकाव्ययोनिर्नामावाचान्वितश्चैव' ॥८५॥
 निर्घातचन्द्रसूर्योपरागसोल्कावपातसंयुक्तः ।
 'युद्धनियुद्धप्रहरणसंफेदकृतश्च कर्तव्यः ॥८६॥
 मायेन्द्रजालयद्बुद्धो 'बहुपुरुषोत्थानभेदसंयुक्तः ।
 'देवासुरराक्षसभूतयक्षनागाश्च पुरुषाः स्युः ॥८७॥
 पौडशनायकबहुलः सात्त्वत्यारभट्टिभूतिसंयुक्तः' ।
 कार्यो डिम 'प्रयत्नात्तज्जैर्नानाश्रयविशेषैः' ॥८८॥
 डिमलक्षणमित्युक्तं मया समासेन लक्षणानुगतम् ।
 व्यायोगस्य तु लक्षणमतः परं संप्रवक्ष्यामि ॥८९॥
 व्यायोगस्तु विधिज्ञैः कर्तव्य 'रघातनायकशरीरः ।
 अरुणजीवनयुक्तस्त्वेकाहकृतस्तथा चैव ॥९०॥
 बहवस्तत्र च पुरुषा 'ध्यायच्छन्ते यथा समवकारे ।
 न च 'तत्प्रमाणयुक्तः तदेकाङ्क 'संविधातव्यः ॥९१॥
 न च दिन्यनायककृतः कार्यो राजर्पिनायकनियद्धः ।
 युद्धनियुद्धार्घर्षणसहर्षश्चापि' कर्तव्यः ॥९२॥
 एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तरसकाव्यरसयोनिः ।
 वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमुत्सृष्टिकाङ्क्षस्य ॥९३॥
 प्रत्यातवस्तुविषयस्त्वप्रत्यातः कदाचिदेव स्यात् ।
 दिव्यपुरुषैर्विद्युक्तः शेषैरन्यैर्मवेत्पुमिः ॥९४॥

- 85-86 (B XVIII. 85-86 ; C. 89-90). 1 C. शेषैरन्यैः समायुक्तः.
 II शेषैः सर्वैः रसैः. 2 B. •नानाभावोपसम्पन्नः. 3 B. •नियुद्धार्घर्षणः. 87-90 (B.
 XVIII. 87-90 ; 91-94). 1 B. बहुपुरुषोत्थानः. 2 B. देवभुजपेन्द्रराक्षसयक्ष-
 पिशाचावकीर्णयः. 3 B. •वृत्तिगम्पन्नः. 4 B. om. तज्जैः. 5 C. •द्विशेषेण, B
 •श्रयभावसम्पन्नः. 6 B. प्रत्यात. 91-93 (B. XVIII. 91-94 ; C. 95-98)
 1 B. C. कविभिः कार्यः. 2 C. तत्प्रमाणस्तु. 3 B. एवायम्. 4 B.
 •संधर्षकृतश्च.

करुणरसप्रायः कृतो निवृत्तयुद्धोद्धतप्रहारश्च ।
 स्त्रीपरिदेवनयङ्गुलो निर्वेदिभाषितश्चैव ॥९५॥
 नानाव्याकुलचेष्टः सात्त्वत्यारभटिकैशिकीहीनः ।
 'कर्तव्योऽभ्युदयान्तस्तज्जैरुसृष्टिकाङ्क्षुः ॥९६॥
 यद् दिव्यनायककृत् काव्यं सङ्ग्रामवन्धवधयुक्तम् ।
 तद्भारते तु यथै कर्तव्यं काव्यवन्धेषु ॥९७॥
 'कस्माद् भारतमिष्टं यथैष्यन्तेषु 'देवविहितेषु ।
 हृद्या सर्वा भूमि शुभगन्धा काञ्चनी यस्मात् ॥९८॥
 उपयतगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाः स्युः ।
 तेषु हि यथैषु सदा न भवति दुःखं न वा 'शोकः ॥९९॥
 ये 'तेषामधिधासाः पुराणवादे च पर्यता 'गदिता ।
 सम्भोगस्तेषु भवेत् कर्मारम्भो भवेदस्मिन् ॥१००॥
 अङ्गस्य लक्षणगतं व्याख्यातं 'क्षेपमात्रगतम् ।
 प्रहसनमतः परमदं सलक्षणं संप्रवक्ष्यामि ॥१०१॥
 प्रहसनमपि विज्ञेय द्विविधं शुद्धं तथैव सङ्कीर्णम् ।
 'तस्य व्याख्यास्येऽहं पृथक् पृथक् लक्षणविशेषान् ॥१०२॥
 'भगवत्तापसमिभुश्रोत्रियविश्रान्तिहाससयुक्तम् ।
 'नीचजनसंप्रयुक्तं परिहान्माभाषणप्रायम् ॥१०३॥
 अविहृतमायाचारं 'विशेषहासोपहासरचितपदम् ।
 नियतगतिवन्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ॥१०४॥

95-96 (B XVIII 95-96, C. 99-100). 1 B. कार्य. काव्यविधिर्नैः
 सततं तत्. 97-100 (B. XVIII. 97-100; C. 101-104). 1 C
 तस्मात्. 2 C. नित्यकालं हि. 3 C. शोकम्. 4 C. तेषामपि. 5 B. प्रोक्ताः.
 101 (B. XVIII 101b-102a, C 105). 1 B. अशेषयोगमात्रगतम्.
 102 (B. XVIII. 101a, 102b; C. 106). 1 B. वक्ष्यामि तयोर्मुक्त्या.
 103-104 (B. XVIII. 103-104; C. 107-108). 1 B. तापसविप्रैरन्यैरपि
 हाम्यवादसंबद्धम्. 2 B. कापुरुषसंप्रयुक्तं. 3 B. विशेषभानोपनचरितपदम्

वेद्याचेटनपुसकधूर्तविदा^१ वन्धनी च यत् स्युः ।
 भनिभृतवेपपरिच्छदचेष्टाकरणात्तु^२ सङ्कीर्णम् ॥१०५॥
 लोकोपचारयुक्ता या वार्ता यश्च दम्भसंयोगः ।
 तत्प्रहसने प्रयोज्यं धूर्तविटविवादसम्पन्नः ॥१०६॥
 'वीथ्यद्वैः संयुक्तं कर्तव्यं प्रहसनं यथायोगम् ।
 भाणस्यापि हि लक्षणमतः परं संभवस्यामि ॥१०७॥
 आत्मानुभूतशंसी परसंश्रितवर्णनाविशेषस्तु^३ ।
 'द्विविधाश्रयो हि भाणो विज्ञेयस्त्वैकहाय्यश्च ॥१०८॥
 परवचनमात्मसस्य^४ 'परवचनैरुत्तरोतरैर्प्रविधाक्यम्^५ ।
 आकाशपुण्यकथितैरङ्गविकारैरभिनयेत्तत्^६ ॥१०९॥
 धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मरुच्यैव ।
 एकाङ्को बहुचेष्टः सततं कार्यो बुधैर्भाणः ॥११०॥
 भाणस्यापि हि निखिलं लक्षणमुक्तं तथागमानुगतम् ।
 वीथ्याः सम्प्रति निखिलं कथयामि यथाक्रमं विप्राः^१ ॥१११॥
 वीथी स्यादेकाङ्का द्विपात्रहायां तथैकहायां वा ।
 मधमोत्तममध्याभिर्युक्ता स्यात् प्रकृतिभिस्त्रिभिः ॥११२॥
 सधेरसलक्षणाद्या युक्ता द्वाङ्गस्योदशभिः ।
 भङ्गानां वक्ष्येऽहं लक्षणमखिलं यथादेशम्^२ ॥११३॥

105-106 (B.XVIII. 105-106; C. 109-110). १ B. विदधूर्ता.

२ B. 'चेष्टितकरणात्. 107-109 (B.XVIII. 107-109; C. 110-113).

१ C. वदालकादिभिरिदं वीथ्यङ्गे मिथित भवेन्मिथिम्. २ C. विरोपस्तु. ३ B.

C. द्विविधाश्रयो, we with Bch. ४ B. प्रतिवचन. ५ B.C. 'प्रविते;

we with Bbh. ४ B. अभिनयेथैव. 110-111 (B.XVIII. 110-111;

C. 114-115). १ B. reads here 113a. 112 (B. XVIII.

112b-112a; C. 116a, 117a). 113 (B.XVIII. 113a; C. 116b,

117b). १ See above note १ on 111. २ B. om. 113b.

उद्घात्यकाचलगिते त्ववस्पन्दितमेव च^१ ।
 असत्प्रलापश्च तथा प्रपञ्चो नालिकापि च ॥११४॥
 चाक्केत्यधिवलं चैव छलं व्याहार एव च ।
 मृदवं त्रिगतं चैव द्वेयं गण्डमथापि वा ॥११५॥
 त्रयोदश सदाङ्गानि वीक्ष्यामेतानि योजयेत् ।
 लक्षणं पुनरेतेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥११६॥
 पदानि त्वमतार्थानि यैर्नराः^२ पुनरादरात् ।
 योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुदात्यकमुच्यते ॥११७॥
 यत्रान्यस्मिन् समावेदय कार्यमन्यत्प्रशस्यते^३ ।
 तच्चाचलगितं नाम विज्ञेयं नाट्ययोकृमिः ॥११८॥
^१भाक्षिप्य कञ्चिदर्थन्तु शुभाशुभसमुत्थितम् ।
^२यत्सृजेद् बुद्धिवैशद्यात् तदवस्पन्दितं भवेत् ॥११९॥
 असम्बद्धन्तु यद्वाक्यम् असम्बद्धमयोत्तरम्^३ ।
 असत्प्रलापितञ्चैव वीक्ष्यां सम्यक् प्रयोजयेत् ॥१२०॥
 मूर्खजनसन्निकर्षे^४ विद्वान्यत्र प्रभापते सम्यक् ।
^५वचनज्ञ गृह्यतेऽस्य स द्वेयोऽसत्प्रलापस्तु ॥१२१॥

११४-११६ (B. XVIII ११३b-११५a; C ११८-१२०). १ B. reads
 all as उद्घात्यकाचलगितावस्पन्दितनात्यसत्प्रलापम् । चाक्केत्यथ प्रपञ्चो मृदवाधिवले
 छलं त्रिगतम् । व्याहारो गण्डश्च त्रयोदशाङ्गान्युदाहृतान्यस्याः । अथ वीक्षीं संप्रोक्तानि
 लक्षणमेवा प्रवक्ष्यामि. ११७-११८ (B. XVIII. ११५b-११७a; C. १२१-१२२).
 १ B. ये नराः. २ B. प्रवाच्यते. ११९-१२० (B. XVIII. ११७b-११८a; C.
 १२३-१२४). १ B. आक्षिप्येऽर्थे तु कलिंश्चिच्छुभाशुभसमुत्थिते. २ B. कौशल्यादुच्यते-
 ऽन्योऽर्थन्तदवस्पन्दितं भवेत्. ३ B. om. this couplet; but Bd. has it.
 १२१ (B XVIII. ११९; C. १२५). १ C. विद्वानन्यत्र भापते, B. हितमपि
 यत्र प्रभापते सम्यक् २ B न च गृह्यतेऽस्य वचनं विज्ञेयोऽसत्प्रलापोऽसौ.

यदसद्भूतं घचनं संस्तवयुक्तं द्वयोः 'परस्परत ।
 एकस्य चार्थहेतोः स हास्यजनन 'प्रपञ्चस्तु ॥१२२॥
 हास्येनावगतार्था ग्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ।
 एकद्विप्रतिवचनात् 'वाक्केलिकां नाम तामाह ॥१२३॥
 'परवचनमात्मसंस्थं चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्न ।
 'अन्योन्यार्थविशेषणमधिवलमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम् ॥१२४॥
 'यत्नादौ प्रतिवचनैर्विलोभयित्वा परं पराकारैः ।
 'तैरेवार्थविहीनैर्विपरीतस्याच्छलं नाम ॥१२५॥
 प्रत्यक्षं नायकस्यैव यद्दृष्टव्यमुच्यते' ।
 अशङ्कितं तथायोगाद् व्याहारः सोऽभिधीयते ॥१२६॥
 यत्कारणाद् गुणानां दोषीकरणं भवेद्विधादकृतम् ।
 दोषगुणीकरणं वा तन्मुद्बवं नाम विज्ञेयम् ॥१२७॥
 'यदुदात्तवचनमिह च त्रिधा विभक्तं भवेत्प्रयोगेषु ।
 'हास्यससंभ्रयुक्तं तत् त्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥१२८॥
 संरम्भसंभ्रमकृतं 'यन्धविवादं तथापवादकृतम् ।
 बहुवचनाक्षेपकृतं गण्डमिति वदन्ति तत्तद्व्याः' ॥१२९॥

- 122 (B. XVIII. 120b-121a ; C. 126) 1 B. परस्परं यत्तु. 2 B. प्रपञ्चः स्यात्. 123 (B XVIII. 118b, 120a ; C. 127). 1 B वाक्केली स्यात् प्रयोगेऽस्मिन्. 124 (B XVIII. 122b-123a ; C. 128) 1 B. परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्तु, C. *समुद्भवो द्वयोर्वत् 2 B. अन्योन्यार्थ-विशेषणमधिवलं 125 (B.XVIII. 123b, C. 129) 1 B. om. this hem, 2 B. अन्यायमिव वाक्यं ह्यतमभिसम्बन्धान्हास्यरोपकृतम्. 126 (B.XVIII. 125a ; C. 130). 1 B. only प्रसङ्गवृत्तिहेतो व्याहारो हास्यलोसार्य-. 127 (B.XVIII. 121b-122a ; C. 131). 128 (B XVIII. 124 ; C. 132 . 1 B धृतिसारूप्यादस्मिन् बहुवोऽर्था युक्तिमिर्नियुज्यते. 2 B. यदास्यमहास्यं वा. 129 (B.XVIII. 125b-126a ; C. 133). 1 B. विवादयुक्तं. 2 B. closes this chapter with इति दशरूपविधानं सर्वं प्रोक्तं मया हि लक्षणतः etc.

एतान्यङ्गानि तत्र स्युः स्पष्टार्थानि त्रयोदश ।
 तथागमसमुद्दिष्टैर्युक्तप्रकृतिभिस्तथा ॥१३०॥
 रसैर्भावैश्च निमित्तैर्युक्ता वीथी प्रकीर्तिता ।
 एकद्वयौ द्विद्वयौ वा कर्तव्या कविभिः सदा ॥१३१॥
 अन्यानि च लास्यविधावङ्गानि तु 'नाटके प्रयुक्तानि ।
 अस्माद्विनिःसृतानि तु भाण इयैकप्रयोज्यानि ॥१३२॥
 भाणाकृतियङ्गास्यं विधेयं त्वैरुपात्तद्वयं च ।
 प्ररूपणवद्वृत्तकार्योसंस्तवयुक्तं 'विविधभावं ज्ञेयम् ॥१३३॥
 गेयपदं 'स्थितपाठ्यमासीनं' पुष्पगण्डिका ।
 'प्रच्छेदकं त्रिमूढं च सैन्ययास्यं द्विमूढकम् ॥१३४॥
 उत्तमोत्तमकं चैव 'विचित्रपदमेव त् ।
 उक्तप्रयुक्तं भावं च लाम्याङ्गानि विदुर्विधाः ॥१३५॥
 'आसने चोपविष्टायां तन्त्रीभाण्डोपवृंहितम् ।
 गायनैर्गीयते शुष्कं तद् गेयपदमुच्यते ॥१३६॥
 या नृत्यत्यासीना' नारी गेयं प्रियगुणान्वितम् ।
 साङ्गोपाङ्गविधानेन तद्गेयपदमुच्यते ॥१३७॥
 प्राकृतं या नियुक्ता तु 'पठेदासनसंस्थिता ।
 मदनानलतप्तहाङ्गी 'स्थितपाठ्यं तदुच्यते' ॥१३८॥

- 130-131 (C. 134-135). 132-133 (C. 136-137 ; B. XIX. 117-118). 1 B. नाट्योपयोगीनि 2 C. विविधमव. 134-135 (C. 138-139 ; B. XIX. 119-120). 1 C स्थिति. 2 C. पुष्पगन्धिका. 3 B. प्रच्छेदकं. 4 B. चैवमुक्तप्रयुक्तमेव च । लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशलक्षणम् 136 (C. 140 ; B. XIX. 121). 1 B. आसनेषु पविष्टैर्यत्. C. आसने चोपविष्टायां. 137 (C. 141 ; B. XIX. 122). 1 B. C. नृत्यत्यासना. 138 (C. 142 ; B. XIX. 123). 1 B. पठेदासनसं. 2 C. स्थितिपाठ्यं. 3 B. adds a couplet

आसीनमास्यते यत्र 'चिन्ताशोकसमन्वितम्
 'अप्रसाधितगात्रं' च 'जिह्मदृष्टिनिरीक्षितम्' ॥१३९॥
 यत्र स्त्री नरबेयेण ललितं संस्कृतं पठेत् ।
 सखीनां तु विनोदाय सा श्रेया 'पुष्पगण्डिका' ॥१४०॥
 प्रच्छेदकः स विषेयो यत्र चन्द्रातपाहताः ।
 स्त्रियः प्रियेषु सज्जन्ते हापि विप्रियकारिषु ॥१४१॥
 'अनिन्दुरम्बलपदं' समवृत्तैरलङ्कृतम् ।
 नाट्यं पुण्यभावाद्यं त्रिमूढकमुदाहृतम् ॥१४२॥
 पात्रं विस्मृतसङ्केतं सुख्यक्तरणान्वितम् ।
 प्राकृतैर्वचनैर्युक्तं विदुः सैन्धवकं बुधाः ॥१४३॥
 'शुभार्थगीताभिनयं' चतुरङ्गपदक्रमम् ।
 'स्पष्टभावरसोपेतं' 'व्याजचेष्टं' द्विमूढकम् ॥१४४॥
 उत्तमोत्तमकं विद्यादनेकरससंश्रयम् ।
 'विचित्रैः' श्लोकयन्त्रैश्च हेलाभायविभूषितम् ॥१४५॥
 यदि 'प्रतिरुतिं' दृष्ट्वा विनोदयति मानसम् ।
 'मदनानलतप्तं' तु विजितपदमुच्यते ॥१४६॥
 कोपप्रसादजनितं साधिश्रेयपदाश्रयम् ।
 उक्तप्रत्युक्तमेव स्याच्चित्तगीतार्थयोजितम् ॥१४७॥

- १३९ (C. १४३ ; B.XIX. १२५) १ B. सर्वातोदविवर्जितम् २ B.C.
 अप्रसारितः. ३ B. चिन्ताशोकसमन्वितम्. ४ B. adds a couplet. १४० (C.
 १४४ ; B XIX. १२७) १ C. पुष्पगण्डिका. २ B. adds another def.
 १४१ (C. १४५ ; B.XIX. १२९) १४२ (C. १४६ ; B XIX १३०)
 १ B. अनिन्दुरम्बल १४३ (C. १४७ ; B. XIX. १३१) १४४ (C.
 १४८ ; B.XIX. १३३) १ B. सुखप्रतिमुखोपेतं. २ B. छिष्टः. ३ B. वैचित्र्याथ
 द्विमूढके. १४५ (C. १४९ ; B. XIX १३४). १ B. विचित्रैः.
 १४६ (C. १५० ; B. XIX. १३६). १ B. प्रियाकृतिं. २ B. उत्साहो.
 १४७ (C. १५१ ; B.XIX १३५). १ C. किन्तु गीतार्थयोजितम्.

दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्न मदनानलतापिता ।
 करोति विविधान् भावान् तद्वै 'भावितमुच्यते' ॥१४८॥
 एतद्वै 'लास्यविधौ लक्षणमुक्तं मया तु विस्तरतः ।
 तदिहैव तु यन्मोक्तं प्रसङ्गविनिवृत्तिहेतोस्तु' ॥१४९॥
 'इति दशरूपविधानं सर्वं' प्रोक्तं मयाऽहि लक्षणतः ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिदलक्षणम्' ॥१५०॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपविधानं नाम
 विशोऽध्यायः ।

१४८ (C. १५२ ; B XIX. १३७) १ B भावितम्. १४९ (C. १५३ ,
 B.XIX. १३८). १ B. एतेषां. २ B. adds here XIX. १३९-१५३ which
 are repetitions. See below XXI. ¶ ४-१२७. १५० (C. १५४ ;
 B.XIX. १५४). १ C इतिवृत्तं सप्तन्वयं मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः.

एकविंशोऽध्यायः

इतिवृत्तं तु 'काव्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ।
 पञ्चमिः सन्धिमिस्तस्य 'विभागः संप्रकल्पितः ॥१॥
 इतिवृत्तं द्विधा चैव बुधस्तु 'परिकल्पयेत् ।
 आधिकारिकमेकं तु प्रासङ्गिकमयापरम् ॥२॥
 यत्कार्यं 'हि फलप्राप्त्याः सामर्थ्यात्परिकल्प्यते ।
 तदाधिकारिकं हेयमन्यत् प्रासङ्गिकं विदुः ॥३॥
 कवेः प्रयत्नान्नेतृणां युक्तानां विध्यपाश्रयात् ।
 कल्प्यते 'यत्फलप्राप्तिः 'समुत्कर्षात् फलस्य तु ॥४॥
 कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
 'परोपकरणार्थं' तु कीर्त्यते ह्यानुपङ्गिकम् ॥५॥
 संसाध्ये फलयोगे तु व्यापारः 'साधकस्य यः ।
 तस्यानुपूर्व्या 'विशेषाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तुमि ॥६॥
 • ^{११} नाट्यप्रकरणमया अवस्थास्ता मता इह ।
 • धर्मकामार्थसम्बन्धः फलयोगस्तु कथ्यते ॥७॥
 प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तेश्च सम्भवः ।
 नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥८॥
 श्रोतुम्यमात्रयन्धस्तु यद्बीजस्य निवर्ध्यते ।
 महतः फलयोगस्य स सत्प्रारम्भ इष्यते ॥९॥

1-9 (C. 1-9; B.XIX. 1-3,5,4,7-9). 1 B. नाट्यस्य. 2 C. विभागः परिकीर्तिताः. 3 C. परिवर्जयेत्. 4 C. तु. 5 B. हि. 6 B.C. समुत्कर्षात्, we with Bc. 7 C. तु. 8 B. तत्परोपकरणार्थं. 9 B. reads this before 4, and BC add after this लौकिकमुद्युद्वाह्या ययावत्प्रारम्भोद्भवा । दशधा मन्मथावस्था ब्दवस्था त्रिविधा मता. 10 C. •वर्तेषा. 11 Buddh have this, not B.

अपश्यतः फलप्राप्तिं व्यापारो यः फलं प्रति ।
 'पदं चोत्सुन्यगमनं स प्रयत्नः प्रकीर्तितः ॥१०॥
 ईपत्प्राप्तिश्च या काचिद् 'अर्थस्य परिकल्पते ।
 भावमात्रेण 'स द्वेयो विधिद्वैः प्राप्तिसम्भवः ॥११॥
 नियतां च फलप्राप्तिं यत्र भावेन पश्यति ।
 नियतां तां फलप्राप्तिं 'सगुणां परिचक्षते ॥१२॥
 अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
 'यद् दृश्यते निवृत्ते तु फलयोगः स उच्यते ॥१३॥
 सर्वस्यैव हि कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
 'यथानुक्रमशो हेताः पञ्चाधस्या भवन्ति हि ॥१४॥
 धासां स्वभावभिन्नानां परस्परसमागमात् ।
 विन्यासः फलभावेन 'फलाय परिकल्प्यते ॥१५॥
 इतिवृत्तं 'यथाप्यात पुरस्तादाधिकारिकम् ।
 तदारम्भादि कर्तव्यं 'फलान्तं च यथा भवेत् ॥१६॥
 'पूर्णसंधि च 'तत्कार्यं द्वीतसन्ध्यपि वा पुनः ।
 नियमात्पूर्णसन्धिः स्याद्धीनसन्धिस्तु कारणात् ॥१७॥
 एकलोपे चतुर्थस्य द्विलोपे त्रिचतुर्थयोः ।
 द्वितीयत्रिचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इष्यते ॥१८॥
 प्रासङ्गिके परार्थत्वान्न ह्येन नियमो भवेत् ।
 यद्वृत्तं 'तु भवेत्तत्र संयोज्यमविरोधतः ॥१९॥

10-19 (C. 10-20 ; B XIX, 10-19). 1 B.C. परं. 2 B. फलस्य.

3 B. तं प्राहुर्विभिन्ना प्राप्तिमम्भवम्. 4 C. गणुणस्तु विनिर्दिशेत्. 5 B. इतिवृत्ते भवेद्यस्मिन् फलयोगः प्रकीर्तितः. 6 B. एतास्तनुक्रमेणैव. 7 B फलहेतुः प्रकीर्तितः. 8 B. समाख्यातं. 9 C. फलन्ति. 10 B. पूर्णमन्धि च कर्तव्यं. 11 C यन् कार्यं Bc. तत् कार्यं. 12 B सम्भवेत्तत्र संयोज्य०.

इतिवृत्ते यदावस्थाः पञ्चारम्भादिकाः स्मृताः ।
 'अर्थप्रकृतयश्चासां पञ्च बीजादिका अपि ॥२०॥
 'बीजं चिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
 अर्थप्रकृतयः पञ्च ह्यात्वा योज्या यथाविधि ॥२१॥
 अल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यत्प्रसर्पति ।
 फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते ॥२२॥
 प्रयोजनानां विच्छेदे यद्विच्छेदकारणम् ।
 यावत्समातिर्यन्धस्य स चिन्दुरिति संज्ञितः ॥२३॥
 यद्वृत्तं हि परार्थं स्यात् प्रधानस्योपकारकम् ।
 प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥२४॥
 फलं संकल्प्यते सङ्घिः परार्थं यस्य केवलम् ।
 अनुबन्धेन हीनस्य प्रकरीं तां विनिर्दिशेत् ॥२५॥
 यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक् प्राज्ञैः प्रयुज्यते ।
 तदर्थो यः समारम्भस्तत्कार्यं समुदाहृतम् ॥२६॥
 एतेषां यस्य येनार्थो यतश्चगुण इष्यते ।
 प्रधानं तत्प्रकर्तव्यं गुणभूतान्यतः परम् ॥२७॥
 एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायां च यो भवेत् ।
 प्रधानार्थानुयायित्वादनुबन्धः^१ स कीर्त्यते ॥२८॥
 आगर्भादाविमर्शाद्वा पताका विनिर्गते ।
 'कस्माद्यस्मात्तु बन्धोऽस्याः परार्थोऽप्येव कल्प्यते ॥२९॥
 यतार्थं चिन्त्यमानेऽपि तद्विज्ञातः^२ प्रयुज्यते ।
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥३०॥
 सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।
 पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्त्यते ॥३१॥

20-31 (C. 21-32 ; B. XIX. 20-31). 1 B प्रकृतयः पञ्च तया.

2 C. बीजचिन्दु-पताकाश्च. 3 B. अनुबन्धिः. 4 C. तस्मात्.

- 'यच्चः सातिशयश्छिष्ट' काव्यवन्धसमाश्रयम् ।
 पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥३२॥
 अर्थोपक्षेपणं 'यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।
 श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिष्यते ॥३३॥
 द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्ट काव्ययोजितः ।
 'उपन्याससंयुतश्च तच्चतुर्थमुदाहृतम्' ॥३४॥
 चतुष्पताकापरमं नाटके 'काव्यमिष्यते ।
 पञ्चभिः सन्धिर्मियुक्तं 'तां च वक्ष्याम्यतः परम् ॥३५॥
 मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शश्च तथैव हि ।
 तथा निर्यहणं चैव सन्धयो नाटके स्मृताः ॥३६॥
 * पञ्चभिः सन्धिर्मियुक्तं प्रधानमनुकीर्त्यते ।
 * शेषाः प्रधानसन्धोनामनुग्राह्यास्तु सन्धयः' ॥३७॥
 यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थत्तसम्भवा ।
 काव्ये शरीरानुगतं तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥३८॥
 बीजस्योद्घाटनं यत्तु^१ दृष्टनष्टमिव क्वचित् ।
 'मुखे न्यस्तस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं भवेत् ॥३९॥
 उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा ।
 पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संज्ञितः ॥४०॥
 गर्भनिर्भिन्नबीजार्थो विलोभनरुतोऽपि वा ।
^१क्रोधव्यसनजो वापि विमर्शः स इति स्मृतः ॥४१॥

32-41 (C. 32-42 ; B.XIX. 32-42). 1 C. वचसाऽतिशयः.

- 2 B. यत्तु. 3 C. उपन्यासः संयुतश्च. B. उपन्याससंयुतश्च. 4 B. adds
 यत्र सातिशयं वाक्यमर्थोपक्षेपणं भवेत् । विनाशि दृष्टमन्ते च पताकार्थं तु उद्भवेत्.
 5 B. कार्य. 6 BC. ताश्च 7 B. *मनुग्राह्यसन्धयः. 8 B. यत्र 9 B. मुखन्यस्तस्य.
 10 C. किञ्चिदस्त्रोपसंयुक्तो.

'समानयनमर्थानां मुखाधानां सधीजिनाम् ।
 'फलोपसङ्गतानाञ्च क्षेयं निर्वहणं तु तत् ॥४२॥
 एते हि सन्ध्यो क्षेया नाटकस्य प्रयोक्तृभिः ।
 तथा प्रकरणस्यापि क्षेपाणां च निबोधत ॥४३॥
 'व्यायोगोद्दामृगौ चापि त्रिसन्धी परिकीर्तितौ ।
 न तयोरेवमर्शस्तु कर्तव्यः कविभिः सदा ॥४४॥
 'डिमः समवधारश्च चतुःसन्धी प्रकीर्तितौ ।
 गर्भावमर्शो न स्यातां 'न च वृत्तिस्तु कैशिका ॥४५॥
 द्विसन्धि तु प्रहसनं वीथ्यङ्गो भाण एव च ।
 मुखनिर्वहणे 'स्यातां तेषां वृत्तिश्च भारती' ॥४६॥
 एवं च सन्ध्यः कार्या दशरूपे प्रयोक्तृभिः ।
 पुनः सन्ध्यन्तरं तेषामङ्गकल्पं निबोधत^१ ॥४७॥
 साम भेदः प्रदानं च दण्डश्च यथ एव च
 प्रत्युत्पन्नमतिचं च गोत्रस्त्रलितमेव च ॥४८॥
 साहसं च भयश्चैव ह्रीर्माया क्रोध एव च ।
 भोजः संवरणं भ्रान्तिस्तथा हेत्वयधारणम् ॥४९॥
 दूतो लेखा तथा स्वप्नश्चित्रं मद इति द्विजाः ।
 सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां विशेषस्त्वेकविंशतिः ॥५०॥
 सन्धीनां यानि वृत्तानि प्रदेशेष्वनुपूर्वशः ।
 स्वसम्पद्गुणयुक्तानि तान्यङ्गान्युपधारयेत् ॥५१॥
 इष्टस्यार्थस्य 'यचनं वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ।
 रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानां चैव गूहनम् ॥५२॥

42-52 (C. 43-53, B.XIX 43-51). 1 C. समानयन समर्थानां
 मुखार्थानां. 2 B. नानामावोत्तराणां यद्भवेत्. 3 B. reads this (44a) as
 45a and vice versa. 4 Ibid. 5 B. तगोर्द्वितीश्च कैशिकी. 6 B. तत्र
 कर्तव्ये कविभिः सदा. 7 B. adds here a couplet, on Vrtti. 8 B. om.
 47-50. 9 B.C. रचना, we with Bd.

आश्चर्यसदृमिस्थानं प्रकाश्यानां प्रकाशनम् ।
 अङ्गानां पट्टविधं ह्येनदुक्तं शास्त्रे प्रयोजनम् ॥५३॥
 अङ्गहीनो नरो 'यद्वद्युद्धारम्मेऽक्षमो भवेत् ।
 अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगक्षमो भवेत् ॥५४॥
 'काव्यं यदपि हीनार्थं' सम्यगङ्गैः समन्वितम् ।
 'दीप्तत्वात् प्रयोगस्य शोभामेति न संशयः ॥५५॥
 'उदात्तमपि यत्काव्यं स्यादङ्गैः परिवर्जितम् ।
 हीनत्वात् प्रयोगस्य न सतां रञ्जयेन्मनः ॥५६॥
 'तत्त्वात्सन्धिप्रयोगेषु' यथादेशं यथारसम् ।
 कथिताऽङ्गानि कायाणि सम्यक्तानि नियोजन ॥५७॥
 उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।
 युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषना ॥५८॥
 उद्भेदः करणं भेदो 'तान्यङ्गानि चैव' मुखे ।
 तथा प्रतिमुखे चैव दृष्टुताङ्गान्यतः परम् ॥५९॥
 विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा ।
 नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा 'प्रगमनं पुनः ॥६०॥
 निरोधश्चैव विज्ञेयः पर्युपासनमेव च ।
 यत्र' पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार एव च ॥६१॥
 एतानि चैव प्रतिमुखे नर्मैऽङ्गानि नियोजत ।
 अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ॥६२॥
 सङ्गदृष्टानुमानं च प्रार्थनाक्षितमेव च ।
 तोटकाधिवले चैव 'चोद्वेगो विद्रवस्तथा ॥६३॥

53-63 (C. 54-64 ; B. XIX. 52-62). 1 B. यद्वर्नवारम्भसन्धो. 2 B. has 55 after 56. 3 C. दीप्ताङ्गत्वात्. 4 See 3 above. 5 B. •सन्धिप्रदेशेषु. 6 B. यथायोगं. 7 B. प्रगमनं. 8 C चोद्भेदो.

अङ्गान्येतानि चै गभे ह्यवमर्शे निबोधत ।
 अपवादोऽथ संप्रत्ययोऽभिद्वयः^१ शक्तिरेव च ॥६४॥
 व्यवसायः प्रसङ्गश्च [द्र]तिः^२ खेदो निषेधनम् ।
 विरोधनमथादानं सादनं^३ च प्ररोचना ॥६५॥
 'एतान्यवमृशेऽङ्गानि भूयो निर्वहणे शृणु ।
 'सन्धिर्विवोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥६६॥
 'कृतिः प्रसादश्चानन्दः समयो ह्यपगूहनम् ।
 भाषणं पूर्ववाक्यं च 'काव्यसंहार एव च ॥६७॥
 प्रशस्तिरिति 'चाङ्गानि कुर्यान्निर्वहणे युध ।
 चतुष्पष्टिर्बुधैर्ज्ञेयान्येतान्यङ्गानि सन्धिषु^४ ॥६८॥
 पुनरेषां प्रवक्ष्यामि लक्षणानि यथानुक्रमम् ।
 काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृत ॥६९॥
 'समुत्पन्नार्थवाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः ।
 तन्निष्पत्त्या तु कथनं परिन्यासः प्रकीर्तितः ॥७०॥
 गुणनिर्वर्णनं यत्तु विलोभनमिति स्मृतम् ।
 संप्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ॥७१॥
 'सुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिसंशितम् ।
 वीजार्थस्योपगमनं समाधानमपीष्यते ॥७२॥
 सुखदुःखरुतो योऽर्थस्तद्विधानमिहोच्यते ।
 कौतूहलोत्तरावेगो^५ भवेत्तु परिभाषना ॥७३॥

64-73 (C. 65-75, B.XIX 63-73). 1 B.C. विद्वध. Miss
 युति. 2 B.C. द्वादनं, NL. सादनं. 3 B. व्यवहारश्च युक्तिश्च विमर्शोऽङ्गान्यमूनि
 च. 4 B. सन्धिर्निरोधः, C सन्धिर्विरोधः, DR विविधो. 5 B.C. युतिः, B.n.
 कृतिः. 6 C. कार्यः. 7 B. संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः. 8 B.C. add a
 couplet 9 B. यदुत्पन्नार्थः. 10 B.C. सुखार्थः. 11 C. रावेगो.

वीजाद्यस्य प्ररोहो य उद्भेदः स तु कीर्तितः ।
 प्रकृतार्थसमारम्भः करणं परिचक्षते ॥७४॥
 सङ्घातभेदनार्थो यः स भेद इति संज्ञितः ।
 एतानि तु मुखान्नानि वक्ष्ये प्रतिमुखे पुनः ॥७५॥
 समीहा रतिमोगार्था विलास इति कीर्तितः ।
 दृष्टनष्टानुसरणं परितर्पस्तु वर्ण्यते ॥७६॥
 हृतस्यानुनयस्यादौ विधूतमपरिग्रहः ।
 अपायदर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ॥७७॥
 क्रीडार्थं विहितं यत्तु हास्यं नमो तु संज्ञितम् ।
 दोषप्रच्छादनार्थं तु हास्यं नमोद्यति स्मृतम् ॥७८॥
 उत्तरोत्तराफयं तु भवेत्यगमनं बुधाः ।
 या तु व्यसनसंप्राप्तिर्निरोधः सः प्रकीर्तितः ॥७९॥
 कुडस्यानुनयो यत्तु भवेत्तत्पर्युपासनम् ।
 विदोषवचनं यत्तु तत्पुष्पमिति संज्ञितम् ॥८०॥
 'अत्यक्षरुक्षं यद्वाक्यं तद्वज्रमिति संज्ञितम् ।
 उपपत्तिहृत्तो योऽर्थ उपन्यासस्तु स स्मृतः ॥८१॥
 चातुषेण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ।
 एतानि तु प्रतिमुखे नमो चापि निबोधनं ॥८२॥
 कपटपाश्र्वयं यत्तदभूताहरणं विदुः ।
 तत्स्थार्थवचनं चैव मार्ग इत्यभिधीयते ॥८३॥
 चित्रार्थसमवाये तु वितर्को रूपमिष्यते ।
 यत्तु सातिदायं वाक्यं तदुदाहरणमिष्यते ॥८४॥
 'भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रम इत्यभिधीयते ।
 सामदानार्थसंयोगः संग्रहः स तु कीर्तितः ॥८५॥

रूपानुरूपगमनमनुमानमिति स्मृतम् ।
 रतिहर्षोत्सवाद्यर्थप्रार्थना प्रार्थना भवेत् ॥८६॥
 गर्भस्योद्भेदनं यत्तु तदाक्षिप्तमिति स्मृतम् ।
 संरम्भवचनं चैव तोदकं नाम संक्षिप्तम् ॥८७॥
 कपटेनातिसन्धानं ह्येव त्वधिचलं दुर्घैः ।
 भयं नृपारिदस्यूत्यमुद्वेगः परिकीर्तितः ॥८८॥
 'नृपाग्निभयसंयुक्तः संभ्रमो विद्रवः स्मृतः ।
 एतान्यङ्गानि गर्भे स्युरवमर्शे निबोधत' ॥८९॥
 दोषप्रत्यापनं यत् स्यात् सोऽपवादः प्रकीर्तितः ।
 रोपप्रथितवाक्यं तु संफेडः स उदाहृतः ॥९०॥
 गुरुयतिक्रमो यस्तु 'विज्ञेयोऽभिद्रवस्तु सः ।
 'विरोधोपशमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥९१॥
 व्यग्रसाग्रस्तु विज्ञेयः 'प्रतिज्ञाहेतुसम्भवा ।
 प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो गुरुणां परिकीर्तनम् ॥९२॥
 धान्यमाभरणकृतं '[द्र]तिस्तज्ज्ञैरुदाहृतम् ।
 मनश्चेष्टाविनिष्पन्नः धर्मः खेद उदाहृतः ॥९३॥
 ईप्सितार्थप्रतिघातो 'निषेधः स तु कीर्तितः ।
 'विरोधनं तु संरम्भादुत्तरोत्तरभाषणम् ॥९४॥
 बीजकार्योपगमनमादानमिति' अंशितम् ।
 अवमानात्कृतं वाक्यं कार्यार्थं 'सादनं भवेत् ॥९५॥

86-95 (C. 88-97 ; B. XIX. 85b-94) 1 B. शङ्काभयलास कृतो विद्रवः
 मनुदाहृतः. 2 B om. 89b. 3 B. यस्तु स इवः परिकीर्तितः, C. विज्ञेयो विद्रवस्तु
 सः. 4 C. विरोधिप्रशमो. 5 B. प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः, C. प्रतिज्ञादोषसम्भवः. 6 B.C.
 युतिः. 7 B. प्रतिषेधः. 8 B. कार्यालयोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम्. 9 B.
 मादानमिति. 10 B.C. द्वादनं NL. मादनं.

प्ररोचना च विद्यया संहारार्थप्रकाशिनी ।
 एतान्यवमृदोऽङ्गानि संहारे तु निबोधत ॥९६॥
 'मुखवीजोगमनं सन्धिरित्यभिधीयते ।
 कार्यस्यान्वेषणं युक्त्या 'विबोध इति कीर्तितः ॥९७॥
 उपक्षेपस्तु कार्याणां ग्रथनं परिकीर्तितम् ।
 अनुभूतस्य कथनं निर्णयः समुदाहृतः ॥९८॥
 परिवादकृतं यत् स्यात् तदाहु परिभाषणम् ।
 लब्धस्यार्थस्य 'गमनं' 'कृतिरित्याभिधीयते ॥९९॥
 शुश्रूषाद्युपसम्पन्नः प्रसाद इति भण्यते ।
 समागमस्तु योऽर्थानामानन्दः स तु कीर्तितः ॥१००॥
 दुःखस्यापगमो यस्तु 'समयः स निगद्यते' ।
 अनुभूतस्य च संप्राप्तिर्भवेत्तदुपगूहनम् ॥१०१॥
 सामदानादिसंयुक्तं भाषणं तूच्यते बुधैः ।
 पूर्ववाक्यं तु विधेयं यथोक्तार्थप्रदर्शकम् ॥१०२॥
 वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।
 'नृपदेशप्रशान्तिश्च प्रशस्तिरभिधीयते ॥१०३॥
 इत्येतानि यथासन्धि कार्याण्यङ्गानि 'रूपके ।
 कविभिः 'काव्यकुशलै रसभाषानवेक्ष्य तु ॥१०४॥
 'सर्वाङ्गानि कदाचित्तु द्विविद्योगेन वा पुनः ।
 ज्ञात्वा कार्यमवस्थां च योज्यान्वङ्गानि सन्धियु ॥१०५॥
 * विष्कम्भश्चूलिका चैव तथा चैव प्रवेशकः ।
 * अङ्गावतारोऽङ्गमुखमयोपक्षेपपञ्चकम् ॥१०६॥

96-106 (C. 98-108 ; B XIX. 95-110). 1 C. मुखवीजो. 2 B. निरोध, C. विरोध. 3 B.C. शमनं, Bbh. गमनं. 4 B.C. युति, DR. कृति. 5 C. स शम. सन्निगद्यते. 6 B. reads here 99b. 7 C. नृपदेव. 8 B. नाटके. 9 C. कार्यकुशलः. 10 B. संनिधानि. 11 B. reads here 47-50.

- * मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिवस्तुसञ्चारः^१ ।
- * विष्कम्भकस्तु 'कार्यः पुरोहितामात्यरुञ्चुकिमिः ॥१०७॥
- * शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्वित्रिघो विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
- * मध्यमपादैः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः कृतः ॥१०८॥
- * अन्तर्यवनिरासंस्थैरुत्तमाधममध्यमैः^२ ।
- * अर्धोपश्लेषणं 'यत्न क्रियते सा हि चूलिका ॥१०९॥
- * 'अङ्गान्तराधिकारी संश्लेषार्थमधिरुह्य [सन्धी]नाम्^३ ।
- * प्रकरणनाटकप्रिये प्रवेशको नाम विज्ञेयः^४ ॥११०॥
- * 'अङ्गान्तरैयवाऽङ्गे निपतति यस्मात् प्रयोगमासाद्य ।
- * यीजार्थयुक्तियुक्तो विज्ञेयोऽङ्गावतारोऽसौ ॥१११॥
- * त्रिचिष्टमुखमङ्गुल्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
- * यत्न संक्षिप्यते पूर्वं तदङ्गमुपमिष्यते ॥११२॥
- 'वृत्तिवृत्त्यङ्गसम्पन्नं 'पदार्थप्रकृतिसमम् ।
- पञ्चावस्थासमुत्पन्नं पञ्चभिः सन्धिभिर्युतम् ॥११३॥
- सन्ध्यन्तरैकविंशत्या चतुष्टयसंयुतम्^५ ।
- पद्त्रिंशत्तृणोपेतं गुणाऽलङ्कारभूयितम् ॥११४॥
- महारसं महाभोगमुदात्तवचनान्वितम् ।
- महापुरुषसञ्चारं साध्याचारजनप्रियम् ॥११५॥
- 'सुचिष्टसन्धियोगं च सुप्रयोगं सुसाधयम् ।
- नृदुःखाभिधानं च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥११६॥

107-108 (C. 109-110 ; B XIX. 111-112). 1 B. *सन्धिमात्रमवारः

2 C. संस्मृतः पुरोहितः. 109-111 (C. 111-112, 115 ; B.XIX.

113-114). 1 B. *संस्थैः सूत्रादिभिरनेकधा. 2 B. यत्तु. 3 B. अङ्गान्तरानुमारी.

4 Miss. विन्दुनाम्. 5 C. adds here 2 couplets ; see XX. 33 above.

6 B. अङ्गान्त एव चाङ्गो. 112-116 (C. 116-120 ; B.XIX. 115-116,

139-141). 1 C. वृत्तिप्रज्ञ, 2 C. पताकार्यप्रतिविज्यम्. 3 B. shortens

113-1142. 4 B. सुचिष्टमन्धिमयोगं.

अथवा या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।
 नानापुण्यसंचारा नाटके सम्भवेदिह ॥११७॥
 न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
 न तत्कर्म न योगोऽसौ नाटके यत्र दृश्यते ॥११८॥
 यो यः स्वमात्रो लोकस्य नानावस्थान्तरात्मकः ।
 'सोऽङ्गाभिनयसंपुक्तो नाट्यमित्यभिधीयते ॥११९॥
 देवतानामृषीणां च राज्ञां लोकस्य चैव हि ।
 पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तद्भवेत् ॥१२०॥
 यस्मात् स्वभावं 'तंहृत्य साङ्गोपाङ्गगतिक्रमैः ।
 'अभिनीयते गम्यते तस्माद् नाटकं स्मृतम् ॥१२१॥
 सर्वभावैः सर्वरसैः सर्वकर्मप्रवृत्तिभिः ।
 नानावस्थान्तरोपेतं नाटकं संविधीयते ॥१२२॥
 'यान्येव शिल्पजातानि होकर्महृतानि च ।
 'तान्यशेषाणि रूपाणि कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥१२३॥
 लोकसभावं संप्रेक्ष्य नराणां च बलाबलम् ।
 संमोहं चैव युक्तिं च ततः कार्यं तु नाटकम् ॥१२४॥
 भविष्यति युगे प्रायो भविष्यन्त्ययुषा नराः ।
 ये चापि हि भविष्यन्ति 'तेऽत्यल्पध्रुतबुद्धयः ॥१२५॥
 बुद्धयः कर्म शिल्पानि वैचक्षण्यं कलासु च ।
 सर्वापि पुंसां नश्यन्ति यदा लोकः प्रपश्यति ॥१२६॥
 तदेवं 'लोकभावानां प्रसमोक्ष्य बलाबलम् ।
 मृदुशब्दं सुखार्थं च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥१२७॥

- ११७-१२७ (C. १२१-१३१ ; B. XIX. १४२-१५२). १ B. सोऽङ्गाभिनयनिर्देशः.
 २ B. बोवदृष्टनेषत्ताम्. ३ B. संलज्ज. ४ B. प्रदु-यते इत्यते. १२३-१२७ (C.
 १२७-१३१ ; B. XIX. १४८-१५२). १ B. अन्येऽप्यशिल्पजातानि नैकान्येऽपि.
 २ C. तानि शेषाणि. ३ B. ते यत्रध्रुतबुद्धयः. ४ B. reads १२६ differently.
 ५ B. लोकभाषाणां.

चेक्रीडिताद्यैः शब्दैस्तु काव्ययन्धा भवन्ति ये ।
 वेद्या इव न 'शोमन्ते कमण्डलुधरैर्द्विजैः ॥१२८॥
 इतिवृत्तं ससन्ध्यङ्गं मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः^१ ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिह लक्षणम् ॥१२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सन्ध्यङ्गविकल्पो नाम
 एकविंशोऽध्यायः ।

१२८ (C. १३२; B.XIX. १५३). १ B. न ते मान्ति. १२९ (C १३३ ;
 B.XIX. १५४). १ B. दशरूपविधानं च मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः.

द्वाविंशोऽध्यायः

समुत्थानं तु वृत्तीनां व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ।

यथा वस्तुद्रवं चैव काव्यानां च विद्वत्पनम् ॥१॥

एकार्णवं जगत् कृत्वा भगवानव्युतो यदा ।

शेते स्म नागपर्यङ्गे 'लोकान् संक्षिप्य मायया ॥२॥

अथ 'वीर्यमदोन्मत्तावसुरौ मधुपेयम् ।

तर्जयामासातुर्वेप तरसा युद्धमाङ्क्षिणी ॥३॥

'बाह्विर्मर्दमानो तावक्ष्यं भूतभावनम् ।

मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव योधयामासतु मधुम् ॥४॥

'अभिद्रवन्तावन्योन्य वाक्यैश्च परपैस्तदा ।

नानाधिश्चेपचने, कम्पयन्ताविनोदधिम् ॥५॥

तयोर्नरप्रकाराणि श्रुत्वा वाक्यानि गर्जतो ।

'किञ्चिदाकम्पितमना द्रुहिणो वान्यमत्रगीत् ॥६॥

किमिदं भारती वृत्तिर्वाग्भिरेव प्रवर्तते ।

उत्तरोत्तरसंवृद्धा नन्विमौ निधनं नय ॥७॥

पितामहवचः श्रुत्वा प्रोवाच मधुसूदनः ।

'वाढं कार्यक्रियाहेतोर्भारतीयं विनिर्मिता ॥८॥

'भाषतो वान्यभूयिष्ठा भारतीयं भविष्यति ।

'अहमेतौ निहन्म्यद्य इत्युक्त्वा वचनं हरिः ॥९॥

शुद्धैरनिकृतेरद्वैः साङ्गहारैस्तदा भृशम् ।

'योधयामास तौ दैत्यौ युद्धमार्गविशारदौ ॥१०॥

1-10 (C 1 10 , B XX 1-10) 1 C लोक 2 B वीर्यवली०

3 B निज बाह्विर्मर्दता भूतभावनमन्त्रया 4 B बहुभिः परपैर्वाक्यैरन्योन्यमभिद्रवम्

5 B. वचांसि वदतोत्तदा, C गर्जतोः, B c वर्ततो 6 B श्रुत्वा त्वभिहतमना

7 B कार्यहलोर्मया प्रहन् 8 B. वदता 9 B सम्पादेतो 10 B योधयामासतु

भूमिसंस्थानसंयोगैः पद्म्यासैस्तदा हरेः ।

अतिभारोऽभयद्भूमेर्भारती तत्र निर्मिता ॥११॥

वस्त्रितैः शाङ्गधनुस्तीव्रैर्दक्षिकैरथ ।

सत्त्वाधिदैवसंभ्रान्तैः सात्त्विकी तत्र निर्मिता ॥१२॥

विचित्रैरङ्गद्वारैस्तु देवो लीलासमुद्भूतैः^१ ।

यगन्ध यच्छिन्नापाशं कैशिकी तत्र निर्मिता ॥१३॥

संरम्भावेगवदुलैनानाचारीसमुत्थितैः ।

नियुद्धरूपैश्चित्रैर्निर्मिताऽऽरमणी ततः ॥१४॥

यां यां देयं समाचष्टे क्रियां वृत्तिसमुत्थिताम्^२ ।

तां तदर्थानुगैर्वाङ्मयैः द्रुहिणः प्रत्यपूजयत् ॥१५॥

यदा हतौ तावत्सुरौ हरिणा मधुनैटमौ ।

उक्तयांस्तु तदा ब्रह्मा नारायणमरिन्दमम् ॥१६॥

अहो 'विचित्रैर्विशदैः स्फुटैः सललितैरपि ।

अङ्गद्वारैः कृतं देव त्वया दानयनाशनम् ॥१७॥

तस्मादयं सर्वलोके नियुद्धसमयक्रमः ।

सर्नेशल्लविमोक्षेषु न्यायसंशो भविष्यति ॥१८॥

न्यायाधितैरङ्गद्वारैर्न्यायाच्छैव समुत्थितैः ।

यस्माद्युद्धं कृतं ह्येतत्तस्मान् 'न्यायः प्रकीर्तितः'^३ ॥१९॥

• ततो देवेषु निक्षितो द्रुहिणेन महात्मना ।

• पुनर्नाट्यप्रयोगे च 'नानाभावसाम्प्रिताः' ॥२०॥

• वृत्तिसङ्गा कृता ह्येता 'नानाभावसाम्प्रिताः' ।

• चरितैस्तस्य^४ देवस्य द्रव्यं^५ यद् यादृशं कृतम् ॥२१॥

११-२१ (C. ११-२१ , B XX. ११-२१). १ B. भूमिसंयोगसंस्थानैः २ B. 'समन्वितैः' ३ B. वृत्तिषु संस्थितम्. ४ B. 'विषमैः'. ५ B. न्यायाः प्रकीर्तिताः.
 ६ B. adds one couplet. ७ B. नानाभावसाम्प्रिताः . ८ B. काव्यध्वनयमा.
 ९ B. 'यस्य'.

ऋषिभिस्तादृशी वृत्तिः कृता ^१पाठ्यादिसम्भवा ।
 नाट्यवेदसमुत्पन्ना वागद्वाभिनयात्मिका ॥२२॥
^२पुनरिष्वस्रजातेन नानाचारी समाकुले ।
 मया कान्यक्रियाहेतोः प्रमिता द्रुहिणाम्रया ॥२३॥
 ऋग्वेदाद् भारती वृत्तिर्यजुर्वेदाच्च साच्यती ।
 सैदिकी सामवेदाश्च शेषा चायरेणाचया ॥२४॥
 या वाक्प्राधाना पुष्ट्यप्रयोज्या
 स्त्रोवर्जिता ^३संस्कृतपाठ्ययुक्ता ।
 खनामघेयैर्मरतैः प्रयुक्ता
 सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥२५॥
 भेदास्तस्यास्तु विभेदाश्चत्वारोऽङ्गवभागताः ।
 प्ररोचना मुर्धं चैव वीथी ग्रहसनं तथा ॥२६॥
 जपन्यदपिनी चैव मङ्गल्या यिन्नयावहा ।
 सनेपापप्रशमनी पूनेरङ्गे प्ररोचना ^४ ॥२७॥
 नदी विटूपको वापि पारिपादर्क एव वा ।
 सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत् कुर्वते ॥२८॥
 चित्रैर्वाङ्मयैः स्वकार्योत्थैर्बोध्यङ्गैरन्यथापि वा ।
 आमुखं तच्च विदेयं बुधैः प्रस्तावनापि वा ^५ ।
 आमुखाङ्गान्यतो वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ॥२९॥
 उदात्तरुः कयोदातः प्रयोगातिशयस्तथा ।
 प्रवृत्तकावलगिते आमुखाङ्गानि पञ्च वै ॥३०॥
 उदात्तकावलगितयोर्लक्षणं कथितं मया ।
 शेषाणां लक्षणमहं व्याख्यास्यान्यनुपूर्वशः ॥३१॥

}

22-31 (C. 22, 23-31; B.XX. 23b-34). 1 C. वाक्प्राज्ञः. 2 C.
 पुनरिष्वस्रजातेन. 3 C. संस्कृतवाक्य. 4 B. adds. a couplet. 5 B. adds
 a hem.

सूत्रधारस्य वान्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा ।
 गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कयोद्घातः स कीर्तितः ॥३२॥
 'प्रयोगेऽत्र प्रयोगं तु सूत्रधारः प्रयोजयेत् ।
 ततश्च प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ॥३३॥
 'प्रवृत्तं कार्यमाश्रित्य सूत्रभूयत् वर्णयेत् ।
 तदाश्रयाच्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम् ॥३४॥
 एवामन्यतमं स्तिष्ठं योजयित्वा तु युक्तिभिः^१ ।
 पात्रमन्यैरसन्वाद्यं प्रकुर्यादामुर्णं बुधः ॥३५॥
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयमामुखं विविधाश्रयम्^२ ।
 लक्षणं पूर्वमुक्तं तु वीर्याः प्रहसनस्य च ॥३६॥
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरिषिं भारती मया प्रोक्ता ।
 सात्त्वत्यास्तु विधानं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥३७॥
 या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता
 न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।
 हर्षोत्कटा संहतशोकमावा
 सा सात्त्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥३८॥
 घागङ्गाभिनयवती सत्योरथानवचनप्रकरणेषु ।
 सत्त्वाधिकार्युक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः ॥३९॥
 वीराद्भुतरौद्ररसा विज्ञेया 'हृत्पकरुणशृङ्गारा ।
 उद्धतपुरुषप्राया परस्परार्चर्षणहृता च ॥४०॥
 उत्थापकश्च परिवर्तकश्च 'संलापकः ससंघातः ।
 सत्त्वारोऽस्या भेदा विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः ॥४१॥

32-41 (C. 32-41 ; B. XX. 35-44). 1 B. प्रयोगे तु. 2 B.

कालप्रवृत्तिम्...वर्णना या प्रयुज्यते. 3 B. adds = hem. 4 C. विबुधाश्रयम्.

5 B. निरस्तकदम्बः. 6 B. संलापकश्च संघालः.

अहमप्युत्थास्यामि त्वं तावद्दर्शयात्मनः शक्तिम् ।
 इति सङ्घर्षसमाश्रयमुत्थितमुत्थापको श्लेषः ॥४२॥
 उत्थानसमारब्धानर्थानुत्सृज्य योऽर्धयोगवशात् ।
 अन्यानर्थान् भजते स चापि पत्तिवर्तको श्लेषः ॥४३॥
 साधर्षजो निराधर्षजो वापि 'विविधवचनसंयुक्तः' ।
 साधिक्षेपालापो श्लेषः संलापकः सोऽपि ॥४४॥
 'मित्रार्थकार्ययुक्त्या दैववशादात्मदोषयोगाद्वा ।
 संघातभेदजननस्तज्जैः संघातको श्लेषः ॥४५॥
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं सात्त्वती मयाऽभिहिता ।
 कैशिक्यास्त्विह लक्षणमतः परं संप्रवक्ष्यामि ॥४६॥

या इलक्षणेपय्यविशेषचिन्ता

स्त्रीसंयुता या बहुवृत्तगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा

तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥४७॥

नमं च नमस्फुजो नमस्फोटोऽथ नमर्गर्मश्च ।
 कैशिक्याश्चत्वारो भेदा ह्येते समाख्याताः ॥४८॥
 आस्थापितशृङ्गारं विशुद्धकरणं निवृत्तवीररसम् ।
 हास्यप्रवचनयहुलं नमं त्रिविधं विजानीयात् ॥४९॥
 'ईर्ष्याकोपप्राथं सोपालम्भवचनानुविद्धं च ।
 आत्मोपक्षेपकृतं सविप्रलम्भं स्मृतं नमं ॥५०॥
 नयमङ्गमसम्मोगो रतिसमुदयवान्यवेषसंयुक्तैः ।
 श्लेषो नमस्फुजो 'हयसानभयात्मकश्चैव ॥५१॥
 विविधानां भावानां लवैर्लवैर्मूपितो बहुविशेषः ।
 असमप्राक्षितरसो नमस्फोटस्तु विज्ञेयः ॥५२॥

42-52 (C. 42-52 ; B.XX. 45-60) 1 B. adds a couplet. 2 B. रागवचन°. 3 B. adds a couplet. 4 C. मित्रार्थवाक्य°, B. मन्त्रार्थवाक्यशब्दा-
 Bdh. मन्त्रार्थवाक्य. 5 C. ईर्ष्याकोपप्राथम्य°. 6 C. °मयानश्चैव.

विज्ञानरूपशोभाघनादिभिर्नायको गुणैर्यत् ।
 प्रच्छन्नं व्यचहरते कार्यवशाद्भर्मगमोऽसौ^१ ॥५३॥
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं कैशिकी मया प्रोक्ता ।
 अत ऊर्ध्वमुदतरसामारमटीं संप्रवक्ष्यामि ॥५४॥
 आरमटप्रायगुणा तथैव बहुवचनरूपदोषेता च ।
 दम्भानृतवचनवती त्वारमटी नाम विज्ञेया ॥५५॥

• 'पुस्तावपातप्लुनलङ्घितानि

चान्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।

• चित्वाणि 'युद्धानि च यत् नित्यं

तां तादृशीमारमटीं वदन्ति' ॥५६॥

संक्षितकावपातौ यस्तूयापनमयापि संफेदा ।
 एते ह्यस्या भेदा लक्षणमेषां प्रवक्ष्यामि ॥५७॥
 भन्वर्थं शिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थानचित्रनेपथ्यः ।
 संक्षितवस्तुविषयो ज्ञेयः संक्षितको नाम ॥५८॥
 भयहर्षसमुत्थानं विद्रुतसंभ्रान्तविविधवचनं च ।
 क्षिप्रप्रवेशनिर्गमप्रवपातमिमं विजानन्ति ॥५९॥
 सर्वरससमासकृतं सविद्रवम् विद्रवाश्रय वाऽपि ।
 'कार्यं विभाव्यते यत् यत्तद्वस्तूत्यापनं ज्ञेयम् ॥६०॥
 संरम्भसमायुक्तो बहुयुद्धरूपदनिर्मेदः ।
 शस्त्रप्रहारयहुलः संफटो नाम विज्ञेयः ॥६१॥
 पयमेता धुधैर्ज्ञेया वृत्तयो नाट्यसंश्रयाः ।
 रसप्रयोगमासां च कीर्त्यमानं नियोजत ॥६२॥

53-62 (C. 53-64 ; B.XX. 61-72). 1 B. •रूपशोभाघनादि•.

2 B.C. add a couplet. 3 C. बहुवचनरूपदो च, B. बहुवचनरूपदोपेता,

4 C. प्रवक्ष्यामि. 5 B. द्वायानि. 6 C. युद्धानि. 7 B.C. add a couplet.

8. B. विद्रवविनिपातप्रमप्रमाचरणम्. 9 B. C. सविद्रवाविद्रवाश्रयं, By. सविद्रवं
 वाप्यविद्रवं 10 B.C. नाट्य, Bp. कार्य.

'शृङ्गारे चैव हास्ये च वृत्तिः स्यात् कैशिकीति सा ।

'सात्त्वती नाम सा श्रेया वीराद्भुतसमाश्रया ॥६३॥

'भयानके च वीमत्से रौद्रे चारमटी भवेत् ।

'भारती चापि विज्ञेया करुणाद्भुतसंश्रया' ॥६४॥

वृत्त्यन्त षणोऽभिनयो मयोक्तो

वागहसत्त्वप्रभवो यथायत् ।

आहार्यमेवाभिनयं प्रयोगे

वक्ष्यामि नेपथ्यकृतं पुनश्च ॥६५॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वृत्तिविकरूपो नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ॥

63-65 (C. 65-69 : (B.XX. 73-77). 1 B. हास्यश्ङ्कारबहुला कैशिकी परिचक्षिता. 2 B. सात्त्वती चापि विज्ञेया वीराद्भुतसमाश्रया. 3 B. रौद्रे भयानके चैव विज्ञेयारमटी युधे. 4 B. वीमत्से कदरो चैव भारती संप्रकीर्तिताः. 5 B. C. repeat here VII. 118-119. 6 B. तु भूयः.

तयोर्विशोऽध्यायः

आहार्याभिनयं विप्रां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
 'सर्वं एव प्रयोगोऽयं यतस्तस्मिन् प्रतिष्ठितः ॥१॥
 आहार्याभिनयो नाम द्वेयो नेपथ्यजो विधिः ।
 तत्र कार्यः प्रयत्नस्तु नाट्यस्य शुभमिच्छता ॥२॥
 नानाग्रह्याः प्रकृतयः 'पूर्वं नेपथ्यसूचिताः ।
 अङ्गादिभिरभिष्यक्तिमुपगच्छन्त्ययत्नतः ॥३॥
 चतुर्विधं तु नेपथ्यं पुस्तोऽलङ्कार एव च ।
 तथाङ्गरचना चैव द्वेयोः सजीव एव च ॥४॥
 पुस्तस्तु त्रिविधो द्वेयो नानारूपप्रमाणतः ।
 सन्धिमो व्याजिमश्चैव 'चेष्टिमश्च प्रकीर्तित ॥५॥
 किलिञ्चप्रलम्बचर्माद्यैर्यद्रूपं कियते वुधैः ।
 सन्धिमो नाम विज्ञेयो पुस्तो नाटकसंश्रयः ॥६॥
 व्याजिमो नाम विज्ञेयो यन्त्रेण कियते तु यः ।
 'चेष्ट्यते चैव यद्रूपं 'चेष्टिमः स तु संज्ञितः ॥७॥
 शैलयानविमानानि चर्मवर्मघञ्जा '[ना]गाः ।
 यानि कियन्ते नाट्ये हि स पुस्त इति संज्ञितः ॥८॥
 अलङ्कारस्तु विज्ञेयो मात्याभरणयाससाम् ।
 नानाविधसमायोगोऽङ्गोपाङ्गविधि[कृतः] ॥९॥
 'वेष्टितं वितर्तं चैव संघात्यं ११'प्रन्थिमं तथा ।
 ११'प्रलम्बितं तथा चैव मात्यं पञ्चविधं स्मृतम् ॥१०॥

- १-१० (C १-११ ; B. XXL १-११) १ C एवमेव. २ B. reads
 this as ३ ; B C. add २ couplets. ३ C. पूर्वनेपथ्यसूचिताः, B. नेपथ्यसूचिताः.
 ४ B. वेष्टिमः. ५ B. वेष्ट्यते. ६ B. वेष्टिमः. ७ Mss. नगाः. ८ B. •विधिः
 स्मृतः. C. •विनिर्मितः. ९ B. वेष्टिमं. १० K. तेषितं. ११ B. प्रलम्बितं.

चतुर्विधं तु विज्ञेयं देहस्याभरणं युधे ।
 आवेष्ट्यं चान्यनीयं च 'प्रक्षेप्यारोप्यके तथा ॥११॥
 आवेष्ट्यं कुण्डलादीह 'यत्स्यात् श्रवणभूषणम् ।
 'श्रोणिसूत्राङ्गदै[स्तथा] चान्यनीयानि निर्दिशेत् ॥१२॥
 प्रक्षेप्यं नूपुरं विद्यादस्त्राभरणमेव च ।
 आरोप्यं हेमसूत्रादि हाराश्च विविधाश्रयाः ॥१३॥
 भूषणानां विकल्पं च पुरयस्त्रीसमाश्रयम् ।
 नानाविधं प्रवक्ष्यामि देवाजातिसमुद्भवम् ॥१४॥
 चूडामणि. समकुटः शिरसो भूषणं स्मृतम् ।
 कुण्डलं मोचकं 'कीलः कर्णोभरणमिष्यते ॥१५॥
 मुक्तावली हर्षकं च 'सस्रवं कण्ठभूषणम् ।
 'कटकोऽङ्गुलिमुद्रा च स्यादङ्गुलिविभूषणम् ॥१६॥
 'हस्तपी घटयं चैव बाहुनालीविभूषणम् ।
 'रुचकश्चूल्का कार्या मणिबन्धविभूषणम् ॥१७॥
 'केयूरमङ्गदं चैव कूर्परोपरिभूषणम् ।
 त्रिसरश्चैव हाराश्च भवेद्वक्षोविभूषणम् ॥१८॥
 'व्यलम्बिमौक्तिकहारा माल्याद्या देहभूषणम् ।
 'तलकं सूत्रकं चैव भवेत् कटियविभूषणम् ॥१९॥
 अथं पुरयनिर्योगं कार्यं स्त्र्याभरणाश्रयः ।
 देवानां पार्थिवानां च पुनर्वक्ष्यामि योषिताम् ॥२०॥

- ११-२१ (C. ११-२१ ; B. XXI. ११-२१). १ B. क्षेप्यनारोप्यनेत्र च.
 २ C. तथा. ३ B. 'सूत्राङ्गदे सुहा', C. श्रोणि सूत्राङ्गदेर्महा. ४ B. puts
 १३b before १२b. ५ B. कीला. ६ B. सूत्रकं, Bp. सस्रवं. ७ B. वेतिहा,
 (वेटिका, वटिका). ८ B. हस्तली (Bj. हस्तली, C हस्तली). ९ C रुचिकोचिहिका.
 १० B. केयूरे अङ्गदे चैव कूर्परोपरिभूषणे. ११ C. व्यलम्बिमौक्तिकं. १२ C.
 तरलं, B. तलकं (तनुकं, तलहं).

'शिखापाशः' 'शिखाव्यालः' 'पिण्डीपत्रं' तथैव च ।
 चूडामणिर्मकरिका 'मुक्ताजालं' गवाक्षिकम् ॥२१॥
 ललाटतिलकश्चैव नानाशिल्पप्रयोजितः ।
 'भ्रूक्षोपरिगुच्छश्च' कुसुमानुकृतिर्मवेत् ॥२२॥
 शिरसो भूषणं चैव विचित्रं 'शीर्षजालकम्' ।
 'कण्डकं' शिखिपत्रं च 'वेणीकज्जं' सदोरकम् ॥२३॥
 कणिका कर्णवलयं तथा स्यात् पञ्चकणिकाः ।
 'कुण्डलं' कर्णमुद्रा च कर्णोत्कीलक एव च ॥२४॥
 'नानारत्नविचित्राणि' 'दन्तपत्राणि' चैव हि ।
 कर्णयोर्मूषणं कायं कर्णपूरस्तथैव च ॥२५॥
 तिलकाः 'पद्मलेखा' च भवेद्दण्डविभूषणम् ।
 'त्रिवेणी' चैव विशेषं भवेद्वक्षोधिभूषणम् ॥२६॥
 नेत्रयोरङ्गनं 'कार्यमधरस्य' च रङ्गनम् ।
 दन्तानां विविधा रागाश्चतुर्णां 'शुद्धता' तथा ॥२७॥
 'रागान्तरविकल्पोऽथ' शोभ[नया]धिभोग्जुलः' ।
 मुग्धानां सुन्दरीणां च 'मुक्ताभाः' [स्त्रि]तशोभनाः ॥२८॥
 सुरक्ता वापि दन्ताः स्युः पद्मपल्लवरङ्गनाः ।
 'अश्मरागोद्योतितः' स्यादधरः पल्लवप्रभः ॥२९॥
 त्रिलासश्च भवेत्तासां सविभ्रान्तनिरीक्षितम् ।
 मुक्तावली व्यालपङ्क्तिर्मञ्जरी रत्नमालिका ॥३०॥

२१-३० (C. २२-३१ ; B XXI. २२-३१). १ B. शिखापाशं २ C.
 शिखाजाल. ३ C. पिण्डपात्रं. ४ B मुक्ताजाल. ५ C. गवाक्षकं. ६ B.
 प्रगुण्दोपरि. ७ B शीर्षजालक ८ C. कुण्डलं ९ C. वेणीकज्जसरोचकम्,
 B. वेणीगुच्छं सदोरकम्. १० C. आवेष्टित. ११ C. नानाचित. १२ C.
 रत्नपत्राणि. १३ C. पद्मरेखा. १४ B. त्रिवेणी १५ B. ज्ञेयं १६ B शुद्धतापि
 वा. १७ C. विकल्पाथ. १८ Mss. शोभनेना. १९ B. मुक्ताभासित. C. मुक्ताभाः
 भित. २० B. अश्मरागाद् द्योतितः

रत्नावली ^१च सूत्रं च द्वेयं कण्ठविभूषणम् ।
 द्विसरस्त्रिसरश्चैव चतुःसरकमेव च ॥३१॥
 तथा शृङ्खलिका चैव भवेत्कण्ठविभूषणम् ।
 नानाशिल्पकृताश्चैव द्वारा वक्षोविभूषणम् ॥३२॥
 मणिजालावनदं च भवेत् ^२पृष्ठविभूषणम् ।
 अङ्गदं बलयं चैव बाहुमूलविभूषणम् ^३ ॥३३॥
 'सर्जुरकं' ^४सोच्छ्रितिकं बाहुनालीविभूषणम् ।
 'कलापो कटकं शंखो हस्तपत्रं' ^५सपूरकम् ॥३४॥
 मुद्राङ्गुलीयकं च स्यादङ्गुलीनां विभूषणम् ।
 'काञ्ची मौक्तिकजालाढ्या' ^६तलकं मेखलं तथा ॥३५॥
 रशना च कलापश्च भवेच्छ्रोणीविभूषणम् ।
 एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्ट्यष्टिका ॥३६॥
 रशना पोटदा होया कलापः पञ्चविंशतिः ।
 द्विंशच्च चतुःपष्टिः शतमष्टोत्तरं तथा ॥३७॥
 मुक्ताहारा भवन्त्येते देवपार्थिवयोपिताम् ।
 नूपुरः किङ्किणीकं च ^७घण्टिकाजालमेव च ॥३८॥
^८सङ्क्षोषकटकं चैव गुल्फोपरि विभूषणम् ।
 जङ्घयोः पादपत्रं स्यादङ्गुलीपङ्कजुलीयकम् ॥३९॥
^९अङ्गुष्ठे तिलकं चैव पादयोस्तु विभूषणम् ।
^{१०}तथैवालकरागञ्च नानाभक्तिनिवेशितः ॥४०॥

31-40 (C. 32-41a ; B XXI. 32-41). 1 B. सूत्रं च. 2 C. स्तनविभूषणम्, M. पृष्ठ०. 3 B. puts this hem. before 32a. 4 B. सर्जुरकं.
 5 B. सोच्छ्रितिकं, C. स्वेच्छ्रितोक्त्य. 6 C. कटकं इलयाद्या च. 7 C. सपूरकं.
 8 B. मुक्ताजालाढ्यतलकं मेखला काविकापि वा. 9 B, तलकं. 10 B. पण्टिका
 रत्नजालम् C. रत्नजालकमेव च. 11 B. सङ्क्षोषे कटके 12 B. अङ्गुष्ठतिलकाश्चैव.
 13 B. तथैवालकरागाश्च.

अशोकपल्लवच्छायः स्यात् स्वामाविक एव वा ।
 एतद्विभूषणं नार्या आकेशादानस्वादपि ॥४१॥
 यथाभावरसावस्थं विज्ञायैवं प्रयोजयेत् ।
 आगमश्च प्रमाणं च रूपनिर्वर्णनं तथा ॥४२॥
 'विश्वकर्मोद्भवं कार्यं' शुच्या चापि प्रयोजयेत् ।
 न हि शक्यं सुवर्णेन मुक्तामिर्मणिभिस्तथा ॥४३॥
 स्वाधीनं 'चेप्सया' चैव कर्तुमङ्गस्य भूषणम् ।
 'विभागतोऽभिप्रयुक्तमङ्गशोभाकरं' भवेत् ॥४४॥
 यथास्थानान्तरगतं भूषणं रत्नसंयुतम् ।
 न तु नाट्यप्रयोगेषु कर्तव्यं भूषणं बहु ॥४५॥
 यैवं जनयते तद्धि सन्यायतयिचेष्टनात् ।
 'गुर्वाभरणसन्नो हि चेष्टां न कुक्ते पुनः' ॥४६॥
 गुल्भारावसङ्गस्य स्वेदो मूर्च्छां प्रजायते ।
 'तस्यान्न सम्यक् च कृतं सौवर्णं भूषणं भवेत्' ॥४७॥
 'जतुपूर्णं त्वपरत्नं तु न खेदजननं भवेत्' ।
 स्वेच्छया भूषणविधिर्दिव्यानामुपदिश्यते ।
 यत्नभावाद्दिनिष्पन्ना मानुषाणां विभूषणम्* ॥४८॥
 भूषणैश्चापि वेपैस्तु नानावस्थासमाश्रयैः ।
 दिव्याङ्गनानां कर्तव्या विभक्तिः स्वस्वभूमिजा ॥४९॥
 विद्याधरीणां यक्षीणाप्सरोमागयोपिताम् ।
 ऋषिदैवतकन्यानां वेपैर्नानात्वमिष्यते ॥५०॥
 तथा च सिद्धगन्धर्वराक्षसासुरयोपिताम् ।
 दिव्यानां नरनारीणां* मानुषीणां तथैव च ॥५१॥

41-51 (C. 41b-52 ; B XXI. 42-56a). 1 B. विश्वकर्ममवात्कार्यं,
 2. कार्यः. 2 B. सुवर्द्धयापि प्रयोजयेत्. 3 B. इति रुच्यैव. 4 C. विभावतो.
 B. गुल्भाराव*. 6 B. तस्यात्तनुत्वचकृत. 7 B. रत्नवन्तुवर्द्ध वा. 8 B. repeats
 variant of 10, and adds two couplets. 9 B. तथा चैव सिद्धगन्धर्व.

'शिखापुटशिखण्डं तु मुक्ताभूयिष्ठभूषणम् ।
 विद्याधरीणां कर्तव्यः शुद्धो वेपपरिच्छदः ॥५२॥
 यक्षिण्यप्सरसां चैव कार्यं रत्नैर्विभूषणम् ।
 'समस्तासां भवेद्वेपो यक्षीणां केवलं शिखा ॥५३॥
 दिव्यवस्त्रं संप्रकर्तव्यं नागीनां तु विभूषणम् ।
 मुक्तामणिलताप्रायं 'फणस्तासां तु केवलम् ॥५४॥
 कार्यं तु मुनिकन्यानामेकवेणीधरं शिरः ।
 न चापि भूषणं कार्यं 'तासामत्यर्थतो भवेत् ॥५५॥
 मुक्तामरकतप्रायं मण्डनं सिद्धयोपिताम् ।
 तासां चैव तु कर्तव्यं पीतवस्त्रपरिच्छदम् ॥५६॥
 पद्ममरागमणिप्रायं गन्धर्वीणां विभूषणम् ।
 वीणाहस्ता च कर्तव्याः कौसुमवसनास्तथा ॥५७॥
 इन्द्रनीलैस्तु कर्तव्यं राक्षसीनां विभूषणम् ।
 सिता दंष्ट्रा च कर्तव्या कृष्णवस्त्रपरिच्छदः ॥५८॥
 वैदूर्यमुक्ताभरणाः कर्तव्याः सुरयोपितः ।
 शुक्रपिच्छनिमैर्वस्त्रैः कार्यस्तासां परिच्छदः ॥५९॥
 पुष्परागैश्च मणिभिः क्वचिद्वैदूर्यभूषितः ।
 दिव्यवानरनारीणां कार्यो नीलपरिच्छदः ॥६०॥
 एवं शृङ्गारिणः कार्यो वेपा दिव्याङ्गनाश्रयाः ।
 अवस्थान्तरमासाद्य शुद्धाः कार्योः पुनस्तथा ॥६१॥
 मानुषीणां तु कर्तव्या नानादेशसमुद्भवाः ।
 'वेपास्त्याभरणोपेतास्तांश्च सम्यङ् नियोधत ॥६२॥
 अवन्तियुवतीनां तु शिरः सालककुन्तलम् ।
 गौडीनामलकप्रायं सशिखापाशवेणिकम् ॥६३॥

52-63 (C. 52-64 ; B.XXI. 55b-68a). 1 C. 'शिखण्डा तु. 2 C. यत्त्वासा तु. 3 C. फलं, B. फणस्तासा...जेवला. 4 B तासा वेपो वनाचितः.
 5 B. वेशभरणमयोगान् गदतत्त्वान्.

आभीरयुवतीनां तु द्विवेणीधरमेव च ।
 'शिरःपरिगमः कार्यो नीलप्रायमथाम्बरम् ॥६५॥
 तथा पूर्वोत्तरस्त्रीणां 'समुन्नद्धशिखण्डकम् ।
 'आकेशं छादनं तासां वेपकर्मणि कीर्तितम् ॥६५॥
 तथा च दक्षिणस्त्रीणां कार्यमुल्लेप्यसंज्ञितम् ।
 'कुम्भीपदकसंयुक्तं तथावर्तललाटिकम् ॥६६॥
 'देशजातिविशेषेण 'शेषानामपि कारयेत् ।
 वेपं तथा चाभरणं धुरकर्म परिच्छदम् ॥६७॥
 'अदेशयुको वेपो हि न शोभां जनयिष्यति ।
 मेखलोरसि 'धञ्जा तु हास्यायैवोपजायते ॥६८॥
 तथा प्रोपितकान्ता या व्यसनाभिदताश्च याः ।
 वेपः स्यान्मलिनस्तासामेकवेणीधरं शिरः ॥६९॥
 विप्रलम्भे हि नार्यास्तु शुद्धो वेपो भवेदिह ।
 'नात्याभरणसंयुको न चापि मृजयान्वितः ॥७०॥
 एवं स्त्रीणां 'भवेद्वेपो देशवस्थासमुद्भवः ।
 पुण्याणां पुनश्चैव वेपान् वक्ष्यामि तत्पतः ॥७१॥
 तन्नाङ्गरचना पूर्वं कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ।
 अतःपरं प्रयोक्तव्या वेपा देशसमुद्भवाः ॥७२॥
 सितो नीलश्च पीतश्च चतुर्यो रक्त एव च^{१२} ।
 एते स्वमायजा वर्णा यैः कार्यं त्वङ्गवर्तनम् ॥७३॥
 संयोगजा पुनश्चान्ये उपवर्णा भवन्ति हि^{१४} ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि यथा कार्या प्रयोक्तृभिः ॥७४॥

64-74 (C. 65-73 ; B.XXI. 68b-80a). 1 C. परिगमप्रायां. 2 C. समुद्भूतः. 3 B. आकेशाच्छादनं. 4 B. कुम्भीबन्धकः. 5 BC add गणिकानां तु कर्तव्यमिच्छाविच्छिन्निमण्डनम्. 6 B. देशजातिविधानेन. 7 C. देशानाम्. 8 B. adds a hem. 9 C. अदेशजो हि वेपस्तु. 10 C. वन्द्ये च. 11 C. नानाभरण. 12 C. प्रयोक्तव्या. 13 C. om. this couplet. 14 *ibid.*

सितनीलसमायोगात् कारण्डव इति स्मृतः ।
 'सितपीतसमायोगात् पाण्डुर्यः प्रकीर्तितः ॥७५॥
 सितरक्तसमायोगात् पद्मवर्ण इति स्मृतः ।
 पीतनीलसमायोगाद्धरितो नाम जायते ॥७६॥
 नीलरक्तसमायोगात् कृपायो नाम जायते ।
 रक्तपीतसमायोगाद् गौर इत्यभिधीयते ॥७७॥
 एते संयोगजा वर्णा ह्यपवर्णास्तथापरे ।
 त्रिचतुर्वर्णसंयुक्ता यद्वयं परिकीर्तिताः ॥७८॥
 बलस्यो यो भवेद्वर्णस्तस्य भागो भवेत्ततः ।
 दुर्यलस्य च भागौ द्वौ 'नीलं मुक्त्वा प्रदापयेत् ॥७९॥
 नीलस्यैको भवेद्भागश्चत्वारोऽन्ये तु वर्णके ।
 बलवान् सर्ववर्णानां नील एव प्रकीर्तितः ॥८०॥
 एव वर्णविधिं ज्ञात्वा 'नानासंयोगसम्भवम् ।
 'ततस्तु वर्तना कार्या नानारूपसमाश्रया ॥८१॥
 'वर्तनाच्छादितं रूपं स्ववेषपरिवर्जितम् ।
 'नाट्यधर्मीप्रवृत्तेन ज्ञेयं तत् प्रकृतिस्थितम् ॥८२॥
 'स्ववर्णमात्मनश्छाद्य' 'वर्णैर्देवैः पसंश्रयैः ।
 'आकृतिस्तस्य कर्तव्या ^{१०}यस्य ^{११}प्रकृतिरास्थिता ॥८३॥
 यथा ^{१२}जन्तुः स्वभावं स्यं परित्यज्यान्वदेहजम् ।
^{१३}परमाणं प्रकुरने भूतदेहसमाश्रयम् ॥८४॥

75-84 (C. 74-83a ; B. XXI. 80b-90a). 1 C. सितनीलः. 2 C. नीलमुक्तं प्रदापयेत्. 3 B. 'संयोगमश्रयम्. 4 B. ततः दुर्योधनादयोरप्यन्ये वर्तनं बुधैः. 5 B. वर्तनाच्छादनं. 6 B. 'धर्मश्रुतं तु. 7 C. स्ववर्णमात्मनश्छाद्यं. B. स्ववर्णमात्मनश्छाद्यं. 8 C. वर्णैः. 9 C. प्रकृतिरास्थिता. 10 C. तस्य. 11 C. प्रकृतिमास्थिता. 12 C. नरः. 13 C. परमाणं, B. तत्समाश्रयं हि भजते देहान्तर-मुपाश्रितः.

वर्णकैश्चैव वेपैश्च चडादितः पुष्पस्तथा ।

'परभावं प्रकुरुते यस्य 'वेपं समाश्रितः ॥८५॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।

'ते प्राणिन इति प्रोक्ता जीवयन्वाश्च ये त्विह' ॥८६॥

शैलप्रासादयन्त्राणि चर्मवर्मध्वजास्तथा ।

नानाप्रहरणाद्याश्च तेऽप्राणिन इति स्मृताः ॥८७॥

अथवा कारणोपेता भवन्त्येते शरीरिणः ।

वेपभाषाश्रयोपेता नाट्यचर्ममधेक्ष्य तु ॥८८॥

वर्णानां तु विधिं ज्ञात्वा वयः प्रकृतिमेव च ।

कुर्याद्भक्त्य रचनां देशजातिवयःश्रिताम् ॥८९॥

देवा गौरास्तु कर्तव्या यक्षाश्चाप्सरसस्तथा ।

'रुद्रार्कद्रुहिपत्न्यन्दास्तपनीयसमप्रभाः ॥९०॥

सोमो बृहस्पतिः '[श]को 'वरणस्तारकागण' ।

समुद्रो हिमवान् गङ्गा इवेता 'कार्यास्तु वर्णतः ॥९१॥

• रक्तमहारकं विद्यात् पीतौ बुधदुताशनौ ।

नारायणो नरक्षैव 'श्यामो नागश्च वासुकिः ॥९२॥

वैत्याश्च दानयाश्चैव राक्षसा गुह्यका नगा ।

पिशाचा ^{१०}यम आकाशं श्यामवर्णास्तु वर्णतः ॥९३॥

नानावर्णा स्मृता यक्षा गन्धर्वा भूतपन्नगा ।

विधाधराः सपितरो वानराश्च तथैव हि ^{११} ॥९४॥

85-94 (C. 83b-94a ; B.XXI. 90b-100a). 1 C. परप्रभावं कुरुते.

2 C. वेपमभाष्यम्. 3 B. प्राणिमज्ञा. स्मृता होते जीवयन्वाश्च येऽपरे. 4 B.

C. add one couplet. 5 C. रुद्राःसुद्रुहिणः. 6 Mss. शुक्रो. 7 Bj. वरुणोऽय

शिवस्तथा, Bn. वरुणोऽपेन्द्र एव च 8 B. हि स्युर्वलत्तपा. 9 B. श्यामवर्णोऽय

10 B. जलमाकाशमसितानि. 11 B. om. this couplet.

'भवन्ति पट्सु द्वीपेषु 'ये नरा वर्णतस्तु ते ।
 कर्तव्या नाट्यतत्त्वैर्निर्णतकनकप्रभाः ॥९५॥
 जम्बुद्वीपस्य वर्णेषु नानावर्णाध्रया नराः ।
 'उत्तरास्तु कुरूस्यक्त्वा ते चापि कनकप्रभाः ॥९६॥
 'भद्राश्वे पुरुषाः श्वेताः कर्तव्या वर्णतो बुधैः ।
 'केतुमाले नरा नीला गौराः क्षेपेषु कीर्तिताः ॥९७॥
 नानावर्णाः स्मृता भूता 'वामना विहृताननाः ।
 'धराहमेपमहिपमृगवक्त्रास्तथैव च ॥९८॥
 पुनश्च भारते वर्णे तांस्तान् वर्णान् नियोधन ।
 राजान पद्मवर्णाः स्युः श्यामा गौरास्तथैव च ॥९९॥
 ये चापि क्षुपिनो मर्त्या गौराः कार्यास्तु ते बुधैः ।
 'कुर्मिणो ग्रहमस्ता ध्यायितास्तपसि स्थिताः ॥१००॥
 'आयस्तकर्मिणश्चैव ह्यसिताश्च कुजातयः ।
 श्वरयश्चैव कर्तव्या नित्यं तु यद्व्यप्रभाः ॥१०१॥
 तपस्थिताश्च क्रययो नित्यमेवासिता बुधैः ।
 कारण्यपदेशेन तथा चास्मेच्छया पुनः ॥१०२॥
 'वर्णस्त्वन्यः प्रयोक्तव्यो देशजातिवयःश्चित ।
 देशं कर्म च जातिं च पृथिव्युद्देशमेव च ॥१०३॥
 विद्याय वर्तनां कुर्यात् पुरुषाणां प्रयोगविम् ।
 किरातवर्वराणाश्च 'द्रमिलाः काशिकोसलाः ॥१०४॥

95-104 (C. 94b-102a , B.XXI. 100b-110a). 1 C. वसन्ति

सप्तद्वीपेषु. 2 B. पुरुषाश्चैव वर्णत. 3 B.bh उत्तराः कुरवो ये च. 4 B.
 भद्राश्वपुरुषा, C. भद्राश्च वपुषा, Bn. भद्राश्वे. 5 C. केतुमालास्तथाश्वेता. 6 B.
 गन्धर्वा यक्षप्रभम्. 7 B. विद्याधरास्त्रया चैव पितरस्तु सना नरा. Bj-b. read
 this 8 C. om 102b-103a 9 K. अयक्षकर्मिणः. 10 B. वर्णस्ततः प्रकर्तव्यो.
 11 B. द्रविडाः.

पुलिन्दा दाक्षिणात्याश्च प्रायेण त्वसिता स्मृताः ।
 शकाश्च यवनाश्चैव 'पहुवा वाहिकादयः ॥१०५॥
 प्रायेण गौराः कर्तव्या उत्तरां ये श्रिता दिशम् ।
 पाश्चात्याः 'शूसेनाश्च 'तथा चैवौडूमागधाः ॥१०६॥
 भङ्गा चङ्गा कलिङ्गास्तु श्यामाः कार्यास्तु वर्णतः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव 'गौराः कार्याः सदैव हि ॥१०७॥
 वैद्याः शूद्रास्तथा चैव श्यामाः कार्यास्तु वर्णतः ।
 एषं कृत्वा यथान्यायं मुप्राङ्गोपाङ्गवर्तनम् ॥१०८॥
 दमश्रुकर्म प्रयुञ्जीत 'देशरुमेक्रियानुगम् ।
 'शुद्धं श्यामं विचित्रं च तथा रोमशमेव च ॥१०९॥
 चतुर्विधं भवेच्छ्रमश्रु नानावस्थान्तराश्रयम् ।
 शुद्धं तु लिङ्गिनां कार्यं तथामात्यपुरोधसाम् ॥११०॥
 मन्थस्था ये च पुरुषा ये च दीक्षां समाश्रिताः ।
 दिव्या ये पुरुषाः केचित् सिद्धविद्याचरादयः ॥१११॥
 'पार्थिवाश्च कुमाराश्च ये च राजोपजीविनः ।
 शृङ्गारिणश्च ये मर्त्या यौवनोन्मादिनश्च ये ॥११२॥
 तेषां विचित्रं कर्तव्यं श्रमश्रु नाद्वययोन्तमिः ।
 अनिस्तीर्णप्रतिजानां दुःखितानां तपस्विनाम् ॥११३॥
 व्यसनाभिहतानां च श्यामं श्रमश्रु भवेत्तदा ।
 मृषीणां तापसानां च ये च दीर्घव्रता नरा ॥११४॥

105-114 (C. 102b-1123 ; B. XXI 110b-1203). 1 C.

पल्लवा वह्निकादयः, Bb. वह्निका वाहिकास्तथा, B. पहुवा वाहिकाश्च ये. 2 B.
 शौसेनाश्च. 3 B. माहिषाब्धोडू०. 4 C. रक्ता 5 B. देशकालवयो०. 6 C.
 शुक्लं. 7 C. वृत्तीनां कुमाराणां.

‘तथा च वैरवद्धानां रोमशस्तु विधीयते ।

एवं नानाप्रकारं तु इन्द्रकुर्म प्रयोजयेत् ॥११५॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेपान्नानाप्रयोगज्ञान् ।

• आच्छादनं बहुविधं नानापत्तनसम्भवम् ॥११६॥

• हेयं तत् त्रिप्रकारं तु शुद्धं रक्तं विचित्रकम् ।

शुद्धो विचित्रो मलिनस्त्रिपिचो वेप उच्यते ॥११७॥

तेषां ‘विभागं व्याख्यास्ये यथाकार्यं’ प्रयोक्तुमि ।

देवाभिगमने चैव भाङ्गस्ये नियमस्थिते ॥११८॥

तिथिनक्षत्रयोगे च विद्यादकरणे तथा ।

धर्मेप्रवृत्तं यत्कार्यं स्त्रीणां च पुरुषस्य वा ॥११९॥

‘वेपस्तेषां भवेच्छुद्धो ये च ‘प्रायज्ञिका नराः ।

देवदानवयज्ञाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥१२०॥

नृपाणां ‘कर्कशानां च चित्तो धेपो भवेत्तदा ।

‘वृद्धानां ब्राह्मणानां च ध्रेष्ट्यमात्यपुरोधसाम् ॥१२१॥

‘वणिजां काङ्क्षकीयानां तथा चैव तपस्विनाम् ।

विप्रक्षत्रियवैश्यानां स्थानीया ये च मानवाः ॥१२२॥

शुद्धो धत्तविधिस्तेषां कर्तव्यो नाटकाध्ययः ।

उन्मत्तानां प्रमत्तानां जनानामध्यगामिनाम् ॥१२३॥

व्यसनोपगतानां च मलिनो वेप इष्यते ।

“शुद्धरक्तविचित्राणि वासांस्यूर्ध्वास्यराणि च ॥१२४॥

115-124 (C. 112b-122 ; B XXI. 120b-129a). 1 Bp. तथा च वैरवद्धानां. B. चीरवद्धाना C. सिद्धविद्याधराणा. 2 B. (51b) नानापत्तन, C. नानावर्तन. 3 See B 51b-52a. 4 B. नियोगं. 5 C. देवस्तुत. 6 C. प्रापन्निकम्, B. प्रायज्ञिका. 7 Bp. कानुज्ञाना. 8 C. om this hem. 9 C. कबुकीनानत्वात्ता ध्रेष्टीना पुरोधसाम् । सिद्धविद्याधराणा च .वशिष्टशास्त्र-विदामपि. 10 C. om. this hem.

योजयेन्नाट्यनत्त्वो वेपयोः शुद्धचित्रयोः ।
 कुर्याद्वेपं तु मलिने मलिनं तु विचक्षणः^१ ॥१२५॥
 मुनिनिर्ग्रन्थज्ञान्येषु^२ यतिपाशुपतेषु च ।
 वृत्तानुगस्तु कर्तव्यो वेपो^३ लोकानुभावतः ॥१२६॥
 चोत्पलकलचर्माणि तापसानां तु कारयेत् ।
 परिष्ठाप्नुनिशान्यानां वासः कापायमिष्यते ॥१२७॥
 नानावित्राणि^४ वासांसि कुर्यात् पाशुपतेष्वथ ।
 कुक्कातयश्च ये प्रोक्तास्तेषां चापि यथोचितम् ॥१२८॥
 भन्तःपुंसस्य रक्षार्थं यिनियुक्ता हि ये नराः ।
 कापायकञ्चुरुपद्राः कार्यास्त्वेऽपि यथाविधि ॥१२९॥
 भयस्थान्तरमासाद्य^५ स्त्रीणां वेपो भवेत्तथा ।
 वेपः साह्यामिरुश्चैव शूराणां संप्रकीर्तितः ॥१३०॥
 विचित्रशस्त्ररुधचो^६ बद्धतूणो घनूर्ध्वरः ।
 चित्रो वेपस्तु कर्तव्यो नृपाणां नित्यमेव च ॥१३१॥
 केवलस्तु भवेच्छुद्धो नक्षत्रोत्पातमहले ।
 एवमेव भवेद्देवो^७ देशजातिवयोऽनुगः ॥१३२॥
 उत्तमाधममध्यानां स्त्रीणां नृणामथापि च ।
 एवं बह्वविधिः कार्यः प्रयोगे नाटकाश्रये ॥१३३॥
 नानावशां समासाद्य शुभाशुभरुतस्तथा ।
 तथा प्रतिशिरश्चापि कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ॥१३४॥
 देवानां मानुषाणां च देशजातिवयःश्रितम् ।
 पादरोमता मस्तकिनस्तथा चैव किरोदिन^८ ॥१३५॥

१२५-१३५ (C. १२३-१३३, B XXI. १२९६-१४०३). १ C. om. this couplet. २ C. त्रिदण्डीभोतियेषु. ३ B. वृत्तानुग. ४ Bd. लोकानुभावतः, C. लङ्कार-
 भावन ५ C. om. this hem. ६ C. मुनिमुह्येषु तापसेषु तथैव च ।
 कापायकमनो वेप कार्यस्त्वर्थवशानुगः. ७ C. कार्याणि. ८ C. कुक्कातयैव. ९ B. नृणा.
 १० C. बद्धतूणो, ११ B. वयोजातिगुणान्विव.

१ त्रिविधा मुकुटा ज्ञेया दिव्यपार्थिवसंश्रयाः ।
 देवगन्धर्वयक्षाणां पन्नगानां सरक्षसाम् ॥१३६॥
 कर्तव्या नैकचिह्निता मुकुटा २ पादर्वमौलिनः ।
 उत्तमा ये च दिव्यानां तेषां कार्यां किरीटिनः ॥१३७॥
 मध्यमा मौलिनश्चैव कनिष्ठा ३ पादर्वमौलिनः ।
 नराधिपानां कर्तव्या ४ स्तथा मस्तकिनो बुधैः ॥१३८॥
 विद्याधराणां सिद्धानां चारणानां तथैव च ।
 ५ ग्रन्थिमत्केशमुकुटः कर्तव्यस्तु प्रयोक्तृभिः ॥१३९॥
 रत्नोदानवदानव दैत्यानां ६ पिङ्गकेशेक्षणानि हि ।
 ७ हरिश्चमध्रूणि च तथा ८ मुकुटास्यानि कारयेत् ॥१४०॥
 ९ उत्तमाश्चापि ये तत्र कार्यास्ते पादर्वमौलिनः ।
 १० कस्मात्तु मुकुटाः स्त्रियाः ११ प्रयोगे दिव्यपार्थिवे ॥१४१॥
 केशानां छेदनं दृष्टं १२ वेदवादे यथाधुति ।
 भद्रीकृतस्य धा यत्ते शिरसश्छादनेऽस्तथा ॥१४२॥
 केशानां १३ नातिदीर्घत्वात् स्मृतं मुकुटधारणम् ।
 अमात्यानां कञ्चुकिनां तथा श्रेष्ठिपुरोधसाम् ॥१४३॥
 १४ वेष्टनावद्वपट्टानि प्रतिशीर्षाणि कारयेत् ।
 सेनापते पुनश्चापि युवराजस्य चैव हि ॥१४४॥
 १५ योजयेदर्धमुकुटं महामात्र [स्य च तथा] ।
 पिशाचोन्मत्तभूतानां साधकानां तपस्विनाम् ॥१४५॥

136-145 (C. 133b-135, 143, 136-140, 144a ; B.XXI. 140b-150a), 1 B त्रिविधोमकुटो ज्ञेयो K. त्रिविधा मुकुटा. C. om 137-138. 2 K. पार्थमौलिनः, B. पार्श्वमौलयः. 3 BC. शीर्षमौलिनः. 4 B. मल्लके मुकुटा बुधैः. 5 C. ग्रन्थितः. 6 C. पिङ्गकेशवृत्तानि 7 B हरिश्चन्द्रमध्रूणि. 8 C. सुवशीर्षाणि. 9 C. उदात्ताश्चापि 10 C. तस्मात्तु, 11 B. स्त्रियाः 12 C. नेष्टं. 13 B. अप्यदीर्घत्वात्. 14 C. वेष्टनावद्व-पट्टादि. 15 C. मल्लकेऽर्धमुकुट प्रयोगे सम्प्रयोजयेत्, B. योजयेदर्धमुकुटं महामात्राश्च ये नरा .

अनिस्तीर्णप्रतिष्ठानां लम्बकेशं तु शीर्षकम् ।
 शान्भ्यश्चोत्रियनिर्ग्रन्थपश्चाद्दीक्षिनेषु च ॥१४६॥
 शिरो मुण्डं तु कर्तव्यं यज्ञदीक्षान्वितेषु च ।
 तथा 'घृत्तानुपद्वेज क्षेपाणां लिङ्गिनां शिरः ॥१४७॥
 मुण्डं वा कुञ्चितं चापि लम्बकेशमयापि वा ।
 'धूर्तानां चापि कर्तव्यं ये च 'रात्र्युपजीविनः ॥१४८॥
 ये च शृङ्गारिणस्तेषां शिरः कुञ्चितमूर्धजम् ।
 'शालानामपि कर्तव्यं त्रिशिखण्डविभूषितम् ॥१४९॥
 'जटामुकुट्यद्वं च मुनीनां तु मधेच्छिरः ।
 चेदानामपि कर्तव्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा ॥१५०॥
 विदूषकस्य 'खलतिः स्यात् काकपदमेव वा ।
 'क्षेपाणामर्थयोगेन देशजातिसमाश्रितम् ॥१५१॥
 शिरः प्रयोक्तृभिः कार्यं नानावस्थान्तराश्रयम् ।
 एवं 'नानाप्रकारैस्तु बुद्ध्या 'क्षेपां विमज्य च ॥१५२॥
 'भूषणैर्धनैर्कैवस्तेर्मांल्यैश्चैव यथाविधि ।
 'अवस्थानुकृतिः स्याप्या प्रयोगरससम्भवा ॥१५३॥
 स्त्रीणां वा पुद्गराणां 'वाप्यवस्थां प्राप्य तादृशीम् ।
 सर्वे भावाश्च दिव्यानां कार्या मानुषसंश्रयाः ॥१५४॥

१४६-१५४ (C. १४३b-१५०; B.XXI. १५०b-१५९१). १ B. घृत्तानुप-
 द्व. २ C. वदनां. ३ C. रात्र्युपजीविनः. ४ C. om. १४९b-१५०a. ५ C.
 कर्तव्यं खलति काकपदं तथा. ६ C. om. १५२b-१५३a. ७ C. नानाप्रकारेण,
 B. नानाप्रकारैस्तु, ८ B. क्षेपां प्रकल्पयेत्. ९ C. अदस्तेर्भूषणैर्विभूषितैर्बद्धैर्मांल्यैरपि.
 १० C. अवस्थान्य कृतिः B. पूर्वं तु प्रकृतिं स्याप्य प्रयोगगुणसंभवम्; we
 with Bd.

तेषां चानिमिषत्वादि नैव कार्यं प्रयोक्तुमिः^१ ।

इह भावरसाश्चैव दृष्टिभिः संप्रतिष्ठिताः ॥१५५॥

दृष्ट्यैव स्थापितो ह्यर्थः पश्चाद्द्वैवमाज्यते^१ ।

एवं श्रेयाऽङ्गरचना नानाप्रकृतिसम्भवा ॥१५६॥

सञ्जीव इति यः प्रोक्तस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।

यः प्राणिनां प्रवेशो वै 'स सञ्जीव इति स्मृतः ॥१५७॥

चतुष्पदोऽथ द्विपदस्तथाचैवापदः स्मृतः ।

उरगा ह्यपदा श्रेया द्विपदाः स्रगमानुपाः ॥१५८॥

'ग्राम्यारण्याश्च पशवो विज्ञेयास्ते चतुष्पदाः ।

'ये ते तु 'युद्धसंफेदे त्ववरोधे तथैव च ॥१५९॥

नानाप्रहरणोपेताः प्रयोज्या नाटके बुधैः ।

आयुधानि च 'कार्याणि 'तज्ज्ञैः सम्यक् प्रमाणतः ॥१६०॥

तान्यहं 'संभवक्ष्यामि 'यथायुक्तिः प्रमाणतः ।

भिण्डिर्द्वादशतालः स्याद् दश कुन्तो भवेदथ ॥१६१॥

अष्टौ शतग्री दालश्च तोमरः शक्तिरेव च ।

अष्टतालं धनुर्धैयमायामोऽस्य^{११} 'द्विहस्तकः ॥१६२॥

शरो गदा च वज्रं च चतुस्तालो भवेदथ ।

अङ्गलानि त्यसिः^{१२} 'कार्यश्चत्वारिंशत्प्रमाणतः ॥१६३॥

द्वादशाङ्गुलकं चक्रं ततोऽर्धं प्राप्त उच्यते ।

प्राप्तयत्^{१३} 'षट्सिं विद्याहण्डं चैव हि विंशतिः ॥१६४॥

१५५-१६४ (C. १५१-१५९; B XXI. १५७-१६९). १ C. om. १५६-१५७. २ B. सञ्जीव इति संज्ञितः. ३ B. ग्राम्या आरण्याः पशवो. ४ C. ए-वे. ५ C. युद्धसम्भेदो त्ववरोधैः, B. युद्धसंफेदे त्ववरोधैः. ६ C. वर्मानि. ७ B. C. पुरुषाणा Bḍ. तज्ज्ञैः सम्यक्. ८ B. वर्तयिष्यामि. ९ B. वयापुस्त. १० C. आयामस्तुः. ११ C. द्विहस्तकः. १२ C. कार्यो. १३ B. षट्सं.

१कम्पणं च भवेद्विंशत्यङ्गुलेः परिमाणतः ।
 पोडशाङ्गुलिविस्तीर्णं चर्म कायं द्विद्वस्ततः ॥१६५॥
 पोडशाङ्गुलिविस्तीर्णं 'सवाल्यं सप्रघण्टिकम् ।
 त्रिंशदङ्गुलमानेन कर्तव्यं खेटकं घुघैः ॥१६६॥
 जर्जरो दण्डकाष्ठं च तथैव प्रतिशीर्षकम् ।
 छत्रं च चामरं चैव ध्वजो भृङ्गार एव च ॥१६७॥
 यत्किञ्चिन्मानुषे लोके द्रव्यं पुंसां 'प्रयोगजम् ।
 'तत्सर्वं तूपकरणं 'नाट्येऽस्मिन् संविधीयते ॥१६८॥
 यद्यस्य विषयप्राप्तं 'तेनोह' तस्य लक्षणम् ।
 जर्जरे 'दण्डकाष्ठे च संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१६९॥
 श्वेतभूम्यां तु 'ये जाताः पुष्यनक्षत्रजस्तथा' १० ।
 ११'माहेन्द्रा तु ध्वजा प्रोक्ता लक्षणैर्विभक्त्यर्था ॥१७०॥
 १२'तेषामन्यतमं कार्यं जर्जरं दाढकर्मतः ।
 अथवा १३'वृक्षजातस्य प्ररोहो वाऽपि जर्जरः ॥१७१॥
 घेणुरेव भवेच्छ्रेष्ठस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 १४'श्वेतभूम्यां च यो जातः पुष्यनक्षत्रजस्तथा ॥१७२॥
 १५'संप्राहो विधिना घेणुर्जर्जरार्थं प्रयत्नतः ।
 स्थूलग्रन्थिर्न कर्तव्यो न शाखी न च कीटवान् ॥१७३॥

- १६५-१७३ (C १५९b-१६८, B, XXI १६९b-१७८a) १ Bp. कम्पण
 N. कम्पनं, C. कण्ठ्य च, B विशतिः कण्ठ्यैव अङ्गुलानि प्रमाणतः. २ B.
 om. this hem. ३ B. सबल, N सपाङ्ग, C. सवाल्यं. ४ B. प्रयोगकम्.
 ५ B यद्योपकरणं. ६ B. नाट्ये तत्सर्वकीर्तितम्, C. नान्यस्मिन्. ७ C. तेनोह.
 ८ C. दन्तकाष्ठे ९ B. C. यो जातः पुष्यनक्षत्रजस्तथा १० B. om. this hem.
 ११ C. माहेन्द्रे तु ध्वजे कार्यं लक्षणं १२ C. अन्यतमे १३ B. वृक्षयोनिः स्यात्.
 १४ C. om. १७२b-१७३a.

'प्रमाणमद्भुतानां तु शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
 पञ्चपदां चतुर्ग्रन्थिस्तालमात्रस्तथैव च ॥१७४॥
 न 'रुमिक्षतपदां च निहतन्तुन्यवेणुभिः ।
 'अक्तं तु मधुसर्पिभ्यां माल्यधूपपुरस्कृतम् ॥१७५॥
 उपास्य विधिवद्वेणुं गृहीयात्तर्जं प्रति ।
 यो विधिर्यः क्रमश्चैव माहेन्द्रे 'तु ध्वजे स्मृतः ॥१७६॥
 स जर्जरस्य कर्तव्यः 'पुण्यवेणुसमाश्रयः ।
 भवेद्वै दीर्घपदां तु 'तनुपदां तथैव च ॥१७७॥
 'पर्याप्रमण्डलश्चैव 'पुण्यवेणुः प्रकीर्तितः ।
 विधिरेव मया प्रोक्तो जर्जरस्य तु लक्षणे ॥१७८॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डकाष्टस्य लक्षणम् ।
 'कपित्थविल्वंशेभ्यो दण्डकाष्टं भवेत्सदा ॥१७९॥
 'वक्रं चैव हि तत्कार्यं त्रिभागो लक्षणान्वितम् ।
 कीटैर्नोपहतं यच्च व्याधिना न च पीडितम् ॥१८०॥
 'मन्दशाखं भवेद्यश्च दण्डकाष्टं च तद्भवेत् ।
 यस्त्वेभिर्लक्षणैर्हीनं दण्डकाष्टं सजर्जरम् ॥१८१॥
 कारयेत् स त्वपचयं महान्तं प्राप्नुयाद् ध्रुवम् ।
 'तथा शीर्षविधानार्थं 'पटी कार्या 'तु मानतः ॥१८२॥
 स्वप्रमाणविनिर्दिष्टा द्वाविंशद्वाद्भुलानि वा ।
 'विल्वकल्केन कर्तव्या पटी 'चीरसमाश्रया ॥१८३॥

174-183 (C. 167-177a; B. XXI. 177-187a). 1 C. प्रमाणतो-
 ऽद्भुतानां. 2 C. किमिदं 3 B. मधुसर्पितर्पणाक्तं 4 C. यो विधि. स्मृतः.
 5 B. पुण्यवेणुः. 6 B. तनुपदाः. 7 B. पर्याप्रमण्डलः C. पठानुमण्डलं. 8 B.
 पुण्यवेणुः. 9 C. कपित्थविल्वंशो वा. 10 C चक्रं. 11 C मन्दशाखं. 12 B.
 अथ शीर्षं विधानार्थं. 13 B पटी. 14 B. प्रयत्नतः. 15 B. विल्वमध्येन.
 16 B. सिर.

- सिन्धेन विल्वकल्केन द्रवेण च 'समागता ।
- मसना या तुपैर्वापि 'प्रतिशीर्षाणि कारयेत् ॥१८४॥
- संछायं 'तु ततो वस्त्रैर्विल्वदिग्धैर्धनाश्रयै ' ।
विल्वकल्केन चीरं तु 'दिग्धा संयोजयेत् 'पटीम् ॥१८५॥
न स्थूलां 'न च तर्ता तन्वीं न मृद्धीं चैव कारयेत् ।
'शुष्कायास्तु तनस्तस्यामनिलातपयोगतः ॥१८६॥
छेद्यं धुषस्तु कुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुतीक्ष्णेण तु शस्त्रेण अर्घ्यार्थं प्रथिमस्य च ॥१८७॥
स्वप्रमाणविनिर्दिष्टं 'ललाटाकृतिकोणकम् ।
'अर्घाहुलं ललाटं तु छेद्यं कार्यं पङ्क्तिमम् ॥१८८॥
'अर्घ्यमङ्गलं छेद्यं 'कटयोस्त्यङ्गुलं भवेत् ।
कटान्ते 'कर्णनालस्य 'छेद्यं द्वयधिकमङ्गुलम् ॥१८९॥
त्र्यङ्गुलं 'कर्णवित्तरं 'तथास्यं छेद्यमेव ।
'ततश्चैवावदुः कार्या 'सुप्रमा द्वादशाङ्गुला ॥१९०॥
'पटीहेतुस्तं ह्येतद्विधानं विहितं भया ।
'तस्योपरि तनः कार्या मुकुटा 'विविधाश्रयाः ॥१९१॥
नानारत्नप्रतिच्छन्ना बहुरूपोपशोभिनाः ।
'तन्नोपकरणानीह 'नाट्ययुक्तिकृतानि च ॥१९२॥

184-192 (C. 177b-1863; B.XXI. 187b-196a). 1 B. समन्विताः.
2 B. प्रतिशीर्षेण. 3 C. कृतये. 4 B. •पटाश्रयैः. 5 C. दिग्धाङ्गं योजयेत्. 6 B. पटीम्.
7 B. नानवा तन्वीं दीर्घां चैव न, C. न तनुं चैव. 8 B. तस्यामातपशुष्काया
शुष्कायामयापि वा. 9 B. ललाटकृतकोणकम्, C. •कोणनम्. 10 B. अर्घाहुलं
ललाटं, C. अर्घाहुलललाटं. 11 C. अर्घाऽर्धमङ्गुलं. B. अर्घार्धमङ्गुलं. 12 B.
कट्योर्दोर्धमङ्गुलं. 13 B. कर्णनालस्य. 14 C. छेद्यन्तर्वधिकमङ्गुलम्. 15 B. C.
कर्णवित्तरं. 16 B. तथा साच्छेद्यमेव. 17 C. ततश्च नावदुः. 18 C. सुप्रमा,
B. सुप्रमा. 19 B. पट्या ह्येतद्विधानं. 20 B. तस्यो- परिपताः. 21 B.
बहुविधजानः. 22 B. तथोप. 23 B. नाट्ययुक्तिः.

बहुप्रकारयुक्तानि कुर्वीत प्रकृतिं प्रति ।
 यत्किञ्चिदसिन् लोके तु 'सचराचरसंहिते ॥१९३॥
 विहितं कर्म शिल्पं वा तत्पूकरणं स्मृतम् ।
 यद्यस्य विषयं 'प्राप्त' 'स तस्मिंस्त्वधिगच्छति ॥१९४॥
 'नान्यतः पुण्याणां हि 'नाट्योपकरणाश्रयम् ।
 यद्येनोत्पादितं कर्म शिल्पयोगः क्रियापि वा ॥१९५॥
 तस्य तेन कृता सृष्टिः प्रमाणं लक्षणं तथा ।
 या 'कार्णाथसमूहिष्ठा कृता 'सृष्टिर्महात्मना ॥१९६॥
 'न सास्त्राकं नाट्ययोगे कस्मात् सेदावहा हि सा ।
 यद्भूयं जीवलोके तु नानालक्षणलक्षितम् ॥१९७॥
 तस्यानुकृतिसंस्थानं नाट्योपकरणं भवेत् ।
 प्रासादशृङ्गानानि 'नानाप्रहरणानि च ॥१९८॥
 'न शय्यानि तथा कर्तुं यथोक्तानीह लक्षणैः ।
 लोकधर्मी 'भवेत्वन्या नाट्यधर्मी तथापरा ॥१९९॥
 स्वभावो लोकधर्मी तु 'विभावो नाट्यमेव हि ।
 'आयसं तु न कर्तव्यं नगसारमयं न च ॥२००॥
 नाट्योपकरणं 'तद्वैर्गुदत्वात् सेदहृदि तत् ।
 'जनुकाष्टचर्मयस्त्रभाण्डवेणुदलैस्तथा ॥२०१॥

199-201 (C. 185b-195a, B XXI. 195b-205a). 1 C. सचराचर-
 संहिते, B चराचरमगन्विते. 2 C प्राप्यं 3 B. तत्तदेवाभिगच्छति. 4 B.
 नास्त्रन्तः, C. नान्यतः. 5 C. नान्योप.....भयम्, B चरणाश्रये. 6 B.
 कार्णयन्तमूहिष्ठा. 7 C. सृष्टिर्महत्तरा. 8 C. नास्त्राकं सम्मता नाट्ये गुदत्वाद्
 सेददा हि सा 9 C. नाट्योपकरणानि. 10 B. न शय्यं तानि वै. 11 C.
 भवेत्वन्या. 12 C. नाट्यधर्मी विकारतः. 13 B. आयसं न तु कर्तव्यं न
 तु सारमय. 14 B. गुदवेदकर भवेत्. 15 C. जनु काष्ठं चर्मयस्त्र प्रभावेणु०.
 B काष्ठचर्मसु वस्त्रेषु जनुवेणुदलेषु च.

नाट्योपकरणानीह लघुकर्माणि कारयेत् ।
 'धर्मचर्मध्वजाः शैलाः प्रासादाः 'शिखरास्तथा ॥२०२॥
 हयचारणयानानि विमानानि गृहाणि च ।
 पूर्वं वेणुदलैः कृत्वा 'कृतीर्भावसमाश्रयाः ॥२०३॥
 ततः सुरङ्गैराच्छाद्य वस्त्रैः सारूप्यमानयेत् ।
 अथवा यदि वस्त्राणां 'तद्विधानामसम्भवः ॥२०४॥
 'तालीयैर्वाः किलिञ्जैर्वा श्लक्ष्णैर्वस्त्रैः क्रिया भवेत् ।
 तथा प्रहरणानि स्युस्त्वणवेणुदलादिभिः ॥२०५॥
 जतुभाण्डक्रियामिष्ट नानारूपाणि 'कारयेत् ।
 'प्रतिपादं प्रतिशिरः 'प्रतिहस्तं प्रतित्वचम् ॥२०६॥
 'तृणजैः किलिञ्जैर्भाण्डैः 'सरूपाणीह कारयेत् ।
 यद्यस्य 'सदृशं रूपं सारूप्यगुणसम्भयम् ॥२०७॥
 मृण्मयं 'तत्र कृत्वा तु 'नानारूपं तु कारयेत् ।
 भाण्डवस्त्रमधूच्छिष्टैः लाक्षयाभ्रदलेन च ॥२०८॥
 'नास्तु विविधाः कार्याः 'चर्मवर्मध्वजास्तथा ।
 'नाना[प्रदेश]जातानि फलानि 'कुसुमानि च ॥२०९॥
 'विविधानि च भाण्डानि लाक्षया येह कारयेत् ।
 भाण्डवस्त्रमधूच्छिष्टैः 'ताम्रपत्रैस्तथैव च ॥२१०॥

202-210 { C. 195b-202a ; B XXI. 205b-214a }. 1 C. om.
 203b-205a. 2 B.K. देवतागृहाः (गृहाः) 3 K. कृतभावः. 4 B. कृतादिप्यं
 भवेदिह. 5 C. तालीयजैः कीलजैर्वा. 6 B. नाटके. 7 C. प्रतिपादौ. 8 C.
 प्रतिहन्तौ. 9 C. तृणजैः कीलजैर्वा. B. तृणैः किलिञ्जैः. 10 B. सारूप्याणि.
 11 C. यादृशं. 12 B. तत्तु. 13 C. नानारूपास्तु. 14 B. नागाः. 15 B.
 हयतस्तीरानवित्त्वजैः. 16 B. C. नानाकुसुमः. 17 B. विविधानि. 18 B. भाण्ड-
 वस्त्रैर्मधूच्छिष्टैः. 19 C. ताम्रपत्रैः.

१सम्यक् च नीलीरागेण २सत्यदाकेन चैव हि ।
 रञ्जितेनाभ्रपत्रेण ३मणीश्चैवात्र कारयेत् ॥२११॥
 ४उपाश्रयमथाऽप्येषां शुल्बवह्नेन कारयेत् ।
 विविधा मुकुटा दिव्या पूर्वं ये मदित्ता मया ॥२१२॥
 तेऽभ्रपत्रोज्ज्वलाः कार्या ५मणिव्यालोकशोभिताः ।
 न शास्त्रप्रभवं कर्म तेषां हि समुदाहृतम् ॥२१३॥
 ६आचार्यघुञ्जरा ७कर्तव्यमूहापोहप्रयोजितम् ।
 एवं मर्त्यक्रियायोगो भविष्यन् ८कथितं मया ॥२१४॥
 ९कस्मादल्पयलत्वं हि मानुषेषु भविष्यति ।
 १०मर्त्यानामल्पशक्तीनां ११न चातीवाङ्गचेष्टितम् ॥२१५॥
 नेष्टाः सुवर्णरत्नैस्तु मुकुटा भूषणानि वा ।
 युद्धे नियुद्धे मृत्ते वा १२[द्यु]ष्टिव्यापारकर्मणि ॥२१६॥
 गुल्भाराचसन्नस्य स्वदो मूर्च्छाऽपि जायते ।
 १३स्वेदमूर्च्छाङ्गमार्तस्य प्रयोगस्तु विनश्यति ॥२१७॥
 प्राणात्पयः कदान्ति भवेद्व्यायतचेष्टितात् १४ ।
 तस्मात्ताम्रमयैः १५पत्तैरभ्रकैः रञ्जितैरपि ॥२१८॥
 १६रक्ताच्छनीलहरिणा अभ्रपत्रेण वेष्टितम् ।
 १७माण्डैरथ मधुच्छिष्टैः कार्याण्याभरणानि तु ॥२१९॥

211-214 (C. 202-204, B. XXI. 214-216). 1 C. ताम्रवर्णः. 2 C. तत्ताम्यं नीलरागेण अभ्रपत्रेण चैव हि. we with Bbh. 3 C. मणीश्चैवात्र. 4 C. उपाश्रयलथाप्येषां शुल्बवह्नेन 5 B. मणिव्यालोपशोभिता, C. मणिक्यालोकशोभिताः. 6 C. विचार्य. 7 C. कर्तव्यमन्यापोहः. 8 B. कल्पितो 9 C. यस्मात्. 10 B. अपि नो शक्नुयात्. 11 C. न भवेदङ्गचेष्टितम्, B. न चातीवाङ्गः. B. विभावा सर्व-कायनाः 12 B. दृष्टिव्यापार, C. दृष्टिव्यापार. 13 C. मूर्च्छाङ्गमात्मन्य. 14 B. चेष्टया. 15 C. पत्तैर्मुकुटानीह कारयेत्. 16 C. रक्तस्थनीलहारेण, N. रक्तच्छनीलहरिणा । 17 B. भेदः.

एवं लोकोपचारेण स्वशुद्धिभिर्भवेन वा ।
 नाट्योपकरणानोह वृथः सम्यक् प्रयोजयेत् ॥२२०॥
 'मोक्तव्यं नायुधं' रङ्गे न ह्येयं न च ताडनम् ।
 प्रादेशमात्रं गृहीयात् संज्ञार्थं शस्त्रमेव हि ॥२२१॥
 'शिक्षायोगेन नाट्येऽसिन् विद्यामायाकृतेन वा ।
 शस्त्रमोक्षस्तु कर्तव्यो रङ्गमध्ये प्रयोक्तृभिः ॥२२२॥
 नोक्तानि च मया यानि लोकग्राह्याणि तान्यपि ।
 आहार्याभिनयो ह्येव मया प्रोक्तः समासतः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सामान्याभिनयं प्रति ॥२२३॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे आहार्याभिनयो नाम
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

२२०-२२३ (C. २११b-२१५ ; B.XXI. २२३-२२७). १ B. न भेदः
 नैव च ह्येयं न प्रहर्तव्यमेव वा. २ B. रङ्गे प्रहरणैः कार्यं संज्ञामात्रं तु कारयेत्. ३ B.
 अथवा योगशिक्षाभिर्विद्यामाया*.

चतुर्विंशोऽध्यायः

सामान्याभिनयो नाम द्वेयो चागङ्गसत्त्वजः ।
 'सत्त्वे कार्यः प्रयत्नस्तु नाट्यं' सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥१॥
 सत्त्वातिरिक्तोऽभिनयो ज्येष्ठ इत्यभिधीयते ।
 समसत्त्वो भवेन्मध्य सत्त्वहीनोऽधमः स्मृतः ॥२॥
 अव्यक्तरूपं सत्त्वं हि 'विज्ञेय भावसंश्रयम् ।
 यथास्थानरसोपेतं रोमाञ्चाद्यादिभिर्गुणैः ॥३॥
 भलङ्कारास्तु नाट्यत्रैर्व्या 'भावसमाश्रयाः ।
 यौयनेऽप्यधिका स्त्रीणां विकारा चक्रगात्रजाः ॥४॥
 आद्यौ त्रयोऽङ्गजास्तेषां दश स्वाभाविकाः परे ।
 अव्यक्तजास्तथा सप्त 'प्रोक्ता भावोपवृंहिताः ॥५॥
 देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद् भावः समुत्थितः ।
 भावात् समुत्थितो हायो हायाद्वेला समुत्थिता ॥६॥
 भायो हायश्च ह्येला च परस्परसमुत्थिताः ।
 'सत्त्वभेदा भवन्त्येते 'शरीरे प्रवृत्तिस्थिता ' ॥७॥
 यागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाभिनयेन च ।
 कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥८॥
 'भावस्यातिरिक्त सत्त्वं व्यतिरिक्तं' ११ 'स्योनिषु ।
 'नैकावस्थान्तरगतं' १२ 'भाव' तमिह निर्दिशेत् ॥९॥
 तत्रास्त्रिभूविकारादयः शृङ्गाराकारसूचकः ।
 सत्रीवारेचमो द्वेयो १४ हावः स्थितसमुत्थितः १५ ॥१०॥

1-10 (C. 1-10 ; B.XXII. 1-10). 1 B. तत्त्व. 2 C. हि ज्ञेयं भावरसाश्रयम्. 3 B. भावरसाश्रया, Bl. भावसमाश्रयाः, C. नाट्यरसाश्रयाः. 4 C. प्रोक्ता. 5 C. रसभावोपवृंहिता. 6 C. transposes 6 and 7. 7 B. सत्त्वभेदे. 8 C. शरीरे. 9 See 6 above. 10 C. भावातिरिक्तं सत्त्वं हि. 11 C. स्योनिषु. 12 B. अन्तरगतं. 13 C. हावः. 14 C. भाव. 15 C. स्थितसमुत्थितः.

१ यो वै हावः स एवैषा शृङ्गाररससंश्रया ।
 समाप्याता बुधैर्हेला ललिताभिनयामिका ॥११॥
 लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः^१ किलकिञ्चित्^२ ।
 मोट्टायितं कुट्टमितं विन्वोको ललितं तथा ॥१२॥
 विहृतं चेति विज्ञेया दश स्त्रीणां समाधजाः ।
 ३ अलङ्कारास्तथैतेषां लक्षणं दृणुत द्विजाः ॥१३॥
 वागङ्गालङ्कारैः ४ श्लिष्टैः प्रीतिप्रयोजितैर्मधुरैः ।
 इष्टजनस्यानुरुतिर्लीला ज्ञेया प्रयोगज्ञैः ॥१४॥
 स्थानासनगमनानां हस्तधूनेत्रकर्मणां चैव ।
 उत्पद्यते विशेषो यः त्रिष्टुभः स तु विलासः स्यात् ॥१५॥
 मान्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरन्यासः ।
 ५ स्वल्पोऽप्यधिकां शोभां जनयति ६ या सा तु विच्छित्तिः ॥१६॥
 विविधानामर्थानां ७ वागङ्गाहार्यसत्त्वयुक्तानाम् ।
 मदरागहर्षजनितो व्यत्यासो विभ्रमो ८ नाम ॥१७॥
 सितरुदितहसितं ९ भयरोपमोददुःखधर्माभिरङ्गाणाम् ।
 सङ्करकरणं द्वपादसदृशं १० किलकिञ्चितं ज्ञेयम् ॥१८॥
 इष्टजनस्य कथायां लीलाहेलादिदर्शनेनापि ।
 ११ तद्भावभावनाकृतं मोट्टायितमित्यभिप्रेत्यातम् ॥१९॥
 १२ केशस्तनाधरादिग्रहणेऽतिहर्षसम्भ्रमोत्पन्नम् ।
 कुट्टमितं विशेषं सुखमपि दुःखोपचारेण ॥२०॥
 इष्टानां भावानां प्राप्त्यभिमानगर्वसम्भूत ।
 स्त्रीणामनादरकृतो विन्वोको नाम विशेषः ॥२१॥

११-२१ (C. ११-२१ ; B. XXII. ११-२१). १ C. य एव भावाः, B. स एवैषा
 शृङ्गाररससंभवा. २ C. विभ्रम. ३ B. किलकिञ्चितम्. ४ B. पुनरेषा स्वरूपाणि
 प्रवक्ष्यामि पृथक् पृथक्. ५ B. श्लिष्टैः ६ B. स्वल्पोऽपि परां. ७ B. यस्मात्
 B. B. ० सत्त्वयोगानाम्. ८ B. ज्ञेयः. ९ B. भयहर्षगर्वदुःखधर्माभिरङ्गाणाम्.
 १० B. किलि. ११ B. ० भावनाकृतमुक्तं मोट्टायितं नाम १२ B. ० ग्रहणादतिहर्षे.

करचरणाङ्गन्यासः सध्रूनेत्रोष्ठसंप्रयुक्तस्तु ।
 सुकुमारविधानेन स्त्रीभिरितिदं स्मृतं ललितम् ॥२२॥
 प्रातानामपि 'चचसां क्रियते यद्भाषणं द्विया स्त्रीभिः ।
 व्याजात् स्वभावतो 'वाप्येतत् समुदाहृतं विदितम्' ॥२३॥
 शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च तथा माधुर्यमेव च ।
 धैर्यं प्रागल्भ्यमौदार्यमित्येते स्युर्यज्ञजाः ॥२४॥
 रूपयौवनलावण्यरूपभोगोपपृंहितैः ।
 अलङ्करणमङ्गानां 'यत् सा शोभेति भण्यते ॥२५॥
 विज्ञेया च तथा कान्तिः 'शोभेयापूर्णमन्मथा ।
 कान्तिरेवातिविस्तोर्णां दीप्तिरित्यभिधीयते ॥२६॥
 सरांबस्थाविशेषेषु दीप्तिषु ललितेषु च ।
 अतुल्यत्वं चेष्टाया माधुर्यमिति कीर्तितम् ॥२७॥
 चापलेनानुपहृता सर्वार्थेष्वविकल्पना ।
 स्वाभाविकी चित्तवृत्तिर्धैर्यमित्यभिधीयते ॥२८॥
 प्रयोगनिःसाध्यसता प्रागल्भ्यं समुदाहृतम् ।
 औदार्यं प्रश्रयः प्रोक्तः सर्वावस्थानुगो बुधैः ॥२९॥
 'सुकुमारा भवन्त्येते प्रयोगे ललितात्मके ।
 विलासललिने हित्वा 'दीप्ता एते भवन्ति हि ॥३०॥
 शोभा विलासो माधुर्यं स्पर्शं गाम्भीर्यमेव च ।
 ललितौदार्यतेजांसि सत्त्वभेदास्तु पौरवाः ॥३१॥
 दाक्ष्यं शौर्यमयोत्साहो नीचार्येषु जुगुप्सनम् ।
 उत्तमैश्च गुणैः स्वर्चां 'यत्र शोभेति सा स्मृता ॥३२॥

२२-३२ (C. २२-३२ ; B. XXII २१-३४) १ B. २२ reads this in
 anustup. २ C. वनं. ३ B वाप्येतत्. ४ B २३ reads this in anustup.
 ५ B. शोभेति परिकीर्तिता. ६ C. शोभेर्वा. ७ B. बुद्धनारे. ८ B. दीप्ते-
 ऽप्येते. ९ B. यत्रः.

'स्थिरसञ्चारिणी दृष्टिर्गतिर्गोच्रपमाञ्चिता ।
 'स्मितपूर्वं' तथा वाचो विलास इति कीर्तिनः ॥३३॥
 अभ्यासात् करणानां तु श्लिष्टत्वं यत्र जायते ।
 महत्स्यपि विकारेषु तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥३४॥
 धर्मार्थकामसंयुक्ताच्छुभाशुभसमुत्थितात् ।
 व्ययसायादचलनं स्थैर्यमित्यभिधीयते ॥३५॥
 यस्य प्रभावादाकारा 'रोपहर्यमयादिषु ।
 भावेषु 'नोपलभ्यन्ते गान्भीर्यमिति शंसितम् ॥३६॥
 अवुद्धिपूर्वकं यत्तु 'सुकुमारस्यमावजम् ।
 शृङ्गाराकारचेष्टन्यं ललितं तत् प्रकीर्तितम् ॥३७॥
 दानमभ्युपपत्तिश्च तथा च प्रियभाषणम् ।
 स्वजने वा परे वापि तदौदार्यमिति स्मृतम् ॥३८॥
 अविज्ञेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
 प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥३९॥
 सत्त्वजोऽभिनयः पूर्वं नया प्रोक्तो द्विजोत्तमाः ।
 शारीरं चाप्यभिनयं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥४०॥
 पङ्कजकल्लु शारीरो वान्यं सूचाङ्गुरस्तथा ।
 शाखा नाट्यायितं चैव निवृत्त्यङ्गुर एव च ॥४१॥
 नानारसार्थयुक्तैर्वृत्तनियदैः 'पदैः स चूर्णकनैः ।
 'प्राकृतसंस्कृतपाठो वाक्याभिनयो बुधैर्ज्ञेयः ॥४२॥
 वाक्यार्थो वान्यं वा सत्त्वाङ्गैः सूच्यते यदा पूर्वम् ।
 पञ्चाङ्गाभिनयः 'सा सूचा सुरमिर्ज्ञेया ॥४३॥
 'हृदयस्थो निर्वचनैरङ्गाभिनयः कृतो निपुणसाध्यः ।
 'सूचेद्योत्पत्तिकृतो विज्ञेयस्त्वङ्गुराभिनयः ॥४४॥

33-44 (C. 33-44; B. XXII. 35-46). 1 B. धीरः. 2 C. स्मृतः. 3 B. हर्षकोषः. 4 B. नोपलभ्यन्ते. 5 B. निर्विकारः. 6 B. कृतः सचूर्णपदैः, C. सचूर्णपदैः. 7 C. वाक्यो. 8 B. सूचेद्योत्पत्तिकृतो विज्ञेयस्त्वङ्गुराभिनयः. 9 B. हृदयस्थो 10 B. सूचेद्योत्पत्ति-

यस्तु शिरोमुखजङ्घोरुपाणिपादैर्यथाक्रमं क्रियते ।
 'शाखादर्शितमार्गः शाखाभिनयो 'बुधैर्ज्ञेयः ॥४५॥
 नाट्यायितमुपचारैर्यत्क्रियतेऽभिनयसूचना नाट्ये ।
 कालप्रकर्षहेतोः प्रवेशने सङ्गमं यावत् ॥४६॥
 स्थाने ध्रुवास्वभिनयोः यः क्रियते हर्षरोपशोकाद्यैः ।
 'भावरससंप्रयुक्तो ज्ञेयो नाट्यायितं तच्च ॥४७॥
 'यस्त्वन्योक्तं वाक्यं सूत्राभिनयेन योजयेदन्यः ।
 'तत्सम्बन्धार्थरुतं निवृत्तमेवाङ्कुरं चिद्यात् ॥४८॥
 'एते मार्गास्तु निर्दिष्टा यथाभावरसान्विताः ।
 काव्यवस्तुषु निर्दिष्टा द्वादशाभिनयात्मकाः ॥४९॥
 आलापश्च प्रलापश्च विलापोऽन्यस्तथैव च ।
 अनुलापोऽथ संलापो ह्यपलापस्तथैव च ॥५०॥
 सन्देशश्चातिदेशश्च निर्देशश्च तथैव च ।
 'उपदेशोऽपदेशश्च च व्यपदेशस्तथैव च ॥५१॥
 आभाषणे तु यद्वा अन्यमालापो नाम स स्मृतः ।
 अनर्थकं वचो यच्च प्रलापः स तु संक्षिप्तः ॥५२॥
 करुणप्रभवो यस्तु विलाप इति स स्मृतः ।
 बहुशोऽभिहितं वाक्यमनुलापः प्रकीर्तितः ॥५३॥
 उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं संलाप इति स स्मृतः ।
 'पूर्वोक्तस्थान्यथाभावो ह्यपलाप इति स्मृतः ॥५४॥
 तदिदं वचनं ब्रूहीत्येष सन्देश इष्यते ।
 अतिदेशस्त्वयोक्तं तन्मयोक्तमिति स स्मृतः ॥५५॥

45-55 (C. 45-55) ; B. XXII. 47-57) 1 B. शाखादर्शन. 2 B. न विज्ञेयः. 3 B. भावरससंप्रयुक्तैः 4 B. यत्ता. 5 B. तत्सम्बन्धार्थं कथं भावत्रिद्वयङ्कुरः सोऽय. 6 B. एतेषां तु भवेत् मार्गः. etc 7 C. व्यपदेशोऽपदेशो च अपदेशः. 8 B अन्यथावादो.

स 'एषोऽहं ब्रवीमिति निर्देशः स तु संबन्धितः ।
 व्याजान्तरेण कथनं व्यपदेशो भवेत्तु सः ॥५६॥
 इदं कुरु गृह्णाणेदमुपदेश इति स्मृतः ।
 अन्यार्थकथनं यत्तु सोऽपदेश इति स्मृतः ॥५७॥
 एने मार्गा द्वि विज्ञेया 'वाक्याभिनययोजकाः ।
 सप्तप्रकारमेतेषां पुनरेक्ष्यामि लक्षणम् ॥५८॥
 प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च तथा कालवृत्तास्त्रयः ।
 आत्मस्यश्च परस्यश्च प्रकाराः सप्त चैव तु ॥५९॥
 एष 'ब्रवीति नाहं भो वदामिति च यद्वचः ।
 प्रत्यक्षश्च परस्यश्च वर्तमानश्च तद्वच्चेत् ॥६०॥
 अहं करोमि गच्छामि यदामि वचनं तथ ।
 आत्मस्यो वर्तमानश्च प्रत्यक्षश्चैव स स्मृतः ॥६१॥
 करिष्यामि गमिष्यामि वदिष्यामिति यद्वचः ।
 आत्मस्यश्च परोक्षश्च भविष्यत्काल एव च ॥६२॥
 हता जिताश्च भग्नाश्च मया सर्वे द्विपट्टणाः ।
 आत्मस्यश्च परस्यश्च वृत्तकालस्तु स स्मृतः ॥६३॥
 त्वया हता जिताश्चेति यो वदेद्याद्यकर्मणि ।
 परोक्षश्च परस्यश्च वृत्तकालस्तयैव च ॥६४॥
 एष 'ब्रवीति कुर्वते गच्छतीत्यादि यद्वचः ।
 परस्यो वर्तमानश्च प्रत्यक्षश्च भवेत्तु या ॥६५॥
 स गच्छति करोतीति वचनं यदुदाहृतम् ।
 परस्यो वर्तमानश्च परोक्षश्चैव तद् भवेत् ॥६६॥
 करिष्यन्ति गमिष्यन्ति वदिष्यन्तीति यद्वचः ।
 परस्यश्च भविष्यश्च परोक्षश्चैव तद् भवेद् ॥६७॥

56-67 (C. 56-63 ; XXII. 58-69). 1 C. एषोऽहं. 2 C. om.
 this hem. 3 B. सर्वाभिनय. 4 C. om. 65-67. 5 B. ब्रवीमि. 6 Mss.
 ब्रवीमि.

ममाद्यैव च सम्पाद्यं तत्कार्यं भवता सह ।
 आत्मस्थश्च परस्थश्च वर्तमानश्च स स्तुतः^१ ॥६८॥
 'हस्तमन्तरितं कृत्वा यद्वदेन्नाट्यकर्मणि ।
 आत्मस्थं हृदयस्थं च परोक्षं चैव तन्मतम् ॥६९॥
 परेषामात्मनश्चैव कालस्यैव विशेषणात् ।
 'सत्प्रकारस्यास्यैव भेदा ह्येवा अनेकधाः ॥७०॥
 एते 'प्रयोक्तृभिर्ज्ञेया मार्गा ह्यभिनये स्मृताः ।
 'एभिरेव विनिष्पन्नो विविधोऽभिनयो मतः ॥७१॥
 'शिरोवदनपादोऽङ्गजहोदरकटीकृत ।
 'समः कर्मविभागो यः सामान्याभिनयस्तु सः ॥७२॥
 ललितैर्हस्तसञ्चारैस्तथा मृद्वङ्गचेष्टितैः ।
 अभिनेयस्तु नाट्यज्ञै रसभावसमन्वितैः ॥७३॥
 अनुद्धतमसंभ्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितम्^२ ।
 'लयतालकलापातप्रमाणनियतारमकम्'^३ ॥७४॥
 'सुविमलकपदालापमनिष्ठुरमनाकुलम्'^४ ।
 यदीदृशं भवेन्नाट्यं श्रेयमाभ्यन्तरं तु तत् ॥७५॥
 एतदेव विपर्यस्तं स्वच्छन्दगतिचेष्टितम् ।
 'अनिबद्धं गीतवाद्यैर्नाट्यं बाह्यमिति स्मृतम् ॥७६॥
 लक्षणाभ्यन्तरत्वाद्धि तदाभ्यन्तराभिष्यते ।
 शास्त्रबाह्यं भवेद्यस्तु तद्बाह्यमिति संज्ञितम् ॥७७॥

68-77 (C. 64-76; B. XXII. 70-78). 1 B. om. this couplet.

2 B. अन्तरतः. 3 B. सत्प्रकारस्यास्यैव. 4 B. प्रयोगा विज्ञेया मार्गाभिनययोजिताः.

5. B. एतेष्विह. 6 B. शिरोहस्तकट्यो कटीवह्नौ जहोदरकट्यो च तु. 7 C. समकर्म.

8 C. •चेष्टितैः. 9 C. कलापादि. 10 B. •यतात्मकम्. 11 C. सुविमलकपदालाप.

12 B. •निष्ठुरमनाकुलम्. 13 B. अनिवद्धगीतवाद्यं.

अनेन लक्ष्यते यस्माद् प्रयोगः कर्म चैव हि ।
 तस्मात्प्रयोगमेव हि नाट्येऽस्मिन्निन् संप्रजितम् ॥७८॥
 'अनाचार्योपिता ये च ये च शास्त्रबहिष्कृताः ।
 बाह्यं ते तु 'प्रयोद्यन्ते 'क्रियामन्यैः प्रयोजिताम् ॥७९॥
 शब्दं स्पर्शं च रूपं च रसं गन्धं तथैव च ।
 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थं भावैरभिनयेद् बुधः ॥८०॥
 कृत्या साचीकृतां दृष्टिं शिरः 'पादयानतं तथा ।
 तर्जनीं कर्णदेशे तु शब्दं त्वभिनयेद् बुधः ॥८१॥
 किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे 'भ्रूयोन्मेषणेन च ।
 'तयांसगण्डयोः स्पर्शात् स्पर्शमेवं विनिर्दिशेत् ॥८२॥
 कृत्या 'पताकौ मूर्ध्निष्यौ किञ्चित् प्रचलिताङ्गुलिः' ।
 निर्वर्णयन्त्या दृष्ट्या तु रूपं त्वभिनयेद् बुधः ॥८३॥
 किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्योत्सृष्टां च नासिकाम् ।
 'एकोच्छ्वासेन दृष्टेष्टौ रसगन्धौ विनिर्दिशेत् ॥८४॥
 'पञ्चानामिन्द्रियाणां च भावा एतेऽनुभावजाः' ।
 त्वरुचक्षुर्माणजिह्वानां श्रोत्रस्य च तथैव च ॥८५॥
 'इन्द्रियार्थं मनसा भाव्यते हनुभाविता ।
 न वेत्ति ह्यमनाः किञ्चिद्विषयं 'पञ्चहेतुकम् ॥८६॥
 मनसस्त्रिषिधो भावो विद्येयोऽभिनयं प्रति ।
 इष्टोऽनिष्टस्तथा चैव मयस्यश्च तथैव च ॥८७॥

78-87 (C. 74-83; B. XXII. 79-88). 1 C. तस्मिन्निवोजितम्.

2 C. अनाचार्योपिता. 3 B. प्रयुज्यते. 4 C. क्रियामन्यैः प्रयोजितम्. B. क्रिया-
 मन्यैः प्रयोजितम्. B. अज्ञात्वाचार्यकं क्रियाम्. 5 C. इन्द्रियैरिन्द्रियाः, B.
 इन्द्रियाणांन्द्रियाद्यर्थः. 6 B. पादयानतं. 7 B. कृत्या भ्रूयोन्मेषेन. 8 C. तथातः.
 9 B. पताकौ मूर्ध्निष्यौ, C. पताके मूर्ध्निष्ये. 10 B. 'प्रचलिताननः. 11 C. एकोच्छ्वासेन
 दृष्टेष्टौ, B. एकोच्छ्वासेन चैष्टौ तु. 12 'मिन्द्रियार्थानां. 13 B. 'नुभावजिनः.
 14 B. इन्द्रियार्थाः मनसो भवन्ति अनुभावजिनः. 15 B. पञ्चधागतम्.

'प्रह्लादनेन गात्रस्य तथा पुलकितेन च ।
 'आननप्रक्रियाभिश्च सर्वमिष्टं' निरूपयेत् ॥८८॥
 इष्टे शब्दे यथा रूपे स्पर्शे गन्धे रसेऽपि वा ।
 इन्द्रियैर्मनसा प्राप्तैः सौमुख्यं संग्रदृशयेत् ॥८९॥
 परावृत्तेन शिरसाऽऽप्रदानेन च चक्षुषः ।
 'नेत्रनासाश्चित्ततया ह्यनिष्टभिनिर्दिशेत् ॥९०॥
 'न चातिमात्रहृष्टस्तु न चात्यन्तजुगुप्सया ।
 मध्यस्थेनैव भावेन मध्यम्यमभिनिर्दिशेत् ॥९१॥
 तेनेदं तस्य चापीदं स 'एव प्रकरोति वा ।
 परोक्षामिनयो यस्तु मध्यस्य इति स स्मृतः ॥९२॥
 आत्मानुभावी योऽर्थः स्यात् स आत्मस्य इति स्मृतः
 'परस्य धर्णनीयश्च परस्य' स तु संज्ञितः ॥९३॥
 प्रायेण सर्वभावानां कामान्निष्पत्तिरिष्यते ।
 स चेच्छागुणसम्पन्नो बहुधा 'काम इष्यते ॥९४॥
 धर्मकामोऽर्थकामश्च मोक्षकामस्तथैव च ।
 'स्त्रीपुंसयोस्तु योगो यः स तु कामः इति स्मृतः ॥९५॥
 'सर्वस्यैव हि लोकस्य सुखदुःखनिवर्हणः ।
 भूयिष्ठं दृश्यते कामः सुखदो दुःखदेऽप्यपि^{१०} ॥९६॥
 यः स्त्रीपुंससंयोगो रतिसंयोगकारकः ।
 स शृङ्गार इति श्रेय उपचारकृतः^{११} सुख ॥९७॥
 इह प्रायेण लोकोऽयं^{१२} सुखमिच्छति नित्यशः ।
 सुखस्य च स्त्रियो मूलं नानाशीलाश्च ताः पुनः ॥९८॥

88-98 (C. 84-93 ; B.XXII. 89 99). 1 C. गात्र प्रह्लादनेनेह.

2 B. वदनस्य विकासेन. 3 B. नेत्रनासाविकर्षणैः C. नेत्रनासाश्चित्ततया. 4 B.

नातिहृष्टेन मनसा. 5 B. एव. 6 B परार्थवर्णना यत् 7 B. परिकल्पितः.

8 C. स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगो यः कामः स तु यस्मृत 9 C. om. this couplet.

10 B. स सुख वदनेऽप्यपि. 11 M. सुखः, B.C. शुभ. 12 C. शुभः.

देवतासुरगन्धर्वरक्षोनागपतत्तिणाम् ।
 पिशाचयक्षन्यालानां नरवानरद्विजातानाम् ॥९९॥
 मृगमीनोष्णमकरगरसूकरवाजिनाम् ।
 'महिषाज-[श्व-]गरा-[ञ्च] तुल्यशीलाः स्त्रियः स्मृता ॥१००॥
 'स्निग्धा चाद्वैरुपाद्वैश्च 'स्थिरा मन्दनिमेषिणी ।
 अरोगा दीप्त्युपेता च 'दानसत्त्वाजं धान्यिता ॥१०१॥
 व्यस्यस्वेदा समरता स्वल्पभुक् 'सुरभिप्रिया ।
 'गान्धर्ववाद्याभिरता हृषा देवाङ्गना स्मृता ॥१०२॥
 अधर्मशाठ्याभिरता स्थिरक्रोधाऽतिनिष्ठुरा ।
 मद्यमांसप्रिया नित्यं कोपना चातिमानिनी ॥१०३॥
 चपला चातिलुब्धा च पश्या कलहप्रिया ।
 ईर्ष्याशीला चलस्नेहा चासुरं शीलमास्थिता ॥१०४॥
 'अनेकारामभोग्या च नखदन्तैः सुपुण्ड्रितैः ।
 'सिताभिभाषिणी तन्वी 'मन्दचारा रतिप्रिया ॥१०५॥
 गीते वाद्ये च नृत्ते च नित्यं हृष्टा मृजावती ।
 'गान्धर्वशीला विप्रेया स्निग्धचर्कुकेशलोचना ॥१०६॥
 'बृहद्व्यापतसरोङ्गी रक्तविस्तीर्णलोचना ।
 क्षररोमा 'दिवान्मग्ननिर्वृतासुखभाषिणी ॥१०७॥
 नखदन्तक्षतरुः क्रोधिर्प्याकलहप्रिया ।
 निशाविहारशीला च राक्षसं सत्त्वमाश्रिता ॥१०८॥
 तीक्ष्णनासाग्रदना सुननुस्ताम्रलोचना ।
 नीलोत्पलसवर्णा च 'स्वप्नोद्देगाऽतिकोपना ॥१०९॥

99-109 (C. 96-104 ; B XXII. 100-110). 1 BC महिषाजगन्नाक्षीना.
 Bd महिषाध. 2 B. त्रिगर्भैः. 3 C. स्थिरमन्दः. 4 B. दानमत्त्वा. दानशक्त्या.
 5 B. इतरप्रिया. 6 B. गन्धपुष्परता. 7 B. क्रोडापरा चारुनेता. 8 B. क्षत्री
 च स्थिरभाषी. 9 B. मन्दापन्या. 10 B. गान्धर्वसत्त्वा 11 C. बृहदापतः. 12 B.
 दिवाक्षत्रनिरतः. C. ०क्षत्रनिर्वृताः. 13 Bd. क्षत्रोद्देगा, B. क्षत्रशीला, C. क्षत्रोद्देगा.

तिर्यग्गतिश्चलारम्भा 'बहुध्वासातिमानिनी ।
 'गन्धमाल्यासवरना नागसन्वाङ्गना स्मृता ॥११०॥
 अत्यन्तव्यावृतास्या च तीक्ष्णशीला सरित्प्रिया ।
 सुरासवक्षीररता यद्वपत्या फलप्रिया ॥१११॥
 नित्यं भवसनशीला च सदोद्यानवनप्रिया ।
 'चपला बहुवाक् शीघ्रा शाकुनं सत्त्वमाधिता ॥११२॥
 'ऊनाधिकांगुलिकरा 'राक्षौ निष्कुटचारिणी ।
 बालोद्वेजनशीला च पिशुना ह्लिष्टमापिनी ॥११३॥
 'सुरतेषूज्जिताचारा रोमशाङ्गी महास्वना ।
 पिशाचसत्या विघ्नेया 'मद्यमांसासथप्रिया ॥११४॥
 स्वप्नप्रस्वेदनाङ्गी च स्थिरशय्यासनप्रिया ।
 मेघाविनी 'तु मृडङ्गी मद्यगन्धामिषप्रिया ॥११५॥
 'चिरदृष्टे तु हर्षं च हृतव्रत्यादुपैति या ।
 अदीर्घशायिनी चैव श्रेया यक्षान्धयाङ्गना ॥११६॥
 तुल्यमानावमाना या परपत्वक् खरस्वना ।
 शठाऽनृतोद्धतकथा व्यालसत्त्वाथ पिङ्गहक् ॥११७॥
 आर्जवामिरता नित्यं 'दक्षा क्षान्तिगुणान्विता ।
 विभक्ताङ्गी हनङ्गा च 'गुरदेवार्चने रता ॥११८॥
 घनकामार्थनित्या च अहङ्कारविबर्जिता ।
 सुहृत्प्रिया सुशीला च मानुषं सत्त्वमाधिता ॥११९॥

110-119 (C. 105-111; B.XXII. 111-120). 1 C. बहुध्वासान्दिनी.

2 C. गन्धमाल्यादिनिरता 3 C. om. this hem. 4 B. ऊनाधिकांगुलिकरा.

5 K. रतौ 6 C. om. this couplet. 7 Bd. सुरतेषूज्जिताचारा,

B सुरते बुद्धिताचारा. 8 B. मद्यमांभवति. Bd मद्यमांसाशन. 9 Bd. तु मृडङ्गी,

K. मयहोना, B. बुद्धिमती. 10 B. चिरदृष्टेयु. 11 C. दक्षात्यन्तगुणान्विता.

12 B. गुरदेदद्विजप्रिया.

'संदतास्यतनुर्घृष्टा पिङ्गरोमा फलप्रिया ।
 प्रगल्भा चपला तीक्ष्णा वृक्षारामवनप्रिया ॥१२०॥
 स्वल्पमप्युपकारं तु नित्यं या बहु मन्यते ।
 प्रसह्य रतिशीला च वानरं सत्त्वमाश्रिता ॥१२१॥
 महाहनुललाटा च 'भांसलोपचयान्विता ।
 पिङ्गाक्षी रोमशाङ्गी च गन्धमास्त्यासद्यप्रिया ॥१२२॥
 कोपना 'स्थिरसत्त्वा च जलोद्यानवनप्रिया ।
 मधुराभिरता चैव हस्तिसत्त्वा 'रतिप्रिया ॥१२३॥
 सल्पीदरी 'मग्नतासा तनुजङ्घा वनप्रिया ।
 'रक्तविल्लीर्जनयता चपला शीघ्रगामिनी ॥१२४॥
 'दियात्तासपरा भीष्मीन्याद्यरतिप्रिया ।
 'कोपनाऽस्थिरसत्त्वा च मृगमत्तगाङ्गना स्मृता ॥१२५॥
 दीर्घपीनोन्नतोरस्का 'चपला निर्नमेषिणी ।
 बहुभृत्या बहुसुता मन्थसत्त्वा जलप्रिया ॥१२६॥
 लम्बोष्ठी स्वैदबहुला किञ्चिद्विकटगामिनी ।
 रुशोदरी फुल्लफलवणाम्लकटुप्रिया ॥१२७॥
 १० उद्धदकटिभाभ्यां च खरनिष्ठुरभाषिणी ।
 ११ अभ्युन्नतपरम्रीवा उष्ट्रसत्त्वाऽद्वयीप्रिया ॥१२८॥
 स्थूलशीरां १२ स्थिरप्रीवा दारितास्या महासूना ।
 क्षेया मकरसत्त्वा च क्रूरा मन्थगुणैर्युता ॥१२९॥
 स्थूलजिह्वोप्रदशना १३ रुक्षत्वक्कुम्भाषिणी ।
 रतियुद्धकरी १४ घृष्टा नखदन्तक्षतप्रिया ॥१३०॥

120-130 (C. 112-132; B. XXII. 121-131). 1 B. 'तनुर्घृष्टा.

2 B. शरीरोपचयान्विता. 3 B. स्थिरवित्ता 4 B. प्रकीर्तिता. 5 B. मग्नतामा.

6 B. चञ्चविन्दोर्य. 7 C. परित्ताम. 8 B. निवासस्थिरविता. 9 B. चना नाति-

निमेषिणी. 10 B. रुद्धन्ध. 11 अभ्युन्नतकटोर्म्रीवा. 12 B. अश्रितम्रीवा.

13 C. 'होष्टसना. 14 C. हृष्टा.

सपत्नीद्वेपिणी 'दक्षाऽचपलाऽशीघ्रगामिनी ।
 सरोपा बह्वपत्या च खरसत्या प्रकीर्तिता ॥१३१॥
 दीर्घपृष्ठोदरमुखी रोमशाङ्गी बलान्विता ।
 सुसंक्षिप्तललाटा च कन्दमूलफलप्रिया ॥१३२॥
 'कृष्णा दन्तोत्कटमुखी 'पीवरोरुशिरोरुहा ।
 हीनाचारा बह्वपत्या सौकरं सत्यमाश्रिता ॥१३३॥
 स्थिरा विभक्तपाश्वोष्कटिपृष्ठशिरोधरा ।
 सुभगा दानशीला च श्रुत्यूलशिरोरुहा ॥१३४॥
 'कृशा चपलचित्ता च तीक्ष्णबाहू शीघ्रगामिनी ।
 कामक्रोधपरा चैव हयसत्त्वाङ्गना स्मृता ॥१३५॥
 स्थूलपृष्ठास्थिदना तनुपाश्वोदरा स्थिरा ।
 'हरिरोमाञ्जिता रौद्रा लोकहिष्टा रतिप्रिया ॥१३६॥
 किञ्चिदुन्नतवक्त्रा च जलक्रीडायनप्रिया ।
 घृहललाटा सुश्रोणी माहिषं सत्त्वमाश्रिता ॥१३७॥
 कृशा तनुभुजोरुस्का 'निर्व्येतरलोचना ।
 संक्षिप्तपाणिपादा च सूक्ष्मरोमसमाचिता ॥१३८॥
 भयशीला 'जलोद्विग्ना बह्वपत्या वनप्रिया ।
 चञ्चला शीघ्रगमना दृजाशीलाङ्गना स्मृता ॥१३९॥
 'उद्बुद्धगात्रनयना विजृम्भणपरायणा ।
 दीर्घाल्पवदना स्वल्पपाणिपादधिभूषणा ॥१४०॥
 उच्चैःखना स्वल्पनिद्रा क्रोधना 'बहुमापिणी ।
 हीनाचारा कृतघ्ना च ^{१०}सा श्वशीला प्रकीर्तिता ॥१४१॥
 पृथुपीनोन्नतश्रोणी तनुजङ्घा सुहृत्प्रिया ।
 संक्षिप्तपाणिपादा च दृढारम्भा प्रजाहिता ॥१४२॥

131-142 (C. 123-134 ; B XXII. 132-143) 1 BC. दक्षा चाला
 शीघ्र०. 2 C. कृष्णदन्तो०. 3 B. हसोदरशिरो०. 4 C गूढा 5 C. खररोमा०.
 6 B निर्व्येत्स्मिर, C विर्व्येतर० 7 C. जहोन्मता. 8 B. उद्बुद्धगात्र०.
 9 B. सुहृत्प्रिया. 10 C. साऽश्वशीला.

पितृदेवार्चनरता 'नित्यशौचा गुरुप्रिया ।
 स्थिरा परिप्लेशसदा गवां सत्त्व समाधिता ॥१४३॥
 'नानाशोलाः स्त्रियो श्लेयाः स्वं स्वं स्वत्वं समाधिताः ।
 विशाय च यथासत्त्वम् 'उपसर्पेत्तु ता बुधः ॥१४४॥
 उपचारो यथासत्त्वं स्त्रीणामस्योऽपि हर्षदः ।
 मदानप्यन्यथायुक्तो नैव तुष्टिकरो भवेत् ॥१४५॥
 'यथासम्प्रार्थितावाप्ता रतिः समुपजायते ।
 स्त्रीपुंसयोश्च स्वर्यमुपचारो विधीयते ॥१४६॥
 धर्मायं हि तपश्चर्या सुपायं धर्मं इष्यते ।
 सुपस्य मूलं प्रमदास्तासु सम्भोग इष्यते ॥१४७॥
 'कामोपचारो द्विविधो नाट्यधर्मे विधीयते ।
 बाह्याभ्यन्तरश्चैव नारीपुरुषसम्भवः ॥१४८॥
 आभ्यन्तरः पार्थिवानां स च कार्यस्तु नाटके ।
 बाह्यो 'वेद्याकृतश्चैव स तु प्रकरणे भवेत् ॥१४९॥
 तत्र राजोपमोगं तु व्याख्यास्यामनुपूर्वशः ।
 उपचारविधिं सम्यक् कामतन्त्रसमुत्थितम् ॥१५०॥
 'त्रिविधा प्रकृतिः स्त्रीणां नानासत्त्वसमुद्भवा ।
 बाह्या चाभ्यन्तरा चैव स्याद्बाह्याभ्यन्तराऽपरा ॥१५१॥
 कुलीनाभ्यन्तरा श्लेया बाह्या वेद्याङ्गना स्मृता ।
 कृतशौचा च या नारी सा बाह्याभ्यन्तरा स्मृता ॥१५२॥
 भन्तःपुरोपचारे तु कुलजा कन्यकापि वा ।
 नहि 'राजोपचारे तु बाह्यस्त्रीभोग इष्यते ॥१५३॥

- १४३-१५३ (C. १३५-१४५; B XXII. १४४-१५४) १ B. सत्त्व-
 २ C. om. this hem. ३ B. उपसेवेत ता पुन. ४ C. यथा सम्प्रार्थिताया
 वायरति. ५ B. कामोपभोग. ६ B. 'पुरुषसंश्रय'. ७ B. वेरवागस्त.
 ८ C. विविधा. ९ C. adds after this नहि राजोपचारेषु कुलजा कन्यकापि वा.
 १० C. राजोपचारेषु

आभ्यन्तरो भवेद्वाधो 'वाहो वाह्यजनस्य वा ।
 दिव्यवेद्याङ्गनानां हि 'राधो भवति सङ्गमः ॥१५४॥
 'कुलजाकामितं यच्च तज्ज्ञेयं कन्यकास्त्रपि ।
 या चापि वेद्या साप्यत ययैव कुलजास्तथा ॥१५५॥
 इह कामसमुत्पत्तिर्नानावीजसमुद्भवा' ।
 स्त्रीणां वा पुराणां वा उत्तनाद्यमम्यमा ॥१५६॥
 श्रवणाद्दर्शनाद्रूपादङ्गलीलाविशेषितैः ।
 मधुरैः सम्प्रलापैश्च कामः समुपजायते ॥१५७॥
 रूपगुणादिसमेतं कलादिविव्रानयौवनोपेतम् ।
 दृष्ट्वा पुरुषविशेषं नारी मदनातुरा भवति' ॥१५८॥
 ततः कामयमानानां नृणां स्त्रीणामथापि च ।
 काममावेक्षितानीह तज्ज्ञः समुपलभयेत् ॥१५९॥
 ललिता बलपद्मा च सान्ना मुकुलितेशणा ।
 स्रस्तोत्तरपुट्टा चैव कान्या दृष्टिर्भवेदिह ॥१६०॥
 'फुल्लितान्ता सलालित्यसन्मितैर्ध्वञ्जितैः सदा ।
 दृष्टिः सा ललिता नाम स्त्रीणामर्घविलोकने' ॥१६१॥
 ईपत्संस्कारगण्डश्च स्वेदविन्दुविचित्रितः ।
 प्रस्पन्दमानरोमाञ्चो मुखरागस्तु कामजः ॥१६२॥
 काम्येनाङ्गविकारेण सकटाक्षनिरीक्षितैः ।
 तथामण्यलंस्पदां कर्पकण्डूयनादपि ॥१६३॥
 अङ्गुष्ठाग्रेण लिखता स्तननाभिप्रदर्शनात् ।
 नखनिस्तोदनाद्यापि केशसंयमनादपि ॥१६४॥

154-164 (C. 146-156; B.XXII. 155-165). 1 C. वाद्ये.

2 B. राज्ञा, C राज्ञा. 3 C. कुलजाना मतं. 4 B. 'नानामावचनुत्पिता. 5 C. has
this after 159 6 Bg. फुल्लितान्ता. B. बलितान्ता. C. पलितान्ता.

7 B. अर्घावलोकने.

वेद्यामेवविधैर्भावेर्लक्ष्येन्मदनातुराम् ।
 कुलजायास्तथा चैव 'विद्येयानीकृतानि चै ॥१६५॥
 प्रहसन्तीव नेत्राम्भ्यां प्रततं च निरीक्षते ।
 स्मयते च निगूढं च धाम्यञ्चाधोमुग्री वदेत् ॥१६६॥
 स्मितोत्तरा मन्दवास्या स्वेदाकारनिगूढता ।
 प्रस्पन्दिताधरा चैव चकिता च कुलाङ्गना ॥१६७॥
 एवंविधैः कामलिङ्गैरप्राप्तसुरतोत्सवा ।
 'दशावस्थागतं कामं नानामाद्यैः प्रकाशयेत् ॥१६८॥
 प्रथमे त्यभिलाषः स्याद् द्वितीये चिन्तनं भवेत् ।
 अनुस्मृतिस्त्वनीये तु चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥१६९॥
 उद्वेगः पञ्चमे प्रोको विलापः षष्ठ उच्यते ।
 उन्मादः सप्तमे श्रेयो भवेद् व्याधिस्तथाष्टमे ॥१७०॥
 नयमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ।
 स्त्रीपुंसयोरेव विधिर्लक्षणं च नियोयन ॥१७१॥
 व्यवसायात् समारब्धः सङ्कल्पेच्छासमुद्भवः ।
 समागमोपायरुजः सोऽभिलाषः प्रकीर्तितः ॥१७२॥
 निर्याति विद्वानि च मुहुः करोति चाकारमेव मदनस्य ।
 तिष्ठति च दर्शनपथे 'प्रथमस्थाने स्थिता कामे ॥१७३॥
 केनोपायेन 'संप्राप्तिः कथं वा संभवेन्मम ।
 दूतीनिवेदितैर्वास्यैरिति' चिन्तां विनिर्दिशेत् ॥१७४॥
 'आकेकराक्षिविप्रेक्षितानि घलयरदानापरादर्शः ।
 'नीवीनाभ्यूरूपां स्पर्शाः कार्यौ द्वितीये तु ॥१७५॥
 मुहुर्मुहुर्निःश्वसितैर्मनोरथविचिन्तनैः ।
 प्रह्वेपस्तन्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ॥१७६॥

165-176 (C. 157-167 B.XXII. 166-177) 1 B. प्रवक्ष्यामीति-

मानि वृ. 2 B. दशस्थानगतं. 3 C. प्रथमस्थानस्थिते. 4 C. सम्प्रान्ति

5 B. भावेरिति. 6 B. आकेकरार्थं. 7 B. नीवीनाभ्या सं०.

'नैवासने न शयने घृतिमुपलभते स्वकर्मणि' निहस्ता ।
 तच्चिन्तोपगतत्वात्तृतीयमेवं प्रयुज्यते ॥१७५॥
 अङ्गप्रत्यङ्गलीलामिवाञ्चेषाहसितेक्षितैः ।
 नास्त्यन्यः सदृशस्तेनेत्येतत्स्याद् गुणकीर्तनम् ॥१७८॥
 'गुणकीर्तनोल्लसनेरथुस्वेदापमाजंनैश्चापि ।
 इत्यविरहविस्रम्भैरभिनययोगश्चतुर्थं तु ॥१७९॥
 आसने शयने वापि न तुष्यति न 'हृष्यति ।
 नित्यमेवोत्सुका यस्मादुद्वेगस्थानमेव तत्' ॥१८०॥
 'चिन्तानिःश्वासस्वेदैश्च हृहाहामिनयेन च ।
 तदेव कुर्यादत्यन्तमुद्वेगाभिनयेन च ॥१८१॥
 'इहास्थित इहासीन इह चोपगतो मया ।
 इति तैस्तेर्विलापितैर्विलापं संप्रयोजयेत् ॥१८२॥
 उद्विग्नास्त्यर्थमौत्सुक्यादरत्या' च विलापिनी ।
 ततस्ततश्च भ्रमति विलापस्थानमाधिता ॥१८३॥
 'तत्संधितां कथां युङ्क्ते सर्वावस्थागतापि हि ।
 'प्रद्वेष्टि चापरान्पुंसो यतोन्मादः स उच्यते ॥१८४॥
 तिष्ठत्यनिमिषद्विर्दीर्घं निःश्वासति गच्छति प्यानम् ।
 रोदिति विहारकाले नाट्यमिदं स्यात्तथोन्मादे ॥१८५॥
 'समदनार्थसंभोगैः काम्यैः' सं[प्रो]क्षणैरपि ।
 'सर्वैरवरोकरणाद्वगाधि. समुपजायते ॥१८६॥
 मुह्यति हृदयं कापि प्रयाति शिरसश्च वेदना तीव्रा ।
 न घृतिं चाप्युपलभते ह्यष्टममेवं प्रयुज्यते ॥१८७॥

177-187 (C.XXXI 76-81 ; B.XXII. 178-188). 1 Chowkhamba
 ed. XXIV. 168-268a is a copy from the first KM ed. 2 C. विहीना.
 3 C. तच्चित्तोपहत. 4 B. 'कीर्तनोल्लसने.. 5 B. तिष्ठति. 6 B. 'स्थान-
 माधिता. 7 B. 'निःश्वासस्वेदेन. 8 B. इह स्थित. 9 B. 'दृष्ट्या. 10 C. तत्संभय-
 कथायुक्ता. 11 C. पुंस. प्रद्वेष्टिता चैव स्याद्, B. पुंसः प्रद्वेष्टि चाप्यन्यान्. 12 B.
 सामदानार्थ. 13 C. संप्रेक्ष्यै, B. संप्रेषणैः. 14 B. सर्वैर्निराहतेः पश्चाद्.

पृष्टा न किञ्चित्प्रभूते न शृणोति न पश्यति ।
 'तूष्णीं' हाकष्टभाषा च नष्टचित्ता जडा स्मृता ॥१८८॥
 अकाण्डे दत्तहुंहुंकारा तथा प्रक्षिपिलाङ्गिका ।
 श्वासग्रस्तानना चैव जडताभिनये भवेत् ॥१८९॥
 सर्वैः कृतैः प्रतीकारैर्यदि नास्ति समागमः ।
 कामाग्निना प्रदीप्ताया जायते मरणं ततः ॥१९०॥
 एवं स्थानानि कार्याणि कामतन्त्रं समीक्ष्य तु ।
 अप्राप्तौ यानि कामस्य वर्जयित्वा तु नैधनम् ॥१९१॥
 विविधैः पुरोऽप्येवं 'विप्रलम्भसमुद्भवैः' ।
 भावैरेतानि कामस्य नानारूपाणि 'योजयेत् ॥१९२॥
 एवं 'कामयमानानां स्त्रीणां मृणामथापि वा ।
 सामान्यगुणयोगेन युञ्जीताभिनयं युयः ॥१९३॥
 'चिन्तानि श्वासलेदेन 'देहस्यायासनेन च ।
 'तथानुगमनाद्यापि तथैवाच्यनिरीक्षणात् ॥१९४॥
 आकाशग्रीक्षणाद्यापि तथा दीनप्रभाषणात् ।
 स्पर्शनान्मोहनाद्यापि तथा 'चोपाश्रयाश्रयात् ॥१९५॥
 एभिर्नानाधयोत्पन्नैर्विप्रलम्भसमुद्भवैः ।
 कामस्थानानि सर्वोणि भूयिष्ठं संप्रयोजयेत् ॥१९६॥
 'वासो भूयणगन्धांश्च गृहाण्युपवतानि चै ।
 कामाग्निना दह्यमानः शीतलानि निपवेते ॥१९७॥
 'प्रदह्यमानकामातो बहुस्थानसमर्द्धितः' ।
 'प्रेषयेत्कामदूती' तु स्वावस्थादर्शनं प्रति ॥१९८॥

१८९-१९८ (C.XXXI. ८७-९७ ; B.XXII. १८९-१९९). १ B. तुष्णींका हाकष्ट-
 भाषा. २ C विप्रलम्भानुपूर्वकैः. ३ B. काम्य. ४ C. कामयमानाना. ५ C. चिन्तानि:-
 भासदुःखेन, K. चिन्तावित्रासलेदेन. ६ B. दह्यमानयेन. ७ K. अनुगुणनायापि,
 ८ Bd. चोपाश्रया, B. सपाश्रया, C चोवाश्रया. ९ B सजो. १० C. प्रसह्यमानः,
 BK. प्रदह्यमानः. ११ K. समन्वितः १२ K. कामदूती.

संदेशं चैव दूत्यास्तु प्रदद्यान्मदनाश्रयम् ।
 'तस्येयं समवस्थेति कथयेद्विनयेन सा ॥१९९॥
 'अथावेदितमावाधो रत्युपायं' विचिन्तयेत् ।
 ययं विधिर्विधानद्वैः कार्यः प्रच्छन्नकामिते ॥२००॥
 विधिं राजोपचारस्य पुनर्वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 अभ्यन्तरगतं सम्यक् 'कामतन्त्रसमुत्थितम् ॥२०१॥
 सुखदुःखरतान्भायान्नानाशीलसमुत्थितान् ।
 यान्यान्प्रकुरने राजा तांस्तांल्लोकोऽनुवर्तते ॥२०२॥
 न दुर्लभाः 'नृपाणां तु 'स्त्रियो ह्याज्ञाहृ[तो ग]णाः ।
 दाक्षिण्यात्तु समुद्भूतः कामो रतिकरो भवेत् ॥२०३॥
 बहुमानेन देवीनां बहुमानां भयेन च ।
 प्रच्छन्नकामितं 'राज्ञः कार्यं परिजनं प्रति ॥२०४॥
 यद्यप्यस्ति 'नृपाणां तु कामतन्त्रमनेकधा ।
 प्रच्छन्नकामितं यत्तु तद्वै रतिकरं भवेत् ॥२०५॥
 यद्वामामिनिवेशित्यं यतश्चैव निवार्यते ।
 दुर्लभत्व च यन्माया 'कामिनः सा रतिः परा ॥ ०६॥
 राज्ञामन्तःपुरजने दिवासम्भोग इष्यते ।
 'वासोपचारो यश्चैव स राज्ञौ परिकीर्तितः ॥२०७॥
 परिपाट्यां फलार्थं वा नवे प्रसव एव वा ।
 दुःखे चैव प्रमोदे च पडेते वासकाः स्मृताः ॥२०८॥
 उचिते वासके स्त्रीणामृतकालेऽपि वा नृपैः ।
 'द्वेष्यानामथवेष्टानां कर्तव्यमुपसर्पणम् ॥२०९॥

199-208 (C XXXI. 98-108 , B. XXII. 200-210). 1 C. इयं

तस्या व्यवस्थेति निवेश प्रथयादिभिः 2 B. अथावेदितमावाधो, 3 B. रत्युपायं.

Bbb. रत्युपायं. 4 C. कामतन्त्रैः. 5 B. पाथिबाना 6 B. स्त्रियो ह्याज्ञाहृता गुणाः,

C. स्त्रियो ह्याज्ञा. 7 B. राज्ञः. 8 B नरेन्द्राणा 9 B. सा कामिन्य परा रतिः.

10 C. दाक्षोपचारो. 11 B द्वेष्याणामपेवेष्टाना.

तत्र वासकसञ्ज्ञा वा विरहोत्कण्ठितापि वा ।
 स्वाधीनमर्तुका चापि कलहान्तरितापि वा ॥२१०॥
 अण्डिना विप्रलब्धा वा तथा शोषितमर्तुका ।
 तथाभिमारिका चैव इत्यष्टौ नायिकाः स्मृताः ॥२११॥
 उचिने वासके वा तु रतिसम्भोगलालसा ।
 मण्डनं कुर्ये हृष्टा सा वै वासकसञ्ज्ञिका ॥२१२॥
 धनेककार्यव्यासङ्गाद्यस्या नागच्छति प्रियः ।
 'अनागमनदुःखातां विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥२१३॥
 सुरतातिरसैर्वेदो यस्याः 'पाद्भंगतः प्रियः ।
 'सामोदगुणसंयुक्ता मन्त्रेभ्यः स्वाधीनमर्तुका ॥२१४॥
 ईर्ष्यामलहनिष्क्रान्ता यस्या नागच्छति प्रियः ।
 'अमर्षदशसंतता कलहान्तरिता मयेन् ॥२१५॥
 व्यासङ्गादुचिते यस्याः वासके नागतः प्रियः ।
 'तदनागमनातां तु अण्डिनेत्यभिधीयते ॥२१६॥
 'तस्माद्भूतां प्रियः प्राप्य इत्या सङ्केतमेव वा ।
 नागमनः कारणेनेह विप्रलब्धा तु सा मता ॥२१७॥
 'गुह्यकार्यान्तरचशायस्या विप्रोषितः प्रियः ।
 सा रुढालकुकेशान्ता भवेत्प्रोषितमर्तुका ॥२१८॥
 हित्वा हज्जां' तु या स्मिष्टा मदेन मदनेन वा ।
 अमिसारयने कान्तं सा भवेदमिसारिका ॥२१९॥
 आस्वयेत्यासु विज्ञेया नायिका 'नाटकाश्रयाः ।
 एतासां ये च वक्ष्यामि 'यथा योज्यं प्रयोजुभिः ॥२२०॥

२१०-२२० (C. XXXI. १०९-११९ ; B XXII. २३१-२३९). १ B. तदनागमनः.

- २ BC. पादौ तु नायकः. ३ B. सान्द्रामोदगुणप्राप्ता. ४ B. सामर्षवरासंश्रयता. ५ K. तदनागमनातां, B. तदनागमनदुःखातां, C. तस्मान्नगमनः. ६ B. इत्या दूती प्रियः प्रेक्ष. ७ B. नानाकार्याणि सन्धाय, C. नानाकार्यसम्पन्नैः. ८ C. समाहृष्टा. ९ B. नाटकाश्रया. १० B. कामतन्त्रमनेकधा.

चिन्तानिःश्वासस्यैश्च हृद्वाहाभिनयेन च ।
 सखीनां संमलापैश्च आत्मावस्थावलोकनैः ॥२२१॥
 ग्लानिर्दैन्याश्रुपातैश्च रोपस्यागमनेन च ।
 निर्भूषणाङ्गी विमृजा दुःखेन रुदितेन च ॥२२२॥
 खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।
 तथा प्रोषितकान्ता च भावैरेवं प्रयोजयेत् ॥२२३॥
 विचित्रोज्ज्वलवेषा च प्रमोदोद्गोतितानना ।
 उदीर्णशोभातिदाया कार्या स्वाधीनमर्तुका ॥२२४॥
 वेद्यायाः कुलजाया वा प्रेप्याया वाथवा नृपैः ।
 एभिर्भावविशेषैस्तु कर्तव्यमभिसारणम् ॥२२५॥
 समदा मृदुचेष्टा च तथा परिजनावृता ।
 नानाभरणचित्राङ्गी गच्छेद्देद्याङ्गना शनैः ॥२२६॥
 संलीना स्वपुगात्रेषु नस्ता 'विप्रेक्षितानना ।
 अयगुण्टनसंघीता गच्छेच्च कुलजाङ्गना ॥२२७॥
 मदस्त्रलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
 'आविद्धगतिसंचारा' गच्छेत्प्रेप्या समुद्धतम् ॥२२८॥
 'स्वादयं शयितो व्यक्तं पश्येत्सुप्तं प्रियं यदा ।
 'अनेन तूपचारेण तस्य कुर्यात् प्रबोधनम् ॥२२९॥
 अलंकारेण कुलजा वेद्या गन्धैस्तु शीतलैः ।
 प्रेप्या तु यस्त्रव्यजनैर्बोधयेच्छयितं प्रियम्' ॥२३०॥
 'कुलाङ्गनावेद्यादीनां प्रोक्तः' कामाश्रयो विधिः ।
 सर्वोपस्थानुभाव्यं तु यस्माद्भवति नाटकम् ॥२३१॥

- 221-231 (C.XXXI. 120-125, CXXII. 214-224; BXXII. 222-232). 1 C. समागदितसंचारा. 2 K. विप्रेक्षितानना, B. विनमितानना.
 3 K. स्वादयं शयितो (=शयितो), B. गत्वा सा चेयदा ततः. 4 K. प्रिया यथोत्था-
 पयति तथा वक्ष्याम्यहं पुनः 5 B. कुर्वीत प्रतिबोधनम्. 6 B. कुलाङ्गनान्यनेनैवार्थं.
 7 B. नोक्तः..

नयकामप्रवृत्ताया क्रुद्धाया या समागमे ।
 सापदेशैकपायैस्तु वासकं 'संप्रयोजयेत् ॥२३२॥
 नानालङ्कारवस्त्राणि गन्धमास्त्यानि चैव हि ।
 'नित्यं सुपान्गुदात्तानि' सेवेत मदनान्विता ॥२३३॥
 न तथा भवति 'विशेषो मदनवशः कामिनीमलभमानः ।
 द्विगुणोपजातहर्षो भवति यथा सङ्गतः प्रियया ॥२३४॥
 विलासभाषेद्वितयाफ्यलीलाविशेषमाधुर्यगुणोपपन्नः ।
 परस्परप्रेमनिरीक्षितेन समागमः कामकृतस्तु कार्यः ॥२३५॥
 'नायार्प्यथ विशेषण प्रमोदरससम्भवः ।
 वासोपचारः कर्तव्यो नायकागमनं प्रति ॥२३६॥
 'गन्धमास्त्यं गृहीत्वा तु चूर्णवासस्तथैव च ।
 'स्थापयेन्नायककृते कुर्याद्यात्मप्रसाधनम् ॥२३७॥
 वासोपचारे नात्यथं भूयणग्रहणं भवेत् ।
 रदानानूपुरप्रायं स्वनयच्च प्रशस्यते ॥२३८॥
 'न मञ्जुग्रहणं रत्ने न आनं नानुलेपनम् ।
 नाङ्गनं नाङ्गरागं च न च केशोपसङ्ग्रहम्' ॥२३९॥
 'नापावृता नैकवस्त्रा न रागमधरस्य तु ।
 उत्तमा मध्यमा यापि 'प्रकुर्यात् प्रमदा क्वचित् ॥२४०॥

२३२-२४० (C.XXXI. 127-135 ; B.XXII. 233-241). १ K. सं-
 प्रयोजयेत्, C. प्रतियोजयेत्. २ B. प्रियायोजितभुक्तानि. ३ B. निषेवेत सुदान्विताः.
 ४ B. मनुष्यो. ५ B. माधुर्यविस्तारगुणोपपन्नः. ६ B. ततः प्रवृत्ते मदने
 उपचारसमुद्भवे. ७ B. गन्धमास्त्यो. ८ स्थापयेन्नायककृते etc. B. आदर्शो
 लीलया यथाश्चन्दतो वा पुनः पुनः, C. आदर्शः संप्रदीतव्यो कृतार्थाऽपि पुनः पुनः.
 ९ B. नाभ्यग्रहणं. १० K. केशोपसङ्ग्रहम्, B. केशमंथनं तथा, C. स्वनकेशप्रदो
 तथा. ११ B. नापावृता. १२ B. कुर्यात्.

अधमानां भवेदेवं विधिः प्रकृतिसम्भवः ।
 तासामपि ह्यसम्यं यत्र तत्कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२४१॥
 प्रमदामिर्नरैर्वापि नानाभावैस्तु नाटके ।
 भूषणग्रहणं कार्यं पुष्पाणां ग्रहणं तथा ॥२४२॥
 'निर्युक्तमण्डना किञ्चित्प्रतीक्षेत प्रियागमम्' ।
 'वीक्ष्यमाणा पथं प्रिया शृणुयान्नालिकाञ्चनिम् ॥२४३॥
 ध्रुत्वा तु 'नालिकाघोषं नायकागमयिङ्गवा ।
 विपन्ती सन्नहहया तोरणाभिमुखी प्रजेत् ॥२४४॥
 'वामेन तोरणं गृह्य कषाटं दक्षिणेन तु ।
 हस्तेन संमुखीभूय 'उदीक्षेत प्रियागमम् ॥२४५॥
 शङ्कां चिन्तां मयं चैव कुर्यात्कारणसंस्थितम्' ।
 अदृष्ट्वा रमणं नारी त्रिपण्णा तु क्षणं भवेत् ॥२४६॥
 दीर्घं चैव विनिश्चस्य 'अस्रञ्चैव निपातयेत् ।
 सन्नं च हृदयं कृत्वा 'विखजेदङ्गमासने ॥२४७॥
 व्याक्षेपाद्विनृशेषापि नायकागमनं प्रति ।
 तैस्तैर्विचारणैश्चापि शुभाशुभसमुत्थितैः ॥२४८॥

241-248 (C XXXI. 136-144 ; B. XXII. 242-250). 1 B.

भवेदेव सर्व एव विधि सदा. 2 B.C. कारणान्तरनामाय तस्मादपि (C. तासामपि)
 न कारयेत्. 3 B.C. प्रेष्यादीना च (C. वैस्यादीना तु) नारीणां नराणां वापि
 (C. अथि) नाटके. 4 B. गृहीतनरडना. B.C. लोलया मरिडितं वें कुर्याद्यत्र
 विरुध्यते, विधिवद्वास्तकं कुर्यान्नायिका नायकागमे (C. वासोपचारं हृन्वेद नायिका
 नायकागमम्). 5 K's. reading, B. प्रतीक्ष्यमाणा च ततो नालिकाराधनादिशेत्,
 C. 'शृणुयान्नालिका-घोषं' तत्प्रतीक्षाचनम्विता. 6 B. नालिकाशब्दं. K. 'नादं.
 7 B. विपण्या चेपनाना च. 8 C. वामेन तोरणं गृह्य, B. तोरणं वामहस्तेन.
 9 K's reading, C. हस्तेनाधोमुखी, B. गृह्यत्वा तोरणाच्छिष्टा. 10 K's reading,
 C. प्रतीक्षते, B. संप्रतीक्षते. 11 B. तोरणाश्रिता, K. तोरणसंस्थितम्.
 12 B. नयनानुम्बु, C. आस्रञ्चैव. 13 C. विमुञ्चेद्. 14 C. समन्वितैः.

शुद्धकार्येण मित्रैर्घा 'मन्त्रिणां राज्यचिन्तया ।
 अनुयच्छ' प्रियः किन्तु 'वृत्तो बहुमयापि वा ॥२४९॥
 'आकारं दर्शयेदेवं शुभाशुभसमुत्थितान् ।
 निमित्तैरात्मसंस्थैस्तु स्फुरितैः स्पन्दितैस्तया ॥२५०॥
 शोभनेषु च कार्येषु निमित्तं वामतः स्त्रियाः ।
 अनिष्टेषु तु कार्येषु निमित्तं दक्षिण भवेत् ॥२५१॥
 सन्धं नेत्रं ललाटं च 'भ्रूयोष्ठं तथैव च ।
 ऊरुग्राहस्तनश्चैव स्फुरेद्यदि समागमः ॥२५२॥
 अतोऽन्यथा स्पन्दमाने 'दुरितं दक्षिणे भवेत् ।
 दर्शने दुर्निमित्तस्य मोहं गच्छेत्क्षणं ततः ॥२५३॥
 'अप्राप्तेऽद्यैव कर्तव्यं प्रिये गण्डार्पितं करम् ।
 भूषणे चाप्यवधानं रोदनं च समाचरेत् ॥२५४॥
 'ततश्च शोभनं 'पश्यन्निमित्तं वै प्रियागमे ।
 सूच्यो नायिकायास्तन्नो गन्धाघ्राणेन नायकः ॥२५५॥
 दृष्ट्वा चोत्थाय हृष्टाङ्गी 'प्रत्युद्रच्छेद्धि नायकम् ।
 यदि स्यादपराद्धस्तु "ततस्ते स्तैरपक्रमैः ॥२५६॥
 उपालम्भरुनैर्वास्यैरभिभाष्यस्तु" नायकः ।
 मानापमानसमोहैरवहित्यैर्यथाक्रमम्" ॥२५७॥

- 249-257 (C.XXXI. 145-157; B.XXII. 251-261a). 1 B.
 मन्त्रिणाः. 2 B. वृत्तो. 3 B. उत्पाताभिर्दिशेच्चापि. 4 B भ्रूनायोष्ठ.
 5 B दुर्निमित्तं, Bbh. दुरङ्गं, Bc. दुरितं, C अनिष्टं. 6 K. अप्राप्तेऽद्यैव कर्तव्यं B. C.
 अनागमे नायकस्य 7 B अथचेच्छोभनं तस्यात् निमित्तं नायकागमे 8 K परमम्.
 9 B. प्रत्युद्रच्छेद्यथाक्रमम् and B.C. add after thus ततः कान्तं निरीक्षेत प्रहर्षोत्फुल-
 लोचना । सस्तिस्कन्धार्पितकरा कृत्वा स्थानरुमायतम् । दर्शयेत् ततः कान्तं सचिह्नं
 सर सत्रणम्, but K. om. them. 10 B. कृतः 11 B. उपालम्भः.
 12 B. अभ्यक्रमैः.

'वचनस्य समुत्पत्तिः स्त्रीणां 'ग[र्हा]हता भवेत् ।
 'विधम्मस्नेहरागेषु संदेहे प्रणये तथा ॥२५८॥
 'परितोषे 'संघर्षे च दाक्षिण्याक्षेपवित्तये' ।
 'धर्मार्थकामयोगेषु प्रच्छन्नउचनेषु च ॥२५९॥
 हास्ये कुतूहले चैव सम्भ्रमे व्यसने तथा ।
 'हास्योपस्थानसम्प्राप्तौ दोषोपक्षेपनिद्वये ॥६०॥
 अनाभाष्योऽपि सन्भाष्यः प्रिय एमित्तु कारणैः ।
 'यत् स्नेहो भयं तत्र यत्तेष्यां तत्र मन्मथः' ॥२६१॥
 चतस्रो योनयस्तस्याः स्त्रीर्त्यमाना नियोधत ।
 वैमनस्यं व्यलीकं च विप्रियं मन्युरेव च ॥२६२॥
 एतेषां 'संश्रयक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमम् ।
 'निद्रासेदालसगतिं सचिद्धं सरसप्रणम् ।
 एवंविधं प्रियं दृष्ट्वा वैमनस्यं भवेत्स्त्रियाः ॥२६३॥
 स्तीनासूयितवदना रोषाद् बहुशः 'प्रकम्पमानोष्ठी ।
 साच्चरितं सुष्टुतिं वास्यैः शोभनमित्यभिनयं युज्यात् ॥२६४॥
 'बहुशोऽवधीर्यमाणोऽपि 'यस्तस्मिन्नेव दृश्यते ।
 'संघर्षाद्यात्र भात्सर्याद्व्यलीकं तु भवेत्स्त्रियाः ॥२६५॥
 कृत्योरसि वामकरं दक्षिणहस्तं 'तथा विधुन्वाना ।
 चरणविनिष्ठम्भेनालिङ्गकुर्वीत सामिनयम्' ॥२६६॥

- २५८-२६६ (C.XXXI. २५१-२६० ; B.XXII. २६१b-२७०). १ C. om.
 २५८-२५९. २ K. गाथाहता. B. ईर्ष्याहता. ३ See १ above. ४ ibid. ५ Ag.
 संघर्षे, B. घर्षे. C. हर्षे. ६ B. विप्रमे, K. पातने. Ag. विम्वये. ७ C. अवाहिय श्रनोनेदु.
 B. read २६०b ॥ धीपुंसयो. ओषहृते पृषद्विधे तथापि वा. ९ B. यत्र स्नेहो भवेत्तत्र
 हीर्ष्या. १० नदनसम्भवा. C. नदनस्ततः. ११ C समुत्पत्ति श्रनोणं च निबोधत. १२ B.
 निद्रा. १३ K. प्रकम्पमानोष्ठी, C. प्रवेगनानाद्धा. १४ B. बहुधा चार्यमाणोऽपि.
 ३ C. यन्त्रेव हि विवर्तित. १५ B. संघर्षमन्यरा तत्र, C. संघर्षाद्यात्र. १६ K. हया.
 १७ B.C. कार्योऽभिनयो व्यलीके तु, nec with K.

जीवन्त्यां त्वयि जीवामि दासोऽहं त्वं च मे प्रिया ।
 उरुवैद्यं योऽन्यथा कुर्यात्तद्विप्रियमिति स्त्रियाः ॥२६७॥
 दूतीलेमप्रतिवचनभेदनैः क्रोधदसितवदितैश्च ।
 विप्रियरूपेऽभिनयः सक्षिर कम्पः प्रयोक्तव्यः ॥२६८॥
 प्रतिपक्षसकारात्तु यः सौभाग्यविकृत्यनः ।
 उपसर्पेत्सचिद्वक्ष मभ्युस्तन्न मवेत्स्त्रियाः ॥२६९॥
 बलयपरिवर्तनेन च 'सक्षियिलमुपश्लेषेण रसनयोः ।
 मभ्युस्त्यभिनेतव्यः सदाद्वितं 'चास्त्रमोक्षेऽस्य ॥२७०॥
 दृष्ट्वा स्थितं प्रियतमं सदाद्वितं सापराधमतिलज्जम् ।
 ईष्यावचनसमुत्थैः रोदयितव्यो हृत्पालम्भैः ॥२७१॥
 'न च निष्ठुरमतिमाया न चाप्यनिकोचनस्तु 'परिभाष्यः ।
 धाणोन्मिथैवेकनैरात्मोपन्याससंयुक्तैः ॥२७२॥
 'मभ्याहुत्वंष्टाप्रविच्यवात्पाणिना हृत्पान्येन ।
 उद्वर्तितनेत्रनया तथा प्रततयोक्षणाद्यापि ॥२७३॥
 कश्चिद्विनिविष्टनया विच्छिन्ननया 'तथाङ्गलैः करणान् ।
 'मूर्धधमणनिकुञ्चितनिपातसंदलेदनाद्यापि ॥२७४॥
 अथद्वितीयोक्षणादा बहुलिभङ्गैश्च तर्जनैर्लेलितैः ।
 परिभाषाविशेषैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥२७५॥
 शोभसे साधुदृष्टोऽसि गच्छ त्वं किं बिलम्बसे ।
 मा मां श्लाघन्तीः प्रियां याहि तव या हृदि संस्थिता ॥२७६॥
 गच्छेत्युक्ता परावृत्त्य 'विनिवृत्तान्तरेण तु ।
 'केनचिद्वचनार्थेन प्रहर्षं योजयेत्युतः ॥२७७॥

267-277 (C XXXI. 263-169 ; XXIV. 268b-271 ; B. XXII. 268-274) 1 B. मुक्षियिल०. 2 B.C. वाणपूर्णाद्याः, K. चास्त्र मोक्षे. 3 C. om. 272 4 Bbh. परिभाष्य, B. परिहास, K. परिहार्य. 5 B. मभ्याहुत्वाहुष्टा प्रविच्यवात्. 6 B. तथा श्लोः करणात्. 7 C. भ्रमणनिकुञ्चितनयादि. B. विह्वित निपातयोश्चेष्टणाद्यापि 8 B. विनिवृत्तान्तरेण. 9 C. केनचिद्वचनार्थेन.

रभसप्रहणाद्यापि वस्त्रे हस्तेऽथ मूर्धनि ।
 कार्यं 'प्रसादनं नायां ह्यपराधं समीक्ष्य तु ॥२७८॥
 हस्ते वस्त्रेऽथ केशान्ते नार्याप्यथ गृहीतया ।
 'कान्तमेवापसर्पन्त्या कर्तव्यं मोक्षणं शनैः ॥२७९॥
 गृहीतयाऽथ केशान्ते हस्ते वस्त्रेऽथवा पुनः ।
 'यथा प्रियो न पश्येत्त्रिं स्पशो ग्राह्यस्तथा स्त्रिया ॥२८०॥
 पादाप्रस्थितया नार्यां 'तथैवाकुञ्चिताङ्गया ।
 अश्वकान्तेन कर्तव्यं केशानां मोक्षणं शनैः ॥२८१॥
 अमुच्यमाने केशान्ते नार्यां सस्त्रेदलेशया ।
 हुं हुं मुञ्चापसर्पेति वाच्यः स्पर्शालसाङ्गया ॥२८२॥
 गच्छेति रोपवाग्न्येन गत्वा 'प्रतिनिवृत्य च ।
 केनचिद्वचनार्थेन 'चालापं योजयेत् पुमान् ॥२८३॥
 'विधूननञ्च हस्तस्य हुङ्कारं स्त्री प्रयोजयेत् ।
 स चावधूनने कार्यः शपथैर्व्याजं एव च ॥२८४॥
 अधणोः संवरणं कार्यं पृष्ठतश्चोपगृह्णन् ।
 नार्यांस्त्वपहृते वस्त्रे 'नीवीच्छादनमेव वा ॥२८५॥
 'तायस्वेदयितव्यस्तु वाचत्पादगतो^१ भवेत् ।
 ततश्चरणयोः पाते कुर्याद् दूतीनिरीक्षणम् ॥२८६॥
 'उत्थाप्यालिङ्गयेदेनं नायिका नायकं ततः ।
 'रतिभोग[हृ]ता हृष्टा शयनाभिमुखी ब्रजेत् ॥२८७॥

278-287 (C.XXIV. 271-281, B.XXII. 282-291). 1 C. प्रणमनं.

2 Bbh. अपमर्पन्त्या, BC. 'वोपसर्पन्त्या. 3 B. हुं मन्वेत्युपमर्पन्त्या वाच्य स्पर्शालसंप्रिय,

4 B. किञ्चित् कुटमितोत्पद्यम्. 5 C. प्रतिनिवृत्य. 6 B वाच्यं यास्यति नेति

च 7 B. विधूननेन हस्तेन. 8 B व्याज, C. वाच्य. 9 B. दीपप्रच्छादन.

10 C. वाचत् स्वेदयितव्यस्तु. 11 C. पादहतो 12 C. सथाप्यालिङ्गयेद्.

13 रतिभोगहृता हृष्टा, B. रतिभोगगता हृष्टा.

एतद्गीतविधानेन सुकुमारेण योजयेत् ।
 यदा शृङ्गारसंयुक्तो रतिसंयोगकारणम् ॥२८८॥
 यदा चाकाशपुङ्गवं परस्परचनाश्रयम् ।
 भवेत् 'काव्यं' तथा होष कर्तव्योऽभिनयः स्त्रिया ॥२८९॥
 यदन्तःपुरसम्बन्धं 'काव्यं' भवति नाटके ।
 शृङ्गाररससंयुक्तं तत्राप्येष विधिर्भवेत् ॥२९०॥
 न कार्यं शयनं रङ्गे नाट्यधर्मं विजानता ।
 केनचिद्वचनार्थेन अङ्गच्छेदो विधीयते ॥२९१॥
 यदा स्वपेदर्थमशादेकाकी सहितोऽपि वा ।
 चुम्बनालिङ्गनं चैव तथा गुह्यं च यद्भवेत् ॥२९२॥
 'दन्तच्छेद्यं' नग्नक्षतं नीचीसंघनमेव च ।
 स्तनाधरपिमदं च रङ्गमध्ये न कारयेत् ॥२९३॥
 भोजनं मलिलक्रीडां तथा लज्जाकरं तु यत् ।
 एवंविधं भवेद्यत् तत्तद्रङ्गे न कारयेत् ॥२९४॥
 पितृपुत्रस्तुपाश्वथ्रुदयं यस्मात्तु नाटकम् ।
 तस्मादेतानि सर्वाणि वर्जनीयानि यत्नतः ॥२९५॥
 घाफ्यैः सातिदायैः श्रव्यैर्मधुरैर्नातिनिष्ठुरैः ।
 हितोपदेशजननैस्तन्मैः कार्यं तु नाटकम् ॥२९६॥
 समागमेऽथ नारीणां वाच्यानि मदनाश्रये ।
 प्रियेषु धवनानीह यानि तानि निबोधत ॥२९७॥
 प्रियः कान्तो विनीतश्च नाथः स्वाभ्यथ जीवितम् ।
 'नन्दनश्चेत्यभिप्रीते' धवनानि भवन्ति हि ॥२९८॥
 दुःशीलोऽथ दुराचारः शठो वामो 'विरूपकः' ।
 निर्लज्जो निष्ठुरश्चेति प्रायः कोचेऽभिधीयते ॥२९९॥

288-299 (C.XXIV. 282-293 ; B XXII. 292-304a). 1 C. कार्यं.

2 C. कार्यं. 3 C. दत्तं नखच्छतं द्वेय, B दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यं. 4 B. adds after this एवमन्तः पुरकृतं कार्यस्त्वभिनयो बुधैः. 5 B. अभिप्रीते, C. अभिप्रेतो. 6 B. विरूपकः.

यो विप्रियं न कुरुते न चायुक्तं प्रमापते ।
 तथाज्वसमाचारः प्रिय इत्युच्यते बुधैः ॥३००॥
 अन्यनारीसमुद्भूतं चिह्नं यस्य न दृश्यते ।
 अघरे वा शरीरे वा स कान्त इति भण्यते ॥३०१॥
 'संक्रुद्धोऽपि हि यो नार्या' नोत्तरोत्तरमापणम् ।
 पर्यं वा न वदति विनीतः सोऽभिधीयते ॥३०२॥
 सामदानार्थसंभोगैस्तथा लालनपालनैः ।
 नारी संभजते यस्तु स नाथ इति संज्ञितः ॥३०३॥
 हितैषी रक्षणे शक्तो न मानी न च मत्सरी ।
 सर्वकार्येष्वसंमूढः यः स स्वामीति कीर्तितः ॥३०४॥
 नारीप्सितैरभिप्रायैर्निपुणं शयनक्रियाम् ।
 करोति यस्तु संभोगे जीवितः सोऽभिसंज्ञितः ॥३०५॥
 कुलीनो 'धृतिमान् दक्षो दक्षिणो वाग्विशारदः ।
 श्लाघनीयः सखीमध्ये नन्दनो नाम संज्ञितः ॥३०६॥
 एते घनविन्यासा 'रतिश्रीतिकराः स्मृताः ।
 तथा चाप्रीतिवाक्यानि गदतो मे निबोधत ॥३०७॥
 निष्ठुरश्चासहिष्णुर्यो मानी धृष्टो विकृत्यनः ।
 'उत्तरोत्तरवादी च स दुःशील इति स्मृतः ॥३०८॥
 ताडनं वन्धनं वापि यो[ऽ]विमृश्य समाचरेत् ।
 तथा पुरयवाक्यश्च दुराचारः स संज्ञितः ॥३०९॥
 वाचैव मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादयेत् ।
 'योषितं कञ्चिदप्यर्थं स शठः परिकीर्तितः ॥३१०॥
 वार्यते यत्न यत्नार्थं 'तं तमेव करोति यः ।
 'भवेदमिनिवेशी च स वाम इति संज्ञितः ॥३११॥

300-311 (C.XXIV. 294-305 ; B.XXII. 304b-316a). 1 B.

संक्रुद्धोऽपि. 2 B. नोत्तरं प्रतिपद्यते. 3 C नोतिमान्. 4 C. रतिस्मृति-. 5 B.

अनवस्थितचित्तश्च. 6 B. योषितः. 7 B. तत्तदेव. 8 B. निपरीतनिवेशी.

सरसत्रणचिह्नो यः स्त्रीसौभाग्यविग्रहः ।
 अतिमानो तथा सन्धः 'स विरूप इति स्मृतः ॥३१२॥
 वार्यमाणो दृढतरं यो नारोमभिसर्पति ।
 सचिह्नः सापराधश्च स 'निलज्ज इति संग्रितः ॥३१३॥
 'योऽपराद्धस्तु रमसा नारीं सेवितुमिच्छति ।
 यमसादनमुद्धिद्य निष्ठुरः सोऽभिधीयते ॥३१४॥
 एते ध्वनयिन्वासाः प्रियाप्रियविभूषिताः ।
 'नानावस्त्रां समासाद्य वि[चार्य] तान् समावरेत् ॥३१५॥
 एष गीतविधाने तु 'सुकुमारो विधिर्भवेत् ।
 शृङ्गाररससंभूतो रनिसंभोगयेदजः' ॥३१६॥
 यस्त्वैवाकाशपुङ्गवं परस्यचनधियम् ।
 "शृङ्गार एव चाख्यं म्यात्तत्राप्येव विधिर्भवेत् ॥३१७॥
 यद्वा पुङ्गवसंघर्षं कार्यं भवति नाटके ।
 शृङ्गाररससंयुक्तं तत्राप्येव क्रमो भवेत्" ॥३१८॥
 एवमन्तुःपुरगतः प्रयोज्योऽभिनयो शुधैः ।
 दिव्याङ्गनानां तु विधिं व्याप्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥३१९॥
 नित्यमेवोद्भूतो वेधो नित्यं प्रमुदितं मनः ।
 नित्यमेव सुखः कालो 'देवीनां ललिताधय ॥३२०॥
 न क्षेप्या नैव च क्रोयो नास्या न प्रसादनम् ।
 दृश्यते दिव्यपुसां हि शृङ्गारे योषितं प्रति ॥३२१॥

312-321 (C.XXIV. 306-313; B.XXII. 316b-3261). 1 B. विग्रहः. 2 B. वपनंति. 3 C. तिलम. 4 C. मापराधस्तु. 5 B. विभाषिता. 6 B. नर्तकीमण्डिताः कार्यं बहुवचोऽन्वोऽपि नाटके. 7 B. सुकुमारे. 8 B. सेदनः. 9 C. om. 316b-3173. 10 C. शृङ्गाररसवाच्यः. 11 C. om. 318. 12 B. देवता.

'यदा 'मानुषसंयोगो दिव्यानां योपितां भवेत् ।
 तदा 'सर्वे प्रकर्तव्या ये भावा मानुषाश्रयाः ॥३२२॥
 'शापाद् भ्रंशस्तु दिव्यानामङ्गनानां यदा भवेत् ।
 कार्यो मानुषसंयोगस्तथा 'चैवोपसर्पणम् ॥३२३॥
 पुण्यैर्भूषणजैः शब्दैरदृश्यात्तापि या भवेत्^१ ।
 पुनः सन्दर्शनं दत्त्वा क्षणादन्तर्हिता भवेत् ॥३२४॥
 यस्त्राभरणमाख्यैस्तु 'लेखसंश्लेषणैरपि ।
 'ईदृशैरभ्युपगमैः 'समुन्माद्यस्तु नायकः ॥३२५॥
 उन्मादनात् समुत्पन्नः कामो रतिकरो भवेत् ।
 स्वभावोपगतो यस्तु 'नासावत्यर्थभावकः ॥३२६॥
 ये भावा मानुषाणां तु यदङ्गं यच्च चेष्टितम् ।
 तत्सर्वं मानुषं प्राप्य कार्या दिव्यैरपि द्विजाः ॥३२७॥
 पद्यं राजोपचारो हि कर्तव्योऽभ्यन्तराश्रयः^{११} ।
 बाह्यमप्युपचारं तु व्याख्यास्याम्यथ वैशिके ॥३२८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सामान्यामिनयो नाम
 चतुर्विंशोऽध्यायः ।

322-328 (C.XXIV. 314-320; B.XXII. 327b-333a). 1 B. reads
 before this ये भावा मानुषाणां सूर्यदङ्गं यच्च चेष्टितम् । सर्वं तदेव कर्तव्यं
 दिव्यैर्मानुषसङ्गमे. 2 B. मानुषसंयोगो. 3 B. सर्वाः. 4 BS शापभ्रंशात्तु --तथा
 चापत्यलिप्सया. 5 B. श्चारायसंश्रयः. 6 B. अदृश्यापि प्रनोमयेत्. 7 C. लेख-
 संप्रेक्षणैरपि. 8 B. ईदृशैरुपचारैस्तु 9 C. समुन्माद्यस्तु नाटके. 10 C. नाना-
 रत्यार्थभावकः. 11 नानावत्यर्थभावकः. 11 C. अन्तराश्रयः.

पञ्चविंशोऽध्यायः

विशेषयेत् कलाः सर्वाः यस्मात्तस्माद्विशेषिकः^१ ।
 वैशेषिकोपचारतो चापि वैशिकः परिकीर्तितः ॥१॥
 यो हि सर्वकलोपेतः सर्वशिल्पविचक्षणः ।
 स्त्रीचित्तप्राद्वक्त्रैव वैशिकः स भवेत् पुमान् ॥२॥
 गुणास्तस्य तु विज्ञेयाः सशरीरसमुद्भवाः ।
 आदायाः सहजाश्चैव त्रयस्त्रिंशत्समासतः ॥३॥
 शास्त्रविच्छिन्त्यसंज्ञो रूपान् प्रियदर्शनः ।
 प्रिकान्तो घृतिमांश्चैव यथोवेरकुलान्वितः^४ ॥४॥
 सुरमिर्मधुरस्त्यागी सद्दिप्युरधिकरथन^५ ।
 अशङ्कितः प्रियामापी चतुरः सुमगः^६ शुचिः ॥५॥
 कामोपचारकुशलो दक्षिणो देशकालवित् ।
 यदीनवाप्त्यः 'स्तितवाक् वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ॥६॥
 'अलुब्धः संविमानो च अद्वयानो ददनतः'^७ ।
 गम्यासु चाप्यविलम्बी मानी चेति स वैशिकः ॥७॥
 अनुरक्तः^८ शुचिर्दान्तो^९ दक्षिणः प्रतिपत्तिमान् ।
 'भवेच्चित्ताभिधायी च 'वयस्यस्तस्यग्द'गुणाः'^{१०} ॥८॥
 विज्ञानगुणसपन्ना 'कथनी लिङ्गिनी तथा ।
 * रङ्गोपजीवना चापि प्रतिपत्तिविचक्षणा'^{११} ॥९॥

१-९ (C. same; B. XXIII. same). १ Ag. वैशेषिका, B.C. •तु
 वैशिकः. २ B. वैशेषिकारे साधुर्वा, C. वैशेषिकाचारः. ३ B. स्त्रीचित्तप्रद्वक्त्राभिज्ञो.
 ४ C. •वैरगुणान्वितः. ५ B. शुभदः. By. शुभगः. ६ B. स्तितवान्. ७ B.
 अलुब्धः. ८ B. ददन्तुतिः. ९ B. अलुब्धः. १० B. शुचिर्दान्तो. ११ C.
 नवेच्चित्ताभिधायी. १२ B.C. वयस्यस्तस्य. १३ B. वदगुणः. १४ B. कथिनी.
 १५ B. om. १६.

प्रतिवेद्या सखी दासी कुमारी कारुशिल्पिका ।
 घात्री पापण्डिनी चैव 'दूत्यस्त्वीक्षणिका तथा ॥१०॥
 प्रोत्साहनेषु कुशला मधुरकथा दक्षिणा च कालदा ।
 'लङ्घा संवृतमन्त्रा दूतीत्येभिर्गुणैः कार्या ॥११॥
 'तथा प्रोत्साहनं कार्यं 'नानादर्शितकारणम् ।
 यथोक्तकथनं चैव तथा भावप्रदर्शनम् ॥१२॥

- 'न जहं रूपवन्तं च नार्थवन्तं न चानुरम् ।
- दूतं वापि हि दूती' वा बुध' कुर्यात् कदाचन ॥१३॥
 कुलभोगयनाधिन्यं 'कार्यं' चैव विकथनम् ।
 दूती 'निवेदयेत्काममर्थानां' चैव भाषणम् ॥१४॥
 'नवकामप्रवृत्तायाः क्रुद्धाया 'या समागमः ।
 'नानोपायैः प्रकर्तव्यो दूत्या हि पुरुषाश्रयः ॥१५॥
 उत्सवे रातिसञ्चारे उद्याने 'प्रातिवेदमनि ।
 घात्रीगृहे सखीगेहे तथा चैव निमन्त्रणे ॥१६॥
 व्याधितव्यपदेशेन शून्यागारसमाश्रये^{१२} ।
 एवं समागमः कार्यो नृणां प्रथमसङ्गमे ॥१७॥
 एवं समागमं कृत्वा 'नानोपायविधानजम् ।
 अनुरक्तां विरक्तां वा 'चिह्नैः समुपलक्षयेत् ॥१८॥
 समावमायातिशयैर्या नारी 'मदनार्दिता ।
 'करोत्यनिभृतं लीलां ज्ञेया सा मदनानुरा ॥१९॥

10-19 (C. 10, 12, 13-19; B. XXIII 11-19a). 1 B. तथा रत्नोप-
 जोविनी. 2 C. लसहा. 3 B. तयाप्यु. 4 C नानादर्शनकारणम्. 5 B. reads this as
 12b-13a. 6 B. कृत्वाऽधिकविकथनम्. 7 B. काममर्थो 'धैवानुवर्णयेत्'; C. कार्यमर्थानां
 चैव भाषणम्. 8 B. न चाकामप्रवृत्ताया. 9 B. वापि सङ्गमः. 10 B. नानुपाय..
 11 B. निवेदयेरमनि. 12 B. निवेदने 13 B. सोपाय विधिपूर्वेकम्. 14 B. लिङ्गा-
 कारेण 16 B. मदनानुरा. 16 B. करोति निवृत्ता.

- 'गुणान् सखीनामाख्याति स्वघनं प्रददाति च ।
 संपूजयति मित्राणि द्वेष्टि शत्रुजनं तथा' ॥२०॥
 'समागमं प्रार्थयते 'दृष्ट्वा हृष्यति चाधिकम् ।
 'तुष्यत्यस्य कयाभिस्तु सस्नेहश्च निरीक्षते ॥२१॥
 सुते च पश्चात् 'सपिति चुम्बिता प्रतियुम्बति ।
 उत्तिष्ठत्यपि पूर्वं' च तथा क्लेशसहापि च ॥२२॥
 'समा दुःखे सुखे च स्यान्नकोधमुपयाति च ।
 पवंविधैर्गुणैर्युक्ता याऽनुरक्ता तु सा भवेत् ॥२३॥
 विरक्तायास्तु लिङ्गानि चुम्बितास्यं प्रमार्जति' ।
 भनिष्टां च कथां श्रुते प्रियमुक्तापि कुप्यति ॥२४॥
 प्रद्वेष्टि चास्य मित्राणि 'तस्य शत्रुं प्रशंसति ।
 शेते पराङ्मुखी चैव शय्यायां पूर्वशायिनी ॥२५॥
 सुमहत्पुपचारेऽपि ^{१०} न तुष्यति कथंचन ।
 न क्लेशं सहते चापि तथा कुप्यत्यकारणे ॥२६॥
 * ^{११} न च चक्षुर्ददात्यस्य न चैनमभिनन्दति' ।
^{१२} यस्यामेवं विकाराः स्युर्विरक्तां तां विनिर्दिक्षेत् ॥२७॥
^{१३} हृदयप्रहणानि स्युर्व्यापारस्य विचेष्टितम् ।
 अर्थप्रदर्शनं चैव ^{१४} तथा सद्भावदर्शनम् ॥२८॥
^{१५} अर्थोपन्यास एव स्यादर्थदानं तथैव च ।
^{१६} व्याज्ञात्यागोऽथ निकटाद् भायोपश्लेष एव च ॥२९॥

२०-२९ (C. २०-२९ ; B. XXIII. १९७-२८) १ C गुणाः सखीनामाख्याति ;
 B. सखीमप्ये गुणान् श्रुते. २ B. सदा ३ B गमागमे सखीनां या. ४ C. दृष्टा,
 B. दृष्टा भवति. ५ C तुष्यत्यस्य. ६ C कटिति. ७ B. दत्तवेमुदिता या च व्यसने
 या च दु खिता. ८ B. नाभियुम्बति. ९ B. भवतेऽरिजन तथा. १० B. तोषमुपयाति
 च ११ B. om. २७२ १२ B. या सादेव प्रकारा तु १३ B. हृदयप्रहणोपायमस्या
 व्यापार चेष्टितम्. १४ B. उपदान पुनर्भवेत्. १५ B. read २९२. differently
 १६ C. व्याधिताना परिस्त्रागो.

दारिद्र्यात् व्याधितो दुःपात् पादप्यादद्युत्तात्तया^१ ।

प्रवासगमनान्मानादतिलोभादतिक्रमात् ॥३०॥

^२अतिवेलागमत्वाच्च तथा ^३विभ्रियसेवनात् ।

एभिः स्त्री पुरुषो वापि कारणैस्तु विरज्यते ॥३१॥

मायप्राहीणि नारीणां कार्याणि मदनाश्रये ।

^४य[तश्] च प्रीयते नारी प्राप्यते पुरुषैरथ ॥३२॥

लुब्धामर्थप्रदानेन कलाहानेन पण्डिताम् ।

चतुरां ^५लडहत्वेन हनुवृत्त्या तु मानिनीम् ॥३३॥

भूषणप्र[१]हणाद्यापि ^६शृङ्गारमुखता भवेत् ।

पुरुषद्वेषिणीमिष्टकथायोगैरुपपक्रमेत् ^७॥३४॥

उपक्रीडनकैर्वालां ^८प्रीतामाश्वासनेन च ।

गर्वितां नीचसेवामिच्छात्तां शिल्पदर्शनैः ॥३५॥

सर्वासामेव नारीणां स्त्रियिद्या प्रकृतिर्मता ।

उत्तमा मध्यमा नीचा वेद्यानां तु ^९स्वभावजा ॥३६॥

या विभ्रियेऽपि ^{१०}निष्ठम्भं न यदत्यप्रियं प्रियम् ।

अदीर्घरोषा च तथा ^{११}कलास्तु च विचक्षणा ॥३७॥

काम्यते पुरुषैर्यां तु कुलभोगधनादिकैः^{१२} ।

कुशला कामतन्त्रेषु वक्षिणा रूपशालिनी ॥३८॥

गृह्णाति कारणाद् रोषं गतेर्प्यां प्रव्रवीति च ।

कार्यकालविशेषज्ञा ^{१३}सुमगा सा स्मृतोत्तमा ॥३९॥

पुंसः कामयते या तु पुरुषैर्यां तु काम्यते ।

कामोपचारकुशला प्रतिपक्षाभ्यसूयिका ॥४०॥

३०-४० (C. ३०-४०; B. XXIII. २९-३९) १ B. ०प्याद्ःप्रवात्तया. २ B.

अतीवामिगमाद्यापि. ३ B. विभ्रियकारणात्. ४ C या न च प्रीयते, B. वृष्टिमेति यथा

(यतो ?) नारी. ५ C. लोडनत्वेन. ६ B. शृङ्गारमुखतो, C. शृङ्गारमुखतो. ७ B.

०योगैरुपक्रमैः. ८ B. भीरुमा. ९ C. निवोधत १० B. तिष्ठन्तं. ११ C.

कलाशिल्प. १२ C. धनाधिकैः १३ B. गुरुषा

ईर्ष्यातुरा चानिमृता क्षणक्रोधाभिगर्विता^१ ।
 क्षणमसादा या नारी सा नारी मध्यमा स्मृता ॥४१॥
 यस्याने कोपना या तु 'दुःशीला चातिमानिनी ।
 चपला पलया चैव दीर्घरोपाऽधमा स्मृता ॥४२॥
 सर्वासां नारीणां 'यौवनलीलाश्चतस्रः स्युः ।
 नेपथ्यरूपचेष्टागुणैस्तु' शृङ्गारमासाद्य ॥४३॥
 'पीनोरुगण्डजघनाघरस्तमं कर्कशं रतिमनोहम् ।
 'सुरतं प्रति सोत्साहं प्रथमं तद्यौवनं मेयम् ॥४४॥
 गात्रं 'पूर्णावयवं पीनौ च पयोधरौ कृशं मध्यम् ।
 कामस्य सारमूलं यौवनमेतद् द्वितीयं तु ॥४५॥
 'सर्वैर्ग्रीसं [भृ]तं 'रतिकरमुन्मादनं यदुगुणाढ्यम् ।
 कामाप्यायितशोभं यौवनमेतन् तृतीयं तु ॥४६॥
 नवयौवने व्यतीते तथा द्वितीये 'तृतीयजे चापि ।
 शृङ्गारशत्रूमूलं यौवनमेतच्चतुर्थं तु ॥४७॥
^१अ[१]म्लानगण्डजघनाघरस्तनशोभगात्रलावण्यम्^१ ।
^२कामं प्रति नोत्साहं यौवनमेतच्चतुर्थं तु ॥४८॥
 नात्यर्थं फलेदासदा न कुप्यति न हृष्यति ^३प्रतिस्त्रीषु ।
^४सौम्यगुणेष्वसक्ता [च] नारी नवयौवना श्रेया ॥४९॥
 किञ्चित्करोति मानं किञ्चित्क्रोधं ^५च मत्सरं चैव ।
 क्रोधे च भवति तृप्ती यौवनमेतद् द्वितीयं तु ॥५०॥

- 41-50 (C. 41-50 ; B.XXIII. 40-49). 1 B. 'पातिगर्विता. 2 B. इष्टग्रीवाति. 3 B. यौवनभेदा. 4 B. 'गुणेन. 5 C. 'स्तनकर्कशं. 6 B. शृङ्गार-
 सनुत्साहं. 7 C. पीनवयवं. 8 By 'श्रीसम्युतं, B. 'श्रीसंयुक्तं, C. 'श्रीसंपूर्णं.
 9 B. रतिकरपोत्सादनं रतिगुणाढ्यम्. 10 B. तृतीयके 11 BC. अम्लान.
 12 B. किञ्चिद्गुणेष्वसक्ता. 13 B. कामं प्रति नोत्साहं, Bb. कामं प्रति सोत्साहं,
 C. कामे च निरुत्साहं. 14 B. सौम्यः. 15 B. सौम्यगुणेष्वसक्ता. 16 C.
 मत्सरं च.

रतिसम्भोगे दक्षा 'प्रतिपक्षासूचिनी' गुणाट्टा च ।
 अनिभृतगर्वितचेष्टा नारी द्वेया तृतीये तु ॥५१॥
 'पुरुषग्रहणसमर्था' 'कामाभिशाप्यमत्सरोपेता ।
 'अविरहमिच्छति नित्यं' नारी द्वेया चतुर्थे तु ॥५२॥
 'यौवनलम्भा ह्येते विद्येया नाटके तु चत्वारः ।
 पुनरेव तु 'पुरुषगुणान् 'कामतन्त्रे प्रवक्ष्यामि ॥५३॥
 चतुरोत्तमौ मध्यमस्तथाऽधमः संप्रवृत्तकश्चैव' ।
 'स्त्रीणां प्रयोगविषये विज्ञेयाः पुरुषास्त्विमे पञ्च ॥५४॥
 'समदुःखः क्लेशसहः प्रणयक्रोधप्रसादने कुशल' ।
 'योऽर्थो नात्मच्छन्दो दक्षश्चतुरः स' योद्धव्यः ॥५५॥
 यो विप्रियं न कुरुते नार्या किञ्चिद्विरागसंज्ञातम्' ।
 'अ[१]ज्ञातहृदयेप्सितो द्वेयः 'स्मृतिमान् स तु ज्येष्ठः ॥५६॥
 मधुरस्त्यागो रागं 'नयति च मदनस्य 'नापि धशमेति ।
 अधमानितश्च नार्या विरज्यते 'स च भवेज्ज्येष्ठः ॥५७॥
 सर्वाधर्मैष्यस्थो भावग्रहणं करोति यो नार्याः ।
 किञ्चिदोषं दृष्ट्वा विरज्यते मध्यमः पुरुषः ॥५८॥
 काले दाता ह्यधमानितोऽपि न क्रोधमतितरामेति ।
 दृष्ट्वा व्यलीकमात्रं विरज्यते मध्यमोऽयमपि ॥५९॥

- 51-59 (C. 51-59 ; B XXIII. 50-58). 1 C. प्रतिपत्ता. 2 B. रतिगुणाट्टा. 3 B. चित्तग्रहणसमर्था 4 B. कामाभिशा त्वमत्सरोपेता. 5 B. अविरहितमिच्छति पुरुषं 6 B. यौवनभेदा. 7 B. पुरुषाणा च. 8 C. कामितन्त्रे. 9 B. च नीचः प्रवृत्तकश्चैव. C. अधमः संप्रदक्ष, By अधमः संप्रवृत्तकः. 10 B. स्त्रीसंप्रयोगः. 11 समदुःखक्लेशसहः. 12 C. रत्युपचारे निपुण. 13 C. च. 14 B. किञ्चिद्विरागसंज्ञातम्, B. धीरोदात्तः प्रियंवदो मानी. 15 C. अज्ञात-हृदयवत्सो, B. अज्ञातेप्सितहृदयः. 16 B. स्मृतिमान् स तु ज्येष्ठः. 17 C. न याति, B. dh, नयति 18 B. चापि. 19 B. चोत्तमः स पुमान्

अवमानितोऽपि नायां निलञ्जतयोपसर्पति य एनाम्^१ ।

^१अन्यतरं संक्रान्तामन्यस्नेहपरावृत्तभावश्च ॥६०॥

अभिन्यरुते ध्यलीके प्रत्यक्षं रज्यते दृढतरं यः ।

^२मित्रैर्निवार्यमाणोऽपि सोऽधमो नाम विज्ञेयः ॥६१॥

अयिगणितमयामयो 'मूर्खः' प्रकृतिप्रकृष्टभावश्च ।

एकान्तदृढप्राप्ते 'नि[र्व्यो]जः' कामतन्त्रेषु ॥६२॥

^३'रतिकलहसंप्रहारेष्वर्कशः' क्रीडनीयकः स्त्रीणाम् ।

एवंविधो विधिर्निर्विज्ञेयः संप्रवृत्तः स्यात् ॥६३॥

नानाशोलाः स्त्रियो ज्ञेया 'गूढार्थद्वयाश्च' ताः ।

विज्ञाय च यथासन्ध्यमुपसर्पेत्तु ता युधः ॥६४॥

मायामायौ विदित्वा च ततस्तेस्नेहपरुमैः ।

पुमानुपचरेधारी कामतन्त्रं समीक्ष्य तु ॥६५॥

साम चैव प्रदानञ्च भेदो दण्डस्तथैव च ।

उपेक्षा चैव कर्तव्या मारीणां विषयं प्रति ॥६६॥

तथासि मम चैवासि त्वमहं ते त्वञ्च मे प्रिया ।

मात्मोपक्षेपपटुतं तत्सामेत्यभिधीयते ॥६७॥

काले[ऽ]काले प्रदातव्यं धनं विभवमाश्रया ।

^४'यन्निमित्तान्तरं कृतं' प्रदानं नाम तत्समृतम् ॥६८॥

भेदः स्यात्तत्प्रियस्येह सोपायं दोषदर्शनम् ।

यन्धनं ताडनं चापि दण्ड इत्यभिधीयते ॥६९॥

मध्यस्थां मानयेत्सान्ना लुब्धामयंप्रदानतः ।

अन्यावयवदमावां च भेदेन प्रतिपादयेत् ॥७०॥

60-70 (C. 60-70 ; B.XIII. 59-69). 1 B. अन्युपेत्यविकृतास्-.

2 B. अन्यतरं संक्रान्तां, C. संक्रान्तान्तरम्-. 3 B. -निवार्यमानो विज्ञेयो.

4 B. मूर्खप्रकृतिः प्रकृष्टास्य. C. प्रकृतिप्रकृष्टभावश्च, Bd. प्रकृष्टभावश्च. 5 Mss.

निर्वचः. 6 C. संप्रहारेषु कर्कशः. 7 B. संप्रवृत्तलु. 8 B. गूढार्थद्वयेपिताः

9 C. सनिमित्तान्तरं कृतं.

दुष्टाचारे समारब्धे 'त्वन्यभावे समुत्थिते ।
 दण्डः पातयितव्यो हि मृदुवन्धनताडनैः' ॥७१॥
 सामादीनां 'प्रयोगे तु परिशीणे यथाक्रमम् ।
 न 'स्याद्यावदमापन्ना तामुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥७२॥
 मुखरागेण नेत्रैर्वा 'विधेयस्त्वङ्गचेष्टिनैः ।
 द्वेष्यो वापि प्रियो वापि मध्यस्यो वापि योपिताम् ॥७३॥
 अर्थहेतोस्तु वेद्यानामप्रियो 'वा यदि प्रियः ।
 गम्यो हि पुरुषो नित्यं मुक्त्वा दिव्यनृपस्त्रियः ॥७४॥
 द्वेष्यं तु प्रियमित्याहुः 'प्रियमप्यप्रियं तथा ।
 दुःशीलं च सुशीलं च निर्गुणं गुणयानिति ॥७५॥
 प्रहसन्तीव नेत्राभ्या यं दृष्टोत्फुल्लितारका ।
 'प्रसन्नमुखरागा च लक्ष्यते भावरूपणैः' ॥७६॥
 उपचारफलत्वाच्च विप्रलम्भहृनेन च ।
 तास्तु निष्पद्यते कामः काष्ठादग्निरिद्योत्थितः ॥७७॥
 योपितामुपचारोऽयं यथोक्तो वैशिक्षाधयः ।
 कार्यः प्रकरणे चापि यथायोगं च नाटके ॥७८॥
 एवं वेद्योपचारोऽयं तज्ज्ञैः कार्यो द्विजोत्तमाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 'चित्रस्याभिनयं प्रति ॥७९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे 'बाह्योपचारो नाम
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

71-79 (C. 71-79; B XXIII. 70-80) 1 C. मध्यभावे. 2 B. adds here
 a couplet. 3 C प्रभारे (प्रदाने ?) 4 C. मवेद्वसणा या तु, Bn. भावाद्दशमापना.
 B. स्याद्या च सनापन्ना. 5 B. विद्वेयो भावचेष्टितैः. 6 B. प्रियो वा यदि वाप्रिया.
 7 B. प्रिय प्रियतरं तथा. 8 B. प्रसन्नमुखरागाच. 9 B. adds here a couplet,
 which is an echo of 65 above. 10 B. प्रहृतीनां तु लक्ष्यम्. 11 B. om.
 बाह्योपचार नाम

पड्विंशोऽध्यायः

'अङ्गाभिनयनस्येह यो विशेषः क्वचित् क्वचित् ।
 अनुक्त उच्यते 'चित्तः स चित्ताभिनयः स्मृतः ॥१॥
 उत्तानौ तु करौ कृत्वा 'पताके स्वस्तिकं तथा ।
 उद्धादितेन शिरसा तथा चोर्ध्वनिरीक्षितैः ॥२॥
 प्रभातं गगनं 'रात्रिं प्रदोषं दिवसं तथा ।
 क्रतून् 'घनान् 'घनान्तांश्च विस्तीर्णांश्च जलाशयान् ॥३॥
 दिशो प्रहान् सनक्षत्रान् किञ्चित् स्वस्यं च यद्भवेत् ।
 तस्य त्वभिनयः कायों नानादृष्टिसमन्वितः ॥४॥
 यमिरेव करेभ्यस्तेनैव शिरसा पुनः ।
 अधोनिरीक्षणेनैव भूमिस्थान् संप्रदर्शयेत् ॥५॥
 स्पर्शस्य 'ग्रहणं चैव 'तथोत्प्लुक्तनेन च ।
 चन्द्रज्योत्स्नां सुखं वायुं 'सगन्धौ चिनिदशेत् ॥६॥
 धक्तायकुण्ठनात् सूर्यं 'रजोधूमानलांस्तथा ।
 भूमितापं तथा चोष्णं कुर्याच्छायाभिलापत ॥७॥
 उर्ध्वाकेरुदृष्टिस्तु मध्याह्ने सूर्यमादिशेत् ।
 'उदयास्तमने] चैव 'गम्भीरार्यः प्रदर्शयेत् ॥८॥
 यानि सौम्यार्थयुक्तानि सुखभावरुतानि च ।
 'गात्रस्पर्शः सरोमाञ्चैस्तेषामभिनयो भवेत् ॥९॥
 यानि स्युस्तीक्ष्णरूपाणि तानि त्वभिनयेन्नरः ।
 भद्रस्पर्शस्तयोद्वेगैस्तथा 'मुखविकुण्ठनैः ॥१०॥

1-10 (C. same ; B XXV, same). 1 B. अङ्गाभिनयस्येव. 2 B. चित्तः ।
 C. यन्माद. 3 B. स्वस्तिको पादप्रसंस्थितो. 4 B रात्रिः. 5 C. घनान्वकाराश्च. 6 B. ग्रहणे
 चैव. 7 C. तथोत्प्लुक्तनेन च. 8 B. 'धूमानिलास्तथाः. 9 Ag. उदयास्तमयोः. B.C.
 उदयास्तगतं. 10 B. विसर्गार्थः. 11 B. असंस्पृशे. 12 C. मुखविकुण्ठनैः, B. मुखविकुण्ठने.

गम्भीरोदात्तसंयुक्तानेतानभिनयेद् शुभः ।
 साटोपैञ्च सगयैश्च गान्धैः सौष्टवसंयुतैः ॥११॥
 'यक्षोपवीतदेशे तु कृत्वारात् लौ कराकुमौ ।
 स्वस्तिकौ 'विच्युतौ 'हारम्बदामार्थान् निर्देशयेत् ॥१२॥
 भ्रमणेन प्रदेशिन्या दृष्टेः पस्मिमेन च ।
 'अलपल्लवपीडातः सर्वार्थग्रहणं भवेत् ॥१३॥
 श्रव्यं श्रवणयोगेन दृश्यं दृष्टिविलोकनैः ।
 आत्मस्थं वा परस्थं वा मध्यस्थं वा विनिर्दिशेत् ॥१४॥
 विद्युदुस्का 'घनरयो विस्फुलिङ्गार्चिपस्तथा ।
 स्रस्ताङ्गादिनिमेषैश्च तेऽग्निनेयाः प्रयोक्तृभिः ॥१५॥
 उद्घेष्टितपरावृत्तौ करौ कृत्वा नतं क्षिरः ।
 असंस्पृशं त्वनिष्टे च 'जिह्वदृष्टेन कारयेत् ॥१६॥
 वायुमुष्णं 'नभस्तेजो मुखप्रच्छादनेन च ।
 रेणुतोयपतङ्गानां 'भ्रमराणां च धारणम् ॥१७॥
 कृत्वा स्वस्तिकसंस्थानौ पद्मकोशावधोमुग्रौ ।
 सिद्धर्क्षवानरव्याघ्रदवापदांश्च निरूपयेत् ॥१८॥
 स्वस्तिकौ त्रिपताकौ तु गुरुणा पादयन्दने ।
 'स्वस्तिकौ कटकास्यौ तु प्रतोदग्रहणे स्मृतौ ॥१९॥
 एकं द्वे 'त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् सप्त चाष्ट वा ।
 नव वा दश 'वा चैव गणनाद्गुलभिर्मवेत् ॥२०॥
 दशारयाश्च शताभ्याश्च सहस्राभ्यास्तथैव च ।
 पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यामग्निनेयाः प्रयोक्तृभिः ॥२१॥

12-16 (C. same ; B.XXV, same), 1 B. 'देशस्थमरालं हासमादिशेत्.

- 2 C. विद्युतौ. 3 C. हस्तौ रन्ध्रदामानि निर्दिशेत्. 4 B. अलपल्लवपीडातः.
 5 B. घनरवाः. 6 C. चिह्नः. 7 B. तमस्तेजः. 8 B. भ्रमरांश्च निवारयेत्.
 9 B. स्रष्टस्वस्तिकौ चापि. 10 B. द्वि. 11 C. दश वा चैव गणनाद्गुलिर्मवेत्,
 B. चापि स्युर्गणनाद्गुलिर्मवेत्.

दशाख्यगणानायास्तु परतो या भवेदिदं ।
 वाक्यार्थेनैव 'साध्या सा परोक्षाभिनयेन च ॥२२॥
 'छत्रध्वजपताकाश्च निर्देश्या दण्डधारणैः ।
 नानाप्रहरणं चैव निर्देश्यं धारणाश्रयम् ॥२३॥
 एकचित्तोऽप्यधोदृष्टिः शिरः किञ्चिन्नतं भवेत् ।
 सव्यद्वस्तश्च 'सन्दशः स्मृतौ ध्याने च निर्दिशेत् ॥२४॥
 उद्वाहितं शिरः कृत्वा हंसपक्षौ प्रदक्षिणौ ।
 'अपत्यरूपेण 'कार्यमुच्छ्रूये च प्रयोक्तृभिः' ॥२५॥
 अरालं तु शिरःस्थाने 'समुद्वाह्य तु यामतः ।
 गते निवृत्ते च्यस्ते च 'श्रुते वाक्ये च योजयेत् ॥२६॥
 सर्वेन्द्रियसस्यतया दिग्प्रसन्नतया तथा ।
 'विचित्रभूतलालोकैः शरदं तु विनिर्दिशेत् ॥२७॥
 गात्रसङ्कोचनेनापि सूर्याग्निपटसेवनात्^{१०} ।
 हेमन्तस्त्यभिनेयः स्यात् पुष्टपैर्मध्यमाघमैः^{११} ॥२८॥
 शिरोदन्तोष्ठरूपेण गात्रसङ्कोचनेन च ।
 कृजितैश्च ससीत्कारैरघमः शीतमादिशेत् ॥२९॥
 अवस्थान्तरसंप्राप्तैरुत्तमैश्च कदाचन ।
 शीताभिनयनं कार्यं दैवव्यसनसम्भवे ॥३०॥
 'ऋतुजानां तु पुष्पाणां गन्धाध्रानैस्तथैव च ।
 रूक्षाश्च धायोः स्पर्शाश्च शिशिरं रूपयेद् बुधः ॥३१॥

२२-३१ (C. same ; B XXV. 22-32). १ B साध्यासौ. २ C. चित्रध्वज.

३ C. सन्दशस्मृतौ ध्यानेन, B मन्दशः स्मृतौ ध्याने विवर्किते. ४ C. अपत्यरूपेण. ५ B. कार्यबुधयौ. ६ B. adds उद्वाहितं शिरः कृत्वा हंसपक्षौ तथोर्ध्वगम् । प्रसादयच यं मानं दीर्घसत्त्वं च निर्दिशेत्. ७ C. समुद्वाह्यं. ८ B. श्रान्तवाक्ये. ९ B. विचित्रकुसुमालोकैः. १० B. 'पटुसेवनात्, C. 'पटुसेवनात् ११ C. 'मध्यमोत्तमैः. १२ C. मधुदानान्द्रु, B. ऋतुजानां तु.

प्रमोदजननारम्भैर्यपभोगैस्तथोत्सवैः^१ ।
 वसन्तस्त्वभिनेतव्यो नानापुष्पप्रदर्शनात् ॥३२॥
 स्वेदापमार्जनाद्यापि भूमितापैः सवीजनैः ।
 उष्णाश्च वायोः स्पर्शाश्च ग्रीष्मं त्वभिनयेद् वृषः ॥३३॥
 'कदम्यनिम्बकुटजैः शाद्वलैः सेन्द्रगोपकैः ।
 'कदम्यकैर्भयूराणां प्राचूर्पं संनिरूपयेत् ॥३४॥
 'मेघौघनादगम्भीरधाराप्रपतनैरपि' ।
 विद्युन्निघातघोरैश्च वर्षरात्रं^२ विनिर्दिशत् ॥३५॥
 यद्यद्य चिह्नं वेपो वा कर्म वा रूपमेव वा ।
 ऋतुः स तेन निर्देश्य इष्टानिष्टार्थदर्शनात् ॥३६॥
 एतानृतूनर्ययशात् प्रयुञ्जीत 'यथारसम् ।
 सुखितेषु 'सुखोपेतान् 'दुःखार्ते 'दुःखसंयुतान्'^३ ॥३७॥
 भावाभिनयनं कुर्यात् विभायानां निदर्शनैः ।
 तथैव चानुभावानां भावात् सिद्धिः प्रकीर्तिना ॥३८॥
 विभाघेनाहृतं कार्यमनुभावेन^४ 'रूप्यते ।
 'आत्मानुभवनं भावो विभावः परदर्शनम् ॥३९॥
 गुरुर्मित्रं सखा स्निग्धः सम्यन्धी बन्धुरेव वा ।
 आवेचते हि यः प्राप्नोति विभावः स तु संवित् ॥४०॥
 यस्तस्य^५ 'संभ्रमोत्थानमर्धासनपरिग्रहः ।
 पूजनं क्रियते^६ 'वाचा सोऽनुभावः प्रकीर्तितः ॥४१॥

32-41 (C. same ; B.XXV. 33-33). 1 B. 'भोगैः वृषस्त्रिभिः. 2 B. 'नीपकुटपैः. 3 N. वेकामिध, B. नेधवातै सुखस्त्रैः. 4 B. तदा for अपि. 5 B. वर्षरात्रं. 6 B. रसानुगान्. 7 C. सुखोपेतान् 8 B. दुःखार्थान्. 9 B. दुःख-संयुतान्. 10 B. adds यो येन भावेनाविष्टः मुनदेनेतरेण वा । स तदाहितसंस्कारः सर्वं परयति तन्मयम्. 11 B. नीयते. 12 B. आत्मानुभवनं, C. आत्माभिनयनं. 13 C. सम्भ्रमोत्थान. 14 B. मरुपा.

एवमन्येष्वपि ^१तथा ^२नानाकार्यप्रदर्शनात् ।
 विभावो वापि भावो वा विभेयोऽर्थवशाद् बुधैः ॥४२॥
^३यश्चापि प्रतिसन्देशो द्रुतस्येदं प्रतीयते ।
 सोऽनुभाव इति शेषः प्रतिसन्देशदर्शितः ॥४३॥
 एवं भावो विभावो वा अनुभावस्तथैव च ^४ ।
 पुष्टैरभिनेयः स्यात् प्रमदाभिरपि वा ॥४४॥
 स्वभावाभिनये स्थानं पुत्रां कार्यं तु वैष्णवम् ।
 भायतं चायदित्यं वा ^५ स्त्रीणां कार्यप्रयोगतः ॥४५॥
 प्रयोजननशाच्चैव ^६स्थानान्यन्यानि योजयेत् ।
 नानाभावाभिनयनैः प्रयोगैश्च पृथग्विधैः ^७ ॥४६॥
 धैर्यलीलाङ्गसम्पन्नं पुरुषाणां विचेष्टितम् ।
 मृदुलीलाङ्गद्वारैश्च स्त्रीणां कार्यं तु चेष्टितम् ॥४७॥
 करपादाङ्गसञ्चारः स्त्रीणां तु ललितो भवेत् ।
^८सुधीरग्योद्धतश्चैव पुरुषाणां ^९प्रकीर्तितः ^{१०} ॥४८॥
 नराणां प्रमदानां च ^{११}सन्दायाभिनयः पृथक् ।
^{१२}भावानुभावनं युक्तं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥४९॥
 आलिङ्गनेन गात्राणां सस्तिनेन च चक्षुषा ।
^{१३}यथोन्मुक्तसनाद्यापि हर्षं ^{१४}संयोजयेद् बुधः ॥५०॥
 क्षिप्रं ^{१५}संज्ञातरोमाश्चा वाप्येणावृतलोचना ।
 कुर्यात् नर्तकी हर्षं प्रीत्या चान्धैश्च सस्तिनैः ॥५१॥

- 42-51 (C. 42-50; B. XXV. 44-542). 1 B. हेयो, 2 C. नाना-
 कार्यप्रदर्शनात्, 3 B. यत्स्वपि, 4 B. प्रतीयते, 5 B. च कीर्तितः for तथैव च,
 6 B. वा for च, 7 B. शेषाद्यपि भवन्ति हि, 8 C. om. this couplet,
 9 C. सुधीरः, 10 B. प्रकीर्तितः, 11 B. adds यथार्थं यथामात्रं स्त्रीणां
 भावप्रदर्शनेन, 12 B. भावाभिनयनं, 13 C. भावानुभावमनुपूर्वं, 14 C. तथात्प-
 र्यन्तानि, 15 B. सन्दर्शयेत्तरः, 16 B. रोगाद्यात्.

१ उद्धृत्तरक्तनेत्रश्च संदर्शनाघरस्य च ।
 निःश्वासकम्पिताङ्गश्च क्रोधं त्यमिनयेद् बुधः ॥५२॥
 वाष्पपूर्णोक्षणाञ्चैव चिबुकौष्ठप्रकम्पनात् ।
 शिरसः कम्पनाञ्चैव श्रृङ्खलीकरणेन च ॥५३॥
 २ मौनेनाहुलिमङ्गेन माल्याभरणवर्जनात् ।
 आयतस्यानकल्याया ईर्ष्यां क्रोधो भवेत् स्त्रियः ॥५४॥
 निःश्वासोच्छासबहुलैर्योमुखविचिन्तनैः ।
 ३ आकाशवचनाद्यापि दुःखं पुंसां प्रयोजयेत् ॥५५॥
 ४ हृदितैः श्वसितैश्चैव च ५ उरोऽभिहननेन च ।
 भूमिघाताभिघातैश्च दुःखं स्त्रीषु प्रयोजयेत् ॥५६॥
 आनन्दाधुसमुत्पन्नमीर्ष्यासम्भवमेव वा ।
 यत्पूर्वमुक्तं ६ सहितं स्त्रीनीचेषु प्रयोजयेत् ॥५७॥
 ७ संभ्रमोद्वेगचेष्टाभिः ८ शस्त्रसंपतनेन च ।
 पुरुषाणां भयं कार्यं ९ धैर्योद्वेगयलादिभिः ॥५८॥
 चलतारकनेत्रत्वाद् गात्रैः स्फुरितकम्पितैः ।
 सन्नस्तहृदयत्वाच्च पाश्चात्त्यामवलोकनैः ॥५९॥
 १० तानुरन्वेपणाद्यापि उच्चैराक्रन्दितेन च ।
 ११ म्रियस्यालिङ्गनाद्यापि भयं कार्यं भवेत् स्त्रियाम् ॥६०॥
 मदा ये विद्विताः पूर्वं १२ तान् स्त्रीनीचेषु योजयेत् ।
 १३ नृदुभिः स्खलितैः १४ कार्यमाकाशस्यावलम्बनम् ॥६१॥
 नैत्रावधूर्णनाद्यापि १५ विलग्नैः कथितैस्तथा ।
 गात्राणां कम्पनाञ्चैव मदः कार्यो भवेत्स्त्रियः ॥६१॥

- 52-61 (C. 52-61a ; B. XXV. 54b-65a). 1 C. 'रक्तनेत्र' च. 2 C. श्रृङ्खलीदर्शनेन. 3 C. ऋहुलिमाणेन. 4 B. ईर्ष्याक्रोधे. 5 C. आकाशवचोद्धृतात्. 6 C. हृदितैश्च स्मितैः. 7 B. शिरोः. 8 B. हृदितं. 9 B. सन्प्रमादनेन. 10 B. 'सम्प्रातनेन'. 11 B. धैर्यवेगः. 12 B. मर्त्तुः. 13 C. पुरुषाः. 14 B. तो for तान्. 15 C. नृदु-
 भिल्लितैः. 16 C. कार्यमाकाशस्यावलम्बनम्. 17 B. विलग्नैः, B. सातस्वैः, C. विलापैः.

अनेन विधिना कार्यः ^१प्रयोगः 'कारणोत्थितः ।
^२पौष्यः स्त्रीरुतो वापि 'भाराभिनयनं प्रति ॥६३॥
 सर्वे तु ललिता भावाः स्त्रीणां कार्याः ^३'प्रयोगतः ।
 वैर्यमाधुर्यसम्पन्ना भावाः कार्याश्च पौष्याः ॥६४॥
 त्रिपताकाहुलिभ्यां तु ^४'चलिताभ्यां प्रयोजयेत् ।
 शुकाश्च शारिकाश्चैव सूहमा ये चैव पक्षिणः ॥६५॥
 शिपिसारसहंसाद्या स्थूला येऽपि स्वभावतः ।
 रेचकैरङ्गहारैश्च तेषामभिनयो भवेत् ॥६६॥
^५'सरोष्ट्राद्वेगसिद्धाश्च ध्यामगोमहिषादयः ।
 गतिप्रचारैरङ्गैश्च तेषामिनेयाः प्रयोक्तृभिः ॥६७॥
 भूताः पिशाचा यक्षाश्च दानवा राक्षसास्तथा ।
 सङ्गहारैर्विनिर्देयाः ^६'प्रत्यक्षा भवन्ति हि ॥६८॥
^७'प्रत्यक्षास्त्वभिनेयास्तु भयोद्देगैः सविस्मयैः ।
^८'देवाः प्रणामकरणैर्भाचैश्चापि विचेष्टितैः ॥६९॥
^९'अभिनेया ह्यर्थवशादप्रत्यक्षाः प्रयोगक्षैः ।
^{१०}'पाश्वोत्थितेन हस्तेन हारालेन शिरः स्पृशेत् ॥७०॥
^{११}'नरेऽभिवादनं होतदप्रत्यक्षे विधीयते ।
^{१२}'कटकार्चमानेन कपोताप्येन वा पुनः ॥७१॥
 दैवतानि गुरुंश्चैव प्रमदाध्यामिवादयेत् ।
 दिवौकसश्च पूज्याश्च प्रत्यक्षाश्च भवन्ति ये ॥७२॥

63-72 (C. 62-71 ; B. XXV. 65b-75a). 1 B. प्रयोगाः. 8 C.
 कारणोत्थितः, Bd. कारणान्वितः. 2 C. पौष्यलोकोतो. 3 B. भावा ह्यभिनयं
 प्रति. 4 B. प्रयत्नतः. 5 B. चलिताभ्यां. 6 B. सरोष्ट्राधतरसिद्धाः. 7 C.
 प्रलक्षन. 8 C. प्रलक्षं त्वभिनेयाः. 9 C. देवा प्रमाणकरणैः, B. देवाश्च विहेष.
 10 C. विहैरभिनेयो. 11 B. सव्योत्थितेन. 12 C. नाभिवादनं. 13 N. कटकाः.
 C.B. सटिकाः.

तान् प्रणामैः प्रभावैश्च गम्भीरार्थैः प्रयोजयेत् ।
 महाजनं ^१सखिजनं विटघूर्तजनं तथा ॥७३॥
^२परिमण्डलसंस्थेन हस्तेनाभिनयेद् युधः ।
 पर्यतान् प्रांशुयोगेन वृक्षांश्चैव ^३समुच्छ्रितान् ॥७४॥
 प्रसारिताभ्यां बाहुभ्यामुत्क्षिप्ताभ्यां प्रदर्शयेत् ।
 समूहं ^४सागराभ्युनां बहुविस्तीर्णमेव च ॥७५॥
 पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां विक्षिप्ताभ्यां प्रदर्शयेत् ।
 ततः शौर्यञ्च दर्पञ्च गर्वमौदार्यमुच्छ्रयम् ॥७६॥
 ललाटदेशसंस्थेन ^५अरालेन विनिर्दिशेत् ।
^६वक्षोदेशादपावृत्तौ करौ तु मृगशीर्षकौ ॥७७॥
^७विस्तीर्णप्रद्रुतोत्क्षिप्तौ योज्यौ यत् स्यादपावृत्तम् ।
 अधोमुखोत्तानतलौ हस्तौ किञ्चित् प्रसारितौ ॥७८॥
 कृत्या ^८निर्देशयेत्तद् गृह्ण्वान्तं यिलं गुह्यम् ।
^९कामं शापप्रहप्रस्तान् ^{१०}ज्वरोपहतमानसः ॥७९॥
^{११}तेषामभिनयः कार्यो मुखगान्धर्विचेष्टितैः ।
 दोलाभिनयनं कार्यं दोलायास्तु विलोलनैः ॥८०॥
 संक्षोभेण च गान्धार्या ^{१२}रज्वाः प्रग्रहणेन च ।
^{१३}तदा कम्पवती दोला भवेत्प्रत्यक्षसंश्रया ॥८१॥
^{१४}आसने ह्यपविष्टानां कीर्तितं तत्र दोलनम्^{१५} ।
 आकाशधवनानीह दृक्ष्याम्यात्मगतानि च ॥८२॥

73-82 (C. 71c-79a ; B XXV 76-85) 1 B. सखीजनं. 2 C. परि-
 मण्डलसंस्थेन. 3 C समुत्थिताम्. 4 C समूहं सागराभ्यां, B समूहसागरं सेना. 5 C
 हस्ती किञ्चित् प्रसारितौ, C om. 77b-78. 6 B. वक्षोदेशादपावृत्तौ. 7 B. विस्तीर्णं
 प्रद्रुतोत् क्षेपौ, C. विस्तीर्णां प्रद्रुतक्षिप्तौ. 8 B. त्वभिनयेद्वेला विलम्बार्थं गृहं 'गुह्यम्'.
 9 C. कामपाशप्रहप्रस्ता. B. प्रस्तान्. 10 B. ज्वरोपहतचेतसः. 11 B. एतेषां चेष्टितं
 कुर्यां दत्तायैः सरसैः युधैः. 12 B रज्ज्वाप्रहणेन 13 B. यदा चागवती दोला प्रत्यक्षा
 पुस्तजा भवेत् 14 B. आसनेषु प्रविष्टानां कर्तव्यं वृद्धः 15 C. दोलनम्, B. डोलनम्.

अपवारितकं चापि जनान्तिकमथापि च ।

'दूरस्याभाषणं यत् स्यादक्षरीरनिवेदनम् ॥८३॥

परोक्षान्तरितं वाक्यमाकाशवचनं तु तत् ।

तत्रोत्तररुनैश्वर्यैः संलापं संप्रयोजयेत् ॥८४॥

ज्ञानाकारणसंयुक्तैः काव्यमावसमुत्थितैः ।

• 'अतिहर्षमदोन्मादरागद्वेषमपार्जितः ॥८५॥

• विसृज्यकोपदुःखार्तिवशादेकोऽपि भाषते ।

हृदयस्थं यच्चो यत् तदात्मगतमिष्यते ॥८६॥

सञ्चितकं च तद्योज्यं प्रायशो नाटकादिषु ।

निगूढभावसंयुक्तमपवारितकं स्मृतम् ॥८७॥

कार्यवशादर्थवर्णं पाश्येगतैर्यजनान्तिकं तत् स्यात् ।

हृदयस्थं 'सञ्चितकं भावस्य ज्ञातमगतमेव ॥८८॥

'यानि 'गुह्यायंयुक्तानि वचनानीदं नाटके ।

'कर्णे निवेद्यमेवमेवमित्यभिप्राय च ॥८९॥

पूर्ववृत्तं तु यत्कार्यं भूयः कथं तु कारणात् ।

कर्णप्रदेशे 'तद्वाक्यं मा गात्तत्पुनरुक्तताम् ॥९०॥

अव्यभिचारेण 'पठेद्वाकाशजनान्तिकतात्मगत-[पाठ्यान्]' ॥९१॥

प्रत्यक्षपरोक्षदृष्टानात्मसमुत्थान् परस्याञ्च ॥९२॥

इत्तामन्तरितं कृत्वा निपताकं प्रयोक्तृभिः ।

जनान्तिकं प्रयोक्तव्यमपवारितकं तथा ॥९३॥

संभ्रमोत्पातरोपेषु शोकावेगकृतेषु च ।

यानि वाक्यानि उच्यन्ते 'पुनरुक्तानि तेष्विह ॥९४॥

83-93 (C. 79b-83 ; B. XXV. 86-94. 111). 1 C इत्यभाषणं. 2 B.C. om. 85b-86a ; see K XXV. 89b-90a. 3 C K. om. this hem
4 B. इति for यानि. 5 B. गूढायं. 6 B. जनान्तिकानि कर्णे तु यानि योज्यानि
योरुक्तिः. 7 C. यद्वाक्यमगतम्. 8 C. पदैराधाय. 9 B. आत्मगतपाठ्यम्.
C. वाक्यैः. 10 B. परकृताश्च. 11 K. पुनरुक्तं न तेष्विह.

- १ साध्वहो मां च हा हेति किं किं मा मा वदेति च ।
 २ एतानि वचनानीह द्वित्रिसंख्यानि कारयेत् ॥९५॥
 प्रत्यङ्गहीनं ३ यत्काव्यं विरुतं च प्रयुज्यते ।
 न ४ लक्षणकृतस्तत्र कार्यस्त्वभिनयो बुधैः ॥९५॥
 भावो ५ य उच्यमानां तु न तं मध्येषु योजयेत् ।
 यो भावश्चैव मध्यानां न तं नीचेषु योजयेत् ॥९६॥
 पृथक् पृथक् भावरसैरात्मचेष्टासमुत्थितैः ६ ।
 ज्येष्ठमध्यमनीचेषु नाट्यं रागं च ७ वाञ्छति ॥९७॥
 ८ स्वप्रायितेषु भावाः कर्तव्या न खलु हस्तसञ्चारैः ।
 ९ सुताभिहितैरेव तु वाक्यार्थेनैव ते साध्याः ॥९८॥
 १० मन्दस्वरसञ्चारं व्यक्ताव्यक्तद्विधकवचनार्थम् ।
 पूर्वानुसरणकृतं कार्यं स्वप्रायिते पाठ्यम् ॥९९॥
 वृद्धानां योजयेत् पाठ्यं गद्गदस्खलिताक्षरम् ।
 असमाप्ताक्षरश्चैव बालानां तु कलस्वनम् ॥१००॥
 प्रशिथिलगुरुकरणाक्षरघंटानुस्वरितवाक्यगद्गदवत् ११ ।
 १२ हिक्काश्वासोपेतां काकु कुर्यान्मरणकाले ॥१०१॥
 १३ हिक्काश्वासोपेतां मूच्छापगमे तु मरणवत् कथयेत् ।
 १४ अतिमत्तेष्वपि कार्यं १५ पाठ्यं पुनरुक्तसंयुक्तम् ॥१०२॥

94-102 (C. 89-97^a, B. XXV. 112-115, 95-98, K. XXV. 114, 115, 118, 99). 1 B. K. साध्वहो मुध (B. मा व) हा हेति C. मूहो साधु. 2 B. एवंविधानि कार्याणि. 3 C. यद्वाक्यं, K. यत्कार्यं. 4 C. लक्षणकृते 5 B. यतोत्तमानां. 6 C. चेष्टासमन्वितैः. 7 C. वाञ्छति for गच्छति. 8 B. स्वप्रायितवाक्यार्थस्त्वभिनयो न खलु हन्तमचारैः. 9 C. सत्वभिनयनैरेव तु वाक्यार्थेनैव ते साध्याः. 10 B. मन्दस्वरसंचारं व्यक्ताव्यक्तं पुनरुक्तवचनार्थम्. 11 B. गद्गदः. 12 C. हिक्काश्वाससंज्ञा 13 C. हिक्काश्वासोपेतभनवेक्षितमूर्च्छनं मरणम् कथनीयं. 14 C. om. this here. 15 B. तद्वत् स्वप्रायिते यथा पाठ्यम्.

'नानामावोपगतो 'मरणाभिनयो बहुप्रकारस्तु ।
 विक्षिप्तदस्त्रपादैर्निवृत्तैः' सर्वेस्त्रया गात्रैः' ॥१०३॥
 व्याधिप्लुते तु मरणं निषण्णगात्रेण संप्रयोक्यम् ।
 द्विक्वाभ्यासोपेतमनवेक्षितगात्रसञ्चारं [च]' ॥१०४॥
 विषपीतेऽपि च मरणं कार्यं विक्षितगात्रकरचरणम् ।
 विषत्रेणसंप्रयुक्तं विस्फुरिताङ्गक्रियोपतम् ॥१०५॥
 प्रथमे वेगे 'कादयं त्वभिनेयं वेपथुर्द्वितीये तु ।
 दादस्त्रया तृतीये 'द्विक्वां कृपांश्चतुर्थे तु ॥१०६॥
 फेनश्च पञ्चमे वै प्रीयामङ्गं तदैव पठे तु ।
 जडता तु सतमे वै प्रोक्तं मरणं तथाष्टमे चैव ॥१०७॥
 प्रविष्टनास्के नेत्रे कपोलाग्रमेव च ।
 अंसोदरमुजानां तु रुशता कादर्यरूपणम्' ॥१०८॥
 दस्त्रयोः पादयोर्नेत्रि युगपत् पृथगेव वा ।
 कम्पनेन यथायोगं वेपथुं संप्रयोजयेत्' ॥१०९॥
 'सर्वाङ्गवेपनोद्वेजनेन कण्डूयनाच्छयाऽद्धानाम् ।
 'विक्षितदस्त्रगात्रैर्दाद्वैद्यमिनेतव्यः ॥११०॥
 उद्धृत्तनिमेषतयादुद्गारच्छर्दनेस्तथाक्षैषैः ।
 अव्यकाक्षरकथनैर्द्विक्वामेवं' स्वमिनयेत् ॥१११॥
 उद्गारवमनयोगैः 'शिरसश्च बिलोलनैरनेकविधैः',
 'फेनस्यादमिनेतव्यो निःसंगतयाऽनिमेषैश्च' ॥११२॥

१०३-११२ (C. ९७-१०५ ; B. XXV. १००-१०९) ; f C. नानामावोपगतो,
 (B. मावोपगतं). २ B. मरणाभिनये बहुप्रकारं तु. ३ B. विक्षितः for निवृत्तः
 मन्त्रैः. ४ B. कादयं for गात्रैः ५ B. तथा परावीनगात्रसञ्चारम्. ६ C. कार्यं. ७ B.
 विनल्लिखा स्त्रान्. ८ B. reads १०८ as ततः प्रथमवेगे तु क्षामकपोलता कृशत्वेऽभिनय-
 कार्ये वाक्यानामन्वयमात्रम्. ९ B. om. १०९. १० B. सर्वाङ्गवेपथुं च कण्डूयनं
 तथाद्धानाम्. ११ B. विक्षितदस्त्रगात्रं १२ B. विनल्लिखाम्. १३ B. शिरसश्च
 बिलोलनैरनेकविधैः. १४ C. om. ११२b. १५ B. निमेषैश्च.

'अंसकपोलस्पर्शाद् ग्रीवाभङ्गो 'चिवर्तनाच्छिरसः ।
 सर्वेन्द्रियसम्मोहाजडतामेवं प्रयुञ्जीत' ॥११३॥
 "सम्मोहितनेत्र[तया] 'व्याधिविष्टम्भौ भुजङ्गदंशाह्वा ।
 एवं हि नाट्यघर्मे मरणानि युधैः प्रयोज्यानि ॥११४॥
 एतेऽभिनयविशेषाः कर्तव्याः सत्त्वभावयुक्ताः स्युः ।
 अन्येऽपि लौकिका ये ते सर्वे 'लोकतः साध्याः ॥११५॥
 नानाविधैर्यथापुष्पैर्माल्यं प्रथ्नाति मास्यकृत् ।
 'अङ्गोपाङ्गै रसैर्भावैस्तथा नाट्यं प्रयोजयेत् ॥११६॥
 या यस्य लीला नियता गतिश्च रङ्गप्रविष्टस्य 'विधानतस्तु ।
 तामेव कुर्यादधिमुक्तसत्त्वो यावन्न रङ्गात्प्रतिनिःसृतः^६ सः ॥११७॥
 एवमेते मया प्रोक्ता 'धागङ्गाभिनयाः क्रमात् ।
 "नोक्ता ये च मया तत्र "लोकाद् ग्राह्यास्तु ते युधैः ॥११८॥
 लोको "वेदास्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिचिधं स्मृतम् ।
 वेदाध्यात्मपदार्थेषु प्रायो नाट्यं प्रतिष्ठितम् ॥११९॥
 वेदाध्यात्मोपपन्नं तु शब्दच्छन्दःसमन्वितम् ।
 लोकसिद्धं भवेत्सिद्ध नाट्यं लोकस्वभावजम् ॥१२०॥
 "तस्मात्नाट्यप्रयोगे तु प्रमाणं लोक इष्यते ।
 देवतानामृषीणाञ्च राजानामथ कुटुम्बिनाम् ॥१२१॥
 "कृतानुकरणं लोके नाट्यमित्यभिधीयते ।
 लोकस्य चरितं यत् नानावस्थान्तरात्मकम् ॥१२२॥

११३-१२२ (C. १०६-११५; B. XXV. १०८-११०, ११६-११७). १ C. om.
 ११२ २ B. विनामनं शिरोऽग्राम. ३ B. त्वभिनयेत्. ३a Mss. सम्मोहितनेत्रत्वाद्.
 ४ B. व्याधिविष्टया. ५ B. लोकवत् कार्याः. ६ C. अङ्गोपाङ्गरसभावः ७ B. निधान-
 युक्तः. ८ B. प्रतिनिर्गुप्तः. ९ B. नाट्येशाभिनयाः. १० B. अन्ये तु लौकिका. ११ C
 लोकमाद्या. १२ C. तथाध्यात्म. १३ B om. १४ B. om. १२२.

१ तद्दहाभिनयोपेतं नाट्यमित्यभिसंश्लितम् ।

एवं लोकस्य या वार्ता नानावस्थान्तरात्मिका ॥१२३॥

२ सा नाट्ये संविधातव्या नाट्यवेदविचक्षणैः ।

यानि शास्त्राणि ये धर्मा यानि शिल्पानि याः क्रियाः ॥१२४॥

लोकधर्मप्रवृत्तानि तानि नाट्यं प्रकीर्तितम् ।

न च शन्यं हि लोकस्य स्यावरस्य चरस्य च । १२५॥

शास्त्रेण निर्णयं कर्तुं भाषवेष्टाविधिं प्रति ।

नानाशीलाः प्रकृतयः शीले नाट्यं प्रतिष्ठितम् ॥१२६॥

तस्माद्लोकप्रमाणं हि कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ।

• 'एवं भावानुकरणे नानाप्रकृतिसम्भवे ।

• भाषाङ्गसत्त्वसंयुक्तो यत्नः कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥१२७॥

'एभिः कर्मैर्वोऽभिनयं तु सम्यग्

विज्ञाय रङ्गे मनुजः 'प्रयुज्यात् ।

स नाट्यतत्त्वाभिनयप्रयोक्ता'

सम्मानमग्रं लभते हि लोके ॥१२८॥

क्षेयास्त्वभिनया होते वाङ्मेपथ्याङ्गसंधयाः' ।

प्रयोगक्षेने कर्तव्या नाटके सिद्धिमिच्छता ॥१२९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे चित्राभिनयो नाम

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२६॥

123-129 (C. 115b-122; K. XXV. 125-128; B. XXV. 122-125). 1 B. om. 123. 2 B. om. 124-125a. 3 B. om. 127. 4 C. येऽभिमैर्वोऽभिनयं तु, B. एतान् विधीं चाभिनयसः. 5 B. प्रयुक्ते. 6 C. प्रयोगः. 7 संभवाः for संभवाः.

सप्तविंशोऽध्यायः

सिद्धीनां तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं नाडकाश्रयम् ।
 यस्माद्वयोगः सर्वोऽयं सिद्धयर्थे संप्रतिष्ठितः^१ ॥१॥
 सिद्धिस्तु द्विविधा ज्ञेया 'वाक्-सत्त्वाङ्गममुद्भवा' ।
 दैविकी मानुषी चैव नानामावरसाश्रया^२ ॥२॥
 दशाङ्गा मानुषी सिद्धिर्दैविकी द्विविधा स्मृता^३ ।
 नानासत्त्वाश्रयकृता 'शारीरी वाङ्मयी तथा ॥३॥
 'स्तितार्थहासातिहासा साध्यहो कष्टमेव च ।
 प्रवृत्तनादा च तथा ज्ञेया निदिन्तु वाङ्मयी ॥४॥
 पुलकैश्च सरोमाञ्चैरभ्युत्थानैस्तथैव च ।
 चेलदानाङ्गुलिक्षेपैः शारीरी सिद्धिरिष्यते ॥५॥
 'किञ्चिच्छिद्यो रमो हास्यो नृत्यद्विर्यः प्रयुज्यते ।
 स्तितेन 'स परिग्राह्यः प्रेक्षकैर्नित्यमेव तु ॥६॥
 किञ्चिदस्पृष्टहास्यं यत्तया यत्नमेव वा ।
 'अर्थहास्येन तद्ग्राह्यं प्रेक्षकैर्नित्यमेव तु ॥७॥
 "विदूषको [त्सेक] कृतं मवेच्छिद्यकृतं तु यत् ।
 अतिहास्येन तद् ग्राह्यं प्रेक्षकैर्नित्यमेव हि^{१०} ॥८॥
 यद् धर्मपदसंगुक्तं तथातिशयसम्भवम् ।
 तन्न साध्यति^{११} 'वाक्यं तु प्रयोक्तव्यं हि साधकैः ॥९॥

1-9 (C. B. same). 1 B. संप्रदर्शितः. 2 B. वाङ्मनोमत्तमुद्भवा. 3 B.
 भावसमुत्पत्तिः. 4 C. श्रया for स्मृता. 5 B. वाङ्मनेपथ्यशरीरजा. 6 B. स्तितार्थ-
 हासिनी हासा. 7 B. च्छिद्यो. 8 B. उपरिग्राह्यः, सुपरिग्राह्यः ; Bp. संपरिग्राह्यः.
 9 B. अर्थहास्येन. 10 C. विदूषकोच्छेदः, K. विदूषकोच्छेदः. 11 After this B.
 places 101. 12 B. यद्वाक्यं for वाक्यं तु.

अद्वोकारस्तथा कार्यो नृणां प्रकृतिसंभवः ।
 'विस्रयादिषु भावेषु 'प्रदर्पार्थेषु चैव हि ॥१०॥
 कष्टे तु प्रयोक्तव्यं 'सास्त्रं कष्टेति चैव हि ।
 'प्रवृद्धतादः कर्तव्यो विस्रयार्थेषु नित्यशः ॥११॥
 'साधिसंशेषेषु धाक्येषु प्रस्पन्दिततनूढैः ।
 'कुतूहलान्तरावेयं बहुमानेन साध्यते ॥१२॥
 'दीप्तप्र[द्वेयं] काव्यं यच्छेद्यमेद्याहवात्मकम् ।
 सविद्वचमधौत्पातं' तथा 'लघुनियुद्धकम् ॥१३॥
 सकम्पितांसकशिरः सास्त्रं 'सोच्छ्वासमेव च ।
 तत् प्रेक्षकैस्तु कुशलैः साध्यमेवं विधानतः ॥१४॥
 एवं साधयितव्येषां तज्ज्ञैः सिद्धिस्तु मानुषी ।
 दैविकीञ्च तथा सिद्धिं कीर्त्यमानां निबोधत ॥१५॥
 सा 'सत्त्वातिशया ज्ञेया भावयुक्ता तथैव च ।
 नाट्ये संप्रेक्षकैर्ज्ञेया नित्यं सिद्धिस्तु दैविकी ॥१६॥
 न शब्दो नैव च क्षोभो न चोत्पातनिर्दर्शनम् ।
 सम्पूर्णता य रक्तस्य सा सिद्धिर्द्विही स्मृता ॥१७॥
 'यच्च तिद्धिस्तु विज्ञेया प्रेक्षकैर्दिव्यमानुषी ।
 मत ऊर्चं प्रयक्ष्यामि घातान् देवसमुत्थितान् ॥१८॥
 दैवात्मपरसमुत्पात्तविधा 'घाता बुधैस्तु विज्ञेया ।
 औत्पातिकश्चतुर्थः कदाचिदपि सम्भवत्येव ॥१९॥

10-197 (C. same ; B. 92, 10b-19) B. विस्रयादिषु

- 2 C. श्रद्धाराद्रुतविक्रमैः. 3 B. कष्टं शास्त्रकृतेन तु. 4 B. प्रदर्पार्थेषु
 च तथा. 5 B.C. साधिसंशेषेषु. Bp. अविच्छेदेषु. 6 B. कुतूहलान्तरावेयं,
 N. C. कुतूहलान्तरावेयं (N. वेधं). 7 B. दीप्तप्रदेशकाव्यं, B. दीप्तप्रदेशं यत्
 काव्यं. 8 C. अघात्पात, B. अघोत्फुल्ल. 9 B. युद्धनियुद्धकम्. 10 B. सोच्छ्वासमेव ।
 11 B. भावातिशयोपेता ज्ञेया भावयुक्ता. 12 B. दैवी च मानुषी चैव सिद्धिरेषा
 मनोदिता. 13 C. घातका बुधैर्ज्ञेया. 14 B. सम्भवत्येषु.

घानाशिवपेकुक्षरभुजङ्गसंज्ञोभयजपतनानि^१ ।
 कीटज्यालपिपीलकपशुविशमनानि^२ 'दैविका घाताः ॥२०॥
 'अभिरटितविस्कोटितानि बिन्दुप्रनालिकापाताः ।
 'गोमयलोष्टृणोपलविश्रेपाश्च स्युः परसंभूताः ॥२१॥
 मात्सर्याद् द्वेपाद्वा तपश्चत्वात्तथार्थमेदाढा ।
 पक्षे परप्रयुक्ता श्रेया घाता धुधैर्नित्यम् ॥२२॥
 'ओत्पत्तिवास्तथा स्युः क्षितिकम्पोक्तादिवातनिर्घाताः ।
 पुनरात्मसमुत्था ये 'घातास्मांस्तान् संप्रवक्ष्यामि ॥२३॥
 'वैलक्ष्यमन्यचेष्टितभिभूमिन्वस्मृतिप्रमोक्षाः' स्युः ।
 धन्यवचनं च 'काव्ये तथार्तनादो निहस्तत्वम् ॥२४॥
 १० * * * * *
 ११ मुकुटाभरणप्रपतनपुष्करवाग्मीतिदोषाश्च ॥२५॥
 १२ अतिहसितरदितानि सिद्धिवाद्यप्रमाणकरणानि^{१३} ।
 कीटपिपीलकपाताः निर्विद्वि स्रगात्मना भ्रमन्ति^{१४} ॥२६॥
 मुकुटाभरणनिपातः प्रवडनादथ नाशनो भयति ।
 १५ पशुविशसनमपि श्रेयं याथाजननं प्रयोगस्य ॥२७॥

20-27 (C. same, B. 20 30). 1 B *भुजङ्गनरदपरिनादाः.. 2 B. पशुप्रवेशनाथ. 28 B. दैवकृता. 3 B. अतिहसितरदितविस्कोटितान्यपोल्लिखितलिङ्गा-
 पाताः 4 B गोमनलोष्टृणालिकाविशेषश्चारिर्भूताः 5 C. ओत्पत्तिवास्तथा
 B. ओत्पत्तिवाश्च घाता नतोन्मत्तप्रवेशलिनकृत 6 B. घातान्वास्तान् प्रवक्ष्यामि.
 7 B. वैलक्ष्यमन्यचेष्टितम्. 8 B *स्मृतिप्रमोक्ष. 9 B. काव्य 10 C. reads
 25a 25 पुनरात्मसमुत्था ये घातास्मांस्तथा, B अतिहसितरदितविस्कोटितपिपीलिका-
 कीटपशुविरावाथ, K आरभदितरदित etc. 11 B मुकुटाभरणनिपाता पुष्करवा.
 काव्यदोषाश्च 12 C. अतिहसितरदितनिर्विद्वि^{१३} 13 B. सिद्धिर्मात्रस्य रूपकानि
 स्युः. 14 B reads C. 32, after this. 15 B पशुविशसनं तथा व्याहृतवचनं
 प्रयोगेण, C पशुविराजननवद्देय

'मुकुट]प्रपतनमुत्प्लव्यं' स्वैरञ्चेत्तथैव पादप्रा ।
 घाम्भीतिर्भाण्डदोषाः सिद्धिं समोत्तमना प्रप्ति ॥२८॥
 ज्ञेयौ तु काव्ययुक्तौ द्वौ दोषावप्रतिक्रियौ नित्यम् ।
 प्रकृत्यव्यसनसमुत्प्लव्यः शेषोदकनालिकात्यञ्च ॥२९॥
 पुनरुक्तं ह्यसमाप्तो विमक्तिभेदो विसन्धयोऽपार्याः ।
 विलिङ्गजाश्च दोषाः प्रत्यक्षपरोक्षसंमोहः ॥३०॥
 छन्दोवृत्तत्यागो गुल्फाघवसदुरो यतेर्मेदः ।
 'पतानि यथा[स्व]लं घातस्यानानि काव्यस्य ॥३१॥
 'विसरमजातरागं घर्णस्वरसम्पदा च परिहीणम् ।
 अघातस्यानल्यं 'स्वरगतमेवंविधिं हन्यात् ॥३२॥
 विषमं मार्गं विहीनं विमार्जनं 'चाकुलप्रहारं च ।
 अविमक्तप्रहमोक्षं 'पुष्करगतनीदशं हन्यात् ॥३३॥
 'अप्रतिभासस्त्वलितं विसरमुद्धारणं च काव्यस्य ।
 अस्यानभूषणत्वं 'मुकुटनिपातश्च भूषणप्रहणम् ॥३४॥
 'रयनागवाजिकुञ्जद्वयोष्ट्रद्विविकाविमानयानानाम् ।
 आरोहणावतरनेष्वनभिज्ञातत्वं विदस्तत्त्वम् ॥३५॥
 प्रहरणकवचानां 'वाऽप्यथावद्भ्रमं साधनं यापि ।
 'अमुकुटभूषणयोगो रक्षे तु 'चिप्पवेशो वा ॥३६॥
 शक्तिः स्थानविशेषैर्बांता लक्ष्मस्तु स्मृतिः कुशलैः ।
 'यूनामित्रयनदर्मल ग्माण्डपरिप्रदांस्त्यक्ता ॥३७॥

२८-३७ (C. २८-३७; B. ३४, ३२, ३३, २९). १ B om. २ C. एतानि
 स्थानात्, B. यथा स्थूलं. ३ C. विसरविरहारागं विसरन्ना. ४ B. स्वरगतमेव विषं.
 ५ C. इत्यन्तरं. ६ C. प्रपतनं मारिषं हन्यात्. ७ B. अप्रतिभासं स्वजन. ८ B. पतनं
 इत्यन्तरं. ९ C. reads अंशं before this. १० B. अन्तर्गताप्रहणं विचारणं
 वा. ११ C. अमुकुटभूषणयोगो वा. १२ C. चिप्पवेशो. १३ C. भूषणं.

'सिद्धेर्मिथो घातः सर्वगतश्चैकदेशजोऽपि ।
 'नाट्यकुशलैः संलेख्या 'नैव हि सिद्धिर्न घातश्च ॥३८॥
 'सिद्धिर्या घातो वा सर्वगतो व्यक्तलक्षणो बहुश' ।
 'यस्त्वेकदेशजातं न प्रत्यवरोहिलेप्यस्तु ॥३९॥
 'जर्जरमोक्षस्यान्तर्नोलीकसिद्धिश्च लेख्यसिद्धिश्च ।
 'कर्तव्या त्विह सततं नाट्येऽस्मिन् प्राश्निरैः सम्यक् ॥४०॥
 योऽन्यस्य महे 'मूढो नान्दीश्लोकं पठेद्दि '[अन्य]स्य ।
 'देवस्य पूर्वरङ्गे च 'घातस्तस्यापि विलेप्यः स्यात् ॥४१॥
 योऽन्यस्य कवेः काव्यं काव्येन मिश्रयेच्चयाऽन्येन ।
 तस्यापि बलाद्रङ्गे तज्जैर्घातो विलेप्यस्तु ॥४२॥
 'योऽन्यस्य कवेर्नाम्ना काव्येन मिश्रयेग्नोद्वात् ।
 निर्दिष्टदोषतोऽस्मिन् सिद्धरा लेख्यो बुधैः क्रमशः ॥४३॥
 यो 'देशवेयभाषाव्यपेतमपि च प्रयोजयेत् काव्यम् ।
 'तस्यापि विलेप्यः स्याद् 'घातोद्देशविधौ[च]तज्जैः ॥४४॥
 कः शक्तो नाट्यविधौ यथावदुपपादने' प्रयोगे च' ।
 'धृष्टो व्यग्रमना वा यथावदुक्तं परिष्ठातुम् ॥४५॥
 तस्माद्गम्भीरायाः शब्दा ये लोकवेदसंसिद्धाः ।
 सर्वजनेन प्राप्ताः 'संयोज्या नाटके विधिवत् ॥४६॥

३८-४६ (C. ३८-४६ ; B. ३९. ४१. ४३, ४४). १ C. सिद्धैः B. सिद्धपा. २ C. नाट्य कुशलेन लेख्या, B. नाट्यकुशलैः संलेख्या. ३ सिद्धिर्वा स्याद्विपातो वा. ४ B. नालेख्यो बहुदिनजः सर्वगतोऽन्तर्गत लक्षणविशेषः. ५ B. यस्त्वेकदिवसजातस्य प्रत्यवरोहिलेख्यः स्यात्. ६ B. जर्जरमोक्षस्यान्ते सिद्धेर्मौल्यस्तु नालिकायास्तु. ७ B. कर्तव्यत्विह सततं नाट्यज्ञैः प्राश्निर्देविधिना. ८ B. मूर्धो. ९ C मूटस्वे, B. देवस्य. १० C. देवस्य पूर्वरङ्गो, B. स्वयमेन पूर्वरङ्गे. ११ B. सिद्धेर्घातः प्रयोगस्य. १२ B. om. ४३- १३ B. देशानावरहितं भाषाकाव्यं प्रयोजयेदुद्धपा. १४ B. तस्यामिलेख्य स्याद्वातो देश प्रयोगज्ञैः. १५ C. घातोद्देशे विधौ तज्जैः. १६ B. उपपादनं. १७ B. प्रयोगस्य. १८ B. वक्तुं. १९ B. ते दोष्याः.

न च किञ्चित् गुणहीनं दोषैः परिवर्जितं न वा किञ्चित् ।
 तस्माद्भाट्टव्यस्तौ दोषा 'नात्यर्थतो ग्राह्याः ॥४७॥
 नाऽनादरस्तु कार्यो नटेन गौणवागङ्गसत्त्वनेपथ्ये' ।
 'रसभाववृत्तगीत आतोद्ये लोक्युक्तमां तु ॥४८॥
 एवमेतद्धि विज्ञेयं सिद्धीनां लक्षणं बुधैः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 'प्रेक्षकानां तु लक्षणम् ॥४९॥
 चारित्र्याभिन्नोपेताः 'शान्तवृत्ताः श्रुतान्विताः ।
 'यशोधर्मरताश्चैव मध्यस्था ययसान्विताः ॥५०॥
 पङ्क्त्यनारूपकुरालाः श्रुद्धाः शुचयः समाः ।
 चतुरातोयकुराला 'नेपरपक्षाः सुधार्मिकाः ॥५१॥
 देशभाषाविधानज्ञाः कलाशिल्पविचक्षणाः ।
 'चतुर्धाभिनयगात्रा 'रसमज्ञा रसभावयोः ॥५२॥
 शब्दच्छन्दोविधानज्ञाः नामाशास्त्रविचक्षणाः ।
 एवंविधास्तु कर्तव्याः 'प्रेक्षका नाट्यदर्शने ॥५३॥
 मध्यमैरिन्द्रियैः शुद्ध ऊढापोहविदारदः ।
 'त्यक्तदोषोऽनुरागी च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥५४॥
 'यस्तुष्टौ तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च ।
 दैन्ये दीनत्वमग्रेति स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥५५॥
 न चैवैते गुणाः 'सर्वे एकस्मिन् प्रेक्षके स्मृताः ॥५६॥
 'तस्माद्बहुव्यात् ध्यानानामप्यत्वादायुपस्तथा ॥५६॥

47-56 (C. 47-49 ; B. 47-55). 1 B. नाट्यार्णतो. 2 C. 'नेपथ्ये.

3 C. 'गीतेरातोयलोक्युक्ता. 4 B. प्राक्षिकानां. 5 C. शान्तवृत्तान्विता.

B. शान्तवृत्ता. कृतभमाः. 6 B. यशोधर्मरताश्चैव मध्यमवयसान्विताः. 7 B.

शान्तान्तदर्शिनः. 8 B. चतुर्धाभिनयोपेता, C. चतुराभि. 9 B. रसभावविचक्षणाः.

10 B. प्राक्षिकाः दशरूपके. 11 C. व्यक्तदोषो. 12 B. l. 55 after 40.

13 B. सम्यक् सर्वस्मिन् प्रेक्षके स्मृताः. 14 B. om. 56b.

उत्तमाधममध्यानां संकीर्णायां तु पर्षदि ।
 न शन्यमधमैर्वातुमुत्तमानां विवेष्टितम् ॥५७॥
 यद्यस्य शिल्पं नेपथ्यं 'कर्म वाक्चेष्टितं तथा ।
 'तस्य तेनैव तत् साध्यं स्वरुमेवियथाश्रयम् ॥५८॥
 'नानाशीलाः प्रकृतयः शीले नाट्यं प्रतिष्ठितम् ।
 उत्तमाधममध्यानां वृद्धवालिशयोपिताम् ॥५९॥
 तुष्यन्ति तरुणाः कामे विदग्धाः समयाश्रिते' ।
 अर्थेष्वर्थपराश्चैव 'मोक्षेष्वथ विरागिणः ॥६०॥
 'शूरा वीर्यसौन्दर्येषु नियुद्धेष्वह्वेषु च ।
 धर्माप्यानपुराणेषु वृद्धास्तुष्यन्ति नित्यशः ।
 वाला मूर्खास्त्रियश्चैव हास्यनैपथ्ययोः सदा' ॥६१॥
 एवं 'भावानुकरणे यो यस्मिन् प्रविशेन्नरः ।
 प्रेक्षकस्तु स मन्तव्यो गुणैरेतैरलङ्कृतः ॥६२॥
 एवं तु प्रेक्षका हेयाः प्रयोगे 'नाट्यसंस्थये ।
 सङ्घर्षे च' समुत्पन्ने प्राश्निकान् संनियोधत ॥६३॥
 यन्नविघ्नर्तकश्चैव 'छन्दोविच्छन्दविघ्नप ।
 'इष्य[ास]चित्रविद्धेष्टया 'गन्धर्वो राजसेवकः ॥६४॥
 यन्नविघ्नप्रयोगे च नर्तकोऽभिनये तथा ।
 'छन्दोविद्धृत्तवग्ये तु शब्दवित् पाठ्यविस्तरे ॥६५॥

56-65 (C. 56-61, 60b, 59-61, B. 602, 55-59, 61-65).

1 B. विज्ञेयस्याप्रमेयत्वात् संकीर्णानां च पर्षदि (C संसदि) 2 B. कर्मचेष्टितमेव वा. 3 B. उत्तया तेन यर्हा तु स्वरुमेवियं प्रति. 4 C. reads this hem. as 115 60b. 5 C. वृद्धवालशयोपिताम् 6 B. समयान्विते. 7 B. मोक्षे चाय. 8 B. शूरास्तु वीर्यसौन्दर्येषु. 9 B.N read here 55 slightly altered. 10 B. भावानुकरणे. 11 B. दशरूपतः. 12 B तु. 13 B. छन्दोविच्छन्दविघ्नप, C छन्दो-
 वित्तया. 14 C. इष्यसचित्तः, B. अल- विचित्रव्यङ्ग्येष्टि B. गान्धर्वो. 16 C.
 छन्दो वृद्धतवग्ये तु.

- १ विभूतिगुणसंयोगे तद्यान्तःपुत्रचेष्टिते ।
 राजात्मचरिते च २ स्यादिध्यासः सौष्ठवे तथा ॥६६॥
 ३ प्रणामकृतिचेष्टासु वस्त्राभरणयोजने ।
 ४ नाट्यमूले च नेपथ्ये चित्रकृत् संप्रदास्यते ॥६७॥
 कामोपचारे वेद्या च ५ गन्धर्वाः स्वरतालयोः ।
 ६ सेवकस्तूपचारे च ददौते प्राशिकाः स्मृताः ॥६८॥
 ७ एभिर्धर्मैर्मभिप्रेक्ष्य दोषा वाच्यास्तथा गुणाः ।
 ८ अशास्त्रमे विवादो हि यदा भवति कर्मतः ।
 ९ तदैते प्राशिका श्रेया गदिता ये मयानघाः ॥६९॥
 १० शास्त्रज्ञाने यदा तु स्यात् संघर्षः शास्त्रसंश्रयः ।
 ११ शास्त्रप्रमाणनिर्माणो व्यवहारो भवेत्ततः ॥७०॥
 १२ स्वामिनियोगादन्योन्यधिग्रहस्पर्धया च भरतानाम् ।
 १३ अर्घ्यपताकाहेतोः सहस्रं नाम संभवति ॥७१॥
 १४ तेषां व्यवहारगतावपक्षपातेन दर्शनं कार्यम् ।
 १५ कृत्वा पणं १६ पताकासंन्यवहारं गमयितव्यम् ॥७२॥
 १७ तैः सम्भावितमतिभिः सुखोपविष्टैर्विशुद्धभावैश्च ।
 १८ लेखकगणकसदायैः सिद्धेधांताः सममिलेत्याः ॥७३॥
 नात्यासन्नैर्न च दूरस्थितिभिः प्रेक्षकैश्च भवितव्यम् ।
 १९ तेषामासनयोगो द्वादशहस्तस्थितिः कार्या ॥७४॥

- 66-74 (C. 66-74 ; B. 66-73). 1 B. om. 66 2 C. स्यादिध्यासः
 3 B. om. 67a. 4 B. इत्यत्राविद सौष्ठवे तु नेपथ्ये चैव विहृतः कोटी,
 5 C. गान्धर्वस्वरः, B. गान्धर्वः. 6 B. एभिः दृष्टान्तसंयुक्ते. 7 B. अशास्त्रज्ञा विवादो
 यथा प्रकृतिर्मतः. 8 B. अयेते. 9 B. शास्त्रज्ञानासदा. 10 B. प्रमाणनिर्माणैः 11 B.
 मर्तुनियोगाद्. 12 B. तेषां कार्यं व्यवहार दर्शनं पक्षपातविरहेण. 13 B. पक्षपातं व्यवहारः
 च भवितव्यम्. 14 B. सर्वैः रनन्यमतिभिः सुखोपविष्टैश्च शुद्धभावैश्च. 15 C. लोके for
 लेखक. 16 C. तेषामासनयावत्.

यानि विहितानि पूर्वं सिद्धिस्थानानि तानि लक्ष्याणि ।
 'घाताश्च लक्षणीया 'यथोत्थिता नाट्ययोगे तु ॥७५॥
 'दैवोत्पातसमुत्थाः परोत्थिता वा बुधैर्न लिखितव्याः ।
 घाता' नाट्यसमुत्था ह्यात्मसमुत्थास्तु लेख्याः स्युः' ॥७६॥
 घाता यस्य त्वत्पा 'संख्याताः सिद्धयश्च बहुधाः स्युः ।
 विदितं कृत्वा राक्षो तस्मै देया पताका तु ॥७७॥
 'समकर्मगुणाः स्युस्तस्मिन् भरताः प्रयोगे[तथा]' कुशलाः' ।
 'सिद्धरधिके तु पताका 'समसिद्धौ वाङ्मया नृपतेः ॥७८॥
 अथ नरपतिः समः 'स्यादुभायपि तु लम्बनीयौ तौ ।
 'एवं 'विधिज्ञैर्द्रष्टव्यं 'व्यवहारसमञ्जसम् ॥७९॥
 स्वस्थचितैः सुखासीनः सुयिशिष्टैर्गुणादङ्गिः ।
 विमृश्य प्रेक्षकैर्प्राह्यं सर्वरागपराङ्मुखैः ॥८०॥
 साधनं दूषणाभासं प्रयोगसमयाधितैः ।
 समत्वमङ्गमाधुयं पाठ्यं प्रकृतयो रसाः ॥८१॥
 गानं वाद्यं सनेपथ्यमेतज्ज्ञेयं प्रयत्नतः ।
 'ध्रुवानां गानयोगे तु कालान्तरकलासु च ॥८२॥
 यदङ्गं प्रियते नाट्य 'समन्तात् सममुच्यते ।
 अङ्गोपाङ्गसमायोगं' गीतताललयान्वितम्' ॥८३॥

- 75-82 (C. 76b-78a, 75, 78b, 80, 81, B. 74-82). 1 C. याः काय.
 2 B. प्रयोगतो नाट्ययोगे 3 C. दैवोत्पन्नसमर्थाः पताचोत्थिता ; B. दैवाद्वात-
 समुत्थाः परोत्थिता. वा बुधैर्न वै लेख्याः. 4 C. यास्ता for घाता. 5 C. add
 प्रथमं to this. (C. 78b) 6 C. संचातसिद्धयश्च. 7 See note 5 above.
 8 C. कुशला before 79a. 9 See note 3 above. 10 See note
 9 above. 11 C. समसिद्धा वा ज्ञेया, B. समपिद्धौ पार्थिवाङ्मया. 12 B. स्यादुभयोरपि
 सा तदा देया. 13 C. om. 79b-81 and reads instead एवं विधिं तु दृष्टा कार्यो
 पाठ्यं प्रकृतयो रसाः. 14 K. दृष्टव्यो, B. लिख्यो) 15 B. व्यवहारः समञ्जसम्.
 16 C. ध्रुवानाट्यप्रयोगे. 17 C. समर्थः. 18 B. समायुक्तं. 19 B. गीतवादिहतालेन.

'भाण्डवाद्य' समं चैव यसिस्तन् सममुच्यते ।
 'अनिर्मुद्रमुद्र' कृत्वा 'चतुरधायतो भुजौ ॥८४॥
 श्रीवाञ्जिना तथा कार्या अहमाधुर्यमुच्यते ।
 पूर्वोक्तानीदं शेषाणि यानि 'साध्यानि साधकैः ॥८५॥
 'याद्यं प्रकृतयो मानं 'वक्ष्यमाणानि 'निर्दिशेत् ।
 यानि स्थानानि सिद्धीनां तैः सिद्धिं तु प्रकाशयेत् ॥८६॥
 दर्पादङ्गसमुद्रतां नानारससमुत्थिताम् ।
 'वारः कालश्च चिन्तेयो विविधो नाट्ययोकृषि ॥८७॥
 दिवसश्चैव रात्रिश्च 'विशेषाद्यानयो स्मृताः ।
 पूजास्तुत्य मध्याह्नस्तुपराहस्तयैव च ॥८८॥
 'दिवासमुत्थितायेतौ नाट्यवारी प्रकीर्तितौ ।
 'प्रादोपिक [आ]र्धरात्रिश्च तथा प्रामातिकाऽपि च । ८९॥
 नाट्यवारा भवन्त्येते 'रात्रिगर्मसमाश्रिताः ।
 एतेषां 'तु यथायोग्यं नाट्यं कार्यं रसाश्रयम् ॥९०॥
 तदहं संभवयामि 'वारं कालसमुत्थितम्
 यच्छोद्धरमणीयं स्यात् 'धर्मात्यानकृतं तथा ॥९१॥
 तत् पूर्वाह्णे युधैः कार्यं शुद्धं तु विहृतं तथा ।
 सत्त्वोत्थानगुणैर्युक्तं वाद्यभूयिष्ठमेव च ॥९२॥

84-92 (C 82-903; B. 833-922) 1 B गानवीर्यं. 2 B. अनिर्मुद्रम्. 3 B. चतुरधायतो करो. 4 B. श्रव्यानि. 5 C वाद्यप्रकृतयोद्धाना. 6 C. वक्ष्यमाणानि दर्शयेत्. 7 B. 85 is practically 2 repetitions of 83b with slight variations. 8 C. पुरः for वारः, 9 B. वारकालास्तु. 10 B. दिवासमुत्था वयर्वास्तु निबोधत. 92 पूर्वोक्तानि स्यान् आरराहिक एव. 11 B. धर्मात्यानकृतं. 12 B. रात्रिगर्मसमाश्रिताः. 13 B. यत्र यथोक्तं नाट्यकार्यं रसाश्रयम्. 14 B. वारकालसमुत्थितम्. 15 B. धर्मात्यानकृतं.

पुष्कलं 'सिद्धियुक्तं तु अपराहे प्रयोजयेत् ।
 कैशिकीवृत्तिसंयुक्तं शृंगाररससंश्रयम् ॥९३॥
 "गीतवादिन्नमूयिष्ठं प्रदोषे नाट्यमिष्यते ।
 'यन्मर्महास्यसंयुक्तं कष्टप्रायमेव च ॥९४॥
 प्रभातकाले तत्कार्यं नाट्यं निद्राविनाशनम् ।
 अर्धरात्रे 'न युञ्जीत न मध्याह्ने तथैव च ॥९५॥
 सन्ध्याभोजनकाले च नाट्यं न च कदाचन ।
 एवं कालञ्च देशञ्च प्रसमीक्ष्य 'ससंश्रयम् ॥९६॥
 'नाट्यपारं प्रयुञ्जीत यथाभारं यथारसम् ।
 अथवा देशकालौ तु न परीक्ष्यौ कदाचन ॥९७॥
 यत्र चाप्रापयेद्गतां तत्र योज्यमसंशयम् ।
 'तदा समुदिताश्चैव प्रयोगा नाटकाध्याः ॥९८॥
 पात्रं 'प्रयोगमृद्धिश्च विज्ञेयास्तु त्रयो गुणाः ।
 'बुद्धिसत्त्वस्वरूपं च लयतालश्रुता तथा ॥९९॥
 रसभावज्ञता चैव वयःस्थं कुतूहलम् ।
 ग्रहणं धारणं चैव 'गानं नाट्यकृतं तथा ॥१००॥
 "जितसाध्यसतोत्साहाधिति पात्रगतो द्विधिः ।
 सुवाद्यता सुगानत्वं सुपाठ्यत्वं तथैव च ॥१०१॥
 'नाट्यमर्मसमाश्रयेणः प्रयोगः "स तु संक्षिप्तः ।
 "सुविभूषणता या तु सुमाल्याभरता ॥१०२॥

93-102 (C 90b-100a; B. 92b-102a). 1 B. सत्त्वयुक्तं. 12 B.
 नृत्तवादिनगीताद्यः. 2 C. यत्तु माहारम्यसंयुक्तं, Ck यन्मर्महृत्त्वबहुलं. 3 B. नियुञ्जीत
 4 B. बलादतम्. 5 B. नित्यं नाट्यं. 6 B. तथा समुदिताश्चैव विज्ञेया नाटकाधिता
 मया समुदयश्चैव प्रयोगाश्च समुदयः. 7 C. प्रयोगमर्थश्च. 8 C. बुद्धिसत्त्वस्वरूपं
 च, B. बुद्धिमत्त्वं सुरूपत्वं. 9 B, गानावैक्यमेव च. 10 B. निजसाध्यसतोत्साह
 इति. 11 B. इति for स तु. 12 B. सुविभूषणताया तु मात्याभरतासमा.

‘या त्वत्तरचना चैव समुत्तिरिति ’सा स्मृता ।

यदा मर्गे समुदिता एषीभूता मयन्ति हि ॥

शल्लङ्कारः ‘म तु तथा मन्तव्यो ‘नाट्यधोऽनृभिः ॥१०३॥

एतदुक्तं ‘मया मयार् मित्तीनां लक्षणं ‘द्विजाः ।

यत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ‘आतोद्यानां विरूपणम् ॥१०४॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे मिदित्यव्ययको नाम

स्तवितोऽध्यायः ॥

- १०३-१०४ (C, १०३b-१०४; B, १०३b-१०४). १ B. विवितरचना.
 २ B. चरिता. ३ B. मङ्गलपा. ४ B. नाट्यधोऽनृभिः. ५ B. द्विजधोऽनृभिः. ६ B. मया
 ७ B. आतोद्यानां च, C. आतोद्यानां.

CORRECTIONS for Chapters I-XI

Page	Line		
xix	11	from the bottom	Read <i>Nātya-sāstra</i> .
xxiii	9		„ 'corrupt' for 'corrupt'.
„	7	from the bottom	„ 'whenever' for 'when ever'.
xxiv	7	from the bottom	„ 'the' for 'thh'.
xi	8		„ 'dramaturgy' for 'dramaturgy'.
xvii	18		„ 'like any'.
lv	5	from the bottom	„ 'Prof.' for 'Peof'.
lviii	4		„ 'or' for '(or'.
lx	9	from the bottom	„ 'was' for 'were'.
lxii	15		„ 'earliest' before 'Prakrit'.
lxxiii	16		„ 'madhyama' for 'madgyama'.
lxxix	1	from the bottom	„ 'Huen' for 'Hieven'.
6	15		Omit the asterisk.
7	7	from the bottom	Read विनाः for विना.
15	12	„ „	„ रज्ज्वा for रज्वा.
18	2		„ दोषा for दौरा.
19	14-16		Put an asterisk before the lines.
20	12		Read चान्द्रमौल्यम् for चान्द्रमौल्यम्.
20	5	from the bottom	„ बाधत for बाधत.
23	7		„ नाट्यवाङ्मयसूत्रम्.
25	2	from the bottom	„ 6 B सूत्रम् सप्तदशम्.
25	13	„ „	„ विद्यानथ महापुरुषम्.
30	6	„ „	„ रङ्गसुन्दरम्.

Page	Line		
32	12		„ सुरैर्गत्वा.
37	4-5		Cancel the two lines.
39	11		Read हस्तैर्नैतत्तन्मुदाहृतम्.
39	13		„ हस्तैर्नैतत्तन्मुदाहृतम्.
40	6	from the bottom	„ करणं for चरणं.
43	6	„ „	„ करण for चरणं.
45	8	„ „	„ रेचितावधिदां.
47	12		„ चैव for च.
49	3, 12		„ मत्तल्लिकरण.
50	6		„ मरुदल चैव
50	6	from the bottom	„ तथा चैव,
53	6		„ मृदन्ननेरीपटहै.
61	9		„ विगत प्ररोचना च for त्रिकं प्ररोचना चापि.
61	16		„ वत्तपाणिर्विधीयते.
62	16		„ मोनवहने च गोते for मोनोहने समिप्यते
62	18		„ उद्गीतं for निर्गीत
72	9		„ तालप्रमाणं.
81	4	from the bottom	„ धर्माति द्विविधाः स्तुता for धर्मा तु द्विविध स्तुतः.
85	12	from the bottom	„ पुष्पप्रमदायुक्तः
88	5		„ राक्षसदानद्वयोना.
104	10	from the bottom	„ ~~चक्र~~ for ~~चक्र~~ .
127	11	„ „	„ ~~होषज~~ [मा]दिपु.
134	6	„	„ ~~होषज~~ [मा]दिपु.

CORRECTIONS for Chapters XII-XXVII

Page	Line		
12	12		Read वादैर्नि शब्द०.
20	10		„ नतजहा.
21	5		„ विज्ञेयमम्यद०.
21	6	from the bottom	Put an asterisk before the line
32	14	„ „	Read त्रेषणिकाधावि.
91	4		„ खट्पम्याः ह इति भ्यष्यदाना भवति.
95	1		„ १८, २६-३४ for १७, २६-३४
„	6		„ विविधा for द्विविधा.
„	6	from the bottom	„ 5 BC द्विविधा for विविधा.
98	3		„ नायकादाना for नायिकादाना
100	1		„ ११, ११-२१ for १८, ११-२१
101	1		„ ११, २२-३० for १८, २२-३०.
103	12	from the bottom	„ कण्ठवाक्मन्त्रभयानके for कण्ठवाक्मन्त्र लक्षणम्.
126	7		„ मन्थोनामिहलक्षणम् for वृत्तीनामिह०.
126	1	from the bottom	„ इतिरुत द्विविधानं मन्थिलक्षणं वक्षते for इतिरुत etc.
142	14		„ जयन्त्युदयिनी.
150	10		„ सादहलोना.
160	10		„ रक्षोदानवदुर्लभा.
161	14		„ अन्तराध्वरे.
182	12		„ दुर्लभाः प्रतुष्टवर्षादरा
189	6	from the bottom	„ योज्या for योज्यं.
190	10		„ वा प्रयोक्तुमि for वायवा, वृषः

191	2			„ वाऽऽयमागमे for वा समागमे
194	11	from the bottom		„ संहर्षाच्चात् for संहर्षाच्चात्.
194	2	„	„	Omit C. संहर्षाच्चात्
195	7	„	„	Read हृदा for हृदा.
204	2	from the bottom		„ C. निष्ठम्भं after 10.
204	13	„	„	„ निष्ठ[म्भा].
204	2	„	„	„ C. निष्ठम्भ
209	9	„	„	„ उदयात्तम[ने].
216	11	„	„	„ रज्ज्वा for रज्ज्वा .
220	6	„	„	„ यत्तु for यत्
231	4	„	„	Put C. after 9a and read आपराद्धिः.

CORRECTIONS for Vol. II. (Chapters XXVIII-XXXVI)

Page	Line	
21	3	Read कार्य for कार्य.
31	19	„ आविदधानु० for आविदधानु.
32	16	„ आविदकरण० „ आविदकरण
35	3	„ „ „ „
37	4	„ „ „ „
47	9	„ आमारितानां „ आमारिता
49	10	„ शरीरमहारा०.
६4	15	„ वितन्निस्तलेराज्यं.
91	15	„ एताः चिता अकृष्टानु.
109	10-11	This couplet is corrupt.
109	10-17	Put an asterisk before the lines.
110	11, 13, 14, 15	„ „ „ „
111	5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19	„ „ „ „
150	7	„ अनुमन्विष्युतः for विच्युत.
156	19	„ दर्दुरप्रहारा० for दर्दुरप्रहारा.
177	14	„ ततानुबदसं०.
187	17-18	Put two stars before the lines.
191	16-17	„ „ „ „
204	13-14	„ „ „ „
205	15-16	„ „ „ „
207	12	Read वि[६]मिस्वपनो,